

БЪЛГАРСКА МИТОЛОГИЯ

ЕНЦИКЛОПЕДИЧЕН РЕЧНИК

Съставител Анани Стойчев

ИЗДАТЕЛСКА ГРУПА 7М + ЛОГИС

БЪЛГАРСКА МИТОЛОГИЯ

Енциклопедичен речник

БЪЛГАРСКА МИТОЛОГИЯ

Енциклопедичен речник

Първо издание

Съставител Анани Стойнев

Автори на статии: Анани Стойнев, Димитър Попов, Маргарита Василева, Рачко Попов

Издателска група 7М + ЛОГИС
София 1994

ISBN 954–8289–03–2

БЕЛЕЖКА НА ИЗДАТЕЛЯ

Речникът обхваща 420 енциклопедични статии на термини, които представят основното съдържание на понятието **българска митология.** Илюстрациите са 80, като за подбора на повечето от тях дължим особена благодарност на авторите г-жа Маргарита Василева и г-н Рачко Попов. След всяка статия е посочена използваната от съответния автор основна литература, която е препоръчителна и за допълнителни справки по дадената тема. Най-накрая, след библиографията, е посочен и авторът на статията.

Освен над четиристотините основни термина, които са заглавия на статии, в речника са включени и около 1000 преки препратки на 2 равнища. Например: (1. равнище) **НЕДЯФКА** = Самодива означава, че *недяфка* е синоним на *самодива*, който пък термин е заглавие на статия; а (2. равнище) **СТУПАНИТИ ПАРИ** ⌕ Имане, Таласъм означава, че няма отделна статия за термина *ступанити пари*, но за това понятие може да се прочете в статиите за *имане* и *таласъм*.

Отделно от тези нарочни препратки, вътре в самите статии широко са застъпени препращанията (около 2000) чрез ошрифтяване. Така щом в дадена статия определен текст е отпечатан с уголемени букви, това означава, че този текст е термин, за който в речника има отделна статия. Когато някое понятие е отпечатано в *курсив,* това е сторено, за да се откроят по-особените термини, за които няма специални статии, но могат да бъдат срещнати в литературата или практиката. Второто равнище на същинските препратки (вж. по-горе **СТУПАНИТИ ПАРИ** ⌕ Имане, Таласъм) е във връзка именно с този тип информационни връзки.

Съставните термини са дадени в прав словоред и така са подредени азбучно в текстовия масив, например **ОБРЕДЕН ХЛЯБ,** а не **ХЛЯБ ОБРЕДЕН** и др. Някои понятия, главно от областта на народните празници и обичаи, са дадени в типично народното им звучене, например **РУСАЛСКА НЕДЕЛЯ** а не **РУСАЛСКА СЕДМИЦА**; **СВ. ЧЕТИРИСЕ**, а не **СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ**; **ПАВЛЮВДЕН**, а не **СВ. ПАВЕЛ** и др.

Като основни термини (заглавия на статии), синоними на основните термини и по-особени термини (споменати в статиите) речникът изяснява чрез статии и препратки общо около 3500 специални понятия от българската митология. Надяваме се, че това словно богатство, както и типът на статиите, определят характера на изданието, което трябва да отговаря на енциклопедични и лексикографски изисквания.

Съзнаваме, че изданието може би има някакви недостатъци. Все пак, като се надяваме на благосклонност, предоставяме този енциклопедичен речник на усърдния ЧИТАТЕЛ.

ЛОГИС

ПРЕДГОВОР НА СЪСТАВИТЕЛЯ

Този енциклопедичен речник нямаше да види бял свят, ако не беше настойчивостта, да не кажа упоритостта на издателство ***Логис*** в лицето на Владимир Павлов и Николай Мандажиев, и съдействието от страна на фирма *7М*. И тук не става дума за настойчивост относно издаването на вече готов текст (макар че и това не е никак малко и е повече от похвално), а за упоритост в подтика да бъде създаден такъв текст. Специализирали се в подготовката на справочни издания, издателите ме убедиха, че идеята и словникът, създадени преди десет години не бива повече да изчакват, а трябва да се дообработи концепцията и да се пристъпи към авторско издателска работа. В интерес на истината трябва да се отбележи, че през изтеклите десет години не е имало, както ги наричаме, обективни пречки за осъществяването на Речника. Нещо повече, беше набран предварителен тираж, който в новите условия е немислим. Причините бяха изцяло субективни – някои автори по един или друг повод се отказваха, заети изцяло със собствена изследователска работа, и аз просто ги последвах. Така че реалният подтик за **о-плът-няването**, за добиването на плът на словника е на издателите. Естествено е, че заслугата на обнародването в сегашното трудно за сериозни издания време е също тяхна. И така, **Енциклопедичният речник на българската митология** е в ръцете на читателя, и както винаги, последната дума ще бъде негова. А целта на авторския колектив беше да даде сбита, концентрирана в отделни статии информация за цялото културно богатство, което може да се покрие от понятието *българска митология*. Тук е необходимо известно уточнение, тъй като е близко до ума, че всяко понятие има такова съдържание или такъв смисъл, какъвто се вложи в него. Без да се впускаме в пространни разсъждения, трябва да се отбележи, че под *българска митология* тук се разбира всичко, което българският народ е унаследил и синтезирал през вековете в сферата на митичното – тук са и останките от митологията със съответните богове, митични същества и свещени предмети на траки, прабългари и славяни, тук е и цялата оная странна смес на езичество и народно християнство, установила се през вековете, която може да се изрази с понятието *народна митология* и която все още се записва от етнографи и фолклористи като практически или духовен реликт. Схващано по такъв начин, понятието *българска митология* има най-голям обем и обхваща всичко митично в сферата на българската култура от времената на езичеството до времето на отличаващата се от официалното християнство традиционна народна култура. Това, надявам се, прави Речника интересно четиво и за широк кръг читатели неспециалисти. В него интересуващият се може да намери кратки, но иначе богати сведения, полезни при четене на художествена литература или наблюдаване на произведения на изкуството с митични сюжети, при изучаване на исторически съчинения, фолклорни и етнографски трудове, народоведски изследвания. Изобщо Речникът е ценно пособие за всеки любознателен и родолюбив читател.

Както личи и от самото заглавие, Речникът е насочен *единствено и само* към митичното като реликт в българската култура – по това се отличава, и то съществено, от различни чужди митологични речници. Поради тази причина в него няма статии с общ теоретичен характер – тук теоретичността би трябвало да личи в представянето на емпирията. Извън някои по-обобщаващи статии (като ***Тракийско наследство***, ***Религия на българските славяни***, ***Прабългарска религия***, ***Световно дърво***), които са и с по-голям обем, понятията от словника са представени в кратки статии със сбита информация. Само в статиите за боговете и някои митични персонажи е дадена и етимологията на термина. Пълна етимологична разшифровка при такъв род издания едва ли е нужна, тъй като мнозинството от понятията сами по себе си имат немитично и дори утилитарно звучене (например праг, кон, куче и др.) Все пак това не отхвърля възможността при бъдещи издания етимологичните обяснения да бъдат разширени. Това впрочем се отнася и за самия словник – сега в него липсват статии за митични сюжети в произведенията на българската средновековна, възрожденска и съвременна литература и изкуство. Няма и статии за изтъкнати изследователи на митологичното ни наследство. И тъй като стана дума за словника, не само съм длъжен да отбележа, но и искрено благодаря на авторите Димитър Попов и най-вече на Маргарита Василева и Рачко Попов за неговото, главно синонимно, обогатяване. Накрая, надявам се, че **енциклопедичният речник на българската митология** запълва празнина в нашия културен живот. Вярвам, че това е необходимо издание, което ще се приеме с интерес от читателя. Впрочем, както беше вече отбелязано, последната дума е негова.

АНАНИ СТОЙНЕВ

СПИСЪК НА БИБЛИОГРАФСКИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

БЕ	сп. Българска етнография, София
БПр	сп. Български преглед, София
БФ	сп. Български фолклор, София
ГИБИ	Гръцки извори за българската история, София
ГСУ ИФ	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет
Доб.	Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1974. Сборник
ИАИ	Известия на Археологическия институт, София
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт с музей, София
ИИИИ	Известия на Института за изобразително изкуство, София
ИНЕМ	Известия на Народния етнографски институт, София
ИНИМ	Известия на Националния исторически музей, София
ИНМВ	Известия на Народния музей, Варна
ИОРЯСл	Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, Санкт Петербург
Кап.	Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. С., 1985. Сборник
ЛИБИ	Латински извори за българската история, София
МПК	сп. Музеи и паметници на културата, София
МПр	сп. Македонски преглед, София
Пир.	Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980. Сборник
Пл.	Пловдивски край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1986. Сборник
ПСп	Периодическо списание, София
СбНУ	Сборник за народни умотворения и народопис, София
СпБАН	Списание на Българската академия на науките, София
PGr	***Migne, J. P.*** Patrologiae cursus completus. Series Graeca
MGH-SS	Monumenta Germaniae historica – Scriptorus

А

АВИТОХÒЛ – име на владетел, с което започва известният исторически паметник <Именник на българските ханове>. Самият <Именник> не е собствено нито религиозен, нито митологичен текст, но въпреки това той е текст със свещено значение за прабългарите и тяхната държавност. Поради това в него личи преходът от сакрално-космологичното към историографското, от общественото към човешкото. Така първите владетели А. и Ирник (независимо от това, че много изследователи виждат в тях хунския вожд Атила и сина му Ернах) са представени в митична светлина, продължителността на живота и управлението ми е неестествено голяма за разлика от тази на следващите ханове: „Авитохол живя 300 години. Родът му беше Дуло, а годината му (на завземането на властта) дилом твирем. Ирник живя 150 години. Родът му беше Дуло, а годината му (на завземането на властта) дилом твирем". Както се вижда, това е библейска продължителност на живот и царуване (през Средновековието <Именникът> е бил в обръщение като част от сборника <Елински и римски летописец>, и то след библейската Четвърта книга на царете). Тази изключителност на първохановете, безкрайност на управлението им, внушава осветеността на държавата. Първият камък, устоите трябва винаги да бъдат различни от обикновеното, което следва, трябва да имат най-много „земна свещеност", доближаваща се до божествената, до акта на сътворението. В този смисъл А. и Ирник, без да са културни герои, имат функциите на типа културен герой. Те донасят божествената уредба, узаконяват я и поставят културното, подреденото начало сред прабългарите. След тях започва хронологичното изложение на събитията, които са предадени точно чрез прабългарския календар.

🕮 *Стойнев, А.* Светогледът на прабългарите. С., 1985. ✎ *Анани Стойнев*

АГАРЛЪК ⌕ Сватба

АД, катрàн, смолà, пѝса, джендèм, пъкъл, вечна мъка – образува заедно с рая двете основни сфери на отвъдния или „оня свят", непосредствено свързани с вярванията и представите за задгробния живот.Според народа А. се намира под земята или на небето. В първия случай той е в „сърцето" на земната твърд, където преобладава вечен мрак и гори постоянен огън. Във втория А. е найниската дипла на небето, разположена непосредствено над облаците (според апокрифната книжнина той е на второто и третото небе). В А. отиват душите на всички грешници – крадци, убийци, прелюбодейци, измамници, магьосници, самоубийци, богохулници и непочиталите своите родители хора. Греховете им се определят от Архангел Михаил, който взема (изважда с ножа или сабята си) душата на всеки мъртвец. Според отделни представи пътят към отвъдния свят минава през мост, тънък колкото човешки косъм. По него преминават само праведните души, а останалите падат направо в А. Вярва се, че А. представлява огромен казан, пълен с катран или вряща вода. В дъното на ка-

зана седи тарторът – царят на дяволите. Около него са владиците, поповете и магьосниците, а на рамената им са покачени останалите грешници. Те са оковани във вериги. Ако някой подаде глава от казана, дяволите и скорпионите го бутат отново с острите си копия. Огънят под казана се подклажда постоянно. Според отделни поверия КУЧЕТО носи вода, за да изгаси огъня, над който ври неговият стопанин, а котката носи дърва и духа, за да гори той по-силно. А. е описан с особена експресивност в апокрифите за Богородица, която поискала да отиде там и да види как се мъчат грешниците. Темата за А. присъства неотклонно и в църковната стенопис. Вж. и РАЙ.

≡ *Вранска, Цв.* Апокрифите на Богородица. С.1940; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

АДАМЧЕ = ДЕТЕ, ЕВРЕЙЧЕ

АЖДАРХА = ЗМЕЙ

АЖДЕР = ЗМЕЙ

АЛА = ХАЛА, ВЯТЪР

АМУЛЀТ – предпазващ малък предмет, изработен от различен материал и с различни изображения. А. винаги са свързани, пряко или косвено, с някаква представа и вярване. Отговор 79 на папа Николай I по допитванията на българите дава писмено свидетелство за такива свещени предмети у прабългарите: „Заявявайки, че у вас има обичай да вземат немощните заради здравето си някаква повезка и да я носят окачена под шията си, питате дали ние заповядваме да се върши това и по-нататък…“ Открити са множество знаци (напр. често срещащия се знак IVI, в който някои изследователи виждат рунически символ на ТАНГРА), пластини и други предмети, които не-

Прабългарски амулет – конче с човешка глава

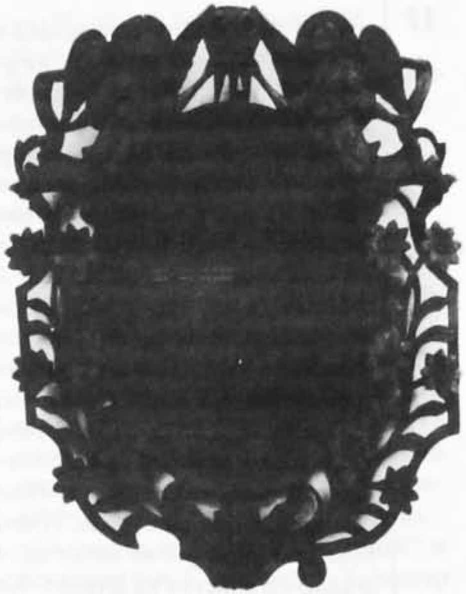
съмнено имат апотропейна (предпазваща) функция. Невинаги обаче може да се регистрира връзката между предмет и представата за него, която го е правила свещен. За някои А., както и за ареала на салтово-маяцката култура, тя е ясна – това са изображения на животни, които са били тотеми. (вж. ТОТЕМИЗЪМ). Вярата в тотема постепенно намалява, но като отглас се запазва представата, че неговият дух, свързан с изображението му в А., може да помага.

≡ *Бешевлиев В.* Първобългарски амулети. – ИНМВ, кн.IX (XXIV)1973; *Овчаров Д.* За прабългарските амулети. – МПК, N 1, 1977; *Дончева-Петкова, Л.* Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII–X., С. 1980; Отговори на папа Николай I по допитванията на българите. – ЛИБИ, II – Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum. ✎ *Анани Стойнев*

АНÀТЕМА, натемѝя, проклѝтие, грамàда – народен обичай, който се изпълнява, когато в селото или в рамките на неговото землище е из-

вършено убийство или друго престъпление с известен или неизвестен извършител. Инициатори са селските първенци начело със свещеника, които решават да анатемосат престъпника, като го отлъчат от селския колектив и предизвикат неговата символична СМЪРТ. Същността на обичая се състои в натрупването на грамада от камъни, която се осмисля като гроб (погребение) на насилника. Обикновено грамадата се прави на място, бележещо сакралната ГРАНИЦА между неусвоеното пространство – на КРЪСТОПЪТ, на синор или на междата между две селски землища. Според поверието на мястото на А. най-често бие градушка. Залагането на грамада е свещен обред и се предхожда от водосвет, извършван от владика или друг представител на църквата. След това на мястото се забива кол. Свещеникът произнася проклятие и първи хвърля камък. Присъстващите повтарят А. и последователно хвърлят камъни. Тези действия се извършват винаги, когато човек мине покрай грамадата, макар че нейното място се осмисля като опасно и НЕЧИСТО. Вечер след залез слънце каменната купчина се заобикаля; майките не пускат децата си да играят в близост до нея. Представите за нейната нечистота се обуславят от факта, че анатемосаните и прокълнати хора се превъплъщават след смъртта си и душите им се превръщат във ВАМПИРИ. Известна аналогия с обичая грамада сочат погребенията на починали некръстени деца – ЕВРЕЙЧЕТА, в района на Странджа. Върху техните ГРОБОВЕ майките оформят малка купчина от камъни и керемиди.

≡ *Горов, Г.* Народно проклятие. СбНУ, кн.57, С., 1983; *Маринов, Д.*

Ангели. Българска дърворезба

Избрани произведения. Т.2, С., 1984; *Стоилова, А.* Грамада. Фолклорна студия. – ПСп., кн.71, 1910. ✎ *Рачко Попов*

ÀНГЕЛИ – красиви, русокоси момци, облечени в позлатени ризи и с криле на раменете. Според богомилските легенди А. били създадени от бог още през първия ден, за да му бъдат слуги. Различавали се по своя ранг, тъй като били обединени в десет чина. Началникът на десетия чин бил САТАНАИЛ, по-късно наказан от Бога. С него тръгнали и някои от А., които се превърнали в *бесове* и прелъстявали хората на земята. Според апокрифа за Енох А. от първото НЕБЕ управляват звездите и валежите; А. от четвъртото небе придвижват слънцето и месечината; а А. от шестото небе управляват всичко, което се случва на земните жители. В богомолските предания св.Богородица е представена също като А., изпратен от Бога, за да приеме Исус

Христос. В старобългарската и в апокрифната книжнина А. се различават по йерархия: те се делят на *херувими, серафими, сили, власти, начала, ангели* и *архангели.* Според традиционните народни схващания броят на А. отговаря на броя на хората, тъй като всеки отделен човек си има свой А. и свой дявол. А. лети над дясното му рамо, а дяволът седи на лявото. А. и дяволът на човека са в постоянна надпревара за надмощие. Когато човекът постъпи добре, неговият А. е взел превес. Лошите му постъпки са дело на дявола. Вярва се, че човек трябва да спи на дясната си страна. Иначе неговият А. плаче и не може да го измъкне от властта на дявола. Когато човек умира, А. и дяволът водят люта борба за ДУШАТА му. Затова щом настъпят предсмъртните мъки, близките му го обръщат винаги надясно. Ако мъртвият е праведен, неговият А. го отвежда пред Божия съд. Вярва се, че има хора със „слаб А.“ Именно на тях се привиждат различни демонични сили като ВАМПИРИ, ТАЛАСЪМИ И САМОДИВИ. Спорадично се вярва, че душите на починалите кръстени деца стават ангелчета, които кръжат под райското ябълково дърво. В ангели-войници на св. Георги и Архангел Михаил се превръщат душите на умрелите чисти (девствени) момци.

🕮 *Ангелов, Д.* Българинът в средновековието. Варна, 1985; Етнография на България. Т.1, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1985. ✎ *Рачко Попов*

АНДОНОВДЕН = Антоновден

АНДРЀЕВДЕН, **Андрѐювден, Андрѐя, Ендрѝн, Едрѐй, Ъдрѐй, Дрѐйовден, Едрѐвдън, Мѐчкинден** (30 ноем.) – празник, с който се чества денят св. апостол Андрей Първозвани. Отбелязва се с празнична литургия. Народът свързва А. с представата, че от него денят започва да наедрява колкото едно просено (царевично) зърно. Вярва се, че „Андрей прогонва зимата и дългите нощи“. В района на южното Черноморие рибарите почитат св.Андрей (наравно със *св. Никола)* като господар на силните морски ветрове и бури. В Петричко има поверие, че св. Андрей е баща на св. Никола. В навечерието на празника стопанката сварява в ново гърне различни зърна – жито, царевица, боб, леща и др. – за „да наедряват“. От обредното вариво сутринта всеки хвърля по малко в комина с пожелание за високи, т.е. добри посеви, а останалото изяждат. Дават и на домашните животни и на кокошките. Някъде раздават от вариво на съседи „за здраве“, но почесто това не се прави, за „да не се изнесе плодородието от дома“. Приготвянето на обредното вариво в народното мислене се асоциира с „наедряването“ на селскостопанските култури, на младите БУЛКИ (т.е. да забременеят), на плодородието в най общ смисъл. В Сев. България св. Андрей се почита като господар на мечките. Според народната легенда светецът победил мечката, впрегнал я в рало и изорал земята, или (според друг вариант) я яхнал като кон. Затова А. се тачи за предпазване от мечки и носи името МЕЧКИНДЕН. От сварената царевица хвърлят в комина и наричат: „На ти, мечко, варен кукуруз, да не ядеш суровия и да не ядеш човеците и стоката!“. В някои райони в Южна България характерните за А. обреди се извършват на празника ВАРВАРА.

🕮 Жития на светиите. С., 1974,

596–599; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В:Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.95. ✎ *Маргарита Василева*

АНДРЕЯ = Андреевден, ⌕ Секула детенце

АНИНО ЗАЧАКЬЕ = Св. Ана зимна

АНИНО ЗАЧАТЬЕ = Св. Ана зимна

АНТИХРИСТ = Дявол, Потоп

АНТО̀НОВДЕН, **Андо̀новден, Лѐлинден** (17 ян.) – празник в чест на преподобния св. Антоний Велики, който християнската църква отбелязва в деня на неговата смърт. Народното честване на А. е свързано с представата за светеца покровител на ЧУМАТА или изобщо на БОЛЕСТИТЕ. Като празник в чест на чумата А. е познат и под името Лѐлинден (Разградско), породен от табуираното название за болестта – *лѐля.* В светогледа на българите съществува тясна връзка между светците Антоний и Атанас. Те се мислят за двама братя ковачи. Понякога празниците им се означават с общото название *сладки и медени* (Поповско). В Пиринския край има вярване, че всички болести се събират на А., а на следващия (АТАНАСОВДЕН) „тръгват по хората“. Тези мирогледни представи определят типичните за празника обредни действия и забрани. Жените приготвят и раздават намазани с мед пресни питки. В Разградско две питки дават на съседи, а трета оставят на тавана „за лѐлята“, „за бо̀лята“. Предпазен характер има и забраната жените да работят на А.

🕮 Жития на светиите. С., 1974, 43–46; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Кап. с.210; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, 64–70, 73–75. ✎ *Маргарита Василева*

АПОКРЍФ – дума от гръцки произход, която означава *скрита, тайна книга.* През епохата на езичеството и ранното християнство (I–II в.) А. е религиозна творба с божествен произход, достъпна главно за жреците и тълкувана единствено от тях. След официалното налагане на християнството във Византия понятието А. променя значението си. А. започват да се наричат онези писания със старозаветна тематика, които остават извън състава на Стария и Новия завет, и се схващат като книги за еретиците. Разпространяват се тайно, тъй като са обявени за „лъжливи“ и неканонични. С апокрифен характер са и редица молитви против БОЛЕСТИ и зли сили, заклинания и гадателни книги. През средновековието А. са съставна част от литературата на християнските народи. В жанрово отношение А. се делят на художествена проза, поезия, послания на апостолите, молитви, гадателни книги и сбирки от въпроси и отговори, известни още като разумници. Най-популярните старозаветни А. са за Тивериадското море, за тайните на Енох, за откровението на Варух, за Адам и Ева и завършека на света. Сред новозаветните А. особено разпространени са <Ходене на Богородица по мъките>, <Българската апокрифна летопис>, <Тайната книга> на богомилите. Апокрифните молитви и заклинания са адресирани най-често против болести (НЕЖИТ, ТРЕСКА, бодеж), против някои атмосферни явления и процеси (ГРЪМ, ВЯТЪР, ДЪЖД) и против злосторни демонични сили (ВЕЩИЦИ, МАГЪОСНИЦИ, МОРА).

🕮 *Петканова, Д.* Стара българска

литература. Т.1, Апокрифи. С., 1982. ✎ *Рачко Попов*

АПОЛОН ⌕ Тракийски конник

АПОТРОПЕЙ – дума от гръцки произход, означава име, слово или вещ, които имат магическа сила да отблъскват злите сили и демоните на болестите. По традиция българите кръщават децата си, които са родени след починали рожби, с апотропейни имена – Вълчо или Курти, Стоян или Стана, Здравко или Живка. Те се обръщат към болестите и свръхестествените демонични същества като самодивите с названията *лели, сестри, майки, сладки и медени, благички, бели и червени*. А след разнообразието от апотропейни предмети, използвани в ежедневието и обредния живот, са червеният вълнен конец, чесънът, металната монета, сините мъниста, кръстчето от глог или кост на риба, вълчият или змийският зъб, обърнатата наопаки дреха и др.

☰ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Костов, Ст.Л.* Амулети против уроки. – ИНЕМ, кн.2, 1921. ✎ *Рачко Попов*

АРАЛАМБОС = Св. Харалампи

АРАЛАНБЕЙ = Св. Харалампи

АРАЛАНПЕЙ = Св. Харалампи

АРАПИ = Кукери

АРДЗАВУЛ = Дявол

АРЕС ⌕ Тракийски конник, Залмоксис

АРМЕНКИ = Нави

АРМЕНЦИ ⌕ Врачка

АРТЕМИДА ⌕ Велика богиня майка, Бендида

АРХАНГЕЛ МИХАЙЛ, **Свети Рангел** – един от седемте ангели при Божия престол, който според народното християнство е вожд небесните сили и борец срещу духовете на

Изображение на св. Архангел Михаил върху икона

тъмнината. В иконографията се изобразява с копие в ръка (понякога на кон), тъпчещ дявола с краката си. Народната вяра вижда в А.М. ангел на смъртта или един от братята юнаци, комуто при подялбата на света се паднали мъртвите души. Той взема душата на умиращия, подавайки му ябълка (по-рядко китка). Оттук идват и народните названия на А.М. – *душовадник, вадидушник*. Представите за образа на А.М. са разкрити в много приказни сюжети. Понякога А.М. идва с нож или коса в ръка, за да извади душата на умиращия. Ако застане до главата му – болният ще умре; ако застане до краката – ще оздравее. А.М. е справедлив и състрадателен. Той моли бога за душата на сиромаха, за да не останат децата му сирачета. В твърде известния приказен сюжет за свети Рангел-кум той отлага смърт-

Изображение на св. Архангел Михаил върху битов предмет

та на своя кумец, но не го избавя от нея. Предпазната мярка да се излива водата от съдовете в дома след настъпване на смъртта се обяснява с представата, че в нея А.М. измил ножа си. С А.М. – душовадник е свързан специален обреден хляб, който се приготвя при погребение, за следпогребални обреди и за празника на А.М. В Зап. България се нарича *Рангелово блюдо*, а в Изт. България – *Арангелово, Рангелов хляб, хляб на св. Михаил*. В традиционния народен календар А.М. се чества на празника, носещ неговото име (вж. Архангеловден). Представите, свързани с А.М., както и временната характеристика на посветения му празник допускат сложната трансформация на древно демонично божество, почитано в късна есен, чиито черти преминават в култа на светеца Михаил от официалния църковно-

християнски календар.

☰ Жития на светиите. С., 1974, с.558; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1., С., 1981, 321–322, 367, 692–694; *Георгиева, Ив.* Мирогледът на българския народ от средата на XIX до началото на XX в. – В:Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.57. ✎ *Маргарита Василева*

АРХАНГЕЛОВДЕН, Арангеловден, Рангеловден, Св.Рангел (8 ноем.) – празник в чест на Архангел Михаил. В народната среда се организират семейно-родови служби или курбан за светеца-покровител, лични патронни празници за здраве (светец, служба, оброк, курбан); правят се общоселски празници и сборове. А. се чества на много места и като храмов празник. Представата за св.Рангел-*душовадник* определя връзката между А. и поминалата обредност. Съботата преди празника се прави *Рангеловската задушница*, която се смята за една от големите (а на места и най-голямата) през годината. За задушницата, както и за честване на архангеловските патронни празници се приготвят специални обредни хлябове (*Рангелово блюдо, Рангелов хляб, Арангелово*), които по название и пластика повтарят основните хлябове за погребение.

☰ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения.Т.1, С., 1981, 692–694; *Василева, М.* Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.132; *Стаменова, Ж.* Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.144, 146, 148, 155. ✎ *Маргарита Василева*

АРЪТЛИК ⌕ Побратимство

АСКЛЕПИЙ ⌕ Тракийски конник

АТИНА ⌕ Велика богиня майка

АТАНА̀СОВДЕН, Тана̀совден, Зимен св. Атанас, Срѐди зима (18 ян.) – църковно-християнски празник в чест на св. Атанасий Велики, епископ на Александрия. Според народната вяра св. Атанас е победител на зимните студове и снегове, които му се паднали при подялбата на света между шестимата братя-юнаци. На този ден светецът облича копринена риза и отива в планината да вика лятото. С А. се свързва прелома в годишното време от зима към пролет и лято. Оттук идва названието му *Среди зима* и изразът „Атанас дойде, лятото дойде". Главно в Сев. България се среща вярването, че на А. се ражда чумата. Светецът се смята покровител на чумата. За предпазване от нея принасят в жертва черна кокошка и раздават специален обреден хляб. От черната кокошка (или пиле) в Тракийската област приготвят обредно ястие и го раздават заедно с хляб. Вярва се, че перата на заклания птица имат лечебна сила, че „от черното пиле болките бягат". Профилактично лекуват от чума и овните, като ги „кукуват". Широко разпространена е практиката на А. да се приготвят и раздават за здраве пресни питки, намазани с мед. А. е между празниците, на които се устройват общоселски и обречени курбани за здраве. На А. се слагат и семейни служби в чест на светеца-покровител на фамилията, имота и стоката. Позната е и представата, че светците Атанас и *Антоний* са двама братя ковачи (железари, налбанти или ножари), затова А. се чества и като еснафски празник. Същата представа мотивира обредите за побратимяване, извършвани на А. в Сакарската област.

📖 *Маринов, Д.* Жития на светиите. С., 1974, 46–48; Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В:Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 363–364, 487; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, 58–79.
✎ *Маргарита Василева*

АХЧИЯ ⌕ Оброк 2

АЯЗМО = Извор

Б

БА̀БА – название на старите жени и акушерките, които *бабуват*, по време на раждане. След като навлезе в извънфертилна и преклонна възраст, вследствие натрупания богат житейски опит, всяка жена става обект на специално уважение и почит. Народната поговорка гласи: „Всеки старец – зналец, всяка баба – врач". Б. учи внучките да предат и тъкат, да везат и шият, да месят и готвят. Тя разгадава сънищата и е най-вещата лечителка в дома. В случай, че мъжът ѝ е починал, тя приема функциите му на старейшина в голямото семейство и в рода (задругата). Тя разпределя задълженията между членовете, тя ръководи стопанската и домашната дейност. Кади трапезата на празниците, изрича молитвите и благословиите. В голяма част от семейните, календарните и стопанските обреди и обичаи на нея традицията отрежда главната роля, характеризираща я често като посредник между земния и отвъдния свят. Вярва се, че единствено Б. може да чуе орисията на трите наречници, идващи през първата или третата нощ след раждането на детето. Затова

Баба акушерка

през тази нощ тя трябва да остане будна. Бабинден е най-изявеният празник в нейна чест. На Мратиници обредното колене на черно пиле се извършва само от Б. на къщния праг. Б. извършва лечението на едномесеци и близнаци, тя меси и раздава питки в чест на чумата, шарката и други болести. Предимно старци вземат участие в есенните жертвоприношения от типа на Кокошата черква и черкуването за змея и самодивите. Овдовяла старица ръководи обичаите за дъжд Пеперуда и Герман. По традиция покойниците се къпят и опалват от стари жени и мъже. Понякога преминаването на жените към старческа възраст се осъществява на обредно равнище. В Странджа в нестинарския огън могат да влязат само жени, които са преминали критическата възраст и не са ва състояние да раждат повече.
📖 *Бобчев, С.* Българската челядна

задруга в сегашно и минало време. – СбНУ, кн.22–23, С., 1906–1907; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

БА̀БА МА̀РТА, Първа Ма̀рта, Черден Ма̀ртин (Ловешко и Троянско), **Лѐтник** (Охридско), **Ма̀ртеница** – първият ден от месец март. Осмисля се като преломен момент в природния годишен кръговрат, поставящ началото на пролетното затопляне. В ранни зори жените помитат къщите и дворовете, запалват смета, опушват се над огъня и го прескачат, за да нямат бълхи. Често действието е съпроводено с вербална магия: „Вън бълхи, Вътре Марта!" След това те обикалят градините и двора като дрънкат с тенекии и викат силно, за да прогонят змиите и гущерите. През целия ден те перат и не бият с бухалка, за да не бие град през лятото. Тази забрана е валидна в някои райони и за всичките „мартени съботи". Ако на Б.М.удари гръмотевица за първи път през годината, вярват, че реколтата ще е богата и годината благополучна. Спорадично вярват, че през годината ще умират повече стари жени. На Б.М. на децата, момите, агънцата и младите фиданки стопанките връзват мартеници, които носят здраве и предпазват от уроки. Мартениците се свалят при идването на първите прелетни птици – щъркели, лястовици и кукувици. В традиционното народно светоусещане Б.М. е единствената женска персонификация сред годишните месеци. Найчесто тя се осмисля като старица с много променлив нрав. За да не я разсърдят, стопанките мятат червена дреха – пояс или престилка, на плета или на някое дърво, „за да посрещнат бабичката с червено". То-

гава тя е усмихната и благоразположена. Със същата цел народната традиция забранява на места през този ден на старите жени да излизат от къщи. Според поверието ако Б.М. срещне по пътя си старици като нея, много се сърди. Тя иска да вижда само млади моми и невести през този ден. В народните предания, приказки и пословици Б.М.е представена в най-близки родствени връзки с братята си Голям и Малък Сечко (януари и февруари). Често на митологично равнище трите персонифицирани месеци образуват здраво споена триада, имаща отношения към мита за разнополовите божествени близнаци и инцеста между тях. Според различните варианти Б.М. е ту сестра, ту съпруга на своите братя. Често тя е недоволна от техните сексуални възможности или от обстоятелството, че двамата ѝ братя са изпили виното ѝ. Затова старицата (невестата) е разгневена, вследствие на което времето се разваля (вали сняг или дъжд, пада киша). Особено популярен е фолклорният мотив за старата козарка, която извела стадото си в планината през последните мартенски дни. Според разказа тя сметнала, че щом Б.М.е старица като нея, ще я дари с хубаво време. Но станало точно обратното. Б.М. се разсърдила на козарката. Поискала от брат си Април няколко дни на заем, за да покаже на старицата на какво е способна. Април ѝ дал дните (*заѐмните дѐне*, *заѐмници*, *бруѐните дни*) и тя пуснала силни ветрове и снегове. Козарката и нейното стадо замръзнали в планината и се превърнали в купчина камъни, от които тече мляко или лековита вода. В отделни райони по тези дни стопаните предсказват както ще бъде времето през следващите месеци.

⊜ *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България.Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1., С., 1981; *Миков, Л.* Първомартенска обредност.С., 1985; *Стаменова, Ж.* Календар на празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986.
✎ *Рачко Попов*

БАБА ЧЕРНА = Св. Черна

БАБА ШАРКА = Шарка

БÀБИНДЕН (8 ян.) – народен празник в чест на бабите акушерки, в който участват предимно раждалите наскоро жени. Тачи се и за здравето на малките деца, за да не боледуват от бабици. В ранно утро преди изгрев слънце бабите посещават домовете на онези невести, на които са помагали при раждане. Те носят китка от здравец, вързана с червен конец, мед, масло, просо и червена вълна. Окъпват бебетата и намазват челата им с масло и мед, като ги благославят да бъдат здрави, силни и дълголетни. Вълната поставят върху главите на момиченцата и върху бузите на момченцата, за да им пораснат дълги плитките и мустаците (брадите). С китката бабата поръсва булките и момите против уроки и за да раждат леко. Тя кани тържествено жените на обяд в дома си. Непосредствено след това, все сутринта, всички невести с деца до тригодишна възраст отиват у бабата акушерка. Носят кърпа, сапун, китка и пари. Всяка от тях полива ритуално вода на бабата, която измива ръцете си. Действието се извършва под плодно дърво, до трендафил или над дръвника. Често бабата изтърсва ръцете си от водета високо над главата и благославя децата да

Влечугане на Бабинден

пораснат високи. Жените я закичват с китка и ѝ дават пари, риза, чорапи. На обяд те се нареждат около богата празнична трапеза, на която задължителни ястия са варената кокошка, млинът (баницата) и обредният хляб, както ракията и виното. Често единствените представители на мъжкия пол по време на угощението са музикантите – гъдулар и гайдарджия. Трапезата е весела и шумна, съпроводена понякога с цинични песни, закачки и оргиастични елементи. Бабата носи около шията си нанизи от сушени червени люти чушки, които в традиционното светоусещане символизират мъжкото оплодително начало. Тя кади с керемида жените под полите, за да раждат повече деца. Разиграват се сценки с еротични мотиви. Когато мъжете се включат късно след обед в тържеството, те са обект на шеги и закачки. Жените им свалят калпаците, развързват им поясите и им смъкват гащите. За да бъдат оставени на мира, те трябва да заплатят с пари на бабата. Празникът завършва с ритуалното изкъпване на акушерките на чешмата или в реката, известно на места като влечугане. Участниците в обичая качват бабата на двуколка или шейна, а понякога мъжете я носят на гърба си с голям плетен кош. Отвеждат я на реката, обръщат колата или коша и я изкъпват във водата. След това ѝ целуват ръка и я даряват с пари, пешкири и чорапи. Понякога в шествието участват и маскирани персонажи – обикновено жени, облечени в мъжки дрехи.

⊜ *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България.Т.3, С., 1985; *Краев, Г.* Бабинден. С., 1985; *Краев, Г.* Смешното в бабинденската обредност. – В: Смехът във фолклора. С., 1987; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986.
✎ *Рачко Попов*

БАБИНИ ДНИ = Заемни дни

БАБИНО ПЛАТНО = Дъга

БАБИЦИ ⌕ Бабинден, Болести

БАБУГЕРИ = Кукери; ⌕ Сурвакане

БАБУШАРИ = Кукери

БАГНИ ВЕЧЕР = Малка Коледа

БÀЕНЕ, **врачỳване** – по форма и стилистични особености представлява словесна формула (*баилка*), с твърдо установен и устойчив текст, който се произнася обикновено тихо от посветено лице (баячка, врачка) с цел да се извърши заклинание, да се прогони или умилостиви болестта и да бъде излекуван обектът. Б. е съпътствано винаги от опреде-

Баене

лени магически действия (движения), които са неотменен компонент от цялостната структура. Баилните формули се предават по наследство – обикновено преди смъртта си врачката посвещава своята дъщеря, внучка или сродница в Б. Според народните схващания Б. е от компетенцията на жените – най-често на онези, които са в извънфертилна възраст или са ВДОВИЦИ. Б. е съобразено с редица традиционни норми и представи: то се прилага в съответствие с фазите на Луната (пълна или на *разсип*) или съобразно слънчевия изгрев или залез (например против плач при децата се бае срещу слънчевия изгрев, а „самодивската болест“ се лекува привечер след залез слънце). На мъж се бае срещу ПОНЕДЕЛНИК или ЧЕТВЪРТЪК, а на жена – срещу СРЯДА и СЪБОТА. Б. се извършва на място, осмисляно като сакрална граница между усвоеното културно пространство и дивата природа (домашния ПРАГ, ОГНИЩЕТО и КОМИНА, КРЪСТОПЪТ, синор, КЛАДЕНЕЦ, МОСТ). Бае се със сол, БРАШНО, перо, сребърна пара, МЕТЛА, КРЪГ, ВЕРИГА, маша, въглен, червен конец, остър предмет (нож, секира, ножица), ЯЙЦЕ, ЖЕЛЯЗО, ВОДА и ОГЪН. Понякога се бае с крак от къртица, вълчи зъб или ръка на мъртвец. Бае се до три или девет пъти.

📖 *Арнаудов, М.* Няколко думи за народните баяния. – Родопски преглед, кн.1, 1930; *Гоев, А.* Баене за страх в българската народна медицина. – БЕ, кн.1, 1984; *Гоев, А.* Обредното лечение чрез баене в българската народна медицина. – В: Етнографски проблеми за народната духовна култура. С., 1989; *Младенов, М.* Наблюдения върху езика на баянията. – В: Език и поетика на българския фолклор, С., 1980. ✎ *Рачко Попов*

Лекуване от „бабици“ чрез баене

БАИЛКА ⌕ Баене
БАЙНИЦА = Мартеница
БАЙОРКА = Врачка
БАЙРЯК = Сватбено знаме
БАСМАТАРКА = Врачка
БАСНАРКА = Врачка
БАТЬОВА БУЛЧИЦА = Невестулка
БАТЮВА БУЛЧИЦА = Невестулка
БАУРКА = Врачка
БАХЧА = Кумово дръвце
БАЩИНО ПРАВО ⌕ Годеж
БЕЗСЪНИЦА, гòрска мàйка – осмисля се като стара и грозна ЖЕНА с издадени навън зъби. Главата ѝ е като на бик, а очите като на бивол. Косите ѝ са разплетени и чорлави, а ноктите – дълги и остри. Живее в гората и в шумата. Щом я повикат с магии, тя идва в селото и мъчи обитателите му. Според представите в Западните покрайнини Б. често придобива облика на ЖИВОТНО – свиня, крава, КОЗА, КУЧЕ или патка. Появява се нощем и нападне ли човек, той не може да затвори очите си за сън. Б. гони съня от него и той полудява и умира. Най-опасна е за бебетата и децата, тъй като ги кара да плачат денонощно. В такива случай Б. се лекува от ВРАЧКИ и баячки. Щом добитъкът се прибира в селото, баячката взема болното в престилката си и с три главни огън го изнася навън. Застава в средата на двора и започва да брои дръвчетата. Когато стигне до деветото, започва да бае: „Горска майко да си прибереш плача, да си прибереш плача, да иде на деветото дърво, а на Иванчо сън да дойде!“ Прибира се вкъщи и след време отново повтаря магическото действие до три пъти. Хвърля главните в три различни посоки и влизайки с детето в стаята, изрича: „Сън да дойде на Иванчо, плач да иде в гората. Горска майка ведно с него. Иванчо да заспи като пиле петровско, като агне гергьовско!“ После опушват болното със сламки от гнездо на авлига и го провират през „змийска риза“.

📖 Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981; СбНУ, кн.12, С., 1895, с.144. ✎ *Рачко Попов*

БЕЛИ И ЧЕРВЕНИ ⌕ Самодиви, Апотропей, Болести, Кръстопът
БЕЛИЯТ ⌕ Вятър
БЕЛЯЦИ ⌕ Сурвакане
БЕНДИДА (Bendis) – едно от имената прозвища на Великата боги-

Релеф на богинята Бендида

НЯ МАЙКА при траките. Най-ранното известие за нея е от VI в.пр.Хр. Тогава Хипонакс (фрг. 120) говори за Б. като за *Кибела,* а Хезихий, който повтаря поета, твърди, че тракийката е Кибела или Великата богиня, схваната като друг образ на Кибела. Сравнението набляга на същностната характеристика на Б. като богиня майка. Във фрагменти от недостигналата до нас комедия на Аристофан <Лемноски> авторът направо назовава Б. „мегале теа" или Великата богиня. Сведението се отнася до острова, а съобщената „мегале теа" по всяка вероятност отговаря и на богинята Лемнос в известието на Хекатей (фрг.138 а) от VI в.пр.Хр. Тя сама предполага качествената си определеност на Велика богиня на острова. Когато Херодот (IV, 33) говори за тракийските и за пеонските жени, които поднасят даровете си на *Артемида* царица (или по-точно на Царицата, която в гръцки превод на тракийското си означение може да се назове Артемида), вероятно също има предвид една Велика богиня на местното население. Тя е в отличен паралелизъм с идеята за плодородието, поради поднесените ѝ, увити в пшенична слама, дарове. Страбон (X, 3, 16 и X, 3, 18) затвърждава представата за същностната характеристика на Б. в пасажите, в които разказва за празниците ѝ, защото ги сравнява не само с тези на *Котито,* но и с малоазиатските тържества и с фригийските свещенодействия в чест на Великата богиня майка. Приведените сведения локализират центъра на култа на Б. най-общо в зоната на Югозападна Тракия, с някои от прилежащите непосредствено острови, какъвто е например Лемнос. Тази зона, която се концентрира по поречието на р. Струма, е огнището на неговото процъфтяване, както и средището за разпространяването му в източна и западна посока към реките Вардар и Места. Констатацията не отменя съществуването на култа и в други райони на територията южно от Стара планина. Според Тит Ливий (XXXVIII, 41, 1) чието общение се отнася за II в.пр.Хр., недалеч от долното течение на Марица „на открито място" се намира храм на Б. В диалога Юпитер трагик Лукиан (10) също говори за светилище и за златна статуя на богинята и вероятно има предвид съобщеното от Тит Ливий култово място. Популярността на Б. извън ядрото на концентрацията на култа ѝ намира подкрепа в епиграфските паметници, в които се споменава божеското име или някои от

формите му, като напр. Бендипара, т.е. „село{то} на Бендида" върху надпис от с. Строево, Пловдивско, или Бендидзета върху надпис от с. Саладиново, Пазарджишко и т.н. Великата богиня майка на областта на Югозападна Тракия и на прилежащите острови се нарича от Кратин двукопийна в комедията <Тракийки> (фрг.81) „понеже ѝ е определено по жребий два вида почит, небесна и земна", или защото има две светлини – собствената си, т.е. тази на Луната и тази на Слънцето. По този начин авторът набляга на двойнствената соларно-хтонична природа на самата богиня и на произтичащите от това функционални възможности. В античната литературна традиция, най-обстойно сумирана у Хезихий, Б. се разбира и като Артемида, Селена, Хеката, Персефона. Най-често е сравнението с Артемида, а повечето от изследователите смятат, че при всички случаи е по-добре да се говори за смесеното им единство: Артемида – (съответно *Диана*) Б., а не поотделно за Артемида (Диана) или за Б. Тази инерция в историографията се преодоля поради факта, че в повечето случаи отделните древни автори, макар и да съпоставят двете богини, държат да изтъкнат и различията помежду им, а не да ги премахнат. Сходствата с гръцката богиня Артемида са възможни само дотолкова, доколкото се взема за аналогия характеристиката ѝ на владетелка на природата и на животинския свят или Артемида фактически е уточнен гръцки превод на същността на Б. Култът на тракийската богиня е особено популярен сред винитите, които са голяма част от компактното тракийско население в Мала Азия. Те дори имат в календара си месец, който носи красноречивото наименование Бендидейос и през който честват богинята с големи и пищни празненства. Преклонението пред Б. е дотолкова голямо, че дори изображението ѝ стои върху монети на витинските царе, напр. при емисиите на Никомед I от III в.пр.Хр., върху които тя е изобразена твърде войнствена – с две копия и с меч в ръце, и с щит, подпрян на скалата, на която седи. От житието на Калиник за Св. Хипатий се разбира, че споменът за Б. традиционно съществува (9 и 130), за да разказва с подробности авторът, че когато светецът пътува през Витиния по време на празника на Артемида, на пътя му се изпречва богинята, висока колкото десет мъже и едновременно преде и пасе свине. Именно под формата на Артемида Б. се съхранява като реликт през вековете и в текста на житието. Това се подчертава както от свинята – нейното жертвено животно, така и от представата за всемогъщество и за многофункционалността ѝ на Велика богиня. Текстът е в отличен паралелизъм с историята на Херодот (V, 12–13) за едрата и хубава пеонска девойка, облечена изящно в богато украсени празнични дрехи, която не само носи съд с вода на главата си и води кон, за да го напои, но и преде лен и върти вретено. Вариантът на същото сказание се намира у Николай от Дамаск, предаден чрез Константин Порфирогенет (I, 3), където колоритно охарактеризираната пеонка вероятно олицетворява земната персонификация на Великата богиня, която в този географски ареал носи името Б. Традицията в това отношение възхожда към VI в. пр.Хр., когато може да се датира

текстът у Херодот. От 430/429 г. пр.Хр. чрез официален декрет /Ig, I2, 312/ култът на Б. се приема за държавен в Атина. Изглежда проникването му в полиса започва много време преди това, по-точно още в епохата на VI в. пр.Хр., откогато датират стабилните интереси на атиняните към областта на Югозападна Тракия. Възможно е той да е пренесен там дори от тракийските наемници, които използува Пизистрат. Декретът за приемането на Б. в редицата на атинските държавни божества се издава от оракула в Додона в обстановката на започващата Пелопонеска война (431–404 г.пр.Хр.) когато делфийските среди са приятелски настроени към Спарта и е излишно да се търси арбитражът и помощта на светилището. Именно в напрежението на първите години от войната, в търсенето на стабилни съюзници, враждуващите групировки плетат политиката си и чрез компромиси в сферата на религиозния живот. Този е пътят, по който Б. се превръща в държавна атинска богиня, най-вероятно в стремежа да се спечели династическия дом на траките едони, начело с Питак и с жена му *Брауро* – още едно от имената-прозвища на тракийската Велика богиня от зоната на Югозападна Тракия, която се доближава същностно до Б. Както сочат епиграфските паметници, организираните за богинята празненства, т.нар. *Бендидии*, са винаги в зависимост от международната политическа конюнктура, която определя и размера на отпусканите държавни средства. Тържествата стават в Пирея на 19 Таргелион (месец май-юни), а церемонията е описана детайлно от Платон в <Държавата>. От текста се разбира, че честването е чуждо и необичайно за елините. Сократ и другарите му, които са герои на разказа, само наблюдават и коментират, но не правят и най-малък опит да се включат в тържеството. От друга страна обаче древният автор говори за две процесии в чест на богинята. Едната е чисто тракийска, а във втората вземат участие и местните жители, т.е. атиняни-елини. Твърдението противоречи на един надпис от III в. пр.Хр. (Ig, II 2, 1283), в който се говори за двойно шествие, но изрично се казва, че празникът се провежда по древен тракийски обичай и следователно участниците в него са само траки. Възможно е да се мисли, че в случая с местните жители се имат по-скоро предвид траките от Атина, където впоследствие също се издига храм на Б. Според надписа, за да не възникнат разногласия между атинските и пирейските оргеони (служители на богинята) обединени в дружества около двата храма, двойната процесия се организира задружно. Жертвеното животно – свинята, се води в редовете на пирейските оргеони, за да се подчертаят по-старите им права. Изрично се набляга, че поклонниците в Атина тръгват от Пританеона (държавен съвет) и следователно той също взема официално участие в организирането на празника. Същевременно епимелетите (служители) в Пирея посрещат участниците и ги приемат в светилището на нимфите, където по всяка вероятност се извършва и жертвоприношението на свинята, защото там предварително са приготвени гъби и легени с вода, за да може да се изчисти животното и да се събере кръвта. На присъстващите, които украсяват главите си със специални за случая

венци, се дава обяд в Нимфеона, който се намира в границите на храма на Б. По думите на Платон празникът продължава и вечерта, когато се организира „факелно надбягване на коне в чест на богинята", при което ездачите си подават един на друг запалени главни – „нещо ново", според Сократ, и следователно необичайно. Но с тази чисто тракийска, летяща на коне кавалкада, от Атина до Пирея, не приключва чествaнето. Следва нощен пир, който продължава до 20 Таргелион, вероятно има оргиастичен характер и включва еротични моменти. От Пирея и от Атина се знаят и редица паметници на изкуството, върху които може да се види изображението на Б. Богинята е представена най-добре в т.нар. Британски и Копенхагенски релефи от IV в.пр.Хр. Там тя е права с леко склонена надолу глава, подпряна е с лявата ръка на копие, докато с дясната държи протегната напред фиала. Облечена е в двойно препасан хитон, с препасана на кръста небрида (наметка от животинска кожа), и с високи ловджийски ботуши. Има и широко наметало, вероятно зейра (ямурлук), което се спуска надолу, а на главата носи фригийска шапка. Този иконографски тип е валиден и за статуарното изкуство и за изображенията върху вази, но не принадлежи на траките, а е дело на елинските ателиета и най-напред на тези в Атина, откъдето се разпространява и в други области на Елада. Известието на Ксенофонт, което се отнася за зимата на 404/403 г. пр.Хр., съобщава за храм на Б. – Бендидейон, на хълма Мунихия в Пирея. Друг неин храм е известен през III в. пр.Хр. в самата Атина (Ig, II 2, 1283). Въобще в Атина култът на Б. е дълбоко внедрен, обединява цялата тракийска колония в областта и се радва на популярност, вкл. и през късния II в.пр.Хр. При разпространението си богинята достига и до Египет. В долината на река Нил, и то в делтата, съществува и неин храм. От Синезий (4) се знае, че той се намира до едно от пристанищата на Александрия, защото, според писмата му оттам св.Марко пристига с лодка от Киренайка. Изглежда богинята добива популярност в този район едва през елинистическата епоха, когато траките участват като наемници в елинистическите армии и достигат до Египет. Следователно почитта към Б. там не е по-ранна от тези времена и по-точно от последната трета на IV в.пр.Хр. Комплексът от изворови данни показва, че богинята достига и до Южна Италия и Сицилия, при това още през първите десетилетия на V в.пр.Хр. Тук Б. е популярна главно сред дорийските колонии, като например Тарент, обстоятелство, което отвежда до политическите причини за отстъпки в областта на религиозния живот в навечерието на Пелопонеската война. Множество теракотови статуетки на Б. са известни от областта Санта Мария д'Англона в Южна Италия. Те са намерени в светилище на Деметра и отново потвърждават същността на тракийската богиня. Но Велика богиня е не само Б., а и „мегале теа", Лемнос, Брауро, *Зеринтия* и др. богини. Без да се поставя знак за равенство помежду им, всички те носят качествената определеност на една и съща Велика богиня майка и нейната характеристика, която през различните епохи и съобразно отделните географски ареали, колкото и да се усложнява функцио-

нално или иконографски, остава почти еднаква и се доуточнява чрез имената прозвища, които носи. Б. продължава да живее и след края на античността и в по-новите времена. Определени нейни аспекти могат да се зърат в сборния образ на САМОДИВИТЕ, които персонифицират прадревния лик на една господарка и покровителка на растителния и на животинския свят, или най-общо казано – на Великата богиня майка. По силата на тази логика преживелици и някои елементи от култа на тракийската богиня могат да се доловят и по линия на българския героичен епос и особено в песните за КРАЛИ МАРКО, където самодивата е често негова посестрима, а той самият съответства и въплъщава сборния образ на ТРАКИЙСКИЯ КОННИК. Присъствието на Б. убедително се наслагва като старинен култ в Родопите, в Странджа и в междуречието Струма – Места, запазен по тези места под формата на изповед към света Марина. По посочените краища, както и сред българското население ва Мала Азия, вярванията, свързани със св.Марина и обичаите в нейна чест, са по-различни от тези в останалите територии. Тук тя се почита предимно като господарка, която държи под ключ в голяма пещера всички животни, зверове, змии. Ако ги пусне на свобода, те ще унищожат хората. Но над всичко тя е повелителка, „сайбийка" на змиите, които пуска и прибира. Този образ на св.Марина намира съответствие в Б., на която се подчинява цялата природа и животинския свят. В народните традиции елементи от същността на тракийската богиня се долавят и в областта на Странджа планина, където св.Марина се чества през цялата нощ със запалени фенери, музика, хорà, а тържествата смътно напомнят нощните празници в Атина в чест на Б. Въобще култът към св. Марина говори за силата на античната традиция. С приемането на християнството само името на светицата измества древната богиня Б., като нейната същност остава почти непроменена и съвпада с тази на Великата богиня майка. Подобно е положението и по отношение на самодивите и на техните взаимодействия с легендарния епически герой Крали Марко. Вж. ЖЕНСКО БОЖЕСТВО.

Попов, Д. Тракийската богиня Бендида. С., 1981. *Димитър Попов*

БЕНЕВРЕЦИ = ГАЩИ

БЙВОЛ – домашно животно с определено място в народната вяра. Известна е космогоничната представа, че земята се крепи върху рогата на Б. Когато се измори и я прехвърли на другия си рог, тя се разтърсва и така се явява земетресението. Като силно и издръжливо животно Б. е предпочитан в някои случаи пред ВОЛА. Използва се за превозване на товари на дълги разстояния. Заради силата му Б. се смята опасен за ВЪЛКА, МЕЧКАТА и други хищни зверове. Широкото използване на Б. в стопанския живот намира отражение във фолклора, където името му се свързва с едни и същи епитети – брези Б., серез Б. Вярва се, че сънуването на Б. предвещава болест. Според поверие у мърваците в Демирхисарско СТОПАН на селото се явява понякога в образа на Б. Б. не е свързан с обичаи и обреди; Б. не се принася в ЖЕРТВА.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.120. *Маргарита Василева*

БЙЛЕ, билка – според апокрифните предания произходът му е свързан с мита за вечната надпревара между ГОСПОД и ДЯВОЛА. Когато Бог направил от кал човека, дяволът набол с пръста си (или с шило) тялото му. Във всяка дупка Господ поставил треви и ги благословил да се превърнат в лековити. Незапушен останал само един отвор през който после БОЛЕСТИТЕ започнали да се вмъкват в човешкото тяло. Вярва се, че Б. имат най-голяма целебна сила, ако са събрани в ранно утро преди изгрев Слънце на ЕНЬОВДЕН – празника на св. Ив. Бильобер. Б. се берат още срещу ГЕРГЬОВДЕН, ЕРЕМИЯ, СПАСОВДЕН или през РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ. На тези дни брането на Б. е обредно, тъй като е съпътствано от изпълнението на специални песни. В Югоизточна България момите карат ЕНЬОВАТА БУЛЯ да тъпче с боси крака разстланите върху земята Б. за сушене, за да придобият те още по-голяма магическа сила. Част от Б. са известни в обредността и фолклора като *момински*; те се носят предимно от девойките в предбрачна възраст във вид на momински китки. Украсяват техните коси и дрехи, като едновременно с това ги предпазват от зли ОЧИ, УРОКИ и лоши духове. Към моминските Б. принадлежат: божур (Paeonia decora), седефче (Ruta graveolens), невен (Calendula officinalis), иглика (Primila officinalis), ЗДРАВЕЦ (Geranim sp.) и ружа (Altheae officinalis). Някои от горските и полските Б. като омайниче (Geum urbanum), лепка (Galium aparine) и любиче (Convallaria majalis) девойките носят скрити в дрехите си, за да възбуждат любовни чувства у ергените. Друга група от Б. крият необикновена свръхестествена мощ срещу ЗМЕЙОВЕ, САМОДИВИ и НАВИ. Носейки ги, момите вярват, че няма да бъдат залюбени от ЗМЕЙ. Това са: ПЕРУНИКА (Iris sp.) комунига (Melilotus sp.), вратига (Tanacetum vulgare), тинтява (Gentiana sp.) чемерика (Veratrum lobelianum), дилянка, наричана още омразниче (Valeriana officinalis), еньовче (Galium Verum). Българският песенен фолклор изобилства с примери за любени от змей девойки и невести, които успяват да се избавят от своя митичен похитител с помощта на тези Б. Най-често подвластните на змея жени пият отвара от споменатите Б. Освен това баячките им правят поливки в хармана, край воденица или мост, на кръстопът или в курника или ги опушват с тях. Други лековити растения като РОСЕН (Dictamus album), пелина (Artemisia sp.) коприва (Urtica dioica) и гръмотрън (Ononis spinosa) имат според народната вяра способността да прогонват самодивите и демоните на болестите. През МРЪСНИТЕ ДНИ и Русалската седмица хората носят задължително в дрехите си чесън, пелин и росен. Според отделни представи жените могат да перат през тези дни, само ако са пуснали във водата стрък пелин. Интересни вярвания и обреди са свързани с копривата. Нейната първа ритуална консумация е отнесена към пролетните празници или Гергьовден. Когато берат за първи път коприва, жените се жилят по тялото, за да не страдат от болести и за на нямат бълхи през годината. Когато хапнат първата каша от коприва, стопаните в Софийско наричат: „На попа треска, на попадията блъска, на калугера

28 мрава (мора), а на мене живот и здраве!“ В Хасковско срещу Гергьовден момите берат коприва и я оставят през нощта под трендафил. Ако на другия ден копривата е все още свежа, това означава, че девойката е обичана от своя избраник. С тази коприва тя кичи главата и кръста си за здраве. Някои Б. са свързани с магьосничеството. Вярва се, че ако магьосницата се сдобие с разковниче, което единствено КОСТЕНУРКАТА познава, тя може да *отключва и заключва късмета* на всеки човек. На Гергьовден жените берат гергьовче (лепка) и с него кичат вратите на домовете и оборите си. Вярва се, че гергьовчето предпазва навите и стадата от вредоносни магии. Интересни са и поверията за кукуряка (Helleborus odorus). Според народната вяра той прогонва съня и умората. Щом изпращат някого на дълъг път, поставят на калпака му кукуряк, за да е бодър. На зимния Атанасовден ергените берат кукуряк и кичат с него воловете и конете си за здраве. През ТУДОРОВАТА СЕДМИЦА вкъщи и в двора не се внася кукуряк, тъй като според суеверието цветето влия зле върху домашния добитък – той заболява, а кокошките престават да носят яйца. Б. се използуват широко в народната медицина – с тях се правят отвари и настойки за пиене или за поливки на болните; налагат се рани и отоци по тялото. С особена популярност се ползва клинавичето, наричано още *клинаво биле*, *орлови* или *врани нокти* (Astragalus glycyphyllos). Използва се от народните лечители против болестта *клини*, с която се окачествяват подутини и болки в областта на слабините; безплодие или нарушение на менструалния цикъл и трудности при задържане на плода.

🕮 *Басанович, И.* Ломският окръг. – СбНУ, кн.5, С., 1891; *Ватев, С.* Материали по народна медицина в България. – СбНУ, кн.21, С., 1905; *Големанов, Г.* Материали по народна медицина. – СбНУ, кн.30, С., 1914; *Костов, Ст.Л.* Амулети против уроки. – ИНЕМ, кн.2, 1921; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стоилов, А.* Магии за любов и вреда. – ПСп, кн.55–56, 1898. ✎ *Рачко Попов*

БИРНИК ⌕ Кукери

БИТОВО ПРАВОСЛАВИЕ ⌕ Светец 1

БЛА̀ГА РАКЍЯ – 1. Подсладена топла ракия (някъде боядисана в червено), с което се оповестява девствеността на невестата след брачното свождане.
2. Название на обреда за отнасяне на сладка ракия, (вж. СВАТБА). Вечерта след свождането или в понеделник сутринта обредни лица в сватбата (деверът, заложникът или ракиджии, по-рядко свекървата или младоженецът) носят Б.р. на момините родители. С нея може да отнесат и брачната риза, прясна пита, жив козел (в Тракия), китка. На съда с Б.р. връзват китка с червен конец. Б.р. се носи и на кума. С Б.р. невестата черпи и сватбарите в дома на младоженеца.

🕮 *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984, 130–1312; *Генчев, Ст.* Сватбени обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.189. ✎ *Маргарита Василева*

БЛАГОВЕЦ = Благовещение

БЛАГОВЕЩЀНИЕ, Благовщенѐ, Бла̀говец, Бла̀гоец (25 март) – денят, в който според светото писание архангел Гавраил донесъл на Дева

29 Мария благата вест, че тя ще роди сина божий Иисус Христос, спасителя на човечеството. Голям църковно-християнски празник. За Б. се казва, че е „половин Великден“, на който „дори и птичката гнездо не вие“. По място в календара стои най-близо до деня на пролетното равноденствие (21 март) и това се отразява в характерните за него представи, вярвания и обичаи. У българите настъпването на пролетта се свързва твърде ясно с Б. Смята се, че на Б. идват прелетните птици; тогава закуква КУКУВИЦАТА и известява пристигането на САМОДИВИТЕ; ЗМИИТЕ И ГУЩЕРИТЕ напускат леговищата си; МЕЧКАТА се събужда от зимния си сън. С тези вярвания са свързани различни обредни практики и забрани с предпазващ смисъл. Не се пипат игли, куки, конци, за да се избегне ухапването от змии през лятото. Момите не излизат сутрин рано, за да не срещнат самодиви. В Западна България момите обикалят по домовете и пеят предназначени само за този ден песни, в които найчесто се говори за кукувицата и нейните заръки към тях. На Б. всеки гледа да носи със себе си пара̀ и залък хляб, та ако го закука кукувица, да е сит и имотен през годината. С.Б. са свързани и поверия за домашния покровител в образа на змия. В някои райони жените приготвят и оставят на къщния праг малки питки, предназначени за змията – *чува̀рка* на къщата. Убитата на Б. змия или главата ѝ се смята лековита. Почти у всички българи се среща вярването, че в нощта срещу Б. стопанинът на заровено имане се явява като огън. Типично за празника е обредното гонене на змии, гущери, понякога и бълхи. Премитат къщите и дворовете, запалват събраната смет и прескачат огньовете. Някъде обикалят къщата или двора със запален парцал. Жените (и деца) дрънкат с маши, ръжени и тенекии, изричайки специални заклинателни формули, напр. Бягайте, змии, Бла̀говец ша ва затисни!“. На Б. задължително се яде РИБА или „поне с кост от риба трябва да си почѐкаш зъбите“. Народните представи и вярвания за Б. и породената от тях обредност показват трайна връзка с определени животни (змия, мечка, КУКУВИЦА, РИБА), които в митологичното мислене олицетворяват хтонични персонажи. Това подкрепя тезата за Б. като празник на прехода от зимата към пролетта и за старинната предхристиянска основа на обичаите и обредите.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 526–530; *Кузманова, В.* За системния характер на пролетните обреди. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 115–143; *Попов, Р.* Към характеристиката на българските народни вярвания, свързани с преходите към зимата и пролетта. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 60–68. ✎ *Маргарита Василева*

БЛАГОЕЦ = Благовещение

БЛАГОСЛОВЍЯ – неотменен компонент от всеки обред, обичай или по-разгърнат празничен комплекс, свързани с календарния, семейния, стопанския и строителен цикъл. По своята структура всяко магическо действие се състои от слово и движение. МАГИЯТА на словото е известна като вербална магия. Тя е отрицателна (КЛЕТВА, АНАТЕМА) и положителна (Б. или благопожелание).

Такия

Основана на вярата в добрите магически качества на словото, тя цели да предопредели и осигури здраве и дълголетие, богата реколта и добър приплод на домашните животни, имотност и щастлив съпружески живот. Б. във всеки дом изричат КОЛЕДАРИТЕ, СУРВАКАРИТЕ, КУКЕРИТЕ, ЛАЗАРКИТЕ. Благославят стопаните, когато кадят трапезата и разчупват погачата на БЪДНИ ВЕЧЕР, на СУРВА, на НИКУЛДЕН, както и при семейно-родовите чествания (НАМЕСТНИК, СЛАВА, СВЕТЕЦ). Благославят се новородените и кръстени деца, благославят се младоженците. Б. е задължителна и при всяко стопанско значение – при първа оран и сеитба, при жетва и вършитба, при сплитането на БОЖАТА БРАДА на нивата. Най-разгърнати и богати в своето разнообразие са коледарската и строителната Б. Първата е известна още като *молѝтва, мармàрка, слàва, благословка, блажàнка* и се нарича от водача на коледарската дружина (цар, поп, главатар) Втората е позната като *такия, рỳкане, викане на нов покрив* и се изговаря от майстора след полагане на покривната конструкция на новия дом. Благославя се и при тръгване на път, при среща, по време на работа и др.

Арнаудов, М. Благопожелания и клетви. – В: Очерци по българския фолклор.Т.1.С., 1968; *Дабева, М.* Пожелания и благословии у българския народ. С., 1937; *Живков, Т.Ив.* Българска коледарска благословия. – ИЕИМ кн.15, 1974; Етнография на България. Т.3, С., 1985. *Рачко Попов*

БЛАГОСЛОВНИК ⌕ Коледуване

БЛАГУН = Дъб

БЛАЖАНКА ⌕ Благословия, Сурвакане

БЛИЗНА̀ЦИ – според народните схващания притежават сакрална природа. Раждането на Б. се тълкува двояко – като предзнаменование за благодат или като поличба за бедствия и СМЪРТ. То е следствие от нарушаването на определени забрани за жената – да яде двоен (слепен) плод или яйце с два жълтъка, да сяда върху дисаги. Близнакинята се възприема като лечителка или МАГЬОСНИЦА. Страдащите от болки в кръста лягат на къщния ПРАГ и се оставят да бъдат прескочени три пъти от нея. Ловците карат близнакинята да прескочи пушките им, за да им е спорен ловът. Бездетни жени пият от кърмата на близнакиня, за да забременеят. Според поверието близнилите два или три пъти жени могат да свалят МЕСЕЧИНАТА, да я превърнат в крава и да издоят млякото ѝ. Вярва се, че съдбата на Б. (както и на ЕДНОМЕСЕЧЕТАТА) е еднаква. Ако едното умре, ще почине и другото. Затова Б. се кръщават с имена, започващи с една и съща буква и се лекуват по различни начини: майка им ги захранва през брод на река или на мост с яйце с два жълтъка, с двоен плод или с ябълка-повторка (плод на цъфнало и родило за втори път през годината дърво). При смърт на едно от Б. магическото лечение е абсолютно задължително за живото: намират му побратим или посестрима, която го заключва с верига и катинар на плодно дръвче; измерват ръста му с пръчка от ШИПКА, КЪПИНА или ДРЯН и я оставят в ковчега или пък слагат камък с тежестта на живото Б. Повсеместна е представата, че Б. са надарени със свръхестествена сила. Само братя Б. могат да предпазят селището от ЧУМА, ВАМПИРИ и други демони. С помощта на два вола Б. и рало, изработено от дърво близнак, те изорават съблечени съвсем голи и спазвайки ритуално мълчание една бразда около селото за една нощ. Братя Б. или хора ЕДНОИМЦИ (чиито собствени имена са единствени в селото) добиват чрез триене на две сухи липови или лескови дървета ЖИВ или НОВ ОГЪН, през който стопаните прекарват добитъка против епидемии. В космогоничните представи на българите са съхранени остатъци от мита за божествените Б. първосъздатели на вселената. Често СЛЪНЦЕТО, МЕСЕЧИНАТА и ЗВЕЗДИТЕ се осмислят като Б. или братя и сестри. Особено показателен е случаят със звездите Янкул и Янка, които са произлезли от Б., след като се оженили, без да знаят, че са брат и сестра. Съществува поверие, че денят и нощта са също разнополови Б. Близначният мит преминава и в християнските вярвания за светците. Като Б. се осмислят Петър и Павел, Петка и Неделя, Козма и Дамян, Вартоломей и Герман, Еленка и Костадинка, Георги и Димитър. Близначният мотив присъства широко в произведенията на народното изкуство (шевици, медни и сребърни съдове, дърворезба, ковано желязо) и във фолклора (в песенните сюжети за два сокола или елена Б.)

Бочков, Пл. Близнаците в българския фолклор. – БФ, кн.2, 1982; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991.
Рачко Попов

БЛЪСЪЦИ = Горещници

БОГ = Господ

БОГИНКА = Шарка

БОГИША = Перуника

32

БОГОВА БРАДА = Божа брада; ⌕ Жито
БОГОВИЦА ⌕ Бъдни вечер, Никулден, Служба, Сурваки, Тодоровден
БОГОРОДИЦА = Голяма Богородица, Малка Богородица
БОГОЯВЛЀНИЕ (6 ян.) – един от големите господски празници, с който църквата отбелязва кръщаването на Иисус Христос във водите на река Йордан от св. Йоан Кръстител. При това Бог се явил за обществено служение – оттук и названието на празника. Б. е свързан с тайнството на водоосвещението, което според Църквата ще очисти човешките грехове. В народния календар Б. се празнува под названията *Йорданов-ден, Водѝци, Вьдокрѐщи.*
⌸ Жития на светиите. С., 1974, 24–25. ✎ *Маргарита Василева*
БОГОЯВЛЕНСКА ВОДА ⌕ Вода, Йордановден
БОГОЯВЛЕНСКИ КУМ ⌕ Йордановден
БОДНИК = Малка Коледа
БОЀНЕЦ, бу̀енек, буя̀нец – 1. Буйно несключено *хоро* на песен, което се играе от момите през Великденски пости.
2. Название водачката на това хоро, която води моминската верига със ситна стъпка в дясна посока, с лъкатене и *захвѝчване* (засилване).
3. Най-честото название за момински пролетен обичай, изпълняван в източнобългарските райони, сред българите в Сев. Добруджа, отчасти Сев. Македония и бесарабските българи.
4. Название за основното обредно лице в обичая. Б. с характерните предрешавания се играе през постите, но в повечето случаи на Лазаровден и Връбница. Основни об-

Боенец

редни лица в Б. са две: *боенец* и *булка* (*Лазар* и *Лазарица* в Тетовско и Дебърско). Б. е мома, облечена в мъжка риза, препасана с кован колан и пафти, с разпуснати коси и калпак, окичен с булчински накити (или пешкир и пари), цветя; на гърдите ѝ са кръстосани два или три чифта пафти, закрити от многобройни нанизи стари монети на врата ѝ; с окачени на кръста разноцветни кърпи; с дървена сабя, брадва или *вьрбѝя* (върбова пръчка с окачена на нея кърпа) в дясната ръка, а в лявата – с кърпа. 8–10-годишно момиче с живи родители е *булка*, облечена в булчински дрехи и забулена с червена кърпа. Двете обредни лица се схващат като младоженец и невеста. Останалите моми пеят, разделени на две редици една срещу друга, а меж-

33

ду тях Б. и булката играят със ситни стъпки, разминавайки се. В някои варианти на играта се явяват два Б. без булка. Независимо къде играе Б. – на мегдана пред събраното множество или по къщите – момите припяват всекиго с подходяща песен, за което получават дар (пари или продукти). Често в песните на Б. се среща митичния персонаж змей, който отвлича мома. Широко известно е поверието, че момите, които са участвали в Б., няма да бъдат залюбени или грабнати от змей. Според някои изследователи Б. е вариант на лазаруването, а обредния персонаж Б. – Лазар възниква в песните и игрите под влияние на по-късната християнска легенда за възкръсналия Лазар. Б. – пролетен момински обичай с женитбена насоченост, осмислян и като обичай за здраве и плодородие (вж. Лазаруване, Кумичене, Мара Лишанка), е реликт от древни женски посветителни обреди.
⌸ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 549–559; *Арнаудов, М.* Буенец. – В: Очерци по българския фолклор.Т.2, С., 1969, 343–371; *Колева, Т.* За произхода на пролетните момински обичаи (Лазаруване, Кумичене, Боенец) – В:Проблеми на на българския фолклор. С., 1972, 367–372; *Василева, М.* Лазарски обичаи и обреди. – БЕ, кн.1, 1990, 11–19. ✎ *Маргарита Василева*
БО̀ЖА БРАДА̀, брада̀ на нѝвата, нѝвнина, нѝвник, нѝвин късмѐт – последните класове на ожънатата нива, които се сплитат с помощта на червен конец и цветя. Те са символ на плодородие. В едни случаи Б.б. се оставя не нивата, а в други се отрязва и се занася в хамбара. Понякога Б.б. се сплита от двойните класове, наричани *цар*, или *майка* на нивата. Зърната им се поставят в семената за посев, за да бъде реколтата обилна. Обредното сплитане на Б.б. във връзка с аграрните култове и е подчинено на идеята за вечния вегетационен процес (земя-зърно; зърно-земя).

Божа брада

⌸ *Дражева, Р.* Трудови празници и обичаи. – В:Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Стаменова, Ж.* Жетварският обичай „Брада". – Векове, 1974, кн.1. ✎ *Рачко Попов*
БО̀ЖИ ДУХ, Лѐлино здра̀ве – жертвен обичай в Източна Тракия и след тракийските преселници в Североизточна България. Изпълнява се в съботата преди Петковден или Архангеловден. Участници са само жени, които по махали се събират при залез слънце на кръстопът и приготвят в общ съд постно ядене (фасул). Много често курбан се прави само от кокошки. Всяка жена

носи изпечена мълчешком пита и ЧАША мед върху нея. Курбанът се изяжда общо на кръстопътя. Част от него се оставя на същото място – за *лѐлите, светѝнките, юдя̀фките, майките* (местни табуирани названия за демоните болести и самодивите). Познат е вариант на Б.д., когато курбанът се прави във всяка къща поотделно и за трапезата се канят гости от нечетен брой къщи (13 или 15). Б.д. е от типа обичаи с жертвоприношение на кокошка, характерни за този регион и в други дни от традиционния календар (вж. КОКОША ЧЕРКВА, НАМЕСТНИК). Осмислян като обичай за умилостивяване на БОЛЕСТИТЕ и други демонични същества, за осигуряване на здраве.

📚 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1. С., 1981, 689–690; *Попов, Р.* Обичаят „Кокоша черква" у българите. – БЕ, кн.2, 1986, 17–22. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

БОЖИ ОГЪН ⌕ Огън

БОЖИК = КОЛЕДА

БОЖИЧ = КОЛЕДА

БО̀ЛЕСТИ – според народната вяра техният брой е 77, $^1/_2$ или 99, като за всяка една от тях има лек с изключение на половинката или на стотната. Най–лош и опасен е духът на половинката Б. Той може да бъде изгонен от човешкото тяло с БИЛЕ, откъснато със затворени очи, след като са набрани други 77 вида билки. Заболяванията се дължат на най-различни причини: те са резултат от природни стихии и метеорологични явления; от досега на човека със свръхестествени демони и сили и са *Божие наказание* за извършени грехове. Вярва се, че хората и животните заболяват от бяс вследствие на *бесния вятър*, който духа на найдолната дипла на НЕБЕТО. Ако орел или чучулига долетят до там, те падат мъртви на земята. Щом животните ядат от месото им, побесняват и пренасят заразата у човека. ВИХРУШКА причинява оглушаване, ослепяване, *уградисване* (парализа) или полудяване. Опасни за здравето са ГРЪМОТЕВИЦИТЕ. Ако през ТОДОРОВАТА СЕДМИЦА жените мият косите си и перат, те са застрашени от гръм и главоболие. Обривите по лицето и тялото често се дължат на МЕСЕЧИНАТА. Ако човек погледне другиго, след като е видял новолунието, погледът му причинява пъпки и екземи. Най-голямата част от Б. се дължат на свръхестествени духове – НАВИ, САМОДИВИ, ЗМЕЙОВЕ, ВАМПИРИ. Навите причиняват родилна треска и спиране кърмата на майката. Ако човек стъпи на самодивско място (софрата или хорището на девите, БУНИЩЕТО, местата под стрехите и капчуците) или ако седне под *змейчево* дърво, той заболява. Лекуват го главно с БАЕНЕ И ПОЛИВКИ. Различните смущения в съня се обясняват с мората и вампира, които „натискат" спящите и смучат кръвта им. Непочитанието на Бога и на християнските СВЕТЦИ води също до разнообразни заболявания. Обикновено раждането на недъгави деца се осмисля като Божие възмездие за извършени грехове. То е резултат и от неспазването на традиционните ЗАБРАНИ от бременните жени в празниците на св.Богородица, св.Петка и св.Симеон. Значителна част от Б. се възприемат като невидими свръхестествени същества, които нямат божествен произход. Те са персонифицирани в образа на жени и са подвластни на Господ. Живеят на края на света, там, където е дворецът на Слънцето, където живеят орисниците, самодивите и змейовете. Като грозни почернени старици се осмислят ЧУМАТА, ШАРКАТА (баба Шарка, баба Гисанка, Горскята), БЕЗСЪНИЦАТА, ТРЕСКАТА, червенката и русата. Техни основни атрибути са дългите и мръсни КОСИ, ВЪЛНАТА И асиметричността (тези женски демони са гърбави, куци и носят патерици, еднооки са и т.н.) Антропоморфен облик имат и бабиците – невидими сестри, които нападат децата и им причиняват диария. В тяхна чест жените празнуват на БАБИНДЕН. Всички тези Б. имат свои празници в християнския календар: за ШАРКАТА се почитат св .Варвара, св. Сава и св. Катерина; за ЧУМАТА – св.Атанас и св. Харалампий; за русата, наричана още *смръдла – Руса сряда* след ВЕЛИКДЕН; за *черната* или *вънкашната болест* (епилепсията) – СВ.АТАНАС и денят след него, известен като СВ. ЧЕРНА (св. Чьорна, баба Черна). В Странджа патрон на тази болест е СВ. ЕВТИМ. В същия район за *детешката болест* – детски паралич се тачи св. Щилян. В средна Северна България против *синята пъпка* се почита СВ.ЕЛЕНА. Болките в гърлото са подвластни на св. Григор. А светците братя (близнаци) Козма и Дамян се приемат като лечители и господари на всички Б. Техните имена се споменават в много апокрифни молитви за здраве от XVI – XVII в. В някои от тях става ясно, че двамата светци помагат при лечението на *нежит* – болест на зъбите и венците, осмисляна като страховит демоничен дух. Някои от Б. на домашни животни също са персонифицирани. Според народните представи *мратинякът* (*мрат*) представлява лош дух, който се превръща в голяма черна кокошка с огромни очи. Причинява кокоша болест, от която птиците умират. В негова чест се жертва черно пиле на МРАТИНЦИ (св. Филип). ВЛАСЪТ е невидим дух, който се вмъква в червата на едрия рогат добитък и причинява смъртта му. Патрон на болестта е СВ. ВЛАС. *УСТРЕЛЪТ (УСОВ)* е невидимо демонично същество, което се загнездва между рогата на животните и пие кръвта им. В негова чест стопаните не работят през *УСОВСКИЯ ВТОРНИК* от ТОДОРОВАТА СЕДМИЦА За да не окуцяват хората и добитъкът, се почитат Софинден (понеделник от Томина неделя), Симеоновден, Тодоровден. Б. могат да се появят в резултат на направена МАГИЯ ИЛИ КЛЕТВА КЪМ най-разпространената зловреда магия принадлежат УРОКИТЕ. Магии за Б. се правят с живак, сапун и свинска мас, които се заравят на пътя или под прага на къщата. Ако човек стъпи върху водата от ПОЛИВКИ, той „приема" болестта на лекувания. В ежедневието Б. се назовават с табуистични имена, които целят тяхното умилостивяване. Заразните и тежките Б. се наричат *лели, сестри, майки,* СЛАДКИ И МЕДЕНИ, *бели и червени, благички, маслени, богинки.*

📚 *Георгиев, М.* Български народни представи за болестта. В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избранипроизведения. Т.1, С., 1981; *Радева, Л.* Медицина. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар С., 1991. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

БОСЙЛЕК (Ocimum basilicum) – цвете, на което народното вярване приписва предпазна и продуцираща сила. Б. е широко представен в поетичната традиция и обредите на българите. Белият цвят и хубавият мирис на Б., който се запазва и след изсъхването му, го определят като символ на младостта, хубостта и здравето. Заради употребата му през цялата година народът вижда в Б. вечнозелено растение, символизиращо непреходността. Смята се любимо цвете на момите, възпявано в народните песни с епитетите „ран", „росен", „ситен", „миризлив". Момината градинка е немислима без Б. С китка от Б. момата се кичи и я дава на момъка в знак на любов. Много често в песните Б. се отъждествява с мома или момък. На сватба младата невеста поръчва на майка си да полива Б. в градината ѝ: „Сутрена с росица (на пладне с водица) я вечер с' слъзици". Легендата, че върху Христовия гроб (или „честните божи кръстове", закопани от евреите) израснал Б., поражда представата за връзка между Б. и християнската вяра. Това е отразено в редица песенни текстове („християнска вяра мирише като на бял босилек"). На ЙОРДАНОВДЕН свещеникът ръси от кръстената вода с китка Б. по домовете за здраве. Б. се слага като апотропей върху шапката на новороденото и кърпата на РОДИЛКАТА. С Б. забъркват брашното на ЗАСЕВКИ. Б. се използува при украса на СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ И КУМОВОТО ДРЪВЦЕ. Стръкове Б. забучват като украса върху календи хлябове. Б. се размесва със семето за посев. Б. слагат при МЪРТВЕЦА. Употребява се се често и в народната медицина за кадене на болни и при БАЕНЕ.

📚 *Илиев, Ат.* Растенията от българско фолклорно гледище. – СпБАН, кн.18, 1919, 146–148; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.102; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984, с.189, 193. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

БРАДА̀ – **1**. Заедно с КОСИТЕ И НОКТИТЕ има символично значение, тъй като според народната вяра те са своеобразни заместител на човека. С. тях се правят МАГИИ, целящи разболяването или смъртта на притежателя им. Затова при ритуалното бръснене на младоженеца, извършвано винаги под плодно дърво, неговата Б. се запазва или се заравя на някое недостъпно място (под трендафил, под керемида, край плета). Когато Б. се запазва, тя остава в пешкира, използван при бръсненето. Той се дава на булката, която го скрива в сандъка. Понякога тази Б. се поставя в ковчега на мъжа след смъртта му. РИТУАЛНО БРЪСНЕНЕ се извършва на всеки МЪРТВЕЦ. Тази Б. е атрибут на зимните светци. Според поверието първият СНЯГ се изсипва от Б. на СВ.ДИМИТЪР, СВ. НИКОЛА или АРХАНГЕЛ МИХАИЛ
2. Название на сплетените с червен конец последни класове на нивата при приключване на жътвата (вж. БОЖА БРАДА).

📚 Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Иванова, Р.* Българска фолклорна сватба. С., 1984; *Стаменова, Ж.* Жетварският обичай „Брада", кн.1, 1974. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

БРАДА НА НИВАТА = БОЖА БРАДА; ⚲ ЖИТО

БРА̀ДВА – заема специално място в обредността, защото народът ѝ приписва магическата сила да пропъжда злите духове и БОЛЕСТИТЕ. Това се

дължи на нейните две качества – че е желязна и остра. Б. се поставя до постелята на родилката и бебето, за да ги предпазва от НАВИ И САМОДИВИ. С помощта на Б. БАЯЧКИТЕ и знахарките „секат" символично БОЛЕСТИТЕ И УРОКИТЕ. Народното название на лечение на „навясала" или „изтровена" (нападната от нави) ЛЕХУСА е „сечена на арменци". С Б. посредством имитативна МАГИЯ се „сече" и болестта ВЛАС по домашните животни. Действието се съпровожда и от магически диалог. Една старица отсича с Б. черни вълнени конзи върху дръвника. Друга жена я пита: „Какво сечеш?" Отговорът е: „Влас сека." Жената довършва диалога със: „Сечи, да го отсечеш!" По аналогичен начин с Б. се заплашват и дърветата, които не раждат плодове. Стопанинът замахва с Б. и кълне дървото. Друг член на семейството го спира са думите: „Не го сечи, тази година ще роди!" В някои области обредът е известен като ТРИФОНОСВАНЕ. При ГРАДУШКА стопаните захвърлят Б. на двора и я обръщат с острието нагоре, за да се „разсече" облакът. С един замах на Б. трябва да бъдат отсечени клоните за СУРОВАЧКИТЕ, за СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ и КУМОВОТО ДРЪВЦЕ.

📚 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

БРАНАЧ = СТОПАН

БРАУРО = ВЕЛИКА БОГИНЯ МАЙКА

БРЕШНЕЛ = БРЪШЛЯН

БРОДНИК = ВАМПИР

БРОДНИЦА = МАГЬОСНИЦА

БРОДНЯЧКА = МАГЬОСНИЦА

БРОЕНИ ДНИ = ЗАЕМНИ ДНИ

БРУДНИЦА = МАГЬОСНИЦА

БРУЕНИ ДНИ ⚲ БАБА МАРТА, ЗАЕМНИЦИ

БРЪ̀СНЕНЕ, ритуално бръснене – присъства в сватбената и погребалната обредност на българите. Чисто ритуално Б. на младоженеца, познато като *бръсни зет* или *бръсненки*, е първото в неговия живот, независимо от това, дали момъкът е още голобрад. То е задължителен елемент от сватбения празничен комплекс. Извършва се от девера или друг ерген – негов приятел с живи родители. Б. е съпроводено с музика и песни. Младоженецът е обърнат на изток, седнал е под плодно дърво в двора или край трендафил. Под брадата му две зълви държат нов пешкир, а неговата майка следи нито един косъм да не падне на земята. Според поверието с косми от БРАДАТА се правят МАГИИ за „завързване" (лишаване от полова потентност) на младоженеца. Във водата за Б. се поставя малко вино и стрък ЗДРАВЕЦ. След приключване на обреда майката на младоженеца прибира пешкира, в който е избърсан бръсначът и се намират космите от брадата. Тя го скрива и след време го дава на снаха си, която според местните традиции го запазва до смъртта на своя съпруг или заравя на някое трудно достъпно място – край плета, под камък или трендафил. Ритуалното Б. е задължително и за всеки покойник. Космите се поставят увити в кърпа в ковчега му. Б. се извършва от възрастни мъже, които не са преки родственици на МЪРТВЕЦА. След ПОГРЕБЕНИЕТО над близките на починалия тегне ЗАБРАНАТА да се бръснат, докато трае траурът (найчесто до 40. ден след смъртта).

📚 *Генчев, Ст.* Сватбени обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Генчев, Ст.*Сватбата. С., 1988; *Иванова, Р.* Българска фолклорна сватба. С., 1984; *Ма-*

ринов, Д. Избрани произведения. Т.2, С., 1984. ✎ *Рачко Попов*

БРЪСНЕНКИ ⌕ Бръснене

БРЪСНИ ЗЕТ ⌕ Бръснене

БРЪШЛЯ̀Н, брѐшнел (Hedera helix) – растение, символ на дълголетие и здраве. В античността Б. е постоянен атрибут на бога на вегетацията Дионис и на неговото обкръжение – менади, сатири и вакханки. С листа от Б. българите украсяват сватбеното знаме и бъклицата за калесване. С тях се свиват сватбените венци и китки. От Б. и коприва се приготвя и гергьовският венец, през който се издоява първото мляко. С листа от Б. стопаните гадаят за здраве и плодородие на Бъдни вечер, Йордановден и Еньовден. От Б. се свиват много често и погребалните венци и китки. Съществува поверие, че Б. е едно от растенията, прокълнати от св.Богородица никога да не дава плод. В Пиринския край Б. е *юдинско растение.* Вярва се, че под него се крият *юдите.* Затова когато хората го берат, те трябва да оставят дар – конец от дрехата, монети, хляб. Б. се използва широко в народната медицина. Отвара от листата му се пие против ревматизъм; с нея мият главите си против косопад. Чай от Б. се пие против безплодие. При заплаха от епидемични заболявания се носят амулети от Б. – от клонките му се правят малки кръстчета, които се носят около шията или се окачват на вратите на къщите и стопанските постройки.

📖 *Георгиева, И.* Българска народна митология. С., 1983; *Шишков, Ст.* Бръшлянът – култово растение в Родопите. – Избрани произведения. Пловдив, 1965. ✎ *Рачко Попов*

БУБА ХАК ⌕ Сватба

БУГАНЕЦ = Дявол, Каракончол, Исполин, Мишка, Сянка

БУГАНИ ДНИ = Мръсни дни

БУЕНЕК = Боенец

БУ̀ЛКА, невѐста (Зап.България) – един от главните персонажи в традиционната сватбена обредност. Около нея са съсредоточени някои от компонентите на цялостния празничен сватбен комплекс: сплитане и къносване на нейните коси от дружките ѝ в съпровод на специални обредни песни, а в Средните Родопи – и с ритуално оплакване (*кордене*); пазене на Б. преди да бъде забулена – тя не трябва да остава сама в стаята и е в обкръжението на свои другарки, на зълвите или заложницата; опалване на Б. в южнобългарските земи с червена вълна или кълчища с цел да бъде предпазена от вредоносни магии. Съществен елемент от сватбата е вземането на Б. от бащиния ѝ дом и прощаването с него. Съпроводено е със специални обредни песни и на места с ритуално оплакване. Особено разнообразни са обредните елементи при посрещането на Б. в нейния нов дом – свекървата я захранва и запойва с хляб и вино; ръси просо около нея и пуска в пазвата ѝ яйце, за да е плодовита и да роди много деца; кара я да замаже къщния праг и огнището с масло и мед, да погледне през комина и да вдигне с ръце мъжко дете. През цялото това време Б. *говее*, т.е. тя не трябва да разговаря с роднините на младоженеца и с кумовете. Отвеждат я в помещението, предвидено за брачното свождане. Ако Б. не е девствена, сватбарите я качват гола или по риза на магаре, обърната с лице към опашката му и я връщат на родителите ѝ. Често я къпят насила в реката. Те дават на баща ѝ пробита стомна или паница с

вино. Искат от него обезщетение – пари или нива, в случай че я вземат обратно със себе си. Ако Б. е девствена, заложницата оповестява това на сватбарите и тържеството придобива още по-весел и шумен характер. Поставят окървавената риза на Б. в сито и всеки хвърля пари. Приготвят и пият блага ракия. Свекървата коли черна кокошка и играе с нея, като понякога запалват под полите ѝ слама. На места сватбарите се маскират като мечка и мечкар и заиграват смесено буйно хоро, наричано самодивско. Б. черпи всички с ракия и им полива да си измият ръцете. Тя изпича питка, която се изяжда веднага. Част от обредите около Б. се изпълняват в следващите дни: ритуалното ѝ отвеждане на кладенеца или чешмата, за да налее за първи път вода. Там обикновено (или под плодно дърво) става и нейното отбулване от кумата или девера. Около водоизточника се пръска просо; във водата се пуска сурово яйце, а също сол или монета. С точилка или жегъл от хомот, с пръчка от трендафил или плодно дърво (слива, круша, дюля) се сваля булото на невестата. Действията са придружени със специални за случая обредни песни. Отговяването на Б. е свързано с първото ѝ посещение в дома на своите родители, известно като *повратки.* Тогава тя им целува ръка и получава прошка̀. Обикновено до зимния Тодоровден младите Б. нямат право да месят и печат хляб и да го раздават из махалата. През Тодоровата неделя, известна в Зап. България като *Булкина неделя*, те придобиват това право и получават ритуално своя нов социален статус. Преминаването им към категорията на омъжените жени се осъществява тържествено след черковната литургия: свещеникът им прочита молитва, невестите и свекървите им раздават по между си обреден хляб; поставят на гърба им цедилка, в която се носят бебетата и др. Ритуалното събличане на връхните дрехи и чорапите на младите Б. е съотнесено към различни календарни празници – Гергьовден, Благовец, Великден. Б. или *невеста* е народното название на невестулката.

📖 *Ганчев, Ст.* Сватбени обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984. *Николова, В.* За семантиката на някои български сватбени обичаи. – БЕ кн.4, 1991. ✎ *Рачко Попов*

БУЛКИНА НЕДЕЛЯ ⌕ Булка

БУНАР = Кладенец

БУНЍЩЕ – нечисто, самодивско място. Ако човек отиде, стъпи или уринира вечер след залез слънце на Б., той заболява (уградѝсва, пада от строшено, намират го самодивите). Лекуват го врачки с баене и поливки. Вярва се, че нощем на Б. се събират всякакви зли духове – юди, самодиви и дяволи, които причиняват болести на хората.

📖 *Маринов, Д.* Избрани произведения, Т.1. С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

БУТУРНИЦИ ⌕ Сирни заговезни

БУ̀ХАЛ, пу̀кал, чу̀хал – в народните приказки Б. и кукувицата са представени като брат и сестра. Веднъж болната им майка ги помолила да ѝ донесат стомна са прясна вода. Те не изпълнили майчината молба, защото се скарали помежду си кой да отиде за вода. Майка им ги проклела да се превърнат в птици, които да се мразят и да се чуват, без да могат да се видят. Момчето станало с Божията помощ Б., а момичето – куку-

вица. От тогава през деня кукувицата вика брат си, който се казвал Куку или Дуку. А през нощта той отвръщал „чух“ (заради което птицата се нарича още *чухал*.

Поради естествената си обвързаност с нощта и тъмнината Б. се възприема като демонична птица. Нейният крясък предвещава беда, БОЛЕСТ или СМЪРТ.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1.С., 1981. *Рачко Попов*

БУЯНЕЦ = БОЕНЕЦ

БЪДНИ ВЀЧЕР, **Бъдна вечѐря, Богàта вечѐря, Кадѝлка** (24 дек.) – навечерието на КОЛЕДА с празничната вечеря, около която е съсредоточена основната част от коледната обредност. От Б.в. започват МРЪСНИТЕ ДНИ, свързани със зимния слънцеповрат и поредното циклично обновление в природата. Вярването, че в полунощ се отваря небето, отразява митологичната представа за заличаване на границата между световете, за превръщане на космоса в хаос. Според християнския мит през тази нощ се ражда младият Бог (Млада Бога), който е по-късна адаптация на старинни представи за раждането на младия езически бог, на новото СЛЪНЦЕ. Схващанията за Мръсните дни като период на преход стоят в основата на цялата бъднивечерска обредност. Задължение на мъжете е да приготвят БЪДНИК от голямо родовито дърво, което отсичат и донасят вкъщи при огнището със специални обреди. Богатата символика около бъдника насочва към неговия митологичен образ, свързан с новото слънце и прехода от старата към новата година. Вж. Бъдник. Трапезата на Б.в. трябва да бъде изобилна, а храните на нея нечетен брой и постни. По традиция се приготвя варено жито, варен фасул, сарми с ориз (или булгур), ошав. Слага се още ЧЕСЪН, орехи, МЕД, лук, запазени от лятото пресни плодове, вино, ракия, т.е. от всичко, което е произведено в стопанството – в суров или обработен вид. На трапезата се поставя суровото ЖИТО и КОЛАКЪТ от ИГНАЖДЕН (в Зап. България); суровото жито, орехите и „игнашката“ свещ от първата *кадена вечер* (в източнобългарските райони). Основно място на Б.в. трапеза има ОБРЕДНИЯТ ХЛЯБ. Винаги се прави кръгъл по форма хляб с пластични изображения от тестото на слънчеви символи (кръст, кръг, розета), или стилизирани цветове, птици – *боговица, богова пита, колашки колак, бъдняк, вечерна, светец*. На места в Зап. България, Тревненско, Пловдивско, Македонската област се изпича прясна пита със сребърна парà в нея. Главно в западнобългарските райони се приготвят големи кръгли хлябове с пластични изображения на стопански сюжети – ГУМНО, харман, кола, РАЛО, орач, овчарник, кошàра и др., отразени и в самите названия. Особено интересни са разгърнатите композиции-идеограми на хлябовете *вечѐрник, божѝчник*, които изобразяват реалистично основната селскостопанска дейност на семейството. По-рядко се правят хлябове, наподобяващи по форма животно или предмет – крава, свѝня, бъчва, кола.Специално за коледарите се правят хлябове плетеници (подобни на сватбените меденици) или краваи с дупка в средата. Коледарският „вит-превит“ кравай освен пластични „цветове“ от тестото може да има и допълнителна украса – чимшир, здравец, бръшлян, орехи, стафиди, сушени сливи, парà. Така хлябът

като универсален символ на ситост, плодородие, живот, щастие включва и нови значения, представяйки в някои случаи СВЕТОВНО ДЪРВО – друг широко застъпен в народната култура символ. По традиция под трапезата на Б.в. се разстила слама, която някъде покриват с кълчищен чувал за жито. До трапезата поставят различни предмети: палешник, ремъка на ралото, напълнена с житни зърна ръкавица, паничка с пясък, кесия с пари, сито с житни зърна и вързани за него с червен конец босилек и чесън; или решето с жито, ябълки, орехи и сърп в него. Всички те показват връзка със земеделската дейност или носят качествата да предпазват и продуцират. Трапезата на Б.в. е винаги в кръга на семейството и кадена. Най-възрастният мъж (или жена) прекадява с тамян, сложен върху палешника (или керемида). Кади най-напред трапезата, всички помещения в дома и стопанските постройки на двора. Прекадяването се осмисля като средство за предпазване, за прогонване на злите и нечисти сили. В Кюстендилско стопанинът изнася навън цялата трапеза (или един от обредните хлябове), вдига я нагоре и кани градоносния облак на вечеря, вярвайки, че така ще го прогони и запази бъдещата реколта от градушки. Същият мъж разчупва обредния хляб и дава по парче на всекиго, а някъде първото парче отделят „за св. Богородица“. С Б.в. и празничната трапеза са свързани редица изисквания и обредно-магически действия с общ продуциращ смисъл. Вечерята започва рано – за да узреят рано житата; по време на яденето избягват да стават – за да лежат квачките върху яйцата и да измътят пилета; само стопанинът може да става, но трябва да ходи приведен, за „да се превиват житата от зърно“; остатъкът от хляба слагат на полицата, за да израстат високи житата през лятото; децата се търкалят след вечеря върху сламата само в една посока – да натежат житните класове от зърно и да полегнат на една страна. Обредните хлябове замесва ЧИСТА жена, като нарича за здраве и плодородие; с неизмити от тестото ръце тя пипа овощните дървета, за да родят много плод. Очакваният резултат от тези действия народното схващане свързва с механизма на имитативната магия – сходното поражда сходно. Според традиционните представи прекадените храни и предмети на трапезата (и около нея) придобиват особена магическа сила, която се прибавя към присъщите им символни значения. Това обяснява включването им в множество обредни практики. Пластичната украса от прекадения хляб се отделя и с нея захранват добитъка или я дават на членове на семейството (или на селския овчар, говедар и др.) според тяхната заетост в стопанството. Оронените от сламата житни зърна запазват и хвърлят на хармана при вършитба, за да получат много жито. От сламата мушкат по гредите на тавана, за да израстат високи житата; от нея по-късно отнасят по нивите или я палят на Гергьовден по високите места на селското землище с вярата, че осветените от огъня площи ще бъдат запазени от градушка. Пепелта от бъдника прибират в гърне, за да я сложат в житото за посев или в кърмата на добитъка. От трапезата на Б.в. запазват орехите, суровото жито и недогорялата свещ за следващите кадени вечери.

На някои от прекадените храни (напр.мед) приписват лечебна сила и ги запазват. В обредността на Б.в. се включват и традиционни словесни формули-благопожелания за здраве, плодородие и плодовитост, които имат смисъла на вербална магия – около бъдника, при разчупването на обредния хляб и първата хапка, при каденето на градоносния облак или когато хвърлят от вареното жито в комина на ОГНИЩЕТО. Обредите на Б.в. имат връзка с култа към мъртвите. Самата трапеза според вида на храните има поминален характер; при сядането около нея някъде оставят място – за мъртвите (за починал известен прародител); по една хапка отделят от всичко за ДЯДОТО, (СТОПА̀НА, НА̀МЕСТНИКА) и през нощта не прибират софрата, вярвайки, че той ще дойде на вечеря. На много места жените носят през деня колаци и постни ястия на гробищата. От света на мъртвите коледарите черпят своите възможности да прогонват вредоносните сили и да продуцират плодородие, обхождайки обредно селските домове в нощта на Б.в. (вж. КОЛЕДУВАНЕ). Като празник на прехода, свързан с началото на новата година Б.в се приема от всички българи като подходяща за прогнозиране календарен момент. Около трапезата се гадае – за времето през всеки месец на новата година, за очакваната реколта от различните култури, за здравето на всеки член на семейството, за предстоящия брак на момите (вж. ГАДАНИЕ). Преди вечерята на Б.в. с трикратно символично замахване с БРАДВА, придружено от съответния диалог, „заплашват", „засичат" овощните дървета, които не дават плод. Среща се, макар и по-рядко, „заплашване" на бездетни жени и добитък, непроходили навреме деца, като се сменят само думите. Обредността на Б.в цели да подпомогне поредния преход в природата и обществото – да увеличи силата на новото СЛЪНЦЕ, да осигури успех в новия земеделски цикъл, да подготвя предстоящите бракове на младите. Митологичната представа за прехода означава да се преодолее хаосът и да се възстанови космическия ред, който се отъждествява със здравето, плодородието, благополучието.

Арнаудов, М. Български народни празници. С., 1943; *Дражева, Р.* Календарни празници и обичаи. – В: Пир., 424–426; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, 99–100; Коледа и Сурва. С., 1988; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пл. 247–249.

Маргарита Василева

БЪДНИВЕЧЕРСКИ ОГЪН ⌕ Бъдник, Огън

БЪДНИК, бъдняк, ко̀ладник (Изт. България), **бъгняк, бъднико̀йца, дѐдник, прекла̀дник, чико̀р** (Зап. България) – специално подбрано и запалено на БЪДНИ ВЕЧЕР дърво, чийто огън се поддържа през цялата нощ. Мъжете избират в гората здраво или родовито дърво (което дава много плод) – най-често дъб, бук или круша и го отсичат, като пазят при падането на де опре о земята. Носят Б. тържествено. В Ботевградско празнично облечен момък влиза в двора с отсеченото дърво и пита: „Славите ли Млада Бога?", а домашните отговарят: „Славиме, славиме, добре ни дошъл!". Момъкът внася Б. вкъщи с думите: „Язе вкъщи и Бог с мене!", а останалите благославят: „Амин, дай боже!" Стопанинът в Кюстен-

дилско влиза в дома с Б. на дясното си рамо, търкулва го към огнището и нарича: „Дошъл Божич и се пофалил с теленца, жребенца, ягънца, яренца, прасенца, с голям клас на нива, с късмет и погодѝя! Тъкътъкъ, бабини пиленца, по село одили, дома доносили!" При огнището мажат Б. с осветено в църква масло; провъртяват дупка в дебелия му край, слагат в нея тамян, масло, ВИНО и я затварят с дървен клин, а отгоре увиват бяло ленено или конопено платно. Миросването на Б. е съпроводено от специални обредни песни за дървото, по което ще слезе от небето Млада Бога, изпълнявани от момите в дома. Най-възрастната жена го посипва с житни зърна. Вечерта също така тържествено стопанинът запалва Б. в огнището. Обредно изискване е *бъднивечерския огън* да се поддържа през цялата нощ. По горенето на Б. се гадае – ако гори буйно и пръска искри, това се смята знак за богата реколта; изгорелият и изпепелен докрай Б. предвещава добро, а недогорелият и почернял Б. – зло. На недогорелите части, въглените и пепелта от Б. се приписва магическа сила. Част от недогорелия Б. отнасят на нива, която не ражда (Кюстендилско). Найчесто от недогорелия Б. се правят части за рало. Въглените и пепелта се използуват през цялата година в народолечебни практики. Угаснал въглен от бъднивечерския огън, горял извън селото, се слага в полога на кокошките с вярата, че това ще предизвика носенето на много яйца (у македонските българи в Морихово). Всички действия около Б., отношението към него и митопоетичният му образ на живо същество отразяват неговия старинен произход. Според едни изследователи запалването на Б. е свързано с представата за възраждането на СЛЪНЦЕТО. Други виждат в Б. образа за СВЕТОВНОТО ДЪРВО – посредник между небето и земята в неговия вариант *дърво на живота*, известно като носител на плодородие. Несъмнено сложният образ на Б. отразява характерни за митологичното мислене представи и кореспондира с идеята за плодородие, актуална в конкретния календарен момент на зимния слънцеповрат. Вж. и МАЛКА КОЛЕДА

Арнаудов, М. Български народни празници. С., 1943, 31–33; *Вакарелски, Х.* Български празнични обичаи. С., 1943, 15–16; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, с.35, 67–68; *Василева, М.* Коледа и Сурва. С., 1988, 14–18.

Маргарита Василева

БЪДНИКОЙЦА = Бъдник

БЯГНЯК = Бъдник

БЯЛ БОГ – божество при западните и балтийските славяни, противоположно на *Черен бог* като символ на опозицията ден-нощ, бяло-черно, добро-лошо. Това са древни представи, които са били одушевявани и сакрализирани. Приема се, че те са били характерни за общославянската религиозна система, следователно са съществували и у южните славяни. Засега няма конкретни сведения, които да показват, че сакрализирането на *бяло-черно*, Б.Б. – Черен бог е било на равнището на боговете, но е сигурно че това е ставало на по-ниските равнища на религиозната система – като одушевени същества, вероятно в антропоморфен облик. Заедно с това като хипотеза може да остане предположението, че Б.Б. и Черен бог са били почитани и като богове. Потвърждение за така-

ва хипотеза са песни като <Кръщене на бяла бога> или <Кой ще кръсти бела бога>:

Богородка, божя мале,
снощи ми се дете роди,
мажко дете, бела бога…
Митровден ѝ отговаря:
— По мен иде ден Божича,
он е кръстил небо, земя,
он не кръсте мажко дете,
мажко дете, бела бога!
....
А Божич ѝ отговаря:
— Ой ле мале, божя мале,
мини, мини, та замини!
Я не мога да ти кръста,
да ти кръста мажко дете,
по мен иде Иовановден,
он ке кръсти мажко дете,
он е кръстил небо, земя,
мажко дете, бела бога!

Това е песен, която всъщност разказва за раждането на новия, младия, Б.Б. на Коледа, зимното слънцестоене и рождество Христово. Б.Б. отказват да кръстят Петковден, Димитровден, Божич (Коледа, стария бог) и остава да го кръсти Ивановден, т.е. Иоан Кръстител – този, който според новозаветното писание е покръстил и самия Иисус Христос. В тази песенно разказана християнска история единствено понятието *бела бога* е ново и различно и затова трябва да се предполага, че то има езически произход. Като се има предвид и паралелите с други славянски народи, може да се твърди като хипотеза, че *бела бога* е отглас на почитането на Б.Б. у славяните езичници. Тук *бела бога* се свързва с новото, с новия, добрия бог, спасителя на хората. Наслояването на езически представи върху християнския календар е обичайно явление за всички народи. Наред с другото то показва и най-дълбоките, общи по същността си корени на митологичното сакрализиране на явленията – идващо напр. от денонощните и сезонни цикли, от движението на слънцето и звездите. В този случай раждането на *млада* и *бела бога* съвпада със зимното слънцестоене, с началото на нарастването на деня и намаляването на нощта, което води до възраждане на природата (с много паралели у повече известни митологии и религии). Функцията на Б.Б.е правораздаваща и в известен смисъл религиозно-морална. Той награждава с добро, носи щастие и успех, а Черен бог наказва с лошо, носи нещастие, неуспех. Вероятни епитети или прозвища на Черен бог (или на аналогично нему божество) са наименования като *Марен, Марой, Марок* – от праславянското mar – смърт, болест.

Дукова, У. Названия на демонични същества от общославянското “mor-” в българския фолклор (Мора, Морава, Мара, Марен, Марой, Марок). – Език и поетика на българския фолклор, С., 1980; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. *Анани Стойнев*

БЯЛ ЛУК = Чесън

БЯС – лош дух или демон, който според традиционните представи влиза в човека и най-вече в кучето и причинява болестта бяс. За предпазване от Б. на Песи понеделник *ци̇рят, люлеят* кучетата (в Изт. Тракия, Добруджа). На други места жените месят специален хляб – квасник с пластични изображения от тестото (малко кравайче, псета) и с него захранват добитъка на този ден, а фигурките запазват за лекуване от Б. през годината (Габровско, Троянско). В Северозападна България против Б. се люлеят на люлки през Сирната неделя. Вж. Дявол, Демон, Куче, Чисти понеделник.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 508–509. *Маргарита Василева*

ВАДИДУШНИК Архангел Михаил

ВАЙ ГУГУ = Пеперуда

ВАЙ ДУДУЛА = Пеперуда

ВАМПИ̇Р, вапи̇р, випи̇р, въ̀пир, врапи̇р, врапи̇рин, вѝпер, (Зап. България и Македония); **дра̀кус, жин,** (Родопи); **ѝстрел** (Странджа); **лепи̇р, влепи̇р, лѝтер, лемптѝр** (Средна Стара планина); **тѐнец** (Северозап. България); **гро̀бник** (Охридско, Кукушко и Струга); **бро̀дник** (Русенско); **плътеник** (Северозап. и Североизт.Бълг.); **упи̇р, самодѝв** (Добруджа) – демонично свръхестествено същество, произлизащо от душата на нечист мъртвец. Към категорията на нечистите покойници спадат самоубийците и починалите от неестествена смърт хора (ударени от гръм; умрели при раждане жени; мъртвородени или починали некръстени деца; замръзнали или убити хора и др.). Във В. се превъплщават душите на мъртъвци, погребани в несъответствие с традиционните норми – неокъпани, неопяти от свещеник, неоплакани от роднини, неприкадени с тамян. Основно задължение на близките на мъртвия е да го пазят и да не го оставят сам вкъщи, за да не го прескочи котка или куче, да не го прелети птица и над него (както и над гроба му) да не се подава нищо. В противен случай той става В. Според отделни представи във В. след смъртта си се превръщат безбожниците и анатемосаните от църквата; врачките и магьосниците; престарелите хора с някаква рана или белег по тялото; грешниците – крадци, убийци, пияници, блудници, лъжци; родените или починалите през нечистите годишни периоди като Мръсните дни, Тодоровата и Русалската седмица, Вълчите празници. Традиционната погребална обредност изобилства от най-разнообразни магически действия и заклинания, целящи предотвратяването на инкарнацията на душата: опалване на мъртвеца или на неговия гроб; забиване на игла от трън от глог в тялото (в корема или в петата); увиване на мъртвото тяло в рибарска мрежа или в обръч от къпина; поставяне на остри сечива в ковчега; забиване на вретено в гроба; засяване на чесън или заравяне на варени яйца в гроба. Представите за В. в народното въображение са многобройни. Той е невидим дух – сянка, голям и изпълнен с кръв мях, който се търкаля по пътищата; човек без кости и без нос, с червени очи и метални зъби. Най-често има зооморфни измерения – появява се нощем до първи петли като вълк или куче, като рис, мишка, змия, коза, яре, бял кон, черна пеперуда. Излиза от гроба през малка дупка и отива в дома си да пакости на близките си. Тропа по тавана, събаря съдовете от полиците, смесва брашното със солта или млякото с меда; натиска роднините си в съня им; язди конете и изпива кръвта на домашните животни. Най-много се бои от светлина и

огън, от остри предмети и сечива, от вълк и куче, от ЖЕЛЯЗО и КАТРАН, от КРЪСТ и тамян. Щом пропеят петлите и изгреят първите слънчеви лъчи, В. се скрива в гроба си. Ако не успее да стори това, той се пръска и от него остава само кърваво петно. Ако до 40. след смъртта на човека, неговата превъплътена във В. душа не бъде ликвидирана, демонът придобива плът и кръв (става ПЛЪТЕНИК) и заживява сред хората. Той се жени и от брака му се раждат деца-вампирчета. Според народните представи децата на В. имат магическата способност да гонят и убиват демоните. Те се наричат *вампирджии, свято̀чери, глого̀ве, джадѝи* или *вампирари.* Убиването на В. става винаги в СЪБОТА, тъй като според поверието единствено в съботен ден В. остава в гроба си. Обикновено то протича по следния начин: пробива се дупка в гроба с клон от ГЛОГ или с железен шиш. В дупката се излива вряло вино или вода. Върху гроба се запалва огън от ТРЪНИ. Понякога тялото на В., което е червено и подуто, се изправя и се промушва с кол (залива се с вряла вода). Има случаи, когато вампирджиите преследват В. нощем. Тогава те се съблича̀т съвсем голи, намазват телата си с миризливи билки и с ножове, секири и икони в ръце обикалят селските къщи и дворове. Накрая взимат пръст от гроба на В. и я хвърлят в реката. Вярва се, че В. се страхува от вода и ще се удави в нея. Вярата във В. е непосредствено свързана с народното тълкуване на някои природни бедствия и епидемии. Според отделни местни представи ГРАДУШКАТА се прави от „нечистите" мъртъвци. Град и поройни дъждове падат над онези места, където са погребани превъплътени покойници (незаконородени и некръстени деца). СУШАТА се дължи на УДАВНИЦИТЕ и умрелите пияници, които изпиват подземната влага. ВИХРУШКАТА е душата на В. Често епидемичните заболявания при хората и домашните животни са обясняват със заселването на В. в селището. *УСТРЕЛЪТ* (*УСОВ*) е В., който се крие в рогата или козината на добитъка и го разболява, пиейки неговата кръв. За да се избавят от вредното му влияние, селяните предприемат най-различни магически действия – ЗАОРАВАТ землището с два вола-близнаци; добиват чрез триене на две сухи липови дървета „*жив*" или „*нов огън*", през който преминават хора и домашни животни; изпичат прясна питка, с която извеждат В. от селото. В българското народно творчество са известни мотивите за побратимяване между човек и В., за девойката, която отрязала пръста на покоен ерген, за да вземе златния му пръстен и за женитбата на *В.* касапин (или бръснар) за обикновена жена.

Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи. С., 1990; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов. Р.* Вампирът в българските народни вярвания. – Векове, кн.1.1983.
РАЧКО ПОПОВ

ВАМПИРАР ⌕ ВАМПИР, ГЛОГ

ВАМПИРДЖИЯ ⌕ ВАМПИР, ПЛЪТЕНИК, ГЛОГ

ВАМПИРЯСАНИ ДНИ = МРЪСНИ ДНИ

ВАПИР = ВАМПИР

ВАРВА̀РА, Варва̀рица, Варва̀ринден, Варва̀рдан, Женска Ко̀леда (4 дек.) – празник, посветен в църковния календар на християнската светица великомъченица Варвара. В народните схващания В. се разкрива като поврат в годишното време от есен към зима. Вярва се че В. до ИГНАЖДЕН денят се „дига" колкото иглен връх (ВЕЛЕС); че на В. денят и нощта са равни или че СЛЪНЦЕТО се завърта към лято. Най- често св.Варвара се схваща като покровителка на ШАРКАТА и други детски БОЛЕСТИ, а конкретната представа за нея понякога се покрива с митологичния образ на болестта – стара, грозна, разчорлена и зла бабичка. Изразът „В. заварява болестите, пък Сава ги разсява" (Карнобатско) отразява народното схващане. В. е типично женски празник. За да умилостивят и прогонят баба ШАРКА, жените приготвят на В. обредно вариво *варва̀ра* от различни житни и бобови зърна, подслаждат го с мед и раздават на съседи и деца. В Софийско, Дупнишко нечетен брой деца палят голям огън на кръстопът, сваряват всяко в свое гърне (или общо) леща (боб) и хапват по три зърна. При ОГЪНЯ майките им раздават царевични пити и ракия. Всички прескачат три пъти огъня и си отиват, като децата вземат по една главня. Лещата и главнята се използват за лекуване на дребна шарка и други болести. Има и обратна забрана да се вари боб и леща на В., за да не оставя шарката белези с големината на тези зърна. В Добруджа и Тракия жените раздават намазани с мед пресни питки за здраве на децата (или изобщо за здраве на хора и добитък). Една от питките оставят на полицата или гредата на тавана „за баба Шарка – ако дойде, да я вземе и да не закача хората". Срещу В. край измазаното огнище нареждат трапеза за шарката с медена питка, паничка мед, СОЛ, ВОДА; оставят пешкир и възглавница до софрата. В югоизточните български земи срещу празника е първата *кадена вечеря.* Свещта от нея, наречена *варва̀рска*, се запазва и пали при тежко раждане на добитък, при гръм и градушка. В. се тачи и като празник в чест на домашните птици. Сутринта жените дават на кокошките от вариво̀то в очерта с въже КРЪГ – за да се развъждат и запазват. За Родопската област и района на Петричко В. е свързана и с обичая ПОЛЯ̀ЗВАНЕ. Преходния характер на празника се изявява още в момински гадания за женитба (напр.в Хасковско). Макар и рядко, християнизирания образ на светицата (заедно с този на св.Сава) показва връзка с ОРИСНИЦИТЕ. Само в отделни селища в Североизточна България трите поредни дни на светците Варвара, Сава и Никола се почитат като ВЪЛЧИ ПРАЗНИЦИ. Среща се и вярването, че Варвара и Сава са два куци вълка, които вървят накрая след останалите пет на брой. В Годечко, Трънско, Радомирско и Кюстендилско, където В. се нарича *Женска Коледа*, пременени моми и момичета с торбички през рамо – *варва̀рки, варва̀рици* – обикалят селските домове, пеят обредни песни и благославят за здраве и плодородие. Народните представи за празника и обредността на В. насочват към древни женски култове, преосмислени в християнски дух и свързани с култа към светицата. Вж. и ЖЕНСКО БОЖЕСТВО; ВЕЛИКА БОГИНЯ МАЙКА.

Жития на светиите. С., 1974, 603–606; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 703–704;

Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Добруджа. С., 1974, с.302; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, 32–39. ✎ *Маргарита Василева*

ВАРВАРДАН = Варвара

ВАРВАРИНДЕН = Варвара

ВАРВАРИЦА = Варвара

ВАРВАРИЦИ ⌕ Варвара

ВАРВАРКИ ⌕ Варвара

ВАРДАЧ = Стопан, Змия

ВАРДЕНЕ КВАС ⌕ Игнажден, Квас

ВАРЕНЕ ⌕ Тодоровден

ВАСИЛЕВСКА ВОДА ⌕ Ладуване

ВАСИЛИЧАРИ = Кукери, Водици; ⌕ Сурвакане

ВАСИЛИЧАРКА = Сурвачка

ВАСИЛЬОВДЕН = Сурваки

ВАСИЯ ⌕ Оброк 2

ВАТАФИН ⌕ Русалии

ВДОВЍЦА – поради своя особен обществен статус заема съществено място в ежедневния и в обредния живот на българите. Тъй като живее без мъж, В. се смята за физиологически чиста (няма полови контакти), заради което ѝ се приписват жречески и посреднически функции. Според традиционното народно схващане В. притежава амбивалентна природа: тя е в състояние да урочасва и да прави магии, но същевременно има благоразположението на добрите божествени сили, с които може да установява контакт. Участието на В. в обредността, свързана със семейните и календарните празници, е устойчиво явление. Предимно В. къпят, обличат и опалват мъртвеца. Те месят и обредните хлябове, раздавани в деня на смъртта и по време на помените. Под ръководството на В. се организират и изпълняват обичаите за дъжд Пеперуда и Герман. В някои селища на Добруджа глинената мъжка фигура на мъртвия Герман се прави от В. По време на есенните женски жертвоприношения на черни кокошки (обичая Кокоша черква), птиците се колят от В. на върха на могилата, край чешмата или оброчището, или под вековен дъб. От кръвта им тя замесва пита, която се раздава между жените. Понякога в деня на св. Варвара майките месят три колачета, намазват ги с мед и ги дават на три В., за да не страдат децата им от шарка. В района на Сакар, когато змеят прелети над селото и кацне на своето дърво, три В. омесват голи три кравайчета. На другия ден ги носят под дървото и колят черна кокошка в чест на змея. От компетенцията на В. са и леченията на някои болести. Обикновено те вкарват децата в новопостроена фурна и ги опалват, за да не страдат от магарешка кашлица. В. води болен от епилепсия човек при *кратеш* месечина на кръстопът. Там коли черна кокошка и прави поливки на страдащия.

✎ *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Обичаят „Кокоша черква" у българите. БЕ кн.2, 1986. ✎ *Рачко Попов*

ВЀЛЕС, Вòлос – божество („скотий бог") от пантеона на източните славяни. Има основания да се предполага, че е бил почитан и от българските славяни. От <Повесть временных лет> той е познат като бог на стадата и богатството. Следи от него се откриват в топоними у южните славяни, но предположението, че името на град Велес е от същия корен с бог В. или пряко произтича от него, обикновено се отхвърля от

езиковедите. При сърбите функциите на В. по-късно са поети от св.Сава като защитник на стоката. Името му е отразено в названието на съзвездието Плеяди – български Власците, древноруски *Волосыни*, сърбохърватски *Влашичи*. В българските народни вярвания ден на добитъка е Власовден, *св. Влас, Волов запор*. Празнува се на 11 февруари и не се работи в чест на добитъка. От двете обредни пити едната е за хората, а другата – за животните, главно воловете. Дават им се парчета от питата, за да не се разболяват от болестта *влас*. Взимат се също косми от козината, на животното, които се пазят за лек при наранено добиче. Цялата обредност показва важното значение, което се отдава на стоката, и архаичната връзка на празника с бог В. В. първоначално е божество с териоморфен произход, животно-бог, т.е. той е свързан със земята, с плодородието – животни, богатство. Неговата хоризонтална пространствена характеристика е *долу*, за разлика от тази на Перун, която е *горе*. Затова подобни разсъждения, подкрепени с множество данни и паралели, дават основание на различни учени да твърдят, че първоначално отношенията между Перун и В. са били отношения на непримирима борба и да виждат в тях едва ли не основният мит на славянската митология, който през вековете се е изменил в различните славянски общности. Този мит изразява победата на небесното начало, на небесния бог и се изразява в следното: В. е откраднал временно богатството – животни, хора, в някои случаи дори жената на Гръмовержеца. Перун преследва В., бори се с него, открива го скрит в пещери, зад дървета, камъни. Изходът от двубоя е победата на Перун и освобождаването на богатството. Двубоят завършва с дъжд, който носи плодородие. Този двубой може да бъде отразен с различни заместители на Перун и В. Той има множество паралели и в българския фолклор. В десетки митични, юнашки и обредни песни и приказки могат да се открият отгласи от този мит. И тук най-често змеят, халата спира дъжда, плодородието, стоката, пречи на живота на цялото село, разваля сватби. След неговото унищожаване вали дъжд, животът се възражда, стоката е спасена, селото – свободно, сватбата се осъществява. Такива митични песни са например <Свети Георги и ламя>, <Крали Марко и морска ламя> – тук морето е допълнителен аналог на чуждото, отвъдното, лошото. В <Двама братя и сура ламя> след като малкият брат отсича трите глави на ламята, потичат три реки:

Първа река – жълто злато,
втора река – мед и масло,
трета река – руйно вино.

Вълшебни приказки като <Тримата братя и змеят> отразяват същия мотив. В юнашки и исторически песни Крали Марко освобождава три синджира роби, убива змия троеглава и т.н. Мотивът за открадването на жената и нейното освобождаване е отразен например в песен като <Янко от Косово поле заграбва Марковата жена>. Митологемата за двубоя между Перун и В. трябва да бъде разбирана в смисъл, че отразява възможно най-древни типологични представи, отразява времето, когато В. още не е божество на средния, човешки свят. В. е с териоморфен произход и преди да стане бог-животно, бог на стадата и впоследствие антро-

поморфен бог, трябва да се предполага, че е бил свързан с долната част на дървото на света, с подземното, отрицателното. Оттук би могла да бъде неговата връзка с ипостаси като змей, ламя, хала, които имат поначало отрицателна семантична натовареност, защото борбата на небесното божество е борба именно с подземното божество, а не с представители на средната част на световното дърво.

☰ *Романски, Ст.* Имената на някои македонски градове. – Македонски преглед. VIII, N 1, 1931; *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4, М., 1964–1973; *Живанчевич, В.* „Волос-Велес" – славянское божество териоморфного происхождения. – В: VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Т.8, М., 1970; *Иванов, В. и В.Топоров* Исследования в области славянских древностей. М., 1974; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988; Повесть временных лет. СПб. 1916. ✎ *Анани Стойнев*

ВЕЛЙКА БОГЙНЯ МÀЙКА – основна фигура в тракийската религия. Идеята за плодородието и за многообразието на света, въплътена в женския образ, е засвидетелствана още от новокаменната епоха около VI хил.пр.Хр. Тогава В.Б.М. се появява в голям брой култови статуетки и шества върху огромен ареал – целия Европейски Югоизток и района на източното Средиземноморие. Силно изразено е присъствието ѝ по-късно в края на бронзовата епоха през XVI в.пр.Хр., сред тракийското население. Тук тя е господарка на всичко и над всички – всеобхватна, всемогъща сила, която определя ритъма на живота, цялото многообразие на действителността. Древното мислене схваща цялата вселена като рожба на женското начало, идентифицирано по правило със земята. То допуска земята да самозачене, за да създаде целия останал свят. Затова при траките В.Б.М. често има и матронална, и виргинална характеристика. За да се завърти годишният цикъл на раждането и на смяната на сезоните, задължителна е появата и на мъжкото начало, на сина Слънце, който В.Б.М. ражда. В тракийската религия той най-често се персонифицира от тракийския конник. Идеята се запазва и през времето на писаната история. Върху една апликация от съкровището при с. Летница, Ловешко от IV в.пр.Хр. В.Б.М., в своя матронален и виргинален аспект, е в компанията на тракийския владетел конник, пряка персонификация на собствения ѝ син. Във фреските на гробницата от с. Свещари, Разградско, от IV в.пр.Хр., богинята протяга към главата на династа конник златен венец – същият, какъвто може да се види сред находките от Могиланската могила във Враца. В пръстена от с. Брезово, Пловдивско, пак от това време, символът на управлението вече е ритон или фиала. В.Б.М. прави тракийския цар съпричастен със себе си, вдъхва му божествено проникновение, но го взема и под покровителството си. Сцените на инвеститура (овластяване), така чести в тракийското изкуство, доказват, че присъствието на В.Б.М. е вложено в зачатието на нещата и се чувства навсякъде. Тя е богинята сътворителка, а възможностите ѝ са безкрайни. В Тракия тя поема и АПОТРОПИЧНИ (защитни) функции. Такъв напр. е образът на вкаменяващата с погледа си горгона Медуза от Башо-

Великата богиня майка, изобразена върху наколенник

ва могила при с. Дуванли, Пловдивско от V в.пр.Хр. или пък на богинята от нагръдника при с. Опълченец, Пловдивско, от IV в.пр.Хр., която има задачата да пази своя носител от всички зли сили в света, да го съхрани и да го защити от каквито и да са опасности. Втренчените ѝ очи от Врачанския наколенник от IV в.пр. Хр. целят да се отстрани всяко препятствие по пътя, да улеснят действията и постъпките на воина. Такава натовареност носи и татуировката на лицето с хоризонтални линии – предназначена е да всее страх, но същевременно да покаже и социална издигнатост. В.Б.М. е покровителка на природата. Тя е силата, от която зависи вечният кръговрат на възраждането и на умирането, на новото пролетно обновяване на мощта на земните недра. На една фиала от с. Луковит, Ловешко, от IV в.пр.Хр., ликът ѝ украсява съда с два концентрични реда от женски глави, разделени с растителни орнаменти. Показателни са и кариатидите от Свещарската гробница, чиято долна част нарочно подчертава формата на лотосов цвят, най-точния символ на дървото на живота. В.Б.М. е и вариант на господарката на животните. Като покровителка на зверовете и всемогъща разпоредителка на царството им, тя може да се види изобразена върху една от каничките на Рогозенското съкровище от IV в.пр.Хр., където възсяда пантера, а и по други предмети на тракийското изкуство, където образът ѝ е следван от ред животински изображения. Но най-разнострання е тя във Врачанския наколенник, представена в присъствието на разярени лъвове, крилати дракони, змии и връхлитащи орли. В Тракия тя е покровителка на плодовитостта и плодородието, пазителка е на домашното огнище и на живия свещен огън, на жените майки и стопанки, но и на девиците, на които предстои да встъпят в брак, хранителка е на обредите, с които избраниците се посвещават във вярата към нея, създателка е и на онези, с които се извършва посвещението и

свещеното предаване на властта и на въвеждането в божествен владетелски сан. Затова, когато античните автори говорят за почитането ѝ от местното население, те винаги се стремят да преведат името ѝ с аналогичните и гръцки или латински съответствия, за да бъдат ясни за сънародниците си. По този начин според Полиен тя е *Хера* – богинята господарка за тракийските племена кебрени и скаибои (VII, 22) и властва на Рескинтийската, т.е. на Царската планина. По думите на Херодот, тя е *Артемида* – царица за тракийските и пеонските жени (IV, 33) от зоната на Югозападна Тракия. За Теопомп тя е дори *Атина* – богинята майка и покровителка на едноименния полис, за която одриският цар Котис I от IV в.пр.Хр. пожелал да се ожени и да я направи своя съпруга (Athen. XII, 531e–532a). Диодор твърди, че тя е и *Хестия*, която пази дома и къщното огнище (I, 94), и я посочва като съответствие на Залмоксис. Всички наименования обозначават най-вярната същностна характеристика на една В.Б.М. Безимена, тя присъства и върху множество предмети на тракийското изкуство, макар и да има своите локални тракийски имена прозвища като *Бендида*, *Котито*, *Брауро*, *Зеринтия*, та дори и неопределеното *Великата богиня*. Анонимността на тракийската В.Б.М., която има свои локални тракийски имена прозвища, се разчупва решително едва през римската епоха, когато съвместното съжителство на тракийските с елинските и с римските култове довежда до неизбежно взаимодействие. В.Б.М. на траките постепенно се елинизира и се романизира, въплъщава се в образите на ред гръцки или римски богини, но няма съмнение, че под чуж-

Изображение на Великата богиня майка върху сребърна фалера

дата иконография траките почитат всеобемната си покровителка. През римската епоха В.Б.М. на траките е и *Кибела*, и *Хера*, и *Афродита*, и всичките онези все още неустановени богини, които се изправят пред фигурата на тракийския бог конник. Като пластично религиозен израз на съкровеното чувство на човека към природата, те властват над горите и водите, владеят силите които произвеждат растежа и изобилието на растителното и животинското царство и на човешкия род. След края на античността, определени страни от същността на В.Б.М. продължават да живеят в традиционната народна култура на българите и да съществуват като преживелици в българското митологическо наследство. Те могат да се съзрат например в сборния образ на самодивите, които олицетворяват прадревния облик на една господарка и покровителка на растителния и на животинския свят. Отделни елементи от култа ѝ се съхраняват и при почитта към различни светици, например към *св. Марина* и

въобще към св. Дева Мария. Св. Богородица е пълна персонификация на В.Б.М. извършена с приемането на християнството, където само името измества древната характеристика на богинята. Вж. Женско божество.

Фол, Ал., Ив.Венедиков, Ив.Маразов, Д. Попов. Тракийски легенди. С., 1981; *Фол, Ал.* Политика и култура в древна Тракия. С., 1990.

Димитър Попов

ВЕЛЙКА НЕДЁЛЯ – Страстната седмица, предхождаща Възкресение Христово (вж. Великден), всеки ден от която се назовава велик. През В.н. празничната подготовка, синтез от рационална дейност и обредно-магически действия и забрани, е строго регламентирана по дни. Първите три – понеделник, вторник и сряда, са определени за почистването на къщата, двора и стопанските постройки, за миене и къпане на децата. На тази рутинна хигиена обаче в случая се придава задължителен, очистващ и продуциращ характер – прави се за здраве. На *Велика сряда* децата в Родопите берат в гората здравец и го вият на китки, за да ги подарят на следващия ден на роднини и съседи пак за здраве. Най-строго почитан е *Великият четвъртък.* Той е първият от седемте велики четвъртъци (последният е Спасовден), на който се спазва строга забрана за работа – мъжете не впрягат кола и не ходят на нива; жените не перат, особено бухалка (*перàлка*), не въртят чекрък, не тъкат. Смята се, че нарушаването на забраната ще предизвика падане на градушки и гръмотевици.Това сочи вероятна връзка с върховния славянски бог Перун, чийто ден се предполага, че е четвъртък (perundan у балтийските

славяни). На връзката са Перун навежда не само известната етимология на старобългарския глагол *пер* („нанасям удар, бия") и прането с бухалка, ударите на чекръка и стана, но и запазеното сред капанците в Разградско вярване, че на Велики четвъртък не се работи „за мъжете"-„като идат нейде, да не ги срещне лошо". Така се оформя редицата Бог-небе-мъж. Този ден най-често се боядисват великденските яйца. В по-разгърнатия вариантна обичая водата, с която се приготвят растителните бои, е *мълчана*, налята от три места и донесена в навечерието от *чисто* момиче. Боядисването се прави от най-възрастната жена в дома. Великденските яйца са червени. Когато в по-късно време се налага различно оцветяване, в т.ч. и *пùсане* (рисуване), първото боядисано яйце на Велики четвъртък е червено, наред с изискването да е снесено същия ден от черна кокошка. С него за здраве потъркват децата по бузите и челото; пазят го под иконата до следващия Велик четвъртък, когато го използуват за цяр, изнасят го навън за отпъждане на градоносен облак, или го поставят при бубите да ги пази от ỳроки; някъде, като отговеят с него, залепват с говежди тор черупката му над вратата на дома и обора или с тези черупки правят шапка на Герман в едноименния обичай за дъжд; известно е и заравянето му на Гергьовден в нивата, за да носи дъжд и да пази от град. Това яйце (някъде няколко червени яйца) след боядисването изнасят и оставят за известно време на двора – „да ги види Слънцето". Всички обреди с четвъртъчното червено яйце се включват в семантично поле, където почитта към митичния повелител-

гръмовержец се кръстосва с отдаване дан на земното, хтоничното (черна кокошка-мълчана вода-жена). *Велики* ПЕТЪК, наричан още *разпѐти*, е един от 12-те лоши петъка, тачени от българите и от останалите южни славяни, срещу големите календарни празници, също за предпазване от ГРАДУШКА, но най-вече против БОЛЕСТИ и СМЪРТ. Категорично забранени са женските занятия – предене, тъкане (на ВЪЛНА); популярна е забраната да се яде месо и половото табу – заченато тогава дете се ражда с недъг. В християнизираните народни представи петъкът е женски ден, посветен на св. ПЕТКА, която според научните становища е сходна с езическата славянска богиня МОКОШ, отличаваща се с подчертани хтонични белези. При сравняване на четния ден четвъртък (тогава се подновява КВАСЪТ и младежите се люлеят на висока люлка-въртележка) с нечетния петък (със забраната за миене и БРЪСНЕНЕ против заболяване и СМЪРТ, а от църква се донасят *гòсподюви* китки за лек), се установяват две редици обреди и забрани, които се вписват в дихотомията четно число (бог-небе-мъж-светлина) – нечетно число (богиня-земя-жена-вода). *Великата* СЪБОТА е известна и като *погребѐнна*, *дỳшна* и най-често тогава (някъде и в двата преходни дни) жените посещават гробищата, преливат и прекадяват гробовете, палят свещи, раздават боядисани яйца, варено жито и хляб за душите на мъртвите. В Асеновградско и Хасковско в събота вечер, подобно на БЪДНИ ВЕЧЕР, размотават преждата от КРОСНА и мотовилки – „за дъжд и берекет", а като изолирано явление е отбелязано и горенето на дебело дърво – БЪДНИК.

Обикновено в събота (но може също в четвъртък или петък) се месят и пекат обредните *великденски хлябове*. По предназначение те се делят на три групи – за празничната трапеза, за КУМА и други роднини, за КУМИЦАТА НА ЛАЗАРКИТЕ. Хлябовете се месят с нов квас, по форма са кръгли, с дупка в средата, елипсовидни или във вид на плетеница. Типичен елемент на пластичната им украса са яйцата: бели или червени; едно, три или пет, кръстовидно разположени или толкова, колкото са членовете на семейството. Често пластиката има характер на идеограма: кръстовиден орнамент в затворен кръг, понякога назъбен; затворен кръг и в него стилизирани фигури на орач и РАЛО и др. (Вж. ОБРЕДЕН ХЛЯБ). Цялата символика на хляба сам по себе си и ведно с пластичната украса утвърждава основната идея на празничната обредност – от възкръсващия християнски Бог, унаследил езическия култ към ежегодно умиращите и възкръсващи божества на растителността и природата, се очаква да дари хората с плодородие. Така В.н. се очертава като разширен подстъп към Великден. През нейното сакрално време ден по ден хората – обитатели на земния свят, заемащ според митологичните представи средата на триделното космическо пространство, се обръщат едновременно към могъщите добри и лоши повелители на небесния и на подземния дял на Космоса. В очакване на божественото пролетно възкресение народът, верен на дохристиянските си норми на мислене и поведение, по обредно-магически път се стреми да неутрализира злото на хтоноса, да спечели застъпничеството

то на покойните си предци и благоволението на животворните небесни сили.

Миронов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 560–581; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Добруджа. С., 1974, 329–330; – Капанци. С., 1985, 221– 222; – Етнография на България. Т.3, С., 1985, 120–121; *Дражева, Р.* Календарни празници и обичаи. – В:Пирински край, С., 1980, 443–444; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В:Пловдивски край. С., 1986, 267–268.

МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

ВЕЛИКА СРЯДА ВЕЛИКА НЕДЕЛЯ

ВЕЛЍКДЕН, Велѝден – най-големият пролетен християнски празник *Възкресение Христово*, който е подвижен – чества се през периода от 4.IV. до 8.V. в зависимост от пролетното равноденствие и първото пролетно пълнолуние. Неделният ден Възкресение всъщност е заключителният празничен ден на цяла поредица от по-малки празници, народни обичаи и игри, чието начало се поставя със СЍРНИ ЗА̀ГОВЕЗНИ. Независимо от прикрепеността си към християнския календар, всички обичаи и обреди от Великденския празничен комплекс, обхващащ около 40-дневен период, са натоварени с множество реликти, имащи езически, религиозно-митологичен характер. В основата им лежат вярванията и представите, свързани с прехода на природното време от зима към пролет, ориентиран около пролетното равноденствие. Този преход в митологичен план се осмисля като време на хаоса, предхождащ възстановяването, обновяването на космическия порядък. Християнската митологема на прехода живот-смърт-живот, вложена в живота, смъртта и възкресението на Христос, под която лежи митологичната линия космос-хаос-космос, вероятно е притеглила към по-късните дати на християнския календар част от древните паганистични обреди и вярвания около пролетното равноденствие. Податки в подкрепа на такова твърдение се намират в пролетните момински обичаи КУМЍЧЕНЕ още на св. ЧЕТИРДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ, правене по ВРЪБНИЦА на *трънка* като изображение-отглас на КОСМИЧЕСКОТО ДЪРВО, представата за победа над ЗМЕЯ с избора на лазарска *кумà* (вж. КУМИЧЕНЕ), вярването за „разпускането" на мъртвите души още от ЛАЗАРОВДЕН, ВРЪБНИЦА или Великия четвъртък (вж. ВЕЛИКА НЕДЕЛЯ) и др.

Поради това В. като завършен акт на възстановяване на световния порядък – в християнската митология приравнено към възкресението на Христос, има преди всичко тържествен, представителен облик и се празнува три дни. За В. се приготвят и обличат нови дрехи, а момите, участвали в лазаруването и кумиченето, обличат премяната (с наниз, венец и китка) на *свършена момà*, която може вече да се омъжи.

Всички посещават сутрешната тържествена служба и обикновено донасят вкъщи да догори свещта, която са държали в църквата, внасяйки така у дома си новия огън, новото начало. Подобна инициална магия се открива и в стремежа на великденското новолуние всеки да държи пари, парче хляб или съд, пълен с вода, за да има здраве, богатство и изобилие в дома му. На неделната

Великденски писани яйца

празнична ТРАПЕЗА, която не е вече постна, се отговява задължително с ЯЙЦЕ и се разчупва ОБРЕДНИЯТ ХЛЯБ. Характерно е чукането с червените и пъстри великденски яйца – чието яйце излезе най-здраво, той ще е най-здрав през годината. Тези, както и всички останали обредно-магически действия с яйцето, най-завършения символ на раждането на живота и съвършеното космическо единство, също подчертават В. като тържество на възобновлението в природния и социалния свят. Широко разпространена е практиката трапезата да не се вдига и през трите празнични дни (даже някъде оставят вратата отворена), за да се гости всеки, дошъл в дома.

На В. в дома се правят традиционните празнични гостувания на младоженците у кумовете и родителите на невестата. Носи се *поклòн, каниска, връзка* – боядисани яйца и великденски кравай, който гостите връчват с целуване на ръка. Младоженците получават в ответ същия ДАР. При размяната младите подават с дясната

Кумичин кравай за Великден

ръка, а кумата дарява с лявата. Лазарките посещават също избраната от тях кума.

Задължителен елемент на празничната обредност и през трите дни са люлките и хората. Съдържанието на песните, изпълнявани при люлеенето и танца – главно митични песни и балади, в които присъства мотивът за ЗМЕЯ и САМОДИВИТЕ (змейова и самодивска сватба, „отключване" на водата и плодородието и др.), показва обредно-магическия смисъл на люлеенето и хорото. Митологично и предпазно-магическо е значението и на формата на ХОРОТО – сега вече, в края на периода и пред прага на новото начало, то се играе в затворен кръг.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, т.I, С., 1981, с. 581–586; *Василева, М.* Етнография на България, т.III, с.121; *Попов, Р.* Към характеристиката на българските народни вярвания, свързани с периодите на преход към зимата и пролетта. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура, С., 1989, с. 60–72. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ВЕЛЙКДЕНЧЕ (Veronica) – БИЛКА, която се бере за ВЕЛИКДЕН. Топи се в котел с ВОДА, с която се мият моми и деца – да са здрави, бели и червени през цялата година.

ВЕЛИКИ ПЕТЪК ⌕ ВЕЛИКА НЕДЕЛЯ

ВЕЛИКИ ЧЕТВЪРТЪК ⌕ ВЕЛИКА НЕДЕЛЯ

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.111.
✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ВЕНЁЦ, венòк, веньòк – увити в кръг цветя, често срещан атрибут на много обичаи и обреди. В редица случаи заменя или дублира КИТКАТА. За основа на В. се използува лескова, шипкова, трендафилова пръчка или липова кора, свита в кръг. Върху нея се привързват с цветни конци (обикновено МАРТЕНИЦА) различни свежи цветя и растения (с предпочитание към вечнозелените чимшир, бръшлян, ела, босилек) и други допълнителни украси. Повтаряйки елементите от състава на китката с техните символични значения, към общата характеристика на В. се прибавя и неговата кръгова форма. КРЪГЪТ, като един от универсалните символи в случая се свързва главно с приписваната му предпазна функция. В същата посока се осмисля и суровата пръчка от бодлив храст, която според народното схващане притежава силата да прогонва раз-

личните демонични сили. В. от свежи цветя е любима моминска украса. На ЕНЬОВДЕН се прави ЕНЬОВСКИ В. от набраните цветя (между които задължително ЕНЬОВЧЕ) и билки, през който млади и стари се провират за здраве. Изсушен, този В. се пази и използува през цялата година с вяра, че има силата да лекува. С В. момите кичат ЕНЬОВАТА БУЛЯ от едноименния обичай. Калпаците на КОЛЕДАРИТЕ, освен с китки, са окичени и с В. от варакосан чемшир, бръшлян, ела и др., вързани с червен конец и обогатени с бучки захар, нанизи от пуканки, стафиди, сушени сини сливи и бял боб, паунови пера. В. е елемент към обредния ЛАЗАРСКИ костюм. На ГЕРГЬОВДЕН се приготвят В. от ЗДРАВЕЦ, млечка, коприва, ГЛОГ, гергьовка, завързани с червен конец върху превито клонче от слива, круша или ябълка и се слагат на съда за първото обредно издояване, на врата на овцата, която ще доят и на врата на агнето – жертва за празника. Много характерен за облеклото на част от обредните лица в СВАТБАТА е и *сватбеният* В. Задължителни са сватбените В. за младоженците (известни с названията *перяница, сговорнишки*, или *момков* В. в Северозап. България), като този за невестата се отличава с богатството на множеството регионални форми. Сватбени В. се приготвят и за обредните лица – мъже от момкова страна. Названието В. за четвъртъка преди сватбата (в Източна България), когато се вият сватбените В., потвърждава тяхното значение за обредността. То стои и в основата на термина *венчавка* за означаване на църковния ритуал, при който се използуват метални *венчила*. От началото на XX в. постепенно обредно приготвяните традиционни сватбени В. от свежи цветя и растения се заменят с изкуствени, които битуват устойчиво и в съвременността. В. е сложна обредна вещ, чиито структурни елементи взаимно допълват или повтарят присъщите им символични значения, изграждайки по този начин единното смислово цяло на В. и функцията му да продуцира и пази вечните човешки идеали – здраве, живот, дълголетие, плодородие, слава.

Илиев, Ат. Растенията от българско фолклорно гледище. – СпБАН, кн.18, 1919, 135–136; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 71–72; *Михайлова, П.* Костюмът в българската обредност. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 57–61, 67–75; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984, 68–69, 198–199. *Маргарита Василева*

ВЕНОК = ВЕНЕЦ

ВЕНЧАВКА ⌕ ВЕНЕЦ

ВЕНЧИЛО ⌕ ВЕНЕЦ

ВЕНЬОК = ВЕНЕЦ

ВЕРЗЕВУЛ = ДЯВОЛ; ⌕ ВЕРЗИУЛОВО КОЛО

ВЕРЗИУЛ = ДЯВОЛ; ⌕ ВЕРЗИУЛОВО КОЛО

ВЕРЗИЎЛОВО КÒЛО, дя̀волско хорò, дя̀волско сбòрище – според историческите средновековни извори поп Еремия е един от главните проповедници и книжовници на богомилската ерес. Има отделни мнения, че той е самият поп Богомил. В българската апокрифна литература сектантът Еремия е критикуван остро и е представен като последовател на дявола. За него е изразът, че „е бил с НАВИТЕ на Верзуилово коло". В българските митологични представи навите са зли духове, които пакостят на родилките и бебетата. Те са сродни на ВАМПИРА, тъй като произлизат от душите на жени, починали от неестествена смърт. От друга страна мотивът за хорото на ДЯВОЛИТЕ и злосторните демонични сили е особено популярен и се отнася към поверията за САМОДИВИТЕ. Българите вярват, че веднъж в годината всички дяволи и МАГЬОСНИЦИ се събират заедно на ДЯВОЛСКО СБОРИЩЕ, за да разпределят сферите си на влияние. Техният главатар е познат с имената *Верзевул* (*Верзиул*) или *тартор*.

Матов, Д. Верзиуловото коло и навите. – БПр, год. II, кн.9–10, 1895. *Рачко Попов*

ВЕРЍГА – поради връзката си с ОГЪНЯ и ОГНИЩЕТО има магическата сила да пропъжда злосторните нощни демони (НАВИ, ВАМПИРИ, САМОДИВИ) и болестите (ЧУМА, ШАРКА, епилепсия). С В. се лекуват деца БЛИЗНАЦИ И ЕДНОМЕСЕЦИ. При смърт на едно от децата, живото се завързва с В. на плодно дръвче и се „заключва" с катинар. С В. се правят и развалят МАГИИ. Най-често се вярва, че с В. се завързват младоженците, които не могат да извършат полов акт през първата брачна нощ. Пак с помощта на В. баячките премахват сторената магия. Болни деца се увиват с В. и се носят преди изгрев слънце в три поредни къщи. Бременните жени не бива да прескачат В., за да не се увие детето с пъпната връв. В. над огнището никога не трябва да виси празна (без котле), защото семейството ще бъде сполетяно от някаква беда. Когато се засяват нивите, на нея не бива да се окачва почерняло котле, за да няма главня по посевите. Ако домашни животни се изгубят в гората, стопанката В. връзва с червен конец, за да не ги изядат вълците.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ВЕТРОГОНКА ⌕ САМОДИВА

ВЕЧЕРНИЦА = ЗОРНИЦА; ⌕ СЛУЖБА

ВЕЩЕГЮРНИК = ВРАЧКА

ВЕЩЕР = ВРАЧКА

ВЕЩЕРИЦА = ВЕЩИЦА, ВРАЧКА, МАМНИК

ВЕЩИК = ВРАЧКА

ВЀЩИЦА, вѐщерица, (вѐщер, вѐщик, вѐщерник, вещегю̀рник) – славянско название на МАГЬОСНИЦА (бродница). В. притежава демонична природа, тъй като е „продала душата си на ДЯВОЛА". Когато спи, душата ѝ се превръща в птица (БУХАЛ ИЛИ ГАРВАН) или черна нощна пеперуда, която пие кръвта на децата и домашните животни. Ако някой обърне тялото на спящата В., душата ѝ не може да се върне отново в него и се превръща в злосторен дух – ВАМПИР или ВЪРКОЛАК. В. лети нощно време до първи петли във въздуха като огнена сянка или се търкаля по пода като вълнено кълбо. Със заклинания и магии сваля Слънцето и Луната, като причинява слънчево и лунно затъмнение. Ако иска да предизвика смъртта на човека, тя сваля неговата ЗВЕЗДА от небето. Властва над природните стихии (причинява силни ветрове и наводнения); предсказва бъдещето и открива тайните помисли на човека; лекува болести, тъй като познава тайните на билките.

Геров, Н. Речник на българския език. Т.1, С., 1975; *Каравелов, Л.* Събрани съчинения. Т.6, С., 1966; *Маринов, Д.* Жива старина, кн.1, Русе, 1891. *Рачко Попов*

ВИДА САМОДИВА ⌕ САМОДИВА, КРАЛИ МАРКО

60

ВЙДОВДЕН (15 юни) – тачи се в деня непосредствено след Елисей за предпазване от градушка. Народната представа често свързва двамата светци-градушкари Вартоломей и Елисей с В., смятайки, че Вида е тяхна сестра. Чисто етимологично се извежда, че В. „види" пакостите, които са сторили Вартоломей и Елисей. Според традиционната народна вяра градушката (както и другите природни бедствия) идва като божие наказание за извършен грях. Това християнско по произход схващане вероятно поражда познатия израз „Ще дойде В.", т.е. времето, когато ще се види какво е извършил човек. На В. се спазва строго забраната за работа.
Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1971, с.231; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, с.33, 114. *Маргарита Василева*

ВИДЯФКА = Самодива

ВИЛА = Самодива

ВИМЕЛО = Имел

ВЙНО – древен митологичен символ на плодородие и живот. Отъждествява се с човешката кръв (в християнството – с кръвта на разпнатия на кръста Христос). В митологията на гърците и траките като бог на виното и лозарството се почита Дионис. Заедно с хляба В. е неразделна част от всички значими календарни и семейни празници и обичаи на българите. Трапезата не се кади, ако на нея няма В. С В. се посрещат коледарите, кукерите, службарите. С В. задължително се черпи полазникът, бабата-акушерка на Бабинден; с В. се калесват кумовете за сватбата; с В. ритуално се запойват новородените деца и младоженците; с В. се преливат гробовете на мъртвите; с В. взаимно се черпят ергените при побратимяване; В. се излива в основите при строеж на нова къща; паница с В. се оставя в ъгъла на стаята или на тавана за стопана на дома; В. се носи на „самодивската софра", когато човек е стъпил на нея и се е разболял; с В. се полива сплетената божа брада на нивата.
Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ВИПИР = Вампир

ВИРУШКА = Вихрушка

ВИСИЯ ⚲ Тракийско наследство

ВЙТЕК, вйтяк, вйгяк, юнàк – според народната вяра се ражда в резултат на съвкупление между обикновен човек и свръхестествен митичен персонаж – например жена и змей, момък и змеица или самодива. В. стават и децата, които са кърмени от змеица или самодива. Те се отличават с необикновена физическа красота и сила. Имат златни крилца под мишниците си. Борят се с небесните ламИ и хали и са единствените, които могат да ги надвият. В. е особено популярен в българския фолклор. Според преданието юначната сила на Крали Марко се дължи на това, че е бозал от змеица или самовила. Като юнаци в народните песни са представени Секула детенце, Дете Голомеше, Рабро юнак, Дойчин войвода, Мирчо юнак и много други.
Геров, Н. Речник на българския език. Т.1, С., 1975; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ВИТРУШКА = Вихрушка

ВИТЯГ = Витек, Крали Марко

61

ВИТЯК = Витек, Крали Марко

ВИХРОГОНКА ⚲ Самодива

ВИХРЎШКА, витрўшка, вирўшка, юда, самувйла – едно от най-опасните и страховити природни явления. Вярва се, че В. е изтъкана от зли демонични свръхдемонични сили. Народните обяснения за нейната същност са три: (1) В. представлява юда или самовила, която с вихрения си танц пакости на хората и стопанството. (2) В. е змей или змеица (змейско сватбарско шествие), които идват в селото да грабнат мома или ерген, в които змеят и змеицата са влюбени. (3) В. представлява душата на умрял човек, която се е затъжила за своите близки и идва в селото да ги види. Появата на В. се съпътства от редица обредни магически действия и забрани, с които се цели умилостивяването и неутрализирането на стихията. Щом се свие В., стопаните клякат или лягат на земята и спазват задължително мълчание. Ако някой проговори, той ще „урадиса" (ще заболее от апоплексия, ще се парализира). Вярва се още, че самовилите или змеят могат да му отнемат зрението и слуха. Понякога стопаните плюят и изричат специални заклинателни формули като „Върви си сладка и медена!" „Пу, пу, в гора да идеш, дето петел не пее и куче не лае!", „Махни се, чумо такава!" Често срещу В. се хвърлят железни предмети – секира или нож, които според народните представи предпазват хората от злини. След отминаване на стихията тези предмети са целите окървавени. В случаите, когато се вярва, е В. е душата на умрял човек, изливат вода на мястото по подобие на преливането на гробовете. По този начин те „разхлаждат ожаднялата душа". Основен апотропей са и християнските символи – молитва, прекръстване, носене на икона. Ако В. отвее някоя дреха, тя не се взема и облича, за да не се разболее собственикът ѝ. Широко разпространено е убеждението, че ако В. отнесе човек и той оживее след известно време, придобива ясновидски или магьоснически способности. Понякога вдигнатите от В. хора се обявяват от народа за „светци", които виждат миналото и предсказват бъдещето.
Георгиева, Ив. Българска народна митология.С., 1983; *Колев, Н.* Народни представи и вярвания за вихрушката. – Във: Въпроси на етнографията и фолклористиката. С., 1980. *Рачко Попов*

ВЛАС ⚲ Власовден, Брадва

ВЛАСИ = Власци, Звезди

ВЛАСИЦА = Невестулка

ВЛÀСОВДЕН, Вòлов запòр, Мўковден (11 февр.) – църковно-християнски празник в чест на светеца Василий, тачен от народа като покровител на домашните животни (особено на впрегатния добитък). В. е свързан с предпазваща по характер обредност. Вярва се, че волът е опасан с девет колана и на В. се разпасва, затова не се впряга за работа – иначе ще се разболее и ще умре; ще окуцее. В Зап. България същото поверие се отнася към празника Младенци, а поясите се смятат 40 на брой. За здраве на воловете, да не ги лови болестта *влас* се приготвят специални обредни хлябове. В Пирдопско и Малкотърновско раздават намазани с мед пити. На много места водят воловете на водопой с окачени на рогата им хлябове, които наквасват и дават от тях на воловете и на минаващите хора. В Северозападна България прекадяват в обора

при воловете два хляба – *св. Влас* и *св. Петка*, от които първия слагат в кърмата им, а втория раздават на съседите. В някои райони при раздаването на обредните хлябове хората се ритат, „бодат" с глави и мучат – оттук и названието МУ̀КОВДЕН (Неврокопско, Пловдивско, Панагюрско). С мучене се придружава и магическата практика да „секат влас" на говедата със секира (Неврокопско). В. е свързан и с някои трудови забрани – жените не предат, за да не става „влас" в очите им или на децата; хляб не месят, за да не „власяс̀ва" (да не става на конци), изобщо се избягва работа. Найстрого се тачи В. от овчари и стопани на много овце – за да не се раждат „власàти" агнета (с груба вълна). В централните райони на страната В. се празнува и за нивите – да не ловят „влас", да не „влася̀ват", т.е. да няма празни класове. Като покровител на домашните животни *св. Влас* има близки черти със зимните светци-пастири *Никола* и *Атанас*. Например обреди срещу болестта влас в селища на Плевенско се извършват на третия ден след НИКУЛДЕН; в Ловешко е познат терминът *власу̀внина*, с който се означават никулденската семейно-родова служба, оброкът за болни хора и обредният хляб за здраве на биволиците. В цялостната си характеристика св.Влас се приема за наследник на древнославянския бог на горите, животните, лова и търговията ВЕЛЕС/ВОЛОС.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В:Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 493–495; ***Шишманов, Ив.Д.*** Принос към българската народна етимология. – СбНУ, кн.9, 1893, 525–534; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, с.188.
✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ВЛÀСЦИ, Влàси, Влàшкове, Крùви влàси, Кокòшката с пùленцата, Квàчка – народни названия на съзвездията Плеяди и Телец. За техния произход съществуват две легенди. Според първата власите тръгнали да гонят хайдутите, които им откраднали детето (влахчето). Според втората преди ПОТОПА Господ отишъл в къщата на бедна вдовица с много деца. Тя имала само една кокошка с малки пиленца. Бог поискал да спаси жената и я предупредил да излезе от селото преди да настъпи потопът. Единственото му изискване било жената да не се обръща назад. Щом потопът започнал, тя взела децата и кокошката с пиленцата и побягнала от къщата си. Но била много любопитна и се обърнала назад да види какво става. Мигом се превърнала заедно с децата си в камък. Бог спасил само кокошката с пиленцата, като ги превърнал в купчина светещи звезди.

Според традиционните народни схващания В. или Кокошката светят на небосвода през цялата година са изключение на периода от ГЕРГЬОВДЕН до летния ТОДОРОВДЕН. През това време се вярва, че небесната птица се е скрила, за да излюпи своите малки. Щом се появи на летния Тодоровден или на летния св. ВЪРТОЛОМЕЙ тя изтърсва перушината и кокошинките си на земята. Ако те попаднат върху домашния добитък, той заболява от болестта влас или далак. Затова през тези два народни празника стопаните не извеждат стадата си на паша, а ги оставят през целия ден залостени в кошарите. По вратите им рисуват кръстове от

КАТРАН, за да предпазят животните от заболявания. Българите вярват, че болестта „влас" е злосторен дух, който се вмъква в червата и стомаха на добитъка. В негова чест те празнуват на ВЛАСОВДЕН. В представите за небесната Квачка са съхранени остатъци от мита за космическото яйце, дало живот на Вселената и нейните обитатели. А названието В. контаминира с представите за славянския бог на стадата ВЕЛЕС/ВОЛОС.

🕮 *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология – СбНУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ВЛАШКОВЕ = ВЛАСЦИ

ВЛЕПИР = ВАМПИР

ВЛЕЧУГАНЕ ⚲ БАБИНДЕН

ВОДÀ – един от основните и неизменни елементи при сътворението на света. Според дуалистични космогонични легенди преди да се създаде този свят, земята била покрита с В. В традиционните представи на българите В. е повече от земята. В християнизираното осмисляне на света това направил бог, защото В. е потребна на всички и за всичко. Всекидневния живот е немислим без В. Изключителното ѝ значение намира адекватно отражение в схващания и поверия, чийто старинен произход е очевиден. В. е предмет на всеобщо почитание и дори на култ. Отношението към нея е широко отразено в пословици, благословии, клетви, песни.На всички българи са известни изразите „върви му като по В.", „тече му като В." В поверията всяка В. има СТОПАН-пазител, който се явява в образа на животно – овен, голяма ЖАБА, РИБА, гущер, птица, но най-често змия с получовешка глава и криле. Стопанът не пакости на хората, но ако някой го види, не го закача. Във В. обитават различни духове, които народната представа вижда в персонифицирани образи – моми, жени и др.

Отношението към В. е двойнствено – духовете в нея се схващат като вредоносни сили, но от тях, т.е. от В. се очаква и помощ. Широко известна е практиката при извори, чешми да се оставя някакъв белег (парцалче, конец от дреха, камъче) – за да не те сполети беда. Оставеното има смисъла на ЖЕРТВА. Нощем се пие В. в мълчание, за да не „урадùса" човек, т.е. да не налети на зло. При В. се ходи за изцеление, и то през нощта, в потайна доба, преди изгрев слънце. За умилостивяване на духовете във В., т.е. на самата В. се принасят в жертва курбани. Вярва се, че В. и сама си взема жертва. Гръцкият историк от VI в. Прокопий съобщава, че славяните на Балканския полуостров почитат реките, изворите, принасят им жертва и гадаят при тях.

Народното вярване приписва на В. магическа очистителна, здравеносна и плодоносеща сила, свързана до голяма степен с нейните реални качества. Това обуславя широкото ѝ участие в множество обредни и лечебни практики. Обикновено нейните очистително-предпазни и продуциращо-здравеносни функции са тясно преплетени. Прилагането на В. у българите като очистващо средство е засвидетелствано в писмени извори от IX в. Преди обсадата на Цариград в 813 г. цар Крум извършил лустрация (очистителен обред) като потопил краката си в морето, измил се и поръсил войската с В.

На всички българи са познати къпа-

нето, обливането, пръскането и запойването с В., при което тя действа по контактен път. Известни са САМОДИВСКИ, И РУСАЛСКИ ИЗВОРИ, които се посещават от болни в определени дни през годината с надежда за изцеление – през РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ, на СПАСОВДЕН или Петдесетница. Навред се знае търкалянето в РОСА за здраве на ГЕРГЬОВДЕН, къпането в реки и извори на ЕНЬОВДЕН.
Качествата и действието на В. се подсилват с помощта на определени условия и традиционни магически способности. Тя се поставя в досег с различни предмети, което концентрира в нея тяхната символика и повишава приписвания ѝ свръхестествен характер. От значение са и времето и мястото на използването ѝ. Болно дете къпят, като В. наливат през сито или РЕШЕТО; КАЛУШАРИТЕ слагат В. в нова паница; болен поливат с В. съвсем гол в полунощ (при първи петли) на КРЪСТОПЪТ. Действието е съпроводено с наричането: „Както Исус се окъпа в р.Йордан, така и от болния да се измият всички лошевини и нечистотии", което явно е късно привнесен християнски елемент. Жените мият косите си с В., в която пускат дрянови пъпки от СУРВАКНИЦИТЕ (на Сурваки), или с В., която е пренощувала със зеленина в нея (на Гергьовден) и пр.
Особено голяма сила обладава *мълчаната В.*, която се налива от чисто момиче (млада булка) в сватбени дрехи, през нощта (преди зори, преди изгрев слънце), от три източника и се носи при пълно мълчание. С нея посрещат невестата (или младоженците) в новия ѝ дом. В котел с мълчана В. топят КИТКИ и пръстени на Еньовден, Гергьовден, НОВА ГОДИНА и го оставят през нощта под трендафил „на звездите". На Гергьовден с мълчана В. в която е сложена зеленина, (или пък с роса) замесват ОБРЕДНИТЕ ХЛЯБОВЕ. Престоялата с цветя или зеленина В. се нарича *цветна*.
По-специално значение се отдава на В. в конкретни моменти от годишния календарен цикъл или човешкия живот. Представата, че в нощта срещу БОГОЯВЛЕНИЕ (когато свършват МРЪСНИТЕ ДНИ) В. „спира" и се пречиства, поражда вярата в особените ѝ магически възможности. С *богоявленска В.* мият на реката (чешмата) лемежа, ралника, палешника от каденето, домашните икони; поливат върху главините на лозята на ТРИФОНОВДЕН. Очистителната и отгонваща сила на тази В. е трансформирана от християнската религия във вярата за светостта на В. На ЙОРДАНОВДЕН свещеникът топи кръст във В. и с нея – *кръстена, светена В.*, ръси по домовете за здраве. С богоявленска, кръстена В. на Йордановден, ИВАНОВДЕН И БАБИНДЕН къпят обредно младоженци, моми и момци, бабата акушерка, водача на коледарите, имениците – за очистване, прогонване на зли сили, осигуряване на здраве или плодовитост. Светена от свещеника В. се свързва и с други празници (ТРИФОН ЗАРЕЗАН, ТОДОРОВДЕН, ВЕЛИКДЕН) и обичаи. Със *светена* В. запойват родилка при трудно раждане; с нея тя мие лицето си и сипва във В. за всекидневното къпане на новороденото до 40. ден. В. като очистваща се прилага при къпане на недевствена булка; поливат върху краката на родилка при първото ѝ гостуване у майка ѝ след очистителната молитва; след погребение мият лицето и ръцете си.

Голяма продуцираща сила се приписва *лявата В.*, явно обвързана с опозицията ляво-дясно.
Мъртвешка, смъртна В. е тази в съдовете при настъпването на смъртта. С предпазваща цел тя се излива и подменя с нова.
В. се осмисля и като преход от света на живите към света на мъртвите. Вярва се, че душата на починалия се отправя към ОНЯ СВЯТ по В. Граничната функция на В. се проявява в обичая ПОМАНА, в обичаите за дъжд ПЕПЕРУДА И ГЕРМАН, в обредите край В. при КУМИЧЕНЕТО, ЕНЬОВА БУЛЯ, МАРА-ЛИШАНКА.
Много често срещан мотив в приказната проза е този за ЖИВА В., която може да съживява мъртви.
В. е традиционно средство за осигуряване на успех при всяко начинание.
Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972, 204–207; – Студии…Т.1, С., 1971, 195–198, 252–254; *Шишков, Ст.* Култът на водата в Родопите. – В: Избрани произведения. Пловдив, 1965, 374–379; *Манкова, Й.* Обредната употреба на водата у българите (Опит за функционална характеристика) – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 151–192. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*
ВОДЕН ПАНТЕЛЕЙ = СВ. ПАНТЕЛЕЙ
ВОДИЦИ = ЙОРДАНОВДЕН
ВОДИЧАРКИ ⌕ ЙОРДАНОВДЕН
ВОДНЍК – дъска с дървени клинове, на които се закачват ведрата с вода. Той заема важно място както в покъщнината, така и в обредността. Щом БУЛКАТА влезе в дома на съпруга си, най-напред я отвеждат до В., пред който тя се покланя. Това е знак за приобщаването ѝ към новото семейство, в което едно от основните ѝ задължения е да налива прясна вода от чешмата или КЛАДЕНЕЦА. При раждането на дете намазват челото му с малко пръст (мазилка), взета от В., да не го хващат УРОКИ. Същата практика се изпълнява и по отношение на момите и булките. С пръст от В. се замазват ритуално подът и огнището на Мишинден, за да се „замажат" очите и устата на мишките. Всяка вечер менците с вода на В. се покриват, защото според поверието „в тях идва дяволът". При смърт в дома или селището водата от съдовете на В. се излива, защото се смята за „мъртвешка". Едва след погребението на покойника се налива прясна вода.
Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *РАЧКО ПОПОВ*
ВОДОКРЪСТ ⌕ ЙОРДАНОВДЕН
ВОДОКРЪЩИ = ЙОРДАНОВДЕН
ВОДУШЕ = ЗАДУШНИЦА
ВОЙДАНКА = ПЕПЕРУДА
ВОЛ – животно с особено място в космогоничните представи на българите. Среща се поверието, че земята лежи върху рогата на вол, който е върху РИБА или КОСТЕНУРКА. Щом В. помръдне рогата си, става земетресение. Според друга представа земята се крепи на рогата на В., пазен от двете страни от овчар и арап.
Често В. е животно със соларна символика. Българите вярват, че Слънцето язди на КОН, ЕЛЕН, магаре или вол. В много гатанки В. е олицетворение на огнения диск (Заклах В. на край-света, щръкна кръв по все земя?" = слънцето). Българите наричат В. „ангели" и се отнасят с особена почит към тях. Традицията забранява да се пресича пътя на В. или на волската кола, защото „В. храни света". За тяхно здраве стопаните пос-

тят във всяка сряда и петък. На празник животните не бива да се впрягат. Смъртта на В. се смята за голямо нещастие за къщата и се възприема като резултат от извършен грях. В чест на В. се почитат християнските празници на *св. Силвестър* и на св. Влас. Черепите и рогата на В. се закачат по къщите и оградите, за да предпазят семейството и имота от магии. Младите В. се впрягат за първи път на Водици (Богоявление), за да им „върви по вода“.

≣ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. с., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. С., 1981.

✎ *Рачко Попов*

ВОЛОВ ЗАПОР = Власовден

ВОЛОС = Велес

ВОНКАШНО = Караконджол

ВОПЕР = Вампир

ВОТЍВ – малко метално, най-често медно или сребърно изображение на човек, на част от неговото тяло или на животно, което се поставя пред или на иконите на светците в църквата. В. се изработват и използват в случай на болест или беда. Човек със заболяла ръка или крак поставя В. с формата на пострадалия орган върху иконата на своя светец-покровител. Бременната жена поставя В. с формата на уголемен корем върху иконата на св. Богородица – защитница на майчинството, за да роди лесно здраво дете. Ако воловете или биволите на стопаните заболеят, те поставят В. с техните изображения върху иконите на светците, които покровителстват домашните животни – св. Влас, св. Модест или *св. Силвестър*.

≣ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Костов, Ст.Л.* Вотиви – ИНЕМ, кн.1–2, 1922.

Вотив

✎ *Рачко Попов*

ВРАГ = Дявол

ВРАЖАЛЕЦ = Врачка

ВРАЖАЛИЦА = Врачка

ВРАЖАТОРКА = Врачка

ВРАНИН ДЕН ⌕ Гарван

ВРАНСКИ ДЕН ⌕ Гарван

ВРАПИР = Вампир

ВРАПИРИН = Вампир

ВРАТА̀ – според традиционните представи е място за определени обредно-магически действия. На *пону̀да* (обредния комплекс около втората пита след раждането) върху прага на В. слагат железен предмет, горящи въглени, червен конец, които поканените жени прекрачват. Практиката се осмисля като предпазваща родилката и новороденото. При първото гостуване на родилката у майка ѝ след очистителната молитва на 40

ден поливат вода и я захранват на къщния праг на В. След кръщаването кръстникът (или кръстницата) подава детето на майка му при В. На сватба момковите сватбари трябва да „платят“ при дворната В., за да ги пуснат да влязат. Редица предпазващи и очистителни обреди се извършват при В. на дома в момента на извеждането на младоженците – прекрачват през веригата от огнището, през пепел и жар и пр. При въвеждането на булката в новия ѝ дом тя маже с мед (и масло) по В. след настъпването на смъртта отварят В. и стои така до погребението. Изнасянето на мъртвеца през В. съвпада с един от върховите моменти в обредното му оплакване. *Полезникът* понякога „мъти“ върху внесените трески (слама) зад В. Зад В. се оставя и палешникът (или керемидата) на *кадените вечери.* Срещу Гергьовден окичват В. на дома и стопанските постройки със зеленина и запалват свещи по тях. На Петровден колят жертвената птица на прага на дворната В., за да изпръска от кръвта върху нея, а петльовата глава с околовратните пера оставят при В. Тук стопаните посрещат коледари, сурвакари, лазарки, пеперударки. Когато в семейството има болен от шарка или при *редня̀* (епидемична болест от селището), при В. се слага малко колаче и червен конец или се окачват нищелките. Всеобща е вярата, че така ще умилостивят болестта и че тя не може да влезе в дома. Мома, която не обръща внимание на момците или им се присмее, те наказват, като цапат дворната В. с катран или я откачват и отнасят на реката (чешмата). Особеното отношение към В. личи и в поверието, че излязла от употреба В. не бива да се гори и унищожава. Вярванията и обредите около В. разкриват нейното митологично значение на граница между дома и пространството извън него, между своето и чуждото пространство. В представите и обредната практика обикновено В. се явява заедно с прага, от който почти не може да бъде отделена (вж. Праг).

≣ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 181–182; *Георгиева, Ив.* Българската народна митология. С., 1983, с.72.

✎ *Маргарита Василева*

ВРАТИГА ⌕ Биле

ВРАЧ = Врачка

ВРА̀ЧКА, вражалѝца, вража̀торка, враджа̀нка, (вра̀ч, вражалѐц – м.р.), **ба̀йчка, басна̀рка, баѝрка, байо̀рка, басмата̀рка, гледа̀чка, гледа̀рка, гледа̀рица, знаха̀рка, чародѐйка, зна̀йница** – народна лечителка и гадателка. Според представите лечителските способности (баене и магически действия) се предават по „пряка кръв“ и по наследство – от майка на дъщеря и от баба на внучка. Посвещението се извършва в предсмъртните часове на В. и се предпочита приемницата да е още девствена. Понякога то е съпроводено от специални обреди – приемницата произнася баенето девет пъти покачена на три клона на върба или засява къпина. Ако къпината поникне, приемницата ще може да лекува успешно. В други случаи лечителските и гадателските способности се придобиват по свръхестествен път. Най-често те са присъщи на хора, вдигнати от вихрушка, или изпаднали в състояние на делириум или клинична смърт („върнали се от оня свят“). Образна представа за В. дават някои

възрожденски икони, представящи популярния „Отиване при В." Лечителката е изобразена като красива млада жена в местна носия. Към помощта на В. се прибягва при всички заболявания: тя бае против УРОКИ и уплаха (леене на олово/куршум; гасене на въглени; весене против страх; кадене с кози рог или мечи косъм), сече *арменци* (НАВИ) при родилките; прекарва болните през венец от шипка или къпина, измерва ръста им с конец или клон; прави поливки край КЛАДЕНЕЦ или на КРЪСТОПЪТ; опушва с лековити треви, захранва болните с приготвени от нея лекове; реже КОСИТЕ И НОКТИТЕ им и го поставя в дупка, издълбана в дърво, за да изолира болестта; бае им с перо, сол, сребърна монета или с предмети от всекидневния бит – лъжица, кръг, верига, метла, маша. Обикновено лечението е съобразено с редица изисквания: МЕСЕЧИНАТА трябва да бъде нова или пълна; лековете трябва да пренощуват една вечер под звездите или под ТРЕНДАФИЛ; лечението на лица от женски пол става срещу СРЯДА ИЛИ СЪБОТА, а от мъжки – срещу ПОНЕДЕЛНИК ИЛИ ЧЕТВЪРТЪК; то се извършва на места, които се смятат за гранични – синор, кръстопът, кладенец, върху къщния ПРАГ или до ОГНИЩЕТО под комина, на самодивската софра или под дърво, върху което не пада сянка на друго дърво. По пътя до това място се спазва задължително ритуално мълчание, а на връщане В. и болникът не трябва да се обръщат назад. Често обектът на лечението трябва да бъде съвсем гол, тъй като според поверието дрехите правят възможен контакта с нечистите болестотворни ДЕМОНИ и сили. Лечението се извършва до три или девет пъти. Основни елементи в лечебния обред са ОГЪНЯТ И ВОДАТА. При русалийските игри се отдава особено значение на музиката и танца. При всички лечебни практики неотменно присъства и магията на словото (баенето, заклинанието).

Един от най-разпространените традиционни начини за предсказване на бъдещето в репертоара на В. е „хвърлянето на боб". Гаданието с карти е относително ново явление, ширещо се предимно в градска среда. Предсказания се правят с дреха, снимка, икона, сол.

📚 *Гоев, А.* Баене за страх в българската народна медицина. – БЕ кн.1, 1984; *Гоев, А.* Обредното лечение чрез баене в българската народна медицина. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989; *Любенов, П.* Баба Ега или Сборник от разни вярвания, народни лекувания, магии, баяния и обичаи от Кюстендилско. Търново, 1887; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Българските народни вярвания за магьосниците. – Векове, кн.6, 1985. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ВРЀМЕ – категория с особено значение в митологията, заедно с пространството. Докато в повечето случаи пространството се усвоява емпирично (селското ЗЕМЛИЩЕ се заорава и освещава; домът се огражда), то в традиционната култура В. няма линеен и събитиен характер. То е в най-голяма степен циклично и зависи от смяната на деня с нощ, на сезоните или годините. От митологична гледна точка В. е митично или сакрално, когато се свързва с началото на космогенезиса. В подобен план би могло да се интерпретира В.

на МРЪСНИТЕ ДНИ, които поставят началото на раждането на новото СЛЪНЦЕ и младия Христос осъществяват прехода от старата към новата астрономическа и стопанска година. Всички преходни времеви отрязъци от годишното календарно В. се тълкуват от народа като зло, опасно В., през което космическото равновесие е нарушено и се полагат основите за следващия пореден природен или социален цикъл. Такива са още ТОДОРОВАТА И РУСАЛСКАТА СЕДМИЦИ, такива се и навечерията на всеки голям християнски празник. Злото В. се характеризира с появата на злосторни демонични сили – КАРАКОНДЖОЛИ през Мръсните дни, ВЪРКОЛАЦИ И ТАЛАСЪМИ през Тодоровата неделя, РУСАЛИИ И САМОДИВИ през Русалската седмица. Тогава на земята идват и ДУШИТЕ на мъртвите. В традиционното общество индивидуално В. почти не съществува. То се слива със социалното В., което е също циклично. Това В. е своеобразно повторение на В. на ПРАДЕДИТЕ. В отделни случаи В. има функция на сакрална граница. Такава е същността на 40-дневния период след раждане, след брачното свождане на младоженците и след смъртта. Отрицателна характеристика има и В. на нощта и на *лошите дни* (ВТОРНИК И ПЕТЪК).

📚 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Попов, Р.* Народен календар и митология. БЕ, кн.1, 1990; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ВРЕМЕННА ЖЕНА = ТРУДНА ЖЕНА

ВРЕСНИЦА = ОРИСНИЦА

ВРЪ̀БНИЦА, Цвѐтница, Ку̀клинден – християнски празник, честван в НЕДЕЛЯТА преди ВЕЛИКДЕН и осмислян като възлов момент в обредността на целия великденски празничен комплекс, изграждан и развиван върху основата на древни и устойчиви митологични представи и обичайни норми. Възловият характер на В. се изразява не само в това, че в някои райони настъпва краят, развръзката на моминския обичай ЛАЗАРУ̀ВАНЕ С БУЀНЕ, а другаде лазарските игри са във фаза на кулминация с обичая КУМЍЧЕНЕ, но още и в това, че се поставя началото на нов митологичен сюжет, опрян на вярването за „разпускане" ДУШИТЕ НА МЪРТВИТЕ. Така празничната обредност се разгръща в няколко взаимнопресичащи се кръга. Както и при другите славянски народи, единият кръг от обредно-магически действия е свързан с ВЪРБАТА. В цялата страна е прието да се посещава сутрешната църковна служба – от храма всички отнасят вкъщи клонки осветена върба, за която се вярва, че има сила да предпазва от злини и да дава здраве. Върбовите клонки, обикновено завити на венец, се поставят на домашните икони и при нужда ги ползуват за лек от уроки и уплаха; с тях захранват пилетата; със зелена върбова пръчка този ден извеждат говедата на паша, за да са здрави; забиват клончета по градината да не се въдят КЪРТИЦИ, а ги пускат и в нощвите, за да няма брашното червеи. Когато се зададе ГРАДУШКА или се чуе гръм, гледат през върбовия ВЕНЕЦ към облака, за да се разпръсне, или запалват клонката да се предотврати падането на ГРЪМОТЕВИЦИ. Особено се откроява практиката върбови клонки да се забиват ВЪРХУ ГРОБОВЕТЕ при обичайното им за деня посещаване, а в някои

добруджански села момите взимат именно от гробищата върба за венците, с които ще участват в обичая кумичене.
Вторият кръг обичаи и обреди почива на култа към мъртвите и предците. Разпространеното в Сев. България вярване за разпускането на покойниците (по-рядко то е свързано с *Велики четвъртък*, а най-често – с Великден), които идват да споходят живите си потомци, поражда специфичния обичай *палене на огън на* ГРОБОВЕТЕ, който да сгрее мъртвите и да им свети – обичай, чието заобикаляне може да предизвика гнева на предците. Жените се отправят към гробищата далеч преди изгрев слънце, още в тъмно, натоварени с плява, царевични стебла и вършинак, както и с всичко необходимо за прекадяване, преливане и раздаване: тамян, ВОДА, ВИНО, варено ЖИТО, хляб. Като прекадят и прелеят гробовете на всички свои родственици, те забиват върбови клонки до гробните паметници и запалват огън на всеки гроб или един за целия родов гробен участък. После раздават помежду си донесеното. Всички свои действия те придружават с оплаквания на мъртвите.
Третият кръг обичаи обединява важни моменти, различни по съдържание в различните етнографски райони, на споменатите пролетни momински обичаи и игри.
На В. се приготвят специални хлябове за обредния реквизит на моминските обичаи и игри, както и за раздаване на гробищата. На трапезата вкъщи, която е по време на пости, подобно на БЛАГОВЕЩЕНИЕ и НИКУЛДЕН е задължително яденето на РИБА, потвърдено и от християнския канон.

На повърхността на тълкуванията относно произхода и същността на изложените за В. обичаи и обреди стои многократно отбелязваната им връзка с пролетното възраждане на природата, а оттам – с плодородието на посевите, умножаването на домашните животни и възпроизводството на човешкия род. Така действията с върбовите клонки имат значение на имитативна МАГИЯ, при която първата свежа зеленина продуцира вегетацията и плодородието, а с любовно-женитбения си характер моминските обичаи са въведение към сватбата и бъдещата репродуктивност на социума. Това несъмнено е вярно, но едно по-дълбоко вникване сочи и по-архаичните, митологични корени на обредността. Разгледана в контекста на християнската митология – преход от смърт към възкръсване и живот, тази обредност убедително се свързва с типичната представа за активизиране на демоничните хтонични (вкл. и на покойниците) сили на плодородието по време на преход и е насочена към тяхното неутрализиране и умилостивяване. От тази гледна точка обредно-магическите действия с върбата се обясняват с митологичното схващане за нея като символ на подземните божества и ОНЯ СВЯТ, населяван от покойните предци. За близостта ѝ с демоничното свидетелстват български апокрифни молитви, в които Св.Сисиний прокълнал върбата да цъфти, без да дава плод, защото го излъгала, прикривайки врагà (ДЯВОЛА). Вероятен предхристиянски смисъл може да се открие и в яденето на риба, която е атрибут на водните божества на плодородието и от която според някои български вярвания е произлязъл митичният

ЗМЕЙ, пазител на извори и реки, похитител на моми и млади невести. В контекста на прехода се вписват и пролетните momински обичаи като отглас на характерните за това митологично време посветителни обреди на преминаване в пълноправната полово-възрастова група на общността. Само в тази светлина може да се обясни и преплитането на моминските любовно-женитбени обичаи с култа към покойните предци. Елемент на инициации и съответно връзка с отвъдното се съдържа и в някои други обичаи от Пловдивско. Докато на В. лазарките играят хорото си насред село, младата, нераждала още булка, се третира и дарява от кумата като лазарка – с ЯЙЦА, с които тя трябва да насади квачка; другаде пък свекървата завързва на ръката ѝ златна монета.
Василева, М. Добруджа, с.328; Капанци, с.220–221; Етнография на България, т.III, с.120; *Дражева, Р.* Пирински край, с .442; *Стаменова, Ж.* Пловдивски край, с.267; *Centschev, St.* Das rituelle Waermen der Toten mit Feuer. – Ethnologia Slavica. T.8–9, 1977, p.227–237. *Попов, Р.* Към характеристиката на българските народни вярвания, свързани с периодите на преход към зимата и пролетта. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура, С., 1989, 60–62, 67–68, 71.
МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

ВРЪШНИК – 1. Глинен домашен съд за похлупване на ПОДНИЦИТЕ или чирепните, в които се пече хлябът. По-късно започва да се изработва и от метал. Вярва се, че в В. и подницата имат магическа сила да прогонват змейовете. Затова когато през лятото гърми и се святка, жените прибират В. и подницата вкъщи, за да не ги вземе ХАЛАТА и с тях да убие змея. Според поверието ГРЪМОТЕВИЦИТЕ и светкавиците се получават в резултат на небесната борба между добрия змей и злата хала. Изработването на В. и подницата става ритуално в деня на св. ЙЕРЕМИЯ (1 май), който се почита като празник против змиите („змски", „змийски ден"). Жените и момите отиват групово за глина, тъпчат я заедно, пеейки специални обредни песни. Вярват, че посредством участието си в обреда, те ще се предпазят от ухапване на змии. Вж. и ПОДНИЦА.
2. Обозначение за НЕБЕТО. Според една етиологична легенда Бог направил ЗЕМЯТА като подница (тепсия) и я покрил с връшняк (небето).
Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Николова, В.* Обичаят за правене на подници у българите. – БЕ кн.2, 1986. *РАЧКО ПОПОВ*

ВТÒРНИК – според народната представа лош, тежък (*хаталия*) ден. В. е постен ден и се характеризира със спазването на забрана за домашна работа и сексуално общуване. Според поверието жените , които кроят и шият дрехи във В., овдовяват; на тези които предат и тъкат, децата и житото на нивите им „изгарят". Най-страшен е „черният", „лудият" или „куцият В." от ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ, който се тачи против болестта УСТРЕЛ по домашните животни. Във В. се забранява започването на нова стопанска дейност. В. В Троянския Балкан В. преди и след ГЕРГЬОВДЕН и през *Празната неделя* се наричат „сухи" и през тези дни не се работи нищо.
Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *РАЧКО ПОПОВ*

ВТОРО ПОГРЕБЕНИЕ ⌕ Погребение
ВУРДАЛАК = Върколак
ВУЧЛЯЦИ = Вълчи празници
ВЪЛЕЛИГА ⌕ Сирни заговезни
ВЪЛК – основен зооморфен митологичен символ на зимата и смъртта, на мрака и дивата неусвоена природа. За българите зимата е *вълче време*, през което се тачат множество Вълчи празници. Още от древността В. е обект на култова почит. Историческите извори сочат, че В. е бил тотемно животно за прабългарите и някои от славянските племена. Късните дуалистични християнски легенди и предания разказват, че В. е създание на дявола, докато кучето е творение на Бога. Затова в митологичния образ на В. се вплитат народните представи за неговия създател. Според поверието В. има „схванат врат", той често е куц или еднокрак. В най-голяма степен тези представи са отнесени към митичния предводител на вълчата глутница, когото българите наричат Куцалан, Клекуцан или Натлапан. Той е най-старият и кръвожаден В., който върви последен, накуцвайки. Затова в негова чест българите тачат последния ден от Вълчите празници. През тези празници се спазват ред забрани, целящи умилостивяването на В. Думата В. не се произнася. Зверовете се назовават табуирано – „братя", „двамина", „душмани". Не се работи с остри сечива и предмети. Не се кроят и шият дрехи за мъжете, за да не ги нападат В. Всеобща е практиката, когато ловци убият В., да одерат кожата му и да я напълнят със слама. С това чучело те обикалят ритуално селските къщи, а стопаните ги даряват с продукти и пари.

В. е в пряка връзка с магията и народните представи за магическото превъплъщение. Прозаичният фолклор изобилства с примери за превръщането на хора във В. при определени обстоятелства (вж. Върколак). Повсеместно е схващането, че заченатите, родените или починалите през определени *нечисти* периоди от годината хора се превръщат приживе и след смъртта си във В. Тази представа е типична за периода на Мръсните дни и Тодоровата неделя.
Части от тялото на В. – кост, зъб или лапа, се използват широко в магьосничеството. Сънуването на В. е лошо предзнаменование. Вълчият вой вещае смърт, болест или глад. Като господари на В. българите тачат *св. Георги*, *св. Петка* и *св. Трифон.*
⊜ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1994; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* За върколака в българските народни вярвания. (Исторически корени и място в народната култура). – Изв. на Националния исторически музей, Т.5, С., 1986. ✎ *Рачко Попов*
ВЪЛКОДЛАК = Върколак
ВЪЛКОЛАК = Върколак
ВЪ̀ЛНА – митологичен символ на женското начало, на земята и нейната влага, а оттам и на всички хтонични демони и божества. Тя се намира в подножието на световното дърво и осъществява връзката с отвъдния свят на мъртвите и прадедите. Затова народът ѝ приписва апотропейна магическа сила. В някои райони (Софийско) булката внася две кадели В. в новия си дом и ги издига три пъти нагоре на прага на вратата. В други случаи младоженците се

венчават, стъпили върху бяла В. Необходим елемент от сватбената обредност е запридането на В. от невестата в близост до огнището. С В. се украсяват сватбеното знаме и кумовото дръвце, сурвачките и китките при сватба или баене против самодивска болест. От В. се правят мартениците. Червеният В. конец пази родилката и бебето от нави и самодиви. Той е основен апотропей срещу болестите (чума, епилепсия и др.) В. е атрибут на чумата и шарката. Според поверието тези персонифицирани болести се крият или спят във В. и носят децата си увити във В. Вярва се, че В. привлича гръмотевиците. Затова когато гърми, стопаните гонят кучето далеч от къщи и затварят овцете в кошлите, тъй като козината им ще привлече гърма. Народната традиция забранява на жените да работят с В. по време на Вълчите и Мишите празници, през Мръсните дни, както и в навечерието на всички големи годишни празници. Ако човек облече В. дреха, работена през тези дни, той се се превърне във вампир или върколак след смъртта си. При заплаха от демони или болести стари жени приготвят за една нощ В. платно, през което провират децата за здраве. На Бабиндеен акушерките носят бяла и червена В., която залепват с мед по главите и лицата на децата, за да им пораснат дълги коси и бради. След всяко погребение родопските жени чепкат В., от която на деветия ден изпридат три нишки за прошка с покойника. Ако човек сънува В., на смърт е.
⊜ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, с., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ВЪЛЧА БОГОРОДИЦА ⌕ Вълчи празници
ВЪЛЧИ ПРА̀ЗНИЦИ, **Вълчляци, Ву̀чляци, Дзвѐрини дни** – название за периода от три (пет, седем или девет) дни, празнувани в чест на вълците. Календарно най-често са свързани с прехода от есен към зима – около Архангеловден. Смята се, че тогава вълците бесуват (разгонват се). В Зап. България като В.п. се знаят Мратинците (от 11 до 16 или 21 ноем.). В южнобългарските райони празнуват за вълци през Мръсните дни. Някъде ги почитат на Трифунците (1–3 февр.), които също бележат преход в годишния кръговрат. Това е и времето, когато се раждат малките вълчета. Почитането на вълците има старинна митологична основа. Народните поверия за вълка разкриват връзката му с древно хтонично божество на гората и отвъдния свят. Най-характерният белег за хтонична природа носи *Куцала̀н, Куция, (Кривия) вълк*, който води вълчето стадо и чийто ден се тази най-строго като последен от В.п. Този ден е известен и с названието *Вълча Богородица*. Известната от българските дуалистични легенди представа, че вълкът е създаден от дявола, се среща и като приказен и легендарен сюжет.
Митологичният образ и реалната представа за вълка като опасен за човека и стоката му пораждат обредността на В.п. Ограничена в кръга на семейството, и най-вече на жените, тя има предпазна и отгонваща функция. Името на вълка през този период е заменено с табуирани названия – *двоица, троица, девет души*. Преобладават обредните забрани за работа с вълна; с остри предмети (ножици, нож, игла, дарак, гребен). Най-

строго избягват рязането бременните жени, за да не родят дете с „подрязани" пръсти. Според вярванията мъж, облечен с изработена през В.п. дреха, ще бъде изяден от вълци; ако го погребат с такава дреха, ще се превъплъти. Не се пере и мие, за да не се пенят на вълците устата.
В навечерието на В.п. връзват ножиците с червен конец – да не се отварят на вълците устата; скриват гребените, дараците; заключват с катинар веригата на огнището. Жените мажат с кал при огнището и зад вратата, съпровождайки действието със заклинателен диалог – да залепят устата, очите, краката на вълка.
След залез слънце не излизат навън. Не изхвърлят пепел и въглени на двора, защото според народното схващане вълците ги облизват и от това се плодят. Когато мъжът тръгва извън дома, жената вдява след него три пъти игла с червен конец.
Предпазна функция се приписва и на още една практика – застанала зад кошарата, жената зашива мижешком предните и задните поли на ризата си. Апотропейният характер на забраните и обредните практики почива на принципа на имитативната МАГИЯ.
Обредността на В.п. е аналогична на тази в други годишни периоди, които в митологичен план са ВРЕМЕ на нарушено равновесие в природата и социума, време, от чиято деструктивност ще се роди новият космически порядък.

📖 *Маринов, Д.* Народната вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 696–700; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, 132–133; *Попов, Р.* За върколака в българските народни вярвания (Исторически корени и място в народната култура). ИНИМ, кн.5, 1986, 213–227.

✎ *Маргарита Василева*

ВЪЛЧЛЯЦИ = Вълчи празници

ВЪПЕР = Вампир

ВЪРБА̀ (Salix sp.) – прокълнато дърво според някои фолклорни сюжети. Когато *Богородица* родила малкия Христос, ВЕЩИЦАТА (врагът или дяволът) откраднала детето ѝ. Майката (или изпратеният от нея св. Сисиний) тръгнала да го търси. Срещнала най-напред ТРЕПЕТЛИКАТА и я попитала дали е видяла сина ѝ. Трепетликата премълчала истината. Същото сторила и В. Единствено маслината помогнала на Богородица да открие откраднатия Христос. Затова Божията майка проклела първите две дървета да не дават никога плодове, а благословила маслината. В много случаи символиката на В. е двузначна. Осветената на Цветница (Връбница) в църквата В. носи положителен митологичен смисъл. Върбовите венци, свързани с идеята за Христовото Възкресение, се оставят пред домашната икона и се пазят през цялата година. С тях се бае против УРОКИ и болести по хората и домашния добитък. Щом през лятото се зададат градоносни облаци, старите жени изнасят върбов венец на двора и гледат през него облака. Изричат специални заклинания, за да отпратят стихията далеч от селото. Често върбов венец се заравя в средата на нивата или градината, за да предпазва от град. В други случаи той се слага в яслите на домашните животни за добър приплод. Осветени В. клонки се поставят в дупките на КЪРТИЦИТЕ, за да не ровят в градините. С венчета от В. се извършва моминският пролетен обичай

КУМИЧЕНЕ. На ГЕРГЬОВДЕН момите и невестите увиват около кръста си В. вейки за здраве. На места стопанката нарича за всеки член от семейството по едно върбово клонче и на другия ден гадае по неговата свежест за дълголетие и благополучие. На В. се пече гергьовското агне, за да се плодят овцете през годината. Болните от ТРЕСКА се опушват с клонки от В. под върбово дърво.

📖 *Илиева, А.* Растителното царство в народната поезия, обичаите, обредите и поверията на българите. – СбНУ кн.7, С., 1892; кн.9, С., 1893.

✎ *Рачко Попов*

ВЪРКОЛА̀К, вълкодла̀к, вурдала̀к, вълкола̀к, фърколя̀к (от стб. влъкъ – вълк, и „длака" – козина, вероятно от праслав. dol-ka, dlaka, като има предположение, че „длака" е табуирано название на мечката), ПАЛЕУ̀СНИК (бълг. павликяни) – демоничен персонаж, който според някои автори е сходен или идентичен с ВАМПИРА, а според други неговото място в митологичната йерархия е по-високо, тъй като представите за него са свързани пряко с вярата за магическата метаморфоза ЧОВЕК-ВЪЛК или със страховития вълчи пастир *Куцалан*. Думата е позната с различни изменения: сърбохърватски *вукодлак*, словенски *wolkodlak*, руски *волколак*, чешки *vlkodlak*, полски *wilkolak*
От български език е заета в гръцки, румънски, , албански. Етимологията посочва, че първоначално В. е превръщането на човек във вълк (Werwolf), обличането във вълча козина, за да се постигне силата и изобщо качествата на вълка (известно е и при прабългарите – вж. ТОТЕМИЗЪМ, ШАМАН). Това са превръщания и превъплъщения, отглас на тотемистични представи. Едва по-късно, при по-развито религиозно мислене и вероятно най-вече след приемането на християнството В. получава пейоративно значение като зъл, лош дух, вампир.С понятието В. народната традиция често окачествява превъплътените нечисти покойници (вампирите). Обикновено вярата във В. се свързва с пролята човешка КРЪВ – В. става убит по горите от нож или пушка човек. Във В. се превръщат заченатите, родените или умрелите през МРЪСНИТЕ ДНИ и ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ хора. Приживе и след смъртта си през тези отрязъци от годишното време, които бележат период на преход от един сезонен или стопански цикъл към друг (преходният период съответства на хаос в природата и обществото), тези хора придобиват облика на вълк или КУЧЕ през нощта до първи петли.
Мотивът за младоженеца, който се превърнал в кръвожаден звяр и нападнал през нощта младата си невеста, е особено популярен в българския прозаичен фолклор. В Сев. България вярата във В. корелира непосредствено с представите за нощния демоничен светец ТОДОР. тук св.Тодор се осмисля като конник с бял плащ, който излиза от гробището през Тодоровата неделя и представлява „овълколачен МЪРТВЕЦ". С патерицата си той удря всеки, който не го почита и не спазва забраните за работа. Пострадалият умира до края на годината. Представите за В. са свързани и с т. нар. Вълчи ПРАЗНИЦИ, съблюдавани строго през есенно-зимния период. Последният от тези празници е посветен на *Куцалан, (Натлапан, Клекуцан, Румулан)*. Куцалан се нарича предводителят на вълчата глутница. Той е куц и изпълнява ролята на вълчи пастир.

Осмисля се като стар човек или вълк, който е най-страшен и най-кръвожаден от глутницата. Върви последен и затова в негова чест се празнува последният ден от цикъла. Според отделни вярвания в Западна България слънчевото ЗАТЪМНЕНИЕ се дължи на В., който е глътнал светещия диск.

⚟ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Попов, Р.* За върколака в българските народни вярвания. (Исторически корени и място в народната култура.) – ИНИМ, Т.5, С., 1985; Български етимологичен речник, Т.1, С., 1971; *Dukova, V.* Zur slavischen Schicht in der Lexik des Volksglaubens und Brauchtums im den Balkansprachen. – Linguistique balkanique, XX, 1977, 1–2. ✎ *Рачко Попов, Анани Стойнев*

ВЪРТИКЪЩА = Стопан, Змия

ВЪРТИ-ЛОМИ = Вартоломей

ВЪРТИ-УДРИ = Вартоломей

ВЪРТОГЛАВ ВТОРНИК ⚲ Русалска неделя

ВЪРТОГЛАВ ЧЕТВЪРТЪК ⚲ Сирна неделя, Тодорова неделя

ВЪРТОЛОМ = Вартоломей

ВЪРТОЛОМА ⚲ Тодорова неделя

ВЪРТОЛОМЀЙ, **Въртмоля̀й, Въ̀рти-ӱдри, Въ̀рти-ломѝ, Въртоло̀м** (с последното в Пирот означават четвъртъка на РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ) (11 юни) – празник в деня на светите апостоли Вартоломей и Варнава, проповядвали и загинали мъченически за Христовата вяра. В народния календар се чества за предпазване от градушка. На В. се спазва забраната за домашна и полска работа. Между останалите светци – градушкари (вж. ГЕРМАН, ЕЛИСЕЙ, ВИДОВДЕН) В. е един от най-известните. По народна етимология на имената се извежда изразът „Герман гърмял, В. въртял облаците, а Варнава ги връщал". В традиционните представи В. се явява брат на Герман; В. и Варнава са брат и сестра; В., Елисей и Вида (Видовден) образуват свещена триада, в която Вида е сестра на двамата светци. Известна е старинната митологична основа на свещените триади, чиито членове са свързани с родствени връзки. Народният култ към В. представя светеца като пръв помощни на *св.Илия.* С В. е свързвано вярването, че на този ден СЛЪНЦЕТО се завърта от лято към зима. Сутрин стават рано да видят изгрева на Слънцето, за да бъдат здрави и весели през годината. Главно сред македонските българи В. се почита и за здравето на домашния добитък – не орат и не впрягат добитък. Вярванията и обредността на В. разкриват светеца защитник от летните небесни стихии (ГРЪМ, ГРАДУШКА, светкавици), наследил чертите на езически соларни божества.

⚟ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.652; Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1971, с.231; *Шишманов, Ив.Д.* Принос към българската народна етимология. – СбНУ, кн.9, 1893, с.501, 557; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, 114–115. ✎ *Маргарита Василева*

ВЪРТОМОЛЯЙ = Вартоломей

ВЯ̀ТЪР – вярва се, че всички В. се държат затворени в огромна пещера или кожен мях. Те се пазят от глух старец (сляпа бабичка, св. Илия или Господ) или с ХАЛИ и ЗМЕЙОВЕ, заради което силните В. често се нари-

чат „а̀ла". Щом задуха В., народът казва, че старецът е отпушил пещерата или някоя дупка на мяха. Когато духа продължително време, се смята, че поради глухотата и слепотата си старецът не успява да намери дупката и да я запуши. В Южна България се среща поверието, че всички В. се ражда в нощта срещу КОЛЕДА, а се кръщават срещу Водици (Богоявление). Съществуват „долни" В., които духат под земята и „горни" или „бесни" В., които са над облаците. До бесния В. може да стигне единствено чучулигата, след което тя пада окървавена на земята. Ако животно се допре до тялото ѝ, тя веднага побеснява. В съответствие с четирите посоки В. биват северен *Северняк, Дунавец, Долняк,* южен (*Югът, Белият, Благият,* източен *Черноморец, Кривец, Мъглар*) и западен *Горняк, Софиянец*). Според едно предание четирите В. били братя и живеели на връх Стара планина – Черния, Белия, Синия и Червения. Най-лош бил Черния В., защото ядял хора. Всички те се оженили за четирите дъщери на беден старец. Тъй като невестата на Черния В. страдала от злините на мъжа си, с хитрост успяла да го надвие. Узнала, че когато той спи, сърцето му се превръща в *яйце* и се намира в едно орлово гнездо на върха. Невестата отишла там, взела яйцето и слънцето изгряло. Мигом яйцето се пукнало в ръцете ѝ. Съществуват легенди и за спор между В. Веднъж северният В. поканил всички В. на гости. Южният отказал да иде, за да не стопи ледения палат на Северняка. Той се смятал за по-силен и от слънцето. Но останалите В. настояли и южният отишъл на гости. Но не се сдържал и духнал топъл въздух. Севернякът се разсърдил, мушнал го в окото и го ослепил. От тогава южният В. е само с едно око. От гледна точка на стопанските нужди на населението В. е особено необходим по време на вършитба. Затова в района на Странджа се прави „курбан за В." Преди вършитба в средата на ХАРМАНА колят пиле или *петел*, като оставят кръвта му да изтече там.

⚟ Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. – СбНУ кн.20, С., 1914. ✎ *Рачко Попов*

Г

ГАДАЛУШКА = Мартеница

ГАДА̀НИЕ – магическо предсказание на бъдещето. В съответствие с желания резултат Г. биват за здраве и дълголетие, за женитба и щастлив съпружески живот, за богата реколта и добър приплод на домашните животни, за благоприятни метеорологически условия и прогнозиране на времето. Г. присъ̀стват широко в ежедневието и обредността на българите. Те се свързват най-често с инициалната МАГИЯ или магията на първия ден („нов ден, нов късмет"). Календарно са отнесени в най-голяма степен към повратните моменти от целогодишния природен и стопански цикъл. Най-разнообразни Г. се предприемат по време на празниците, бележещи прехода от старата към новата астрономическа година – ИГНАЖДЕН, КОЛЕДА, СУРВА. Своя най-синтезиран израз те намират в обреда ПОЛЯЗВАНЕ – по първия гост се гадае за здраве и имотност. На Коледа стопанинът пуска в огъня

дрянови пъпки и по пукането им предсказва здравето и дълголетието на всеки член от семейството. Аналогично е Г. по ОРЕХИТЕ. За здраве се гадае още на ГЕРГЬОВДЕН и ЕНЬОВДЕН, празници, осъществяващи прехода към пролетта и лятото. Най-често стопанката нарича по един стрък ЗДРАВЕЦ, коприва или лук за всеки един представител от домочадието. По неговата свежест на другия ден се предрича здравословното му състояние. Г. на момите за женитба и съпружеско добруване са също календарно отнесени към преходните периоди: ЛАДУВАНЕТО е характерно за Нова година; ПЕПЕЛНИЦАТА и насяването на просо – за Тодоровата седмица; Пеенето на пръстени – за Гергьовден и Еньовден. За промяната на времето се гадае по небесните тела (слънце, луна, звезди), по поведението на животните и птиците. В ежедневието найчесто бъдещето се предсказва по СЪНИЩАТА и по срещата с определен човек („добра" или „пълна среща").

▤ Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Народен календар и митология. – БЕ кн.1, 1990. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ГАЗЕНЕ ЧИРЕПНИ ⌕ ЕРЕМИЯ

ГАЛУН ⌕ ГАРВАН

ГАРАГАШКА = СВРАКА

ГА̀РВАН – демонична и злокобна птица. В народните песни той е наричан още *галун.* Неговият черен цвят и пронизващ крясък (както и при враната) кореспондират с представите за отвъдния свят на мъртвите. Вярва се, че ако Г. грачи над къщата, в нея ще има смъртен случай. Когато много Г. кръжат над селото или землището му, стопаните очакват епидемия, глад или война. В песенния фолклор често се разказва за ранения в гората юнак, чиито очи били изпити от Г. В този смисъл е народната клетва: „Г. да ти изкълве очите!" В ловешкия регион в чест на Г. и враните има специален народен празник, наричан *Вранин ден, Врански ден.* Календарно той е отнесен към деня след Гергьовден или първия понеделник след празника. През целия ден не се засажда нищо, щото Г. ще го изкълват. Жените предат само черна вълна. Пак в същия район при изораването на първата бразда след ралото мълчешком върви едно момче, което държи в устата си царевично зърно. В края на браздата то изплюва зърното и го заравя там. През цялото време орачът го предупреждава: „Да мълчиш, че да не скубят Г. мамулите!" В Западна България в чест на Г. и враните жените почитат „врански понеделник" (ЧИСТИ ПОНЕДЕЛНИК).
Ако човек убие Г., очаква го придобивка или избавление от някаква беда. Ако сънува Г., очаква го несполука.

▤ *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Шапкарев, К.* Сборник от народни умотворения. Т.1, С., 1968. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ГАРО ⌕ СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

ГА̀ЩИ, потӯри, беневрѐци, димѝи, чешѝри – затворена крачолна дреха, основна част на традиционния мъжки костюм. В семиотичен план Г. са символ на мъжа, знак на мъжкото начало. Чак до първото десетилетие на XX в. момчетата до десетгодишна възраст не носят Г., а обличат над ризата дълга до глезените дреха, закопчавана отпред. С най-богата украса се отличават Г. на ергени и женени мъже, пълноценни участници във възпроизводството на общността. Широко разпространена е обредната практика новороденото да се поеме с Г. на бащата или дядото като пожелание за дълголетие и здраве и като знак за встъпване в кръвно-родствената и селищната група. По принципа, че цялото може да бъде заместване от негова съществена част, до втората половина на XIX в. Не рядко при събиране на мъжете от семейно-задружното домакинство на мястото на отсъстващите (гурбетчии, овчари, войници) понякога се поставят Г. им. Известни са и случаи на годяване и женитба в отсъствие на жениха, само с наличие на неговите Г. С Г. на човека може да се правят МАГИИ за негово добро или зло; може да се извършват лечебно-магически действия. Взаимозаменяемостта на индивида с неговата дреха подсказва вероятна замяна в далечното минало на древната непосредствена човешка ЖЕРТВА.

▤ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, т.I, С., 1981, с.222; *Михайлова, Г.*Социални аспекти на народното облекло – Бълг. етнография, II, 1976, кн.3–4, с.13; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология, С., 1983, с.130. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ГЕБЕЛЕЙЗИС = ЗАЛМОКСИС

ГЕЛЕНДЖИК = НЕВЕСТУЛКА

ГЕОРГИ = ГЕРМАН

ГЕРАН = КЛАДЕНЕЦ

ГЕРГЬЀВКА (Convalaria Majalis) – БИЛКА, която се бере по ГЕРГЬОВДЕН. В представите на народа Г. може да предпазва от БОЛЕСТИ и да прогонва БРОДНИЦИ. От Г. (може и мащерка) се вие венец за агнето-жертва на Гергьовден и за овцата, която първа ще бъде издоена. С венец от Г. момите обикалят егрека с овцете, за да запазят здравето и млечността им от зловредни МАГИИ.

▤ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.111. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ГЕРГЬОВ БРАТ = РАНОПОЛИЯ

ГЕРГЬО̀ВДЕН, Гѐргювден, Гѐргевден, Гю̀ргевден, Джӯрджовдън – (23 април) – най-големият български пролетен празник, за който в народните песни се пее, че е „по-личен и от ВЕЛИКДЕН". Празничната обредност е всеобхватна, тя пронизва всички области на стопанското и социалното битие на народа. Причината е преди всичко в календарния момент – Г. (6 май стар стил) е в разцвета на пролетта, след него вече идва лятото; с Г. започва и с ДИМИТРОВДЕН (26 окт.) завършва лятната половина на стопанската година, противоположна на зимната – от Димитровден до Г. Това двойно деление на годината посредством посочените празници, типично за южните славяни и Балканската историко-етнографска област, е изключително древно, познато на индоевропейските и други народи и свързано със скотовъдството като първичен поминък. В двойното годишно деление се оглежда една от основните митологични идеи – за двоичността на иначе единния заобикалящ свят. Възловият календарен момент играе основна роля за изграждане образа на християнския светец, дал името на празника. *Св.Георги* е може би най-почитаният светец на българите. Той властва над нивите и стадата, от него зависи тяхното плодородие; фолклорът го надарява с мощ и юначество, които го представят като

пръв змееборец, побеждаващ ЛАМЯТА и „отключващ“ извори и реки, дъждове и роса. В народното въображение и иконографията той винаги е на кон и въоръжен, а в нозете му е убитата ламя.
В литературата все още е спорен въпросът кои предходни езически божества е онаследил св. Георги. Според различните виждания той носи черти на гръмовержеца Зевс и славянския ПЕРУН, на тракийския Дионис и много популярния в нашите земи ТРАКИЙСКИ КОННИК – херос. Качествата, приписвани на светеца, да оказва целокупно влияние върху вегетацията, здравето и живота, плодородието и брака, са качества на универсално върховно божество.
Макар и твърде условно, тъй като са преплетени и преминават едни в други, обичаите и обредите на Г. може да се обособяват в няколко основни кръга. Първият е свързан с дивата природа и включва кършенето и накичването със зеленина, събирането на билки и треви, къпането и миенето с вода и роса. Със свежа зеленина (букови и глогови клони, коприва, здравец, млечка, люляк, къпина и др.), набрани в гората и полето, се окичват ВРАТИТЕ И ПРАГОВЕТЕ на домовете, кошарите и оборите; ергените кичат портите на любимите си; зелени клони се слагат върху завивките на децата; някъде с тази зеленина увиват три свещи и ги запалват: на къщната врата, в хамбара и градината или на хомота на колата, зелено дърво и прага, и т.н.
Преди изгрев се берат лековити билки и треви, от тях се вият китки, които връзват на котлите за мляко, хвърлят в нощвите и върху печеното агне, закърмват с тях овцете и добитъка, запазват ги за лек през годината. Рано сутринта здрави и болни, а най-вече безплодни жени, се валят в РОСА по поляните (често голи или разголени), къпят се в реки и извори, мият се или се пръскат с ВОДА. Голямото многообразие на тези магически действия почива на всеобщо разпространената представа, че в навечерието на Г. зелената растителност и водата имат силата да дават здраве и плодовитост. С възловия момент във вегетацията на растителността се съотнася и обредното обхождане на нивите с посеви. Стопаните обикалят нивата, заравят в нея червено великденско ЯЙЦЕ, разхвърлят слама, запазена от бъдневечерската трапеза (вж. БЪДНИ ВЕЧЕР), откъсват житен клас и го отнасят в дома си. Смисълът на тези действия е да се предпазят пролетниците от природни стихии – СУША, ГРАДУШКА, ОГЪН, както и от магическо обиране на плодородието. Вярва се, че в нощта срещу Г. (както преди всеки граничен момент на преход към нов годишен цикъл или сезон) „небето се отваря“, настъпва време, в което се събуждат демоничните сили на хаоса, земя и небе влизат в досег и конфликт. Това е и времето, когато се вярва, че по магически път тези сили могат да се използуват не само за стимулиране на плодородието, но и за неговото „превземане“. МАГЬОСНИЦИ жени мамят плода на нивите и млякото на добитъка и ги пренасят в своята нива, в своя двор. Тук спада и известното навред поверие за „сваляне“ на МЕСЕЧИНАТА от небето, която магьосниците превръщат в крава и я издояват, за да придобият власт над млякото.
Ядрото на втория основен кръг обичаи и обреди е свързано с овцевъдството и скотовъдството – св. Георги в народните представи е най-могъщият покровител на стадата. Към този кръг принадлежат: обредното извеждане на стадото на първа зелена паша, обредното доене на овцете, първото вкусване на мляко и млечни продукти. Подкарването на овцете на паша става със зелена пръчка. Задояването включва обредното подбиране на първата овца за доене; окичване на ведрата за мляко и бухалката за биене на масло, кошарата и овцете със зеленина и китки от билки и цветя, вързани с червен конец или мартеница; доене през кравайче-халка, сребърен пръстен или ВЕНЕЦ; изливане на първите капки мляко върху земята или върху червено яйце и заравянето им в дупка в земята; захранване на овцете с обреден хляб; гърмене с пушка, за да се отпъдят от кошарата всички злини и др. Първото вкусване на мляко и млечни продукти става обикновено на празничната трапеза.
В непосредствена връзка с овцевъдното ядро, с течение на времето вероятно разширил функционалното си предназначение до семейно-родова ЖЕРТВА, стои кръгът от обреди около коленето на агне в чест на светеца покровител на овцете. Обикновено се избира първото родило се мъжко агне. Преди да се заколи, то се окичва с венец, захранва се със зелена трева, трици и СОЛ и се запоява с вода; на десния му РОГ се запалва свещ, свещеникът или стопанинът го прекадяват с тамян. Някъде в устата на агнето слагат бучка каменна сол или малко колаче, които после дават на другите домашни животни. Агнето се коли вкъщи при огнището

Гергьовденска люлка

или до източната стена на къщата, като се гледа КРЪВТА му да изпръска стената. По опръсканата на стената кръв гадаят за реколтата през годината или за здравето на домашните. Останалата кръв се събира в съд и се заравя в земята на място, където не се стъпва. Със същия съд донасят прясна вода и с нея забъркват кърма за добитъка. В Южна България често колят агнето в градината под плодно дърво и оставят кръвта да попие в земята. В Западна България го колят при река и пускат кръвта да изтече в нея. Обща е представата за предпазващата сила на кръвта. С нея правят кръстен знак по челото и бузите на децата; бележат праговете на вратата или ъглите на стаята и др., за да се предизвика здраве и да се отпъдят магии и болести. Костите на агнето след празника се заравят в мравуняк („да се въдят овцете като мравки“), на нивата или пък ги хвърлят в реката („да тече млякото като вода“) – все действия, почиващи на имитативната МАГИЯ. Запазва се кокалчето от десния преден крак на агнето – с него на другата година украсяват гергьовденските обредни хлябове. Пази се и костта от предната плешка – с нея лекуват децата. Агнето се пече цяло и цяло се отнася за освещаване в църква или направо на празничната трапеза, където свещеникът или най-старият стопанин го прекадяват.
Другият обичайно-обреден кръг обхваща приготвянето на обредните хлябове. Тестото за тях се замесва от момиче, млада БУЛКА или повъзрастна стопанка, но винаги да са чисти (без мензис). Месачката е облечена в прано и ново (често в булчинска премяна), закичена с КИТКА с червен конец. Такава китка има и в

Изображение на св. Георги върху павурче

СИТОТО, и в нощвите. Водата за забъркването на кваса и месенето на хляба е прясна, често *мълчана* или *цветна* (вж. ВОДА), с натопени в нея билки и цветя. При месенето нощвите се подстъргват със сребърна гривна или сребърна парà. Омесеното тесто се покрива с женска РИЗА – да се раждат женски агънца. Гергьовденските ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ се делят на три групи – за празничната трапеза, за обичаите на кошарата, за раздаване за здраве. Те са различни по форма и големина, шарят се с кокалчето на агнето или имат пластична украса от самото тесто. Най-често срещаната идеограмна украса изобразява кошара – с овце, овчар, ов-

чарска гега, кучета. Украсата на хлябовете за трапезата може да има и земеделска насоченост с основна идеограма харман или да са посветени на св. Георги (*пѝта за Св. Георги, прòсфор*).
Обредите от следващия кръг се обединяват около празничната ТРАПЕЗА. Тя обикновено е общоселска и се прави на зелено – край селото (на ОБРОК, КРЪСТ, параклис, манастир) или в черковния двор. Освен агнето тук се носят и други храни, чието първо консумиране има обреден характер: прясно издоено мляко, подсирено от него сирене, квасено мляко, пресен чесън, който също за пръв път се къса и яде. На осветената трапеза жените най-напред си раздават от всичко една на друга, като обикновено започват от кумата. В някои източни райони младите булки отначало стоят прави край трапезата, „за да стават високи конопите“, после хукват да бягат, а децата ги замерват с трохи за плодородие.
Около времето на трапезата се изпълняват обичаи и обреди от кръга с брачна насоченост. Жените замерват тазгодишните младоженци с бучка сирене за плодовитост. Все около трапезата става забраждането и събличането на младите булки от КУМА: вместо булчинската забрадка той ѝ завързва женска; събуват се сватбените чорапи и се съблича сватбената връхна дреха.
С любовно-брачно съдържание е и изпълняваното в някои райони рано сутрин *напя̀ване на пръстени и китки* с гадания за женитба на девойките-участнички – обичай, срещан почесто на НОВА ГОДИНА и на летния празник ЕНЬОВДЕН.
Поредният обичаен кръг обхваща празничното веселие. Край трапезата и през целия ден се играят гергьовденски ХОРÀ. Играе се на песен, а песните имат религиозно-митичен или баладичен характер, с мотиви за ЗМЕЙОВЕ И САМОДИВИ и с основния мотив за св. Георги, който обикаля полето, побеждава ламята и отключва влагата и плодородието. Такива песни, наред с припевки за любовта на моми и момци се пеят и при люлеенето на гергьовските люлки, вързани на зелено дърво.
Освен гаданията и предсказанията за здраве, дълголетие и любов, много популярни са и гаданията и предсказанията за времето и реколтата; вярва се също, че през нощта срещу празника, където има заровено ИМАНЕ, се издига пламък.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни обичаи. – В: Избрани произведения, т.I, С., 1981, 592–621; *Георгиева, Ив.* Някои антични следи в българските народни вярвания и обичаи. – ИБИД, 1970, кн.XXVII, 21–34; За произхода на един народен празник. – В: Изследвания в чест на М. Арнаудов, С., 1970, 423–432; *Колева, Т.* Гергьовден у южните славяни, С., 1981, 211 с.; *Петров, П.* Към въпроса за основите на балкано-карпатското овцевъдство. – ИЕИМ, С., 1971, кн.XIII, 44–47; *Теодоров, Евг.* Древнотракийско наследство в българския фолклор, С., 1972, 301 с.; *Василева, М.* Етнография на България, т.III, 122–124; *Дражева, Р.* Гергьовден, С., 1982, 53 с. с ил. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ГЀРМАН, Джѐрман – 1. Митологичен персонаж с езически произход, олицетворяващ небесните природни стихии. Схваща се като господар на градоносните ОБЛАЦИ. Споменава се в магически баяния и заклинания от Западна България. В Коледната нощ

стопаните канят Джерман на обредната трапеза, за да не идва през лятото и да пуска ГРАДУШКА над посевите.
2. Геòрги, Гòшо, Гѐчо (Тетевенско), **Дюрмàнджо, Дюрмàнчо, Драгàнчо** (Разградско), **Скалоя̀н, Кабàиван** (Сев. Добруджа) – название на антропоморфна глинена (парцалена) мъжка кукла от едноименния обичай против СУША. Обичаят е разпространен в цяла Сев. България, по южните склонове на Средна и Източна Стара планина и в района на Странджа. Изпълнява се непосредствено след другия обичай за дъжд ПЕПЕРУДА (обикновено на някой християнски празник през май – ЕРЕМИЯ, Летен св. Атанас, Летен св. Никола или след ГЕРГЬОВДЕН) както и при продължително засушаване през летния сезон. Състои се в обредното изработване на мъжка фигура от кал, глина, метла или парцали, която се осмисля като МЪРТВЕЦ и се погребва с продължително оплакване в близост до някакъв водоизточник (по-рядко в средата на нивата). Глинената фигура на Г. е винаги с необикновено голям полов член; ръцете са скръстени отпред със запалена свещ като при покойник; главата се покрива с черупки от червени великденски яйца; тялото се полага върху керемида или бухалка за пране и се кичи с цветя (понякога с червена чушка – символ на мъжка полова сила). На места в корема на фигурата се поставя ЖАБА или пък функциите на куклата се приемат изцяло от жаба, котка или КУЧЕ. Капанското население в Разградско приготвя две или четири глинени фигури от двата пола, които се осмислят като брачна двойка. В Тетевенско Г. се прави през ТОДОРОВАТА СЕДМИЦА

Герман

от дървен чатал, облечен в парцали. В Плевенско Г. е от метла, откраднатата от дома на БРЕМЕННА ЖЕНА. Спорадично в Ямболско момите пеперударки правят кукла от листа на лапад, наричана Лападчо. Фигурата на покойния Г. се изработва от чисти (девствени) моми или деца под ръководството на възрастни жени (най-често ВДОВИЦИ). Действието става край река или чешма. Понякога куклата престоява в къщата на Пеперудата една нощ, като задължително се пази от стари жени, и се погребва на следващия ден. На гроба ѝ се поставя малък дървен кръст. Там жените ходят да палят свещи на ПОМЕНИТЕ (на третия и деветия ден) и нареждат ТРАПЕЗИ с варено жито и хляб за „бог да прости". Ако след обичая завалят проливни дъждове,

те изравят Г. от гроба. Символичното погребение на Г. е подчинено вероятно на архаичната идея за свещеното оплождане на майката земя, в резултат на което ще има влага и изобилие. Някои автори съзират в него реминисценции от езически човешки ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ в чест на божествата на плодородието.
3. Християнският светец Герман е покровител на летните небесни стихии – ГРАДУШКА, гръмотевици и поройни дъждове. Неговият народен празник е познат като Г. градушкар (12 май). Не се работи нищо вкъщи и на полето против град.
Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенти. Т.1, С., 1971; *Генчев, Ст.* Обичаят Герман в Добруджа. – Векове, кн.2, 1973; *Гинчев, Ц.* Герман или Скалоян. – СбНУ кн.8, С., 1892; *Миков, Л.* Женска антропоморфна пластика от два обреда за дъжд от Ямболски окръг. – БФ, кн.4, 1985; *Попов, Р.* Пеперуда и Герман. С., 1989. *Рачко Попов*

ГЕРМАНОВЦИ = ГОРЕЩНИЦИ
ГИНЕЖ ⌕ МЕСЕЧИНА
ГЛАВЕЖ = ГОДЕЖ
ГЛАДНА НЕДЕЛЯ = ТОДОРОВА НЕДЕЛЯ
ГЛЕДАРНИЦА = ВРАЧКА
ГЛЕДАЧКА = ВРАЧКА
ГЛÒГ – **1.** (Crataegus pentagina) – в растителния митологичен код на българите черният Г. е растение, притежаващо необикновената магическа сила да прогонва всякакви зли сили и демони (ВАМПИРИ, САМОДИВИ и болестите ЧУМА, холера и епилепсия). С трън от Г. се продупчва петата или коремът на МЪРТВЕЦ, за да не се превърне във вампир. Със същата цел върху ГРОБОВЕТЕ се пали огън от Г. клони. През МРЪСНИТЕ ДНИ стопаните поставят Г. храсти на КОМИНА, ВРАТИТЕ и прозорците на къщата, за да се предпазят от КАРАКОНДЖОЛИ. Хората носят около шията си кръстчета от черен Г., за да се предпазят от зли очи и уроки. Ако човек пътува нощем и носи тояга от Г., той не може да попадне под въздействието на свръхестествените демонични сили. На ГЕРГЬОВДЕН стопаните украсяват котлето, в което ще се издои първото мляко с Г., за да е плодовита годината.
2. Глòг или **Глогѝнко** се назовава обредното лице, което е надарено със свръхестествената сила да вижда и убива ВАМПИРИ. Вярва се, че Г. е човек, който е заченат от баща вампир. С помощта на клон от черен Г. той пробива в съботен ден гроба на вампира и по този начин го унищожава.
Вассанович, И. Ломският окръг. – СбНУ кн.5, С., 1891; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Гинчев, Ц.* Нещо по българската народна медицина. – СбНУ кн.3, С., 1890; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ГЛОГИНКО = ГЛОГ 2
ГЛУХА ДОБА = ВРЕМЕ, НОЩ
ГЛУХА НЕДЕЛЯ = ТОДОРОВА НЕДЕЛЯ
ГЛУХИТЕ ДНИ = МРЪСНИ ДНИ
ГЛУШАРКА = СТОПАН, ЗМИЯ
ГОДЀЖ, главѐж, тъкмѐж, менѐж, углàва, дàване нишàн, удвòряне, зàпив, одỳмки, притвъ̀рдък – народен предсватбен обичай (вж. СВАТБА), който обикновенно се разгръща в две степени – *мальк* и *голям* Г. Малкият Г. има по-ограничена функция да утвърди по обичайно-обреден път и да официализира съгласието на момин-

ГОДЁЖ

ския и на момковия род за сродяване чрез брак на децата им. Често самото сватосване прераства в малък Г. или пък той се изпълнява още на другия ден след потвърждаване на съгласието за брак. На малкия Г. присъстват родителите, сватовниците и други роднини, но момъкът не участва. Малкият Г. се празнува в моминия дом. Основен негов момент е размяната на нишани, чиято задължителна съставка е КИТКАТА: момковата майка подава нишана на моминия баща, а той го дава на дъщеря си; в отговор момата чрез бъдещия си свекър предава своя нишан за годеника. Втори важен момент е целуването на ръка: девойката целува ръка на момковите родители, когато получава техния нишан и когато подарява своя. Пиенето на наздравица от бъклицата на момковите гости е следващият обреден момент. Веселбата и евентуалната гощавка с разчупване на пита е съпроводено с благословия за здраве, дълголетие и плодовитост на младите. След малкия Г. момата вече не е свободна, тя е „половин годеница".

Големият Г. обединява всички посочени обредни действия, но съществена страна от неговото съдържание е още договарянето за сватбата, поради което той има стойност на обичайноправен акт. Големият Г. също се прави в моминия дом, на предварително уговорен празничен или неделен ДЕН. Присъстват много повече роднини и съседи, специално поканени. В отделните райони практиката е различна, но общо взето присъствието на годеника е приемливо. Гощавката е изобилна, а нишаните, които и този път се разменят, са придружени и с подаръци. Постоянен елемент на момковия подарък са монетните и метални накити, а годеницата освен китки дарява кърпи, чорапи, други дребни тъкани, които мята на дясното рамо на годежарите и годеника. След размяната на подаръците и целуването на ръка двете семейства вече се смятат за сродени. С договарянето на сватбата се изяснява кога ще е тя, колко сватове ще участвуват от двете страни, размера на даровете от момковото за моминото семейство и обратно, както и размерът на *бащиното право*, което родителите на ергена ще заплатят или ще дадат във вид на подаръци на момините родители. При разваляне на Г., който има юридическа сила, виновната страна връща получените дарове, плаща глоба и т.н.

Г. е важна структорообразуваща част на сватбата, определена от митологична гледна точка като асиметричен обичай на преход, чрез който се встъпва в полово-възрастовата група на пълноправните членове на социума. Чрез брака те пряко реализират социо-биологичното възпроизводство. Г. всъщност е началото на прехода за двамата млади, на отделянето им от техните семейства като стъпка към създаване на ново. На този етап от сватбения цикъл младите, назовавани еднакво годеници, са в еднакво междинно състояние: на път да напуснат групата на неженените, за тях все още не е изключено да останат в нея. Традицията определя за това междинно състояние норми на външно отличие чрез облеклото (наниз, годенишки кърпи и др.) и норми на поведение: съвместна поява на обществени места, участие на годеницата в трудова дейност у годеника; посещение на годеника в дома на годеницата на

календарни празници (например за КОЛЕДУВАНЕ), при което получава от нея специален дар (кравай, КИТКА и др.); забрана, засягаща и двамата, да се ловят на ХОРОТО, да седят на седенки, да вземат или да дават китка на свободните моми и ергени и др. Тази ритуализация на външността и поведението на годениците не само е израз на зрелост и уравновесеност, типична за по-старшата възрастова група. Тя ги отличава, отделя от групата на свободните и всъщност е първият етап на привеждане на досегашния им светски (профанен) живот в обреден (сакрален).
🕮 *Арнаудов, М.* Българските сватбени обреди. – ГСУ ИФФ, XXVIII, 1931; *Вакарелски, Хр.* Етнография на България, С., 1974, с.564; *Генчев, Ст.* Добруджа, с.274–275; Капанци, с.179; Етнография на България, т.III, с.174–175; Сватбата, С., *Георгиева, Ив.* Пирински край, с.393–394; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба, С., 1984, 265 с. ✎ *Маргарита Василева*

ГОЛЧО = Еврейче

ГОЛЯМ СЕЧКО = Баба Марта

ГОЛЯ̀МА БОГОРО̀ДИЦА, Голя̀ма чѐрква (15 авг.) – народно название на празника Успение Богородично, с който православната църква отбелязва смъртта на Божията Майка. Култът на *Богородица* е един от най-разпространените у българите. Негова особеност е схващането, че Богоородица е обикновена ЖЕНА, която ражда като всички останали; спазва общоприетите норми на поведение; тя е близка до хората. Дълбоко вкоренена е народната представа за милосърдието на Богородица – защитница на грешниците; покровителка на ЖЕНИТЕ, на майчинството, на родилката и ДЕТЕТО. Апокрифни молитви и баяния я представят като избавителка от различни бедствия, зли сили, болести (специално на малките деца). Култът на Богородица е проникнал дълбоко в религиозния живот и обредността. Върху нейния сложен образ се наслагват различни елементи. Едни я смятат от типа на великите богини-майки; други виждат приемственост между Богородица, славянските рожаници и античната богиня-покровителка на брака и родилките *Артемида*.

Г.Б. е празник, честван главно от жените, и то неотродилите се (тези, които ще раждат още деца). На празничната литургия в църква се отнасят от първите прибрани плодове (грозде, диня, мед, хляб от новото брашно, понякога сирене), за да ги освети свещеникът. Раздават се за здраве и за мъртвите. Тези жертвоприношения на Г.Б. говорят за старинни митологични представи.

В Търновско на Г.Б. се раздават кравайчета за здраве на воловете. Това насочва към още една черта в образа на Богородица – покровителка на добитъка.

В много райони Г.Б. се чества и като патронен празник. Правят се семейно-родови, лични и общоселски курбани за здраве, храмови празници и сборове. На този ден се устройват оброци на местности и за домашния добитък. (Вж. Оброк, Служба).
🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра..., 686–687; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 143–144. ✎ *Маргарита Василева*

ГОЛЯМА ЗАДУШНИЦА ⌕ Задушница, Месни заговезни

ГОЛЯМА НЕДЕЛЯ = Русалска неделя

ГОЛЯМА ОДУША ⌕ Месни заговезни

ГОЛЯМА ЧЕРКВА = Голяма Богородица
ГОНЕНЕ НА ЗМЕЙ ⌕ Змей, Суша
ГОРА ⌕ Сирна неделя
ГОРЕЩЛЯЦИ = Горещници
ГОРѐЩНИЦИ, Горѐшляци, Блѝсъци, Гѐрмановци, Чу̀реци – празници в чест на огъня и за предпазване от огън, почитани в три последователни дни на народния календар. Обикновено Г. са на 15, 16 и 17 юли, отредени от източноправославната църква на светите мъченици Кирик и Юлита, Атиноген и Марина, загинали за Христовата вяра. Според житието на св. Марина при мъченията раните ѝ били опалвани с огън. Макар по-рядко, Г. се празнуват от 17 до 19 юли. Така денят на св. Марина присъства и в двата варианта на Г. – като първи или трети Г. Г. се честват в северната и западната част на страната и Македонската област. В Сев. България всеки Г. носи отделно име – *Чурлѝга, Пърлѝга* и *Марина Огнена*, а в Южна България – *Люта, Чуру̀та* (*Чюру̀ка*) и *Опалена Мария*. Смятат се за най-горещите дни през годината.
Г. са свързани със строго спазвани забрани за полска и домашна работа – не се ходи на нива и не се жъне, вършее, коси и копае, не се возят снопи и не се впряга кола; не се пере, не се мие, не се меси и пече хляб, не се готви, не се преде, тъче и шие. Нарушаването на тези забрани се смята причина за пожари и запалване на реколтата, дома и др. Част от забраните насочват пряко към огъня – на Г. не бива да се пали огън и да се изнася вън от жилището. По народната етимология на названията Чурлига, Чюрута съответните дни се тачат за предпазване от киша. Според народното поверие на третия Г. (по-рядко на първия) от небето пада сам *нов, божи огън*, затова на този ден се извършва обредното подновяване на огъня в огнището (вж. Огън). Практиката е свързана с деня на св. Марина, смятана за владетелка на огъня.
В района на Странджа, Родопите и междуречието на Струма и Места св. Марина под названието *висѝя* се почита като господарка на змиите и лечителка от тяхното ухапване. Този елемент в народния култ към светицата, както и празненството в нейна чест с типичните нощни къпания за здраве се разглеждат като свидетелство за връзка между св. Марина и тракийската *Артемида*-Бендида. На места (напр.в Софийско) по времето на Г. се гадае за времето съответно през януари, февруари и март. Среща се вярването, че който се окъпе през Г. в топли (лековити) извори, болест няма да го лови. Г. се почитат най-много онези, които работят с огън – ковачи, калайджии, хлебари. Г. са едни от най-тачените сред българите празници за предпазване от огън. (Вж. Павльовден, Илинден, Огнена Мария).
📖 Жития на светиите. С., 1974, 336–337; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 679–681; *Гребенарова, Сл.* Празници за предпазване от огън у българите. – БЕ, кн.3/4, 1990, 3–14; *Георгиева, Ив.* Един старинен култ в Родопите, Странджа и междуречието на Струма и Места. – Родопски сборник, III, 1972, 159–172. ✎ *Маргарита Василева*
ГОРНЯК ⌕ Вятър
ГОРСКА = Шарка
ГОРСКА МАЙКА = Безсъница

ГОРУН = Дъб
ГО̀СПОД, дя̀до Го̀спод, дя̀до Бо̀жи, Бо̀г, Приро̀дник – безначален и вечен създател на видимия и невидимия свят. Според християнството Г. има три лица – Отец, Син и Свети Дух. В народномитологичните представи Г. е белобрад старец с мъдро лице и благ нрав. Той е добър и справедлив. Живее на небето заедно с ангелите. В началото е слизал често на земята, за да научи мъжа как да оре нивата си, а жената – как да тъче на стана. Представя се като чужденец, като окъсан замрънкал пътник, който хлопа на вратата и моли за подслон. Той вижда и знае всичко. Нему са подвластни орисниците, които определят съдбата на всеки човек. Под негова власт са и болестите, които той изпраща на хората. Г. има небесно огледало, през което гледа какво става на земята. От погледа му не може да убегне никакъв човешки грях. От тук следва поверието, че душите на мъртвите отиват най-напред пред Божия съд, който определя отправянето им в рая или в ада. Г. наказва всеки земен грях с природни стихии (градушка, кървав дъжд) или епидемии.
📖 Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*
ГОСПО̀ДОВА ЧЀРКВА – общоселски курбан, известен в Изт. Тракия и сред преселниците от този район в други части на Изт. България. Г.ч. се устройва в понеделник (по-рядко в събота) преди Петковден, след прибиране на селскостопанската реколта. В Пловдивско е познат вариант на Г.ч., наричан *Черкуване за господа*, което се прави два пъти годишно – между Великден и Гергьовден и преди Петковден. Курбанът (старият селски бик или овни) се коли и приготвя общо на селското оброчище, в черковния двор или кръстопът по махали. На Г.ч. идват само възрастни хора – мъже и жени. Носят колаци, вино и съд, с който да вземат от курбана и за вкъщи. Свещеникът прекадява курбана. Обредната трапеза е съпроводена с песни и хора̀. А на места в Пловдивско бременна жена с котле светена вода и китка води хорото, пръскайки всеки, заловил се за него. Вярва се, че участието на бременна жена ще осигури дъжд и плодородие през годината. В същия район се среща вариант на обичая с курбан само с кокошки. Всяка жена заколва птицата у дома си, а после на оброчището се готви общо. Г.ч. се изпълнява за осигуряване на здраве и плодородие. Основните белези и функционалната насоченост на Г.ч. го представят като обичай от типа на жертвените, характерни за есенния календарен период и устройвани в чест на селския дух покровител (вж.Божи дух, Кокоша черква).
📖 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981; 688–689; *Вакарелски, Хр.* Български празнични обичаи. С., 1943, с.99; *Попов, Р.* Обичаят „Кокоша черква" у българите. – БЕ, кн.2, 1986, 17–18. ✎ *Маргарита Василева*
ГОСПОДОВ ПОЯС = Дъга
ГОШО = Герман
ГРАДУ̀ШКА, гра̀д – прави се и се пуска от небето според езическите представи от змейовете и халите; от дявола и принадлежащите му нечисти мъртъвци – удавници, обесени, грешници, некръстени и

извънбрачно родени деца. В други случаи Г. се пази от глух или сляп старец (баба) в небесна пещера, а в Кюстендилско смятат, че нейните покровители са Кривчо, Слепчо и Глухчо. Християнската народна вяра представя Г. като дело на светците-градушкари Герман, Вартоломей, Тодор, Марко Градобия, Елисей и, разбира се, св. Илия. В районите на Тракия е разпространено поверието, че св. Елена носи ледените зърна в ръкавана ризата си. Щом светицата е сърдита на хората, които не я почитат, тя пуска Г. Стихията се осмисля навсякъде като Божие възмездие за сторен грях – прелюбодеяние между родственици, незаконно зачеване и раждане на дете (копеле), неспазване на забраните за работа и полови контакти срещу големите годишни празници, непочитане на светците-градушкари. Г. вали, когато е пипано гнездото на орел, тъй като според народната вяра всеки градоносен облак се води от орел или *„пиле-кръстач"*. Орелът като митологичен символ на гръмовержеца влиза в борба със змея или халата, които причиняват Г. За да се предпазят от Г., мъжете стрелят с пушки срещу облака, за да изплашат орела; жените повдигат полите си и, показвайки гениталиите си, изричат специални заклинания; те хвърлят сечивата с острието нагоре, за да се „отсече" Г.; гледат облака през върбовия венец от Цветница, през сито (за да са ситни ледените зърна); палят свещта от гергьовското агне или изнасят първото боядисано червено великденско яйце; карат дете изтърсак да глътне няколко ледени зърна, за да „се изтърси" Г. на друго място. Също против Г. се извършва ритуално заоравяне на селото от двама братя близнаци. Широко разпространено е поверието, че „Г. се сири през Сирница, а Тодорица я мята". Затова през Сирните заговезни и през цялата Тодорова неделя не се работи нищо за Г. Жените не перат и не мият, не пипат бухалки, не чукат с хаванчета, не бият масло, не се решат с гребен. Същите забрани са валидни и по отношение на празниците на св. Константин и Елена, св. Вартоломей и Герман. Великите четвъртъци и Спасовден, Русалската неделя и Илинден. Мъжете не прягат воловете в колите и не работят в полето. За да бъдат предпазени нивите и лозята от Г., в тях заравят червено великденско яйце. Вярва се също, че нивите и градините си имат голям *смок синорлия*, който ги пази от природни бедствия. Той е техен стопан. Ако хората не му носят мляко или пък го убият, посевите загиват от Г. или поройни дъждове.

Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. – Сб.НУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.I, С., 1981. *Рачко Попов*

ГРАМАДА = Анатема, Клетва

ГРА̀НИЦА, межда̀, си̂нор, сло̀г – осмисля се като сакрално място, тъй като разделя своето (усвоеното, културното пространство,) от чуждото (неусвоеното пространство, дивата природа). Според народните представи там живее добрият стопан (змей, *смок синорлия*), който пази селското землище от зли духове и болести. По време на оран, сеитба и жетва на него се носи всеки ден паница с мляко, оставя му се парче от обредната погача или варения пе-

тел. Стопаните му даряват първото боядисано яйце, за да пази посевите от градушка. Г. е свързана с множество магически практики от лечебно естество. При заплаха от чума или друга епидемия стари жени изработват за една нощ платно, през което се провират всички. Сечивата, използвани за тази цел, се изнасят извън селото и са заравят на синор. Пак против чума жените приготвят прясна пита, намазват я с мед и с нова торба „изнасят" болестта от селото. Обикновено окачват торбата с питата на дърво в „чужда межда". На слог баячките правят поливки на болни хора или развалят магии, за да „отидат лошотиите в чуждата мера̀". Там се погребват незаконно заченатите и родени деца. Г. на селското землище се обхождат ритуално по време на някои големи празници като Гергьовден и Великден, както при шествието против суша – Покръсти или Кръстоноше. Тези обиколки, придружени с молитви и песнопения, с ръсене на светена вода и извършване на маслосвет на големи стари дървета имат за цел да предпазят землището от природни бедствия и болести.

Вакарелски, Хр. Етнография на България, С., 1974;*Ватев, Ст.* Материали по народната медицина в България. – СбНУ кн.21, С., 1905; *Маринов, Д.* избрани произведения. Т.1, С., 1983. *Рачко Попов*

ГРЕЕНЕ НА ПОКОЙНИЦИ ⌕ Лазаровден

ГРѐШНИК – човек, който нарушава традиционните нравствени норми на поведение, установени от обичайното право и християнската религия. Грешен е онзи, у когото дяволът е по-силен и го тласка към злодеяния („продал душата си на дявола"). Г. са: убийците и крадците; измамниците и лихварите; кръчмарите и пияниците; блудниците и магьосниците; самоубийците и отлъчените от църквата (анатемосани, еретици, безбожници); децата, които не почитат родителите си и родители, които кълнат децата си. Г. са хора, които пренебрегват кръвно-родствените връзки и престъпват сексуалното табу; които не тачат кумове и побратими; които не живеят съобразно с църковните догми – не почитат икона и кръст, не спазват пост и молитва, не се съобразяват със забраната за работа или полово общуване срещу празник. Вярва се, че душите на всички Г. отиват в ада, където са подложени на вечен огън. Някои от тях остават да се лутат на земята в облика на зли демони – вампири, таласъми, върколаци, нави. Според народната вяра Г. са причинители на природни бедствия – градушка, кървав дъжд, поройно наводнение, суша. На тях се дължат и някои болести.

Георгиева, Ив. Народен светоглед (знания и вяра). – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ГРОБ – осмисля се като „къща" на покойника. Понякога се асоциира с люлка или утроба, от която човекът излиза при раждане и в която се връща отново след умиране. Изкопаването на Г. е съпътствано с някои обредни действия. Обикновено гробарите се отвеждат на гробището от чиста жена, която сама е омесила и изпекла специален обреден хляб, наричан *пътнина, пътнинка*. Тя избира мястото, прелива го на кръст с червено вино и го прекадява три

Гроб

пъти с тамян. Едва след това Г. започва да се копае, като гробарите не бива да бъдат близки родственици на МЪРТВЕЦА. Г. е ориентиран винаги на изток – „за да гледа Слънцето“. Дължината му е съобразена с ръста на починалия, измерен с пръчка от КЪПИНА, лоза или бъз (или с червен конец). Тази пръчка се оставя в Г. Готовият Г. се помита с ПРЕСТИЛКАТА на жената, като се мете към мястото на главата. Той не бива да нощува празен, за да не умре друг от семейството. Не бива да се прескача или да се подават предмети над него, за да не се превърне мъртвецът във ВАМПИР. Ако завали ДЪЖД, Г. се покрива, за да не настъпи СУША. След погребението върху Г. се забива КРЪСТЪТ, а в Родопската област се поставя и т.нар. гробна къщичка, която се осмисля като жилище на мъртвия. В нея се палят свещи; там

се поставят снимката на мъртвеца и иконата на семейния светец покровител. Равняването на Г. става на 40. ден след смъртта. На следващия ден след погребението или на третия (деветия) ден нечетен брой жени извършват мълчешком ритуално ОПАЛВАНЕ на Г. с кълчища или вълнен конец. С него се цели да се предотврати евентуалната възможност от превъплъщение на мъртвия. В Старозагорско на Спасовденската ЗАДУШНИЦА върху Г. жените разстилат платно или одеало, закрепено на четири колчета. По този начин те осигуряват сянка на мъртвия, която му е необходима в отвъдния свят.
🕮 *Вакарелски, Хр.* Български погребални обичаи. С., 1990. ✎ *Рачко Попов*

ГРÒБИЩЕ – от митологична гледна точка сакрално място, обитавано от МЪРТВИТЕ. В известен смисъл то принадлежи на отвъдния свят. Според отделни представи нощем – през времето след залез Слънце до първи петли (зло време, глуха доба), човек не бива да минава покрай Г. През МРЪСНИТЕ ДНИ и ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ , когато душите на превъплътените НЕЧИСТИ покойници (ВАМПИРИ, КАРАКОНДЖОЛИ и ТАЛАСЪМИ) излизат от гробовете и бродят на земята сред хората, вечер не се минава покрай Г. Затова на места в Сев. България конните тодоровденски надбягвания на ергените започват от Г., което се обикаля три пъти. С това магическо действие се цели изгонването на демоничния „овампирчен“ светец Тодор (както и на останалите зли сили) от селското землище.
По традиция Г. е в черковния двор, а в планинските райони мъртвите се погребват в близост до самата къща

в двора. Понякога местата за Г. се избират под вековни дъбови дървета, които се почитат като свещени, също край антични или средновековни черковища или култови сгради. Често те са разположени около оброчища.
🕮 *Вакарелски, Хр.* Български погребални обичаи. С., 1990; *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението. – В: Етнография на България. С., 1985; *Парашкевов, П.* Погребалните обичаи у българите. – Изв. на семинара по славянска филология, кн. 2, 1906–1907. ✎ *Рачко Попов*

ГРОБНИК = ВАМПИР

ГРОЗДОБЕРНИК = КРЪСТОВДЕН

ГРОМ = ГРЪМОТЕВИЦА

ГРОМНА НЕДЕЛЯ = ОГНЕНА МАРИЯ

ГРУИЦА ⌕ СЕКУЛА ДЕТЕНЦЕ

ГРЪМОВНИК ⌕ ИЛИНДЕН

ГРЪМОДОЛ ⌕ ИЛИНДЕН

ГРЪМОЛОМНИК ⌕ ИЛИНДЕН

ГРЪМОТÈВИЦА, гром, трясък, трèскавица – образува се, според езическите вярвания, заедно със светкавиците вследствие на борбата между ЗМЕЙОВЕТЕ И ХАЛИТЕ В НЕБЕТО. А според народнохристиянските поверия Г. е дело на СВ. ИЛИЯ. Когато светецът подкара своята кола с четири бели коня по небесния друм, от тракането на колелата стават Г., а под копитата на конете излизат светкавиците. Според отделни вярвания Г. се образуват от бъчвите или камъните, които св. Илия търкаля. В адаптирания от християнството мит за гръмовержеца и неговия противник Г. и светкавиците се образуват в резултат на схватката между св. Илия и небесния змей (хала, ЛАМЯ). Този мотив намира широко поле за изява в българския

фолклор. Повсеместно се вярва, че там, където пада Г., в земята се забива железен клин или шиш (*божа стрела, трещен камък*), смятан за особено лековит, тъй като е част от оръжието на небесния гръмовник, с помощта на което той убива змея. Вярва се, че Г. пада най-често върху церово дърво. Такова дърво не се използва за горене, защото се смята за прокълнато и наказано от Бог. Отделни суеверия сочат, че Г. биват привличани от кучетата и овцете, поради козината и ВЪЛНАТА им. Затова когато гърми, тези животни се пъдят далеч или се затварят в стопанските постройки. Първата пролетна Г. е свързана с разнообразни поверия и обреди. Вярва се, че тя убива всички ВАМПИРИ. Ако гръмне за първи път през януари, се смята че през годината ще умрат повече възрастни хора; ако гръмне през февруари – млади хора, а Г. през март означава, че ще умират предимно жени. Най-добре е първата Г. да е преди ГЕРГЬОВДЕН, което е знак, че годината ще е плодородна. По броя на Г. на този празник предричат каква ще е цената на житото и царевицата. Ако гърми на ИЛИНДЕН, вярват, че орехите и лешниците ще са червиви и кухи. Ако първата Г. е откъм изток, годината ще е здрава и изобилна. Тогава всеки почуква с железен предмет или с камък по главата си три пъти с пожеланието главата му да е желязна (здрава). Със същата цел стопаните чукат по хамбарите и бъчвите, за да се напълнят с жито и вино. Те се провират под дърво, слагат пръст на главата си и хвърлят камък през нея, кичат се със ЗДРАВЕЦ и коприва, вземат с дясната си ръка парче хляб и поставят камъчета под фиданките

– всичко това цели осигуряване на здраве и плодородие през цялата година. Когато гърми, водата в съдовете се покрива с кърпа, защото според поверието змеят (халата) може да се скрие в нея. Възрастните жени прибират девойките вкъщи, за да не ги види змеят и да ги залюби. Всички ПОДНИЦИ И ВРЪШНИЦИ се скриват, тъй като те служат като оръжие на халата в битката й срещу змея. Когато гърми, на двора хвърлят железни предмети и сечива, палят кандилото и свещта от гергьовското агне. Против Г. се тачат определени годишни календарни празници – ВЕЛИКИТЕ ЧЕТВЪРТЪЦИ, ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ, ГОРЕЩНИЦИТЕ и ИЛИНДЕН, двете „криви сряди" преди и след Гергьовден и дванадесетте „черни петъка" срещу големите празници. През тези дни не се работи никаква домашна и полска работа, за да не пада Г. върху хората и добитъка. За да се предпазят от Г., жените мият обредно косите си на ТОДОРОВДЕН по времето, когато протичат конните надбягвания.

📚 *Георгиева, Ив.* Народен светоглед (знания и вяра). – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. – СбНУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ГРЯХ – основно понятие в традиционната нравствена система. Особено въздействие върху представите за него оказва християнската религия. Най-големият Г. е на Адам и Ева, които не изпълнили Божията заповед и послушали превърнатия в змия ДЯВОЛ, подтикнал ги да ядат от забранения плод. Ето защо всеки Г. се възприема като деяние на дявола, седящ на лявото рамо на човека. Г. е всяко нарушаване на Божиите заповеди и догми, непочитането на иконите и КРЪСТА, неспазването на поста и забраната за работа в неделя и на празник, неуважението към църковните служители. Като голям Г. се окачествяват убийството, кражбата, прелюбодеянието, непочитането на родителите, магьосничеството, пиянството, лихварството, безделничеството, женската суетност, негостоприемството и лъжата. Според народа ДУШИТЕ на грешниците са осъдени на вечни МЪКИ В АДА. Често представите за Г. се свързват с неспазването на редица традиционни норми, наложени от старинни езически вярвания за заобикалящия свят. Грехота е да се ляга, яде или хвърля смет срещу Слънцето; да се сяда на къщния ПРАГ, където живее семейният СТОПАН покровител; да се секат стари дървета; да се убива ЕЛЕН ИЛИ ЩЪРКЕЛ; да се гори хомот или мотовилка и др.

📚 *Георгиева. Ив.* Народен светоглед (знания и вяра). – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Михайлова, К.* За някои морални норми в легендата за грешната майка на св. Петър в славянския фолклор. – В: Проблеми на българския фолклор. Т.8, С., 1991. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ГЪМНО – название за двор, оградено място или *харман*. Тъй като е в непосредствена близост с дома (усвоеното културно пространство) често се индентифицира с място, което е опасно, външно, населено със злосторни демонични сили. Затова то трябва да бъде надеждно оградено и да служи за преграда против лошите сили. Вярва се, че при заграждане на ново Г. непременно

трябва да се засади бряст, тъй като той пропъжда БОЛЕСТИТЕ И ДЕМОНИТЕ. Г. или харман се правят на източни и южни места, които са огрени от слънцето. Те не бива да са в близост до запустели къщи и воденици, до самодивски извори и дървета. В противен случай народната вяра убеждава, че момите от семейството ще бъдат залюбени от ЗМЕЙ. Съществуват разнообразни старинни предания за медни Г. като бойни полета на змейовете. На тези Г. змейовете пасяли и своите стада. Интерес в това отношение представлява апокрифът <Слово Самоиле пророка> от XV в., както и вярването, че на запустял харман къща не бива да се строи, защото ще се превърне в змейчева. В Странджа стопаните колят в средата на хармана КУРБАН в чест на ВЯТЪРА, за да им е спорна работата. Г. или харман са едни от най-честите народни названия на ОБРЕДНИТЕ ХЛЯБОВЕ за КОЛЕДА, ГЕРГЬОВДЕН и ВЕЛИКДЕН.

📚 *Венедиков, Ив.* Медното гумно на прабългарите. С., 1983; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ГУНДУРАК = КАРАКОНДЖОЛ

ГЪЩЕР – според народните представи живее заедно със ЗМИИТЕ в змийската пещера на края на света. Г. излиза от леговището си с настъпването на пролетта – на БАБА МАРТА, *Младенци* и БЛАГОВЕЦ. Затова през тези празници жените обикалят домовете и градините си, като чукат с тенекиии и викат силно: „Бягайте змии и гущери, че Баба Марта (Дядо Благовец) иде да ви удари с железния топуз (да ви тегли с кантари)!" Със същата цел се палят и прескачат огньове на двора и пред КЪЩНИЯ ПРАГ.

Има поверие, че ако Г. доживее до 40 години, на него му поникват крила и се превръща в ЗМЕЙ или ЛАМЯ. В ПОНЕДЕЛНИКА от ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ (песи, бесни, чисти понеделник) жените изпичат направо в жарта на огнището специални ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ с формата на змия. В южнотракийските области такъв хляб се нарича гъщерица. От него ядат всички. Дават и на домашните животни, за да не ги хапят змии и Г. през лятото. Г. се наричат някои заболявания на гърлото.

📚 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ГЪБА – един от растителните символи на дивата и неусвоена природа. Тя е един от атрибутите на САМОДИВИТЕ. Повсеместна е представата, че там, където самодивите играят своето хоро, никнат само отровни самовилски Г. Ако човек мине или стъпи на самодивското хорище (игрвало), ако бере от Г. на горските деви, той заболява неизлечимо. Понякога Г. се асоцира със символите на мъжкото начало. Според едно предание от Средните Родопи хората след ПОТОПА са произлезли от Г., които Господ посял на земята.

📚 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Начева, Т. и Хр. Калайджиева.* Проучване астрономическите познания на най-възрастното население в Средните Родопи. – Интердисциплинарни изследвания на Археологическия институт на БАН, Т.18, С., 1991. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ГЬОЛ = ТРЕНДАФИЛ

ГЮРГА САМОДИВА ⚲ САМОДИВА, КРАЛИ МАРКО

ГЮРГОВДЕН = ГЕРГЬОВДЕН

ДА̀ЖБОГ – бог, син на СВАРОГ според един старобългарски превод на на хронографията на Йоан Малала, където и името на Хефест е заменено със Сварог. Д. е бог на СЛЪНЦЕТО и е небесният ОГЪН, който дава светлина и топлина: „… и посемь царствова сынь его именемь Солнце, его же наричають Дажьбогъ (Хронографията на Йоан Малала, ср. съобщението под 1114 г. в <Ипатиевски летопис>) Среща се у сърбите като Дабог – „даващ бог“. Според Ст. Младенов думата „дажба“ е етимологично свързана с Дажь Богъ. По тези оскъдни данни може да се предполага, че Д. е бил почитан и у българските славяни. Негови атрибути са горе и слънце, той е небесният огън, а основната му функция е, най-общо казано, стопанска; за вярващите в него долу на земята той е даващ бог.

📖 *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, С., 1941; Српски митолошки речник. Београд, 1970; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988.
✎ *АНАНИ СТОЙНЕВ*

ДАЙЛАДА = ЛАДУВАНЕ

ДАР – даряването на вещи и храни в делничния и обредния живот на българите е особено широко разпространено явление. То е знак на уважение и почит, на приобщаване към света на прадедите или друга социална група или общност, на благодарност или личен обет. почива до голяма степен на убеждението, че „всичко каквото си дал на този свят, ти се връща в отвъдното“. ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯТА са своеобразен Д. на свръхестествените езически демони и божества, както и на християнските светци. На ЗМЕЯ, ОРИСНИЦИТЕ, САМОДИВИТЕ и персонифицираните болести (ШАРКА, ЧУМА) жените оставят кравайчета и питки, намазани с мед; в тяхна чест колят черни кокошки, чиято кръв изтича под „змейчовото дърво“ или на „самодивската софра“. За СТОПАНА на дома и извора (нивата) се оставят ВИНО, великденско *яйце*, конец от дрехата, мляко и пари. На всеки голям християнски празник жените раздават помежду си ОБРЕДЕН ХЛЯБ или варено ЖИТО, които се осмислят като Д. на светеца патрон. Раздават се първото издоено млято на ГЕРГЬОВДЕН, първото сирене, първият МЕД и първите плодове. Даряването съпътства почти всички календарни, семейни и стопански празници. КОЛЕДАРИТЕ и СУРВАКАРИТЕ се даряват с краваи, сушени плодове и месо. ПЕПЕРУДАРКИТЕ и ЛАЗАРКИТЕ се даряват с брашно и яйца. Бабите акушерки се даряват с ризи, чорапи и кърпи на БАБИНДЕН, овчарите – на Гергьовден и ДИМИТРОВДЕН; младите БУЛКИ – на ТОДОРОВДЕН. Малките деца се даряват от кръстниците и близките след кръщението и ритуалното им крадене. Д. на булката, наричан *прикя, стап, чеиз, дрей, руба, товар, придан*, играе значителна роля в сватбената обредност. Той е знак на социален престиж, тъй като показва наяве уменията на младата невеста. При ПОГРЕБЕНИЕ задължително се даряват гробарите, къпачите на МЪРТВЕЦА и жените, които са месили обредните хлябове. Даряването е типично и за обредите на ПОБРАТИМЯВАНЕ и

ОСИНОВЯВАНЕ на чуждо ДЕТЕ. Д. е задължителен, когато се отива за първи път на гости в новопостроена къща (*стурня̀сване, стурнѐ, турня̀ска, ѐсвет, свещенѐ*). Д. се дава и на майстора, когато се постави покривната конструкция. Към сферата на дарителството принадлежат строежите на чешми и кладенци, на параклиси и ОБРОЦИ, на МОСТОВЕ и черковни сгради.

📖 Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981.
✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ДВАДЕСЕТИНИ ⌕ ПОМЕН

ДЕВЕТИНИ ⌕ ПОМЕН

ДЕВТАШЛАРИ = ПОБИТИ КАМЪНИ

ДЕДИЦИ ⌕ СУРВАКАНЕ

ДЕДНИК = БЪДНИК

ДЕМЕТРА ⌕ ВЕЛИКА БОГИНЯ МАЙКА, БЕНДИДА

ДЀМОН – дума от гръцки произход, означаваща най-общо дух. В гръцката митология с нея се окачествява някаква неопределена божествена сила. – по-често злосторна, отколкото благоразположена към човека, която определя неговата жизнена съдба. У Омир Д. се равнява по сила на боговете. Хезиод описва Д. като божествен посредник между небето (боговете) и земята (хората). Той, както Платон и Хипократ, интерпретира Д. като персонаж с двойнствена природа. В древногръцката философия с понятието Д. се обозначава всяка божествена сила, скрита в отделния индивид. В древноримската митология на гръцкия Д. съответствува геният, схващан като олицетворение на човешката душа и изпълняващ функциите на митичен прародител и покровител на рода и фамилията. В религиозните системи на примитивните племена и народи Д. е предимно зъл болестотворен дух и въплъщение на злочесттата съдба. Ранното християнство наследява представите за Д., като ги насища предимно с отрицателна митологична семантика. Д. започва да се осмисля като БЯС, като злосторна свръхестествена сила, аналогична често на самия ДЯВОЛ. Според представителя на немския еволюционизъм Вилхелм Вунд Д. се свързва с различните представи за самостоятелното съществуване на ДУШАТА на *нечистите* МЪРТЪВЦИ – ВАМПИРИ И ВЪРКОЛАЦИ. Неговата теза има последователи и до днес, които приемат, че Д. представляват духовете (душите) на покойници. Те имат най-разнообразни проявления: Д. са видими или невидими, плътни или безплътни, зооморфни или антропоморфни, добри или лоши. Те формират пласта на низшата митология – демонология.

📖 *Георгиева, Ив.* Народен мироглед – В: Българска народна култура. С., 1981; Der Grosse Brockhaus. B.3, Wiesbaden, 1953; Мифы народов мира. Т.1, М., 1980; *Wundt, W.* Voelkerpsychologie. Sprache, Mythos und Sitte. Leipzig, B.2, 1906.
✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ДЕН – от митологична гледна точка символизира мъжкото и жизнеутвърждаващо начало, СЛЪНЦЕТО и светлината, здравето и живота. Той олицетворява хармонията в космически план. Началото му се поставя с първото кукуригане на петлите, което слага край на деструктивността на НОЩТА. Съществуват поверия, че Д. и нощта са брат и сестра, които никога не се виждат, или две кълбета. Едното кълбо е бяло, а другото – черно. Когато дядо ГОСПОД размотава бялото кълбо по-бавно, Д. от

седмицата имат свои характеристики и се осмислят по различен начин. Едни от тях са добри и носят щастие – ПОНЕДЕЛНИК, спорадично СРЯДА, ЧЕТВЪРТЪК и НЕДЕЛЯ. Другите са лоши и опасни – ВТОРНИК, ПЕТЪК и на места сряда. СЪБОТАТА е Д. в памет на мъртвите. Всеобщо е убеждението, че Д. влияе върху СЪДБАТА и дейността на човека. Родените в добрите Д. хора са здрави, имотни и дълголетни. В тези Д. се започва всяка нова дейност – оран, сеитба, жетва, строеж на нова къща, годеж, сватба, венчавка. Нещастни и болнави са хората, родени във вторник и петък. В тези Д. не се тръгва на път, не се започва нова работа, защото няма да приключи благоприятно.
Годишните православни празници също се делят на добри и лоши. „Хубави" са ДИМИТРОВДЕН, КОЛЕДА, СУРОВА, ВОДИЦИ, ВЕЛИКДЕН, ГЕРГЬОВДЕН. „Хаталия" (тежки) празници са Симеоновден, Харалампи, св. Мина.
В целогодишния календарен цикъл има продължителни периоди от лоши Д. Такива се седмиците на МРЪСНИТЕ Д., ТОДОРОВАТА и РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ. Понякога тези отрязъци от време се осмислят като три сестри. Тяхната обредност се характеризира със строго спазване на ЗАБРАНИ от различно естество.
Нечисти и опасни са 40-те дни след раждане на ДЕТЕ, след първата брачна нощ и след СМЪРТТА на човека.
📖 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981.
✎ *Рачко Попов*

ДЕНЍЦА, **Дѐнница** – поетично название на ЗОРНИЦАТА, използувано предимно в българските народни песни и приказки. Според едно предание Д. била царска дъщеря, която се омъжила за ЗМЕЙ – юнак, който „който до кръста бил ерген, а надолу – шарен смок". В сватбената нощ младоженците се поселили в НЕБЕТО, като се превърнали в звезди. Д. станала Зорница, която изгрявала от изток. А змеят бил Юнак-звезда, появяваща се от запад. В един популярен песенен мотив Д. е представена като сестра на СЛЪНЦЕТО. Веднъж юначният момък Бранко се обзаложил със Слънцето, че може да го изпревари с коня си в състезание. Той спечелил облога и в замяна получил за съпруга слънчевата сестра. В някои по-разгърнати варианти на сюжета Бранковата невеста се превръща в змеица, която властва над водните пространства и всички болести. Мотивът за Д. – морска змеица, която потопява корабите на моряците в Черно море и лодките на рибарите в Дунав и Тунджа и която заедно с ЮДИТЕ И САМОДИВИТЕ причинява бури и ВИХРУШКИ, БОЛЕСТИ и СМЪРТ, е сред най-разпространените в българския фолклор. Най-често битките срещу Д. се водят от покровителя на водните пространства и риболова св. Никола. Най-вече в резултат на митологичната си връзка със Слънцето познат е и мотивът за женитбата му с мома Д. Д. или Зорница се възпява в моминските сватбени песни. С нея младите споделят своите блянове за съпружеско добруване и щастлива съдба. А невестинските накити и одежди се сравняват по своя блясък и красота с Д.
📖 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Осинин, Д.* Свети Никола в народните песни. – Българска реч. Год.XI, (1936–1937).
✎ *Рачко Попов*

ДЕРВИШИ = КУКЕРИ

ДЕТЀ – чедо, рожба. Раждането е целта на всяка женитба според народното схващане – „Къща без деца, огън да я гори". Голяма част от сватбените обреди целят магическото осъществяване на тази цел: младоженците се пазят и ОПАЛВАТ против „завързване" (лишаване от потентност), през пазвата на БУЛКАТА се пускат семена и яйца, свекървата ѝ подава в ръцете мъжко Д., карат младоженците да се огледат в ОГЛЕДАЛО, за да приличат рожбите им на тях. В периода от раждането до църковното кръщение новороденото се смята за *нечисто*, то принадлежи в по-голяма степен към света на ПРАДЕДИТЕ, от който идва, и затова е особено уязвимо от страна на злосторни ДЕМОНИ и сили (НАВИ И САМОДИВИ). През този междинен период Д. се нарича *адамче, кушльо,* ЕВРЕЙЧЕ, *поганче*. Първият етап от неговата социализация и приобщаване към рода се осъществява с християнската кръщавка, извършвана от КУМА. Следващите етапи се свързват с обредите *крадене* или *залагане*, първа стрижба, прохождане. Краденето на Д. става обикновено до навършване на една година. Извършва се от *кръстника*, някой близък родственик или съсед. След като майката намери Д., тя дарява „крадеца" с кат дрехи и го кани на гощавка. Краденето се извършва с цел да се осигурят здраве, плодовит брак и добра професия на Д. Често то е съпроводено и от първата стрижба на КОСАТА му. Според местната традиция стрижбата става под плодно дърво, като косите се запазват от майката или се заравят под камък, хвърлят се в реката. При прохождането на Д. се меси и раздава специална питка – прощъпалница, престъпалкя, около която се нареждат различни предмети – книга, метър, ножица. Ако Д. посегне към книгата, вярват, че ще стане учител. Първият изваден млечен зъб се хвърля на покрива с пожеланието: „На ти гарго (мечко) костен зъб, дай ми железен!" С поотрастването Д. започва да се обучава и посвещава в ежедневните и обредните задължения. С особено ритуално значение се отличават първото запридане на момичето и първата изорана бразда от момчето. Изпредената за първи път нишка бабата хвърля в реката и благославя внучката си преденето да ѝ „върви като по вода". А за първата оран на своя син майката приготвя специален ОБРЕДЕН ХЛЯБ. Посвещаването на Д. в традициите и обичаите на възрастните се извършва посредством участието им като помощници или наблюдатели в тях: с КОЛЕДАРИТЕ вървят момчета (магарета, котета), които носят дисагите с продукти. Децата са основни участници в СУРВАКАНЕТО, ЛАЗАРУВАНЕТО и обичаите за дъжд ПЕПЕРУДА И ГЕРМАН; те са главни обредни лица при ЕНЬОВАТА БУЛЯ, при сватбата (шаферки) и КУМИЧЕНЕТО.
📖 *Генчев, Ст.* Семейни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Кръстанова, К.* Възрастови регулативни функции на народната социалнонормативна култура. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ДЕТЕ ГОЛОМЕШЕ ⚲ СЕКУЛА ДЕТЕНЦЕ

ДЖАДИЯ ⚲ МАГЬОСНИЦА, ВАМПИР

ДЖАМАЛА ⚲ КРЪСТОВДЕН, СУР-

вакане
ДЖАМАЛАРИ = Кукери
ДЖАНГАЛОЗ = Плътеник
ДЖЕМАЛАРЕ ⌕ Сурвакане
ДЖЕНДЕМ = Ад
ДЖЕРМАН = Герман
ДЖИНС = Род
ДЖУДЖЕ ⌕ Исполини
ДЖУМАЛИ = Кукери
ДЖУРДЖОВДЪН = Гергьовден
ДЗВЕРИНИ ДНИ = Вълчи празници
ДИВ ОГЪН ⌕ Огън
ДИВА = Самодива
ДИДЕИН = Мора
ДИДЕЙКО = Мора
ДИЛАФ = Маша
ДИМИИ = Гащи
ДИМЍТРОВДЕН, **Мѝтровден** (26 окт.) – празник, честван в деня на свети великомъченик Димитрий Мироточиви (Солунски), загинал за Христовата вяра и канонизиран от източноправославната църква. В народния календар Д. се тачи като голям празник, свързан с поврат в годишното време и с началото на зимата. Вярва се, че в полунощ срещу Д. „небето се отваря“. В народния култ към светеца той се мисли по-голям брат близнак на *св. Георги*. В иконографията се изобразява като светец конник, който язди на червен кон. За него българите казват, че „дядо Димитър разтърсва дългата си бяла брада и от нея се изсипва първият сняг“. Фолклорната традиция понякога представя св. Димитър като брат на архангел Михаил, който „взема“ душите на мъртвите. Светецът се смята покровител на зимата, студа и снега. На Д. свършва традиционният период (от Гергьовден до Д.) за наетите сезонни работници – пастири, ратаи, и след разплащане с тях ги освобождават. Понякога това става на следващия ден, наречен *Рàзпус*. От връзката на св.Димитър със зимата, т.е. студа, мрака и смъртта се извежда връзката му и със света на мъртвите. У всички българи в съботата преди Д. се прави *Димитровската задушница.* На Д. се извършват различни гадания – за времето през зимата; за това, колко мед ще се събере през лятото; за здраве и имотност. Устройват се семейно-родови или лични патронни чествания, общоселски служби, храмови празници и сборове. Познати в цялата българска етническа територия и отбелязвани съобразно местната традиция, те са заложени върху вярата в патрона светец и очакваното от него покровителство. Св.Димитър се почита и като покровител на мишките <вж. Миши празници>. Обредността на Д. отразява древни митологични представи и вярвания, осмислени в християнски дух и адаптирани към православния календар. На битово-християнско равнище в празника Д. се проявява близначната идея за организацията на календарното време. Тя намира отражение и в поговорката „Свети Георги лято носи, а свети Димитър – зима“.
▤ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с. 366, 690; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, 5–14. ✎ *Маргарита Василева*
ДИМИТРОВСКА ЗАДУШНИЦА = Димитровден, Задушница
ДИОНЍС (Dionysos) – едно от имената прозвища на върховното божество на траките, което доуточнява неговата същностна характеристика, а също и гръцки бог, който се настанява най-късно в олимпийския пан-

Дионис

теон. Първото му споменаване е в <Илиада> на Омир във връзка с Ликург (син на Дриант), когото по-късната антична писмена традиция превръща в цар на траките едони (в зоната на Югозападна Тракия) или на тези при Хелеспонта (Дарданелите) в района на тракийския югоизток. Тъй като Ликург преследва с остен кърмачките на лудуващия Д. и подгонва и самия бог, те всички хвърлят своите тирсове (тояга-жезъл, на горния край с борова шишарка или със снопче лозови или бръшлянови листа и панделки). А Д. уплашен се гмурва в морето, където го приютява в лоното си Тетида – вариант на Великата богиня майка. Целият акт е култов полет, който отвежда до пълното прераждане на собствената природа и следователно към безсмъртието. Тъй като в посочените писмени извори е застъпено мнението, че богът преминава от Азия (т.е.Мала Азия) в Европа, една от посоките на търсенето на неговия произход е в малоазийско-анатолийска среда. От друга страна още в минойските и в микенските таблички с линейно писмо е засвидетелствувано името на Д. – обстоятелство което отвежда вече към самата Гърция. В историографията се поддържа също и тезата за тракийския произход на Д. и то поради доказаната религия от дионисов тип в Тракия. В действителност същността на Д. и нейните различни страни са присъщи за целия огромен ареал на Източносредиземноморския свят, където за всички места е характерно едно божество на постоянното умиране и на новото раждане. Като носител на идеята за всевъзраждащата се мощ на природата Д. е свързан със силите на земните недра и има пряко отношение с подземния свят и със задгробния живот. Известно е преданието, което му приписва слизането в мрачното царство на смъртта, за да изведе оттам майка си Семела на горния свят. Този е пътят, по който може да се открие прекият паралелизъм на Д. с Орфей, а оттук и със Залмоксис, който също като тях се оттегля за четири години от света на живите в подземното си жилище (пещера). В този смисъл не са случайни и локализациите на Д. в писмената антична традиция, които съвпадат с местоположенията на Орфей и на ръководената от него царска династия. Различните версии често представят Д. в конфликт с Орфей (Аполон), но и примиряват противопоставянето на хтоничното (земното) и на соларното (слънчевото) начало, персонифицирано от тези носители, защото превръщат Орфей в наследник на дионисовите

тайни обреди и мистерии. Това намира най-ясно отражение в действуващото в Тракия безкнижно аристократично учение на *тракийския орфизъм*. Най-древното светилище на Д. е известно от Херодот, който пише че тракийското племе владее „прорицалището на Д., което се намира на най-високата планина: като прорицатели на светилището служат беси, едно племе от сатрите: има жрица, която дава отговорите както в Делфи". Вероятно за този религиозен център се отнасят и думите на Макробий: „Научаваме, че в Тракия Слънцето и Либер (римското име на Д.) се смятат за един и същи бог. Него траките наричат Себадий (Себазий) и на този бог на хълма Зилмисос е посветен храм във форма на ротонда, чиито покрив по средата е открит". Многобройни са опитите да се локализира знаменитото прорицалище – и в Родопите, и в Стара планина, и в Пангей, и къде ли не, но най-вероятно тук думата е за съществуването не на едно, а на много почитани Дионисови светилища – нещо съвсем естествено. По-важно е, че приведените свидетелства разкриват соларно-хтоничния характер на тракийската религия, като крайно достижение и синтез и пряко я свързват с името прозвище Залмоксис (Зилмисос) – несъмнено едно реликтово означение на върховното божество цар за тези територии. Под повърхността на обобщения образ на Д. могат да се видят обаче и други съставки, които се свързват с тракийския Загрей и с трако-фригийското божество Сабазий. Самият Загрей има общо космически характер и изпъква не само като господар на природата, на вегетацията, но и като повелител на стихиите. Най-ранното

Дионис, изобразен върху оброчна плочка

му споменаване е от края на VI – началото на V в.пр.Хр., когато се налага като главно божество – наследник на Зевс, в гръцката орфическа теогония. Най-важният обред в негова чест е пресъздаването и разкъсването на самото божие тяло и на неговото разхвърляне, за да се събере то отново и да гарантира възраждането и безсмъртието, по същия начин както стои този въпрос по отношение на човешките жертвоприношения на Залмоксис. Всъщност в античната писмена традиция Загрей е означен като „първия" Д. и с него се свързва раждането на трагедията. Тя води началото си от дионисовите буйства във Виза в днешна Странджа, предишната Бизия – твърдина на тракийските царе. Реминисценциите на тези обреди се долавят в традиционната народна култура и са познати и днес в този район – в зоната на Югоизточна България, поради връзката на древните Дионисии с ежегодните празници на КУКЕРИТЕ

на СИРНА НЕДЕЛЯ (вж. ТРАКИЙСКО НАСЛЕДСТВО). В този предпролетен карнавал с богата обредност се преплитат ритуали и вярвания, които пазят жизнеността на отношението към тракийския Д. Приемствеността се демонстрира пряко от фалическите действия, от маските на участниците, от обредното ЗАОРАВАНЕ и сеитба, от имитирането на СМЪРТТА чрез ритуалното убийство на царя, но и от идеята за възраждането. Следи от Д. могат да се открият и на по-низши и на по-висши равнища в народната религиозно-празнична система. За вероятен негов приемник се сочи св.Трифон, известен като ТРИФОН ЗАРЕЗАН. Същината на неговия празник е обредното зарязване на лозята, а самото обозначение на началото на стопанската година се разглежда като по-особена форма на предпролетните Дионисови тържества. Що се отнася до Сабазий – име, с което траките според Макробий наричат Д., знае се, че това е великият бог на фригите. В Тракия той се среща понякога в синкретизъм с ТРАКИЙСКИЯ КОННИК. Според лексикографа Хезихий, силените (сатирите), които играят роля в Дионисовия култ, се наричат „сауадай" или „саудой", което не може да се отдели от името на бога Сабазий, Сауазий, Сабадий, Сабос, като последната форма означава също и неговите почитатели. Макар и не винаги идентични, неговата природа и ритуалите му са близки до тези на Д., което довежда до сливането му с почитания от гърците Д., и то още доста рано – през V в.пр.Хр. Сабазий се идентифицира и със Зевс, което се документира и чрез паметници от тракийските земи от римската епоха – Зевс Д., Зевс Сабазий, очевидно означение на едно върховно божество. Самият възглас „са̀бой" в мистериите на Д. е показателен за произхода на другото име на бога – Сабазий. То може да се чуе и днес в някои затворени полета на България, каквото е Етрополското. „Са̀бо, са̀бой" подвикват призори участниците в чествуването на януарския АТАНАСОВДЕН (равностоен на февруарско-мартенските Дионисии), когато се събират над града по тамошния Черни връх.

Фол, Ал. Тракийският Дионис. Кн. първа. Загрей. С., 1991; с всички извори. *Димитър Попов*

ДОДОЛА = ПЕПЕРУДА

ДОЛНЯК ⌕ ВЯТЪР

ДОМАКИН = СТАРЕЦ

ДОМЛЕ ⌕ ТОДОРОВДЕН

ДОМОШАР(КА) = СТОПАН, ЗМИЯ

ДРАГАНЧО = ГЕРМАН

ДРАКУС = ВАМПИР, КУКЕРИ

ДРЕЮВДЕН = АНДРЕЕВДЕН

ДРЪВНИ́К – 1. Мястото, където се нареждат и секат дървата за огрев. **2.** Пънът, върху който се секат дървата. Д. често се явява в народните вярвания, обреди и магически лечебни практики. За грях се смята уринирането на Д. На ИГНАЖДЕН сутринта първият излязъл от дома трябва да вземе шумка (трески) от Д. и да я внесе вкъщи при огнището. *Полезникът* също внася шумка от Д. и с нея разравя огъня в огнището. Д. е едно от местата, където играят КУКЕРИТЕ по СИРНИЦА. При обредното гонене на змии и гущери на БЛАГОВЕЩЕНИЕ и ЕРЕМИЯ при Д. започва и свършва дрънкането с маши и ръжени. Макар и в по-редки случаи, до Д. се извършват някои сватбени обреди – там бръснат младоженеца преди сватбата и отбулват невестата. Познати са народолечебни прак-

тики, които се извършват единствено при Д.

≘ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 185. ✎ *Маргарита Василева*

ДРЯН (Cornus mas) – в растителния митологичен код на българите е символ на издръжливост, здраве и дълголетие. В отделни апокрифни легенди и народни предания Д. е представен като дървото на Господ или на дявола. Когато Бог слязъл от небето, той седнал да почине на единственото дърво – Д., разположено сред необятния океан. От там видял отражението си върху водната повърхност и му рекъл: „Изскочи!". Така от сянката си Господ сътворил своя противник – дявола. Когато двамата си разпределили растителния свят, дяволът седнал под Д., защото решил, че щом дървото цъфти най-рано, първо ще даде и плод. Господ си избрал черешата и така за сетен път надвил лукавия си противник. Затова, макар и рядко, в някои български райони Д. се смята за дяволско дърво (Странджа). Заради своята жилавост и якост, както и заради ранния си цъфтеж Д. се използва широко в обичаите и обредите. От Д. се правят сурвачките на децата и момците от едноименния новогодишен обичай. С дрянови пъпки от сурвачките жените си мият косите, за да растат гъсти и дълги. В навечерието на Новата година стопаните пускат дрянови пъпки върху огъня и ги наричат за всеки член от семейството. Наричат и за домашните животни. Ако пъпката се пукне, това е знак за добро здраве и дълголетие през годината. Разцъфнали дрянови клонки момите слагат в *мълчаната вода* за обичая ладуване или *напяване на пръстени*. В Родопите котлето с моминските китки и пръстени се оставя една нощ под трендафил или Д. В Зап. България младите берат дрянови клонки на Младенци (9 март) и кичат с тях портите. Гълтат по една дрянова пъпка за здраве. От Д. в някои райони се изработват традиционните сватбени аксесоари – знаме и кумово дръвце. Узряването на дренките предвещава началото на седенкарския период. Заклаждането на първата седянка е съпроводено с песенния припев: „Дойдоха дренките, момите на седенките". Вярва се, че е грешно да се гори Д. в огъня.

≘ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ДУДУЛ = Пеперуда

ДУНАВЕЦ ⚲ Вятър

ДЍХОВДЕН, Св.Дух – народното название на празника в чест на Светия Дух, отбелязан в източноправославния календар на 51. ден след Великден. Д. е винаги в понеделник. Вярва се, че тогава започва Русалската неделя. В някои краища (напр. Търновско) смятат, че русалиите си отивали на Д. От Д. се спазват строго редица забрани и обредни действия за предпазване от русалиите. Д. се празнува особено от неотродилите се жени, за да раждат здрави деца. Сутринта на Д. жена с първо дете прави *русалски венец* от различни треви, който то носи три дни; по-късно с отварата от тревите на същия венец къпят болни от ревматизъм и обриви (Берковско). На Д. в църквата богомолците клякат и слагат под коленете си стръкове от цветето русаля, селим, пелин, седеф, орешец, калофер, а

после ги отнасят вкъщи за предпазване от молци. Широко разпространено у българите е вярването, че душите на мъртвите са на свобода от *Великия* четвъртък, а на Д. се прибират в гробовете, подмамвани с орехови клончета. В събота преди Д. се прави *задушница* (мо̀ша в някои североизточни райони) и се поменават всички мъртви. Освен задължителните за случая храни, се носи и оставя по гробовете орехова шума. От Д. тръгват дружините на русалии (калуша̀ри), които обикалят за плодородие и лекуват *русалската* (*самодивската*) болест.

≘ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.651; *Арнаудов, М.* Кукери и русалии. – В: Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1972, 187–198;*Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 121–122. ✎ *Маргарита Василева*

ДУША̀ – според народните представи, когато човек умира, Д. излиза през устата му във вид на въздух (па̀ра, мъглица) или насекомо (мушица, пчела) Д. излиза от тялото с помощта на Архангел Михаил, наричан повсеместно *душовадник*. С меч или с нож той измъква Д. и после изтрива окървавеното си оръжие в кърпа, поставяна винаги до мъртвеца. Според отделни представи архангелът търкулва златна ябълка и Д. се спуска след нея да я хване. В продължение на 40 дни след смъртта тя остава на земята и обикаля всички места, които човекът е посетил приживе („Д. събира стъпките си"). Затова през този период на мястото на смъртта всяка вечер се пали свещ, за да не се лута Д. в тъмнината. На 40 ден в ранно утро ангелите и дяволите понасят Д. към отвъдния свят. Затова преди изгрев жените поставят бутилка с бяло вино на гроба и вярват, че в нея се отразява Д. на мъртвия. Те раздават и прясно изпечена пита и вярват, че па̀рата, която излиза от нея, е Д. на покойника. Спорадично на 40. ден върху гроба се пали огън, за да бъде прогонен дяволът, който идва да вземе Д. По пътя към отвъдния свят всяка Д. преминава през пусто и тъмно поле, покрито с тръни. Накрая Д. стига до голяма река, която разделя земния свят от отвъдния. Ако Д. няма пари, тя не може да заплати на лодкаря, който ще я преведе през водата. Затова в дрехите на всеки покойник се поставят задължително пари за превоз. Представата за Божия съд е свързана често с тънък колкото човешки косъм мост. Д. на праведния минава спокойно по него и отива в рая, докато Д. на грешника пада от моста направо в ада. Д. на починалите кръстени деца се превръщат в ангелчета или мушици, които кръжат под райското дърво. Представите за отвъдните превъплъщения на Д. в съответствие с нейните грехове са описани особено експресивно в апокрифната книжнина (напр. в <Ходене на Богородица по мъките>) и в народните песни (напр. мотивът за св. Петка, която посещава рая). Повсеместно е вярването, че в определени годишни отрязъци от време Д. на всички мъртвъци идват на земята. Тяхната поява сред хората е възможна в преходните календарни периоди, свързани с митологемата за „надупчената земя" и за „сливането на рая и ада". Такива периоди са Мръсните дни от Коледа до Богоявление, Тодоровата и Русалската недели,

дните от *Велики четвъртък* (Великден) до Спасовден (св. Троица или Духовден). Според отделни поверия Мръсната, Тодоровата и Русалската седмица са три сестри, тъй като през тях на земята идват Д. на нечистите и злосторни мъртъвци (вампири, караконджоли, върколаци и русалийки). През периода от Великден до Спасовден идват Д. на всички умрели, които жужат като пчели по цветовете на ягодите и липите. На Спасовден или на Духовден жените носят в ранно утро преди изгрев слънце орехови листа на гробове, с които примамват Д. да се приберат отново в рая. Пак същото време те накланят глави върху гроба или гледат в кладенец, за да чуят и видят Д. на своите близки мъртъвци. В ограничени райони в Северна България съществува интересният обичай да се посрещат с огън Д. на мъртвите, за да се сгреят, идвайки на земята. Това става срещу Цветница (Разградско) или *Велики четвъртък* (Видинско). След полунощ жените пускат кратунки със запалени свещи в коритото на чешмата и палят огън върху гробовете, за да не се загубят идващите Д. и за да им е топло. В народното съзнание Д. често се осмисля като *сянка, сенчица*. Освен това тя придобива и облика на птица: според поверията Д. на праведните са като бели гълъби, а Д. на грешниците като черни врани, гарвани и нощни пеперуди.

☰ *Вакарелски, Хр.* Понятия и представи за смъртта и душата. С., 1939; *Gentschew, St.* Das rituelle Waermen der Toten mit Feuer. – Ethnologia Slawica, 1977, N 8–9; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ДУШНИЦА = Задушница

ДУШОВАДНИК ⌕ Архангел Михаил

ДЪБ, цер, (церовина, церак), **мешѐ, гору̀н** (горуняк), **благу̀н** (сладун), **гранѝца** (Quercus sp.) – свещено дърво. В славянската митология Д. е дървото на върховния бог на мълниите Перун и изпълнява функцията на дърво (растителен модел) на света. Затова бъдникът, който трябва да гори непрекъснато през трите коледни дни, е от Д. или круша. Отсича се ритуално и се увива в бяло платно. В миналото, когато в селата не са били построени храмове, църковните служби са се извършвали под вековни дъбови дървета. Народната традиция забранява отсичането на тези дървета или кършенето на клони. В противен случай нещастие ще сполети селището и неговите жители. Вярва се, че орлите вият гнездата си на Д. На тях кацат най-често и крилатите змейове, които пазят землището от градушка и други природни бедствия. Тези дървета се наричат змейчови. Обикновено те са миросани. Миросването се извършва от свещеник на някой голям християнски празник – Великден, св.Троица, Илинден. Той обикаля три пъти Д., пробива три дупки и ги запълва с миро. След като по този начин всички Д. в землището бъдат миросани и обиколени с църковните хоругви и икони, се вярва, че селяните са предпазени от природни стихии, епидемии и злосторни демони (вампири, самодиви и др.) Миросаните дървета се смятат за свети, под клоните им се колят курбани в чест на св. Илия, св. Георги, св. Петка. По време на суша те се пръскат със светена

вода, за да завали дъжд. Под Д. дървета преспиват или под корените им се провират болни хора с надеждата за близко изцеление. Под тях се правят най-различни жертвоприношения: за здраве и берекет (например Кокоша черква, *Божи дух*); в чест на светеца патрон на селището и в чест на светците градушкари.

☰ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Илиев, А.* Растителното царство в поезията и поверията на българите. – СбНУ кн.7, С., 1892; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ДЪГА̀, зу̀нка, зу̀на, дъмга̀, стъгѝца, ба̀бино платно̀, ба̀ба Зу̀нка, по̀яс, Госпо̀дов по̀яс – сътворена е от Господ, за да покаже на хората, че „скоро няма да има „потоп". Според поверието, когато небесната влага в облаците се е изразходвала, Д. се появява, за да се напие с вода от реката или морето. Там, където Д. пие вода, има сребърна чаша. Ако човек намери тази чаша, той узнава бъдещето си и всичките му желания се сбъдват. Вярва се още, че ако той пие с нея или успее да премине под Д., сменя своя пол. Ако е мъж, става жена. По цветовете на Д. стопаните гадаят за плодородието през годината. Ако преобладава червеният цвят, те вярват, че ще се роди много грозде и бъчвите ще се напълнят с вино. Ако жълтият цвят е най-ярък, реколтата от царевица и жито ще бъде обилна. Зеленият цвят означава, че ще има много трева за добитъка. Когато вали дъжд и грее слънце, българите казват, че „Дяволът (лисицата, мечката) се жени". Познати са изразите: „Господ (св.Илия, баба Зунка) си пусна пояса".

☰ *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. СбНУ, кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ДЪЖД – според езическите вярвания Д. и небесната влага, скрита в облаците, са подвластни на змея и халата. В народния християнски мит за подялбата на света между светците господството над небесните стихии и Д. се пада на *св. Илия*. Според отделни поверия светецът изсипва Д. от големи бъчви, разположени в облаците. Във фолклора е широко разпространен мотивът за змея (халата) или св. Илия, които, след като се разсърдили на хората, че не им принасят жертви, заключили Д. в небето и на земята настъпила страшна суша в течение три години. Когато селяните дали на змея най-хубавата девойка или заклали курбан в чест на светеца, сушата престанала. В Северозап. България при засуха се предприема обредното магическо прогонване на змея от селското землище. За една нощ всички ергени, съблечени съвсем голи, обхождат дворовете, градините и стопанските постройки като размахват криваци и дрънкат с тенекии, за да подплашат митичния змей пазител на Д. В останалите български райони се изпълняват обредите за Д. Пеперуда и Герман, както и тържествени шествия (Покръсти) и молебени. В селищата край Дунав майките къпят насилствено децата в реката, за да завали. В Изт. България (селата Козичено и Голица) жените хвърлят в реката заешка глава. Има поверие, че при извършването на грях – прелюбодеяние между кръвни родственици, убийство и др., на земята вали кървав Д. Той предвещава лоша, гладна и смутна годи-

на. За добър и лечебен се смята гергьовският Д. Той заедно със спасовденския Д. предвещава благодатна и щастлива година. Първият Д. през март – мартенски Д., се счита за лековит. От него стопаните правят и оцет. Продължителните и проливни Д. се осмислят като божия полична. Те са знак, че в селото има заровено копеле, което водата трябва да изрови, тъй като „земята не приема такива деца".

🕮 *Георгиева, Ив.* Народен светоглед. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981.

✎ *Рачко Попов*

ДЪМГА = Дъга

ДЪРВО НА ЖИВОТА = Световно дърво

ДЮРМАНДЖО = Герман

ДЮРМАНЧО = Герман

ДЯ̀ВОЛ, гя̀вол, враг, бяс, пога̀нец, нечестѝвия, лука̀вия, късия, ку̀ция, едноръ̀кия, сатана̀, Сатанаи̇л, Юда, та̀ртор, Велзеву̀л, Верзиу̀л, Ардзаву̀л, антихри̇ст – антипод на Господ; докато Бог е творец и носител на доброто, то Д. е негов противник; той е разрушител и олицетворение на злото и греха. Между него и Бога цари вечна надпревара за надмощие. Според поверията първоначално Д. е бил съдружник на Бога в създаването на Земята. Някои етиологични легенди разказват за това, как Бог накарал Д. (Сатанаил) да се гмурне във водата и да извади пръст, от която да направи земната твърд. Според други Д. е творение на Бога или негово отражение. Когато Бог седнал на своето единствено дърво сред океана, той погледнал сянката си (отражението си върху водата) и рекъл: „Излез, братле, и бъди с мене!" Така от сянката си направил своя съдружник – сатаната. Такава е представата за появата на Д. според богомилската книжнина, която твърди, че Д. е първороден Божи син и брат на Исус.

Традиционните народни представи за Д. са разнообразни, макар и изградени върху общи елементи: носител на злото; грозен, страшен и асиметричен външен вид; способен да се превъплъщава в животни, в огън или вихрушка; причинител на болести и смърт. Броят на Д. съответствува на броя на хората, тъй като според поверието всеки човек има свой Д. Той седи на лявото му рамо и го тласка към недостойни и греховни действия. Когато Д. надделее у някого, той става магьосник, крадец, убиец, отдава се на блудство. За такива хора народът казва, че са продали душата си на Д. В отвъдния свят те са подложени на вечни мъки в ада. Д. имат свой цар – тартор или Велзевул, чиито нареждания изпълняват. Той се намира в центъра на ада – във врящия казан. Веднъж годишно всички Д. се събират край някоя воденица, под големи дяволски дървета, в гробището или на кръстопът, за да разпределят по между си зоните на влияние. Обикновено това става в нощта срещу св. Анна (празник на магьосниците и бродниците), през Мръсните дни или срещу Еньовден (празника на лятното слънцестоене). Техните шумни сборища продължават до първи петли. Според поверието Д. се страхуват най-много от песента на петлите и от Слънцето (светлината, огъня). Бои се също от миризмата на чесъна и от бодлите на глога, както и от християнските атрибути светена вода, кръст, икона, молитва и тамян (според една ле-

генда Д., змиите и мишките се появили от корема на един езичник, когато той помирисал тамяна). Според представите на Д. е много грозен – има космато тяло, дълга опашка и извити рога. Черен е като арапин. Негов основен белег е асиметрията, изразяваща се в наличието на недъг: той е нисък (къс); има едно око или един крак, поради което ходи винаги с патерица; липсва му нос, заради което е лишен често от обоняние. Куцотата на Д. се дължи на Господ. Веднъж когато Д. решил да направи животните по подобие на Бога, той измайсторил вълка. Но не успял да му вдъхне душа. Повикал Господ на помощ. Господ рекъл на животното: „Стани, вълчо, и хвани врага за крака!" Оттогава Д. останал куц, а вълкът за разлика от кучето бил обявен за животно на Д. Вярва се, че Д. да се превръща в коза, свиня, вълк, рис, змия, мишка – животни, смятани повсеместно за *нечисти* (дяволски). Във функциите си на нечестивец и враг Д. причинява най-различни болести у хората и добитъка – бяс, лудост, червенка, далак, гущер и др. В народното съзнание Д. събира в своя образ всички зли свръхестествени сили – вампири, самодиви, змейове, таласъми и др. Така възниква събирателното название дяволи, гяволи или гяволетини, употребявано в найново време като олицетворение на всяка демонична сила. Всеобща е представата, че нощем Д. обитават водните пространства – море, река, езеро, извор, блато, кладенец или чешма. Там те играят хоро и правят дяволска (вампирска или самодивска сватба). Хората ги разпознават по свирнята с тъпан и гайда (според отделни представи гайдата е дяволски инструмент). Затова народната традиция забранява да се ходи за вода вечер след залез Слънце. Съдовете с вода в дома се покриват с кърпи, защото в тях влиза Д. и спи там.

🕮 *Георгиева, Ив.* Народен светоглед (знания и вяра) – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981.

✎ *Рачко Попов*

ДЯВОЛСКО ГРОЗДЕ = Къпина

ДЯВОЛСКО ДЪРВО ⚲ Трепетлика

ДЯВОЛЧЕ = Еврейче

ДЯДКО ⚲ Симеоновден, Св. Симеон

ДЯДО = Старец, Стопан

ДЯДО БОЖЕ = Господ

ДЯДО ГОСПОД = Господ

ДЯФКА = Самодива

Е

ЕВРЀЙЧЕ, дя̀волче, ада̀мче, ко̀пелче, го̀лчо, ку̀шльо, цу̀рчо, шу̀мник, лаху̀сче, некръ̀стче, немощи̇йка, мо̀менче – названия на некръстените, в повечето случаи починали деца. По традиция те не се погребват в общото гробище и не се опяват от свещеник. Телата им се заравят в определено място извън гробището, в някоя горичка, край реката или край плета (оградата) – нечисти места, за които се вярва, че ако човек стъпи там, той заболява (*уградисва, пада от строшено, намират го самодивите*). Според поверието душите на тези деца стават нави и се появяват нощем във вид на голи пилета, които пищят и свирят над покривите на къщите, в които има родилка и новородено. Стремят се да им напакос-

тят – да откраднат млякото на майката или съня на бебето. Те причиняват *навѝвницата* (родилна треска) и някои природни бедствия. Повсеместно е вярването, че ако мома забременее и роди дете, което старите жени в семейството обикновено умъртвяват (душата на такова дете става *копелче, немощийка* или *моменче*), то над селото падат ГРАДУШКА и поройни дъждове; стават наводнения, докато погребаното тяло не бъде изровено от пороя, тъй като „земята не го приема". Често народът си обяснява причините за СУШАТА по аналогичен начин. Според отделни поверия душите на Е. отиват на небето. Те кръжат във вид на ПЧЕЛИ или мушици под райското дърво, но им е забранено да се хранят с плодовете му. Известни са случаи, при които части от мъртвото тяло на Е. се използуват в магьосничеството. С ръка на родено от неомъжена девойка дете БРОДНИЦИТЕ примамват и обират плодородието от чуждите ниви.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *РАЧКО ПОПОВ*

ЕГУС = МАКАВЕЙ

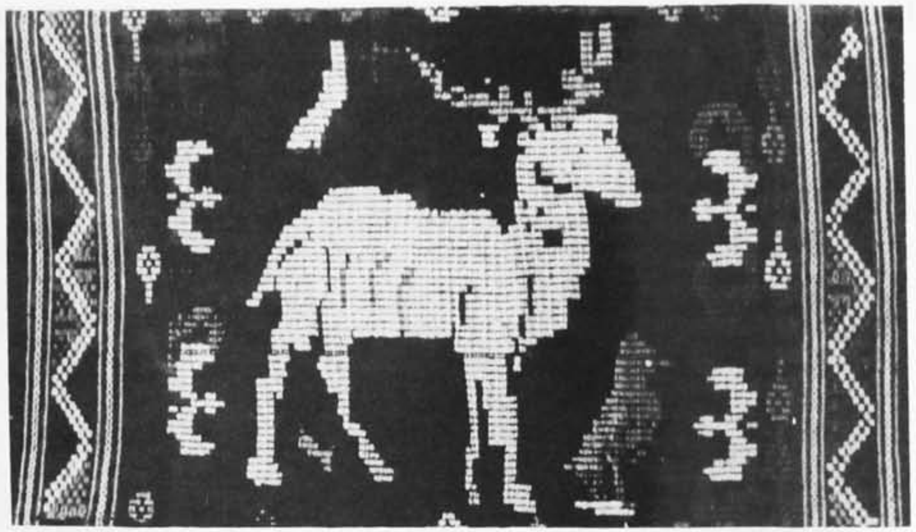
ЕДНОДЕНЧЕТА = ЕДНОМЕСЕЧЕТА

ЕДНОМЀСЕЧЕТА, едномѐсеци, пòсоици (Кюстендилско) – децата в едно семейство или по-широк родствен или териториален колектив, които са родени в един и същи месец. В Северозап. България децата от потомството на една майка, които са родени в един и същи ден, се наричат *еднодения*. Според народната вяра такива деца (също и БЛИЗНАЦИТЕ) имат еднаква съдба. Ако едното заболее или умре, същата участ очаква и другото дете. Затова Е. се лекуват по различни магически начини: децата лягат в градината с разперени встрани ръце и баща им засажда между тях плодно дръвче, което се осмисля като братче на Е.; майка им ги захранва с варено яйце с два жълтъка през брод на реката или върху МОСТ; за да бъдат те разделени от водата; БАБА им разрязва на къщния праг стара сребърна пара на две и дава на децата половинките, които те трябва да носят цял живот. В случай че едното дете почине, другото се лекува по най-разнообразни начини: 1) пускат живото Е. в ГРОБА на братчето му, откъдето друг човек го изважда. Той става ПОБРАТИМ на детето; 2) измерват ръста на живото Е. с пръчка от ШИПКА, ДРЯН, ЛЕСКА, КЪПИНА или лоза и я поставят в гроба на починалото; 3) връзват на пръста на починалото Е. черен конец, а на пръста на мъртвото – червен (или им свиват китки, вързани със съответните конци). При погребението подменят конците; 4) промушват живото Е. под ковчега на мъртвото; 5) завързват живото Е. с верига и катинар към плодно дърво и му баят. Извършителят на магическото лечение става побратим или посестрима на Е.; 6)теглят живото Е. с кантар и в гроба на братчето му поставят камък със същата тежест; 7) жените правят кукла от червени парцали, която слагат в ковчега на мъртвото Е., за да си има братче; 8) карат майката да играе хоро в деня на погребението, за да не умре и другото и дете.

Лозанова, Г. Лекуване на едномесеци в обичаите при погребение у българи и сърби. – БЕ, кн.2 1989; *Попов, Р.* Светци и близнаци в българския народен календар. С., 1991. *РАЧКО ПОПОВ*

ЕДНОНИЦА = ТРИМИРЕНЕ

ЕДНОРЪКИЯ = ДЯВОЛ

Елен – традиционна бродерия

ЕДРЕВДЪН = АНДРЕЕВДЕН

ЕДРЕЙ = АНДРЕЕВДЕН

ЕЛА = КУМОВО ДРЪВЦЕ

ЕЛЀН – животно с небесна, слънчева символика. Според народните вярвания СЛЪНЦЕТО язди на Е. или самото то е Е. със светещи златни рога. Мотивът за слънчевия Е. е разпространен в българския фолклор. Наред с това животното се осмисля и като посредник между горния (небесния) и долния (подземния) свят. Често то се свързва с тотемистични представи. За култова почит към Е.по нашите земи свидетелстват много скални и графични изображения от XIII–XI в. В народната вяра Е. е животно на САМОДИВИТЕ. Горските деви се възприемат като ездачки на крилати Е. Млякото на сърната и РОГАТА на Е. крият необикновена магическа сила – те правят хората силни юнаци и предпазват от зли духове и БОЛЕСТИ. Народната традиция окачествява убиването на Е. като голям грях. Според поверието веднъж в годината Е. идва сам при хората и им става доброволна жертва. Веднъж ловците не изчакали умореното животно да си почине и го убили. От тогава Е. престанал да идва и да им става КУРБАН. Легендата за самоволната жертва на Е. е отнесена календарно към празниците на слънчевите християнски светци Константин и Елена, Петър, Павел, Илия, Пантелеймон. Вж. ТОТЕМИЗЪМ.

Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *РАЧКО ПОПОВ*

ЕЛИНИ = ИСПОЛИНИ

ЕЛИСЀЙ, Лисѐй, Лисѐ, Лисò (14 юни) – народен празник, който се чества в деня на св. пророк Елисей. В народните представи Е. е един от светците-градушкари, свързван найчесто с ВЪРТОЛОМЕЙ и *Вида* (ВИДОВДЕН), която се смята за тяхна сестра. Изразът „Видовден види, а Герман, Лисе и Вътоломей ще па-

костят отстрани" прибавя към тази група на светците още един. Е. се почита като защитник от ГРЪМ И ГРАДУШКА (през ЛЯТОТО) и от виелици (през ЗИМАТА). Не се работи нищо в дома и на полето. Е. се празнува и за предпазване от БОЛЕСТТА *лисо, лисата* (косопад). Според народното поверие *лисо* е лош дух, който носи болестта и може да я излекува. Засегнатите от нея, наричани *келеши*, почитат Е., като палят свещи в църква на празника, излизат на полето и се поливат с отвара от лековити билки, къпят се в *леви* води и дават различни обети за изцеление. До Е. завършва сеитбата на просото. Народът казва: „До Е. ако си сеял, ще жнеш; ако не си сеял, няма да жнеш". Чертите, приписвани на св. Е., разкриват образа на предхристиянско божество – повелител на летните природни стихии.

☰ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.290, 653; *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1971, с.231; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, с.33, 114.

✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ЕНДРИН = АНДРЕЕВДЕН

ЕНЬО = ЕНЬОВА БУЛЯ

ЕНЬОВА БУЛЯ, Яново буле, Яновче, Еня, Еньо – 1. Момински обичай, изпълняван в основната си форма на ЕНЬОВДЕН в южнобългарските тракийски райони (Пловдивско, Старозагорско, Бургаско, Родопската област, Странджа, Сакар) и сред тракийските преселници в Североизт. България, Добруджа, Бесарабия, Южна Русия.

Еньова буля

2. Название за основното обредно лице, което дава името на целия обичай, Е.Б. е 3, 4, 5-годишно момиченце, което се избира съобразно с местната традиция – да е СИРАЧЕ, ИЗТЪРСАК, дете от първо венчило на живи родители, болнаво дете. Обличат Е.Б. в „честита", „целокупна" къща, т.е. където съпрузите са в първи брак, здрави и с живи деца. Задължително използват части от булчинско облекло – женска РИЗА с широки ръкави, препасана с коланче, отгоре червен *кавад* (връхна дреха с ръкави до лактите), на главата червено було, метални булчински накити и ВЕНЕЦ от ЕНЬОВЧЕ и други набрани през нощта срещу Еньовден цветя. В ръце Е.Б. държи стръкове зеленина. Тя е боса и момите пазят да не стъпи на земята. Обичаят Е.Б. включва два обредни момента – обхождане на селското землище и напяване на китки. Срещу Еньовден момите топят китки с вързан на тях пръстен или друг белег в котел с *мълчана вода*, донесена от две *чисти* девойки, покриват го с червена престилка, кърпа или мъжка риза и го оставят през нощта да престои „на звездите" под трендафил. На места приготвят по една китка за всеки член от семейството.

Сутринта на празника, след като приготвят Е.Б., момите обикалят селското землище в кръг, носейки я последователно на раменете си. Е.Б. размахва зелените клонки в ръцете си, а момите изпълняват специални песни главно с мотиви за плодородие или женитба. Спират при КЛАДЕНЕЦ или чешма и слагат Е.Б. в скута на БРЕМЕННА ЖЕНА – за да е плодородна годината. Някъде задават въпроси на Е.Б. за предстоящата реколта и нейните случайни отгово-

ри приемат за предсказания. След обхождането се връщат в къщата с оставения от вечерта котел. Е.Б. вади китките една по една, а момите припяват кратки пести-припевки, по чието съдържание гадаят за бъдещия съпруг на всяка от тях или за здраве и плодородие (когато припяват китки за цялото семейство). Накрая момите измиват лицата си и Е.Б. с мълчана вода за здраве и плодородие.
Варианти на Е.Б. са приготвената от момите антропоморфна женска фигура от кръстачка на КРОСНО (в Ямболско) или на гюм (в Русенско), облечена също с булчински дрехи. Обредният персонаж Е.Б. се приема като женско сакрално олицетворение на *св. Иван Летни* и по-точно на неговия дохристиянски предшественик. Двете основни характеристики на обичая Е.Б. – гадаенето (за женитба, здраве, плодородие) и кръговото обхождане на селското землище (за да се осигури влага и плодовитост на посевите и да бъдат запазени от ГРАДУШКА и магическо „обиране") отговарят на митологичната представа за летния слънцеповрат, отбелязван с празника Еньовден.
⊜ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 657–676; *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1971, 289–337, 340–348; *Киселинов, Г.Я.* Иванка. Еньовденски обичай в гр.Ресен. – Бълг.народ, кн.2, 1942, 52–55; *Миков, Л.* Женска антропоморфна пластика в два обреда за дъжд от Ямболски окръг. – БФ, кн.4, 1985, 19–27. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ЕНЬОВДЕН, Яньовден, Янѐвден, Иванден, св. Иван Бильобер, св. Иван Летни, Среди лете (24 юни) – празник, с който църквата отбелязва рождението на св. Йоан Кръстител. Народното честване на Е. отразява връзката му с деня на лятното слънцестоене (22 юни) – един от найважните астрономически преломи в годишното време. В основата на празника стои култът към СЛЪНЦЕТО. У всички българи се среща поверието, че на Е. слънцето „играе", „трепти" при изгрев; от този ден тръгва към ЗИМА. Християнизиран вариант на тази представа е митологемата за свети Еньо, който „облича кожуха и отива да донесе зима", „Еньо си облича клашника и тръгва за сняг", „Свети Еньо започва да си кърпи кожуха и се стяга за зима". Вярва се, че на Е. сутринта Слънцето се изкъпва в реките и изворите и поема обратния си път към зимата. КУКУВИЦАТА – предвестница на пролетта, кука само до Е., т.е. от този празник лятото си отива.
С култа към слънцето се свързват редица обреди – моми и невести посрещат изгрева и гадаят по сянката си за здраве и живот през годината; моми, жени и деца се къпят в реките с лечебнопрофилактична цел; НЕСТИНАРИТЕ в Странджа понякога изпълняват своите игри върху огън на Е. е характерно паленето на обредни огньове по високите места около селото, на селския мегдан или по поляните в гората (т.н. *яньов огън* у рупците в Странджа, на места във Варненско, Великотърновско, Ловешко, Пиринския край). В случая земния ОГЪН се явява обредна проекция на небесния огън, т.е. на Слънцето и цели увеличаването на жизнената му сила. Запалените огньове се прескачат за здраве и прогонване на инсекти. В нощта срещу Е. се добива

нов огън, от който се запалват всички огнища в селото (Варненско). Народът поставя св. Иван Летни в редицата на християнските светци градушкари. За предпазване от ГРАДУШКА на Е. не се работи никаква работа. Същата насоченост имат и еньовденските обредни обхождания в кръг на селските землища и водоизточници (вж. ЕНЬОВА БУЛЯ), при които кръгът-действие вероятно се отъждествява със Слънцето.
Народните възгледи и поверия за Е. разкриват митологичната му същност на граничен период в годишния природен цикъл. Вярва се, че в полунощ срещу празника „небето се отваря" (Югозападна България, района на Скопие); срещу Е. „морето спира да се движи" и се къпят в него за здраве (българите от Беломорска Тракия); в нощта срещу Е. „земята се отваря" и демоничният дух-стопанин на заровеното имане проблясва като пламък; срещу Е. звездите „слизат на земята" и омайват тревите и цветята, придавайки им магическа целебна сила. Е. и особено нощта срещу празника се смята времето, когато се нарушават пространствените и времеви граници между горния и долния свят, когато действат различни свръхестествени същества и демони – САМОДИВИ, ВАМПИРИ, паднали от небето ЗМЕЙОВЕ. Нощта срещу Е. до изгрева на слънцето се мисли благоприятен момент за различни МАГИИ и заклинания. Тогава МАГЬОСНИЦИТЕ крадат чуждото плодородие, „мамейки" с магически действия житото от нивите, млякото и кравите, меда от пчелите. За предпазване от тях е позната цяла система от противодействия. Според народната вяра св. Еньо е патрон на МАГЬОСНИЦИТЕ, ВРАЧКИТЕ, *билярките*, ВЕЩИЦИТЕ.
Е. е смята като особено подходящ календарен момент за предсказания и гадания – за времето, за здравето, за женитба. Между тях най-характерно за празника е моминското напяване на китки (вж. ЕНЬОВА БУЛЯ). Общобългарска е представата за целебната сила на набраните срещу Е. цветя и билки, в която прозира връзката между почитания от народа св.Еньо и предхристиянските божества на Слънцето и вегетацията. Еньовденските треви и билки имат широко приложение в обредната практика и народната медицина (вж. ЕНЬОВЧЕ, КИТКА, ВЕНЕЦ). Отнасяна от едни изследователи към праславянския пантеон, от други – към религиозните традиции на античното субстратно балканско население, еньовденската обредност несъмнено е езическа по произход. Е. е християнизирана адаптация на паганистичен празник в чест на лятното слънцестоене.
⊜ *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1971, 235–267; – Празничен огън. – В: Очерци по българския фолклор. Т.2, С., 1969, 216–217; *Дражева, Р.* Аграрни магически обреди, свързани с деня на лятното слънцестоене при източните и южните славяни (XIX – нач. XX в.) – ИЕИМ, кн.14, 1972, 175–193; *Венедиков, Ив.* Медното гумно на прабългарите. С., 1983, 221–231. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ЕНЬОВКА = Еньовче

ЕНЬОВСКА КИТКА ⌕ Китка

ЕНЬОВСКИ ВЕНЕЦ ⌕ Венец

ЕНЬОВЧЕ, ѐневка, ѐнювец, ѝнювче (Yalium verum) – дребно горско цвете с жълти цветове, което цъфти по Еньовден. Според народната вяра

Е. е лековита БИЛКА и може да предпазва от САМОДИВИ, ЗМЕЙОВЕ, различни БОЛЕСТИ. У всички българи е позната представата, че в нощта срещу св. ЕНЬОВДЕН и до изгрев слънце билките са най-лековити. Затова срещу празника и сутринта преди слънце баби, жени, моми и деца берат Е. и други треви и билки, от които увиват *еньовски венци* и *китки.* Накичени с тях и с песни посрещат изгрева на Слънцето. През еньовски венец се провират за здраве. С Е. е закичена ЕНЬОВАТА БУЛЯ от едноименния обичай. Еньовските китки и венци се пазят през цялата година и се използват за лекуване.

🕮 *Раковски, Г.С.* Показалец или ръководство…, Одеса, 1860, с.11. *Илиева, Ат.* Растенията от българско фолклорно гледище. – СпБАН, кн.18, 1919, 154–155; *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. С., 1974, с.618. ✎ *Маргарита Василева*

ЕНЮВЕЦ = Еньовче

ЕНЯ = Еньова буля

ЕРЕМЍЯ, Ермѝя, Ирима̀, Ирмѝнден, Зъ̀мски ден (1 май) – празник, честван в деня на християнския светец пророк Йеремия. Народните обреди са свързани с поверието, че на този ден излизат от земните се леговища ЗМИИТЕ и самият змийски цар. За предпазване от змии се извършва обредното им гонене, познато главно в западнобългарските райони. В навечерието на Е. след залез слънце жени, моми и деца обикалят къщата и двора, дрънкат с маши, ръжен, огрибка и изричат високо заклинателни формули за пропъждане на змиите. По-рядко се пали огън, прескача се от домашните, с огън (жар) се обикаля къщата. Магическите практики народната вяра залага върху отгонващото действие на огъня и железните предмети, минали също през огън и свързани с огнището. На Е. се спазват строго забрани за работа – жените не предат, не плетат, за да не се влачат змии след тях, да не ги хапят; мъжете не орат, не сеят, за да не „ерменяса" (посинее и се разложи) зърното. Бременните жени не работят нищо на Е., за да не „ерменясват" децата, които ще се родят. В Пиринския край Е. се тачи за предпазване от ГРАДУШКА.

За Зап. България и други райони (Хасковско) Е. е денят за обредно приготвяне на ПОДНИЦИ – *газене чирепни* (Северозап. България). Призори моми и невести с песни донасят глина от едно, три или повече места извън селото; изгазват с боси крака, като се сменят последователно, за да участват всички (без бременните; тези, на които не траят децата; приготвяли или изпратили скоро МЪРТВЕЦ). При газенето пеят песни, идентични със заклинателните наричания срещу змиите. Вярва се, че който е газил подници, няма да го хапят змии през лятото; ако го ухапе змия, няма да е смъртоносно; такава мома няма да бъде залюбена от ЗМЕЙ. Познато е и схващането, че змия не влиза в къща с подница. Приготвянето на подниците става на едно място от по-възрастна опитна ЖЕНА (или под нейно напътствие), или от всяка жена отделно в дома и. Правят се нечетен брой подници – за да имат стопаните деца. Приготвянето на подниците като традиционно съоръжение за изпичане на хляб явно има отношение към идеята за плодородието в дома. Развръзката между обичая, вярванията около него и Е. се разкрива в древната представа за хтоничната природа на

змията и нейната плодоносна функция. Е. като общ календарен момент за изпълнението на двата обичая (гонене на змии и приготвяне на подници) отразява двойнственото отношение на човека към змията – едновременно опасна за него и носеща му плодородие.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 623–627; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 58–60, 63; *Николова, В.* Обичаят за правене на подници у българите. – БЕ, кн.2, 1986, 35–44. ✎ *Маргарита Василева*

ЕРМЕНКИ = Нави

ЕРМИЯ = Еремия

ЕФТИМ = Петловден

ЕФТИМОВДЕН = Петловден

Ѐ́ХО – отклик на някакъв нечист и опасен дух (ДЕМОН), който живее в планинските пещери, скали и върхове. Ако човек го чуе, не бива да му отговаря, защото рискува да загуби зрението или слуха си. Често Е. се отъждествява с горската ЮДА – владетелка на пустите планински места, на ветровете и бурите.

🕮 *Георгиева, И.* Българската народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ЕШКАРИ = Кукери

Ж

ЖА̀БА – свято животно в тракийските земи, тъй като е благословено от св. Богородица. Народната традиция забранява убиването на Ж. – „грехота е". Когато Божията майка родила, никое животно не отишло да и занесе храна. Само Ж. я посетила и я нахранила с „крушова чорба". В знак на благодарност св. Богородица я благословила като умре, месото ѝ да не червяса (да не се вмирисва). Затова, когато чуят напролет първото жабешко крякане, стопаните хващат парче хляб или пари, за да са сити и имотни през годината. Те не разговарят помежду си, за да нямат бълхи. В много случаи Ж. е митологичен символ на подземната влага. Нейната убиване води до СУША. Според отделни представи Ж. носи вода на ожаднелите мъртъвци в отвъдния свят. Използва се и при обичаите за дъжд ПЕПЕРУДА и ГЕРМАН. Често на главата на момичето-пеперуда се поставят живи или мъртви жаби, които след приключване на обреда се изхвърлят във вода, за да завали дъжд. В Северозап. България функциите на глинената мъжка фигура на Герман от едноименния обичай се изпълняват от жива Ж., наричана от участничките *Гошо* или *Гешо.* Обредното погребение на Ж. цели магическото измолване на дъжд.

🕮 *Миков, Л.* Обичаят Герман в Михайловградско. – БФ, кн.3, 1982; *Попов, Р.* Пеперуда и Герман. С., 1989. ✎ *Рачко Попов*

ЖЕЛКА = Костенурка

ЖЕЛЯ̀ЗО – метал, на който се приписва голяма апотропейна сила. Според народното вярване всеки предмет, направен от Ж., има магическата способност да прогонва зли сили, демонични същества, БОЛЕСТИ. Много често такива предмети (нож, ножици, секира, ръжен, маша, верига, сведел, напрусци, дарак и др.) се използват в обреди и магически практики. При родилка и но-

вородено до 40. ден след раждането задължително има ръжен или МАША, за да ги пази от НАВИ. Същите предмети родилката носи със себе си, когато излиза от дома; понякога в престилката и и на шапката на новороденото е вързана желязна халка. При МЪРТВЕЦ се слага НОЖ, за да го пази от превъплътяване. На мартенските празници и ЕРЕМИЯ дрънкат ръжени, маши, огрибки, за да прогонят змиите и гущерите. Магическото значение на Ж. се определя не само от здравината на метала, но и от формата на изработените от него предмети – в повечето случаи остри, режещи. Със секира „заплашват" обредно овошки, които не дават плод, добитък, дори и бездетни жени. При епидемична болест, когато прекарват добитък през жив огън, от двете страни двама голи мъже размахват ножове. С брадва „секат" УРОКИ и различни болести; болни от *клини* деца „зарязват" с трион, за да изгонят болестта. В баянията често се споменават различни предмети от Ж., на които ирационалната народолечебна практика залага твърде много. Представата за силата на Ж. поражда практиката да се изработват и носят амулети във формата на брадвичка, ключ, ключалка и др. Магическата сила на Ж. и железните предмети се търси също в досега им с огъня, през който са преминали. Допуска се, че някои от железните предмети около ОГНИЩЕТО (ВЕРИГА, ръжен, маша) получават апотропейните си качества именно от него като място, обитавано от духа покровител на семейството.

📚 *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972, 172–176; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 65–66. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ЖЕНА̀ – в традиционното общество има подчинено, второстепенно място спрямо МЪЖА. Според библейското писание Ж. е направена от Бог втора – не от земя, а от дясното ребро на Адам. Тя откликва на съблазънта на ДЯВОЛА-ЗМИЯ, заради което е по-грешна от мъжа. Затова според поверието гробовете на Ж. трябва да се копаят по-дълбоки. Според дуалистичното учение на богомилите мъжът и Ж. са равностойни създания, чиито тела са творение на дявола, а душата – на Бога. Основните задължеения на Ж. са да роди и отгледа деца, да извършва всички домашни дейности – месене и печене на хляб, шиене, тъкане, предене, да поддържа чистотата на къщата и двора, да се грижи за здравето на домочадието и за домашните птици и животни. Ж. без деца се нарича бездетка, яловица. По традиция безплодието в семейството се дължи винаги на нея, затова и общественото отношение към нея е отрицателно и недружелюбно. Вярва се, че бездетката е зло за къщата, че тя най-лесно може да се отдаде на магьосничество и заклинания. Бездетни Ж. не могат да изпълняват обредни функции – те не стават кръстници на младоженци и деца, не могат да бабуват по време на раждане. Според традиционните нравствени норми Ж. трябва да бъде работлива и похватна, да върти къщата и семейството, да не е суетна и горделива, да слуша и изпълнява волята на мъжа си, да бъде пестелива. В обредния живот Ж. участва предимно в родилните и погребалните обичаи: на ПОНУДА (първата пита след раждането) отиват само Ж.; мъртвите се

къпят, обличат и ОПАЛВАТ от Ж. Женски характер имат празниците, посветени на болестите (ВАРВАРА, ХАРАЛАМПИ, АТАНАСОВДЕН), на змиите и дивите животни (МАРТА, ЕРЕМИЯ, ВЪЛЧИ И МИШИ ПРАЗНИЦИ) и есенните жертвоприношения от типа на КОКОША ЧЕРКВА.

📚 *Георгиева, Ив.* Жената, семейството, бракът. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.2, С., 1981; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988.

✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ЖЕНСКА КОЛЕДА = ВАРВАРА

ЖЕНСКИ ВОДИЦИ = ИВАНОВДЕН

ЖЀНСКО БОЖЕСТВО̀ – в общославянската религиозна система, както и в известните религиозни системи на отделните славянски общности, има и божества, определяни като същества от женски пол. Има сведение, което потвърждава почитането на Ж.Б. и у българските славяни. Според <Житие на Георги Светогорец> – грузински монах от Атон, писано от йеромонах Георги, и през XI в. българи, живеещи около грузинския манастир почитали идол на жена богиня. „Тия неразумни, както казах, служили още на нея и говорили: „Слънце и дъжд и всякакво добро за нас ни се дава от нея, тъй като тя има власт да дарува смърт и живот комуто пожелае".

У източните славяни е известна богинята *Мокош.* Тя е поставена в края на списъка на боговете в <Повесть временных лет> и в други руски ръкописи. Продължение на образа на Мокош е Параскева Пятница, на която се принася прежда, тя преде и води нишката на съдбата. Вероятно една от функциите на Мокош е била същата. Нейното име се свързва или с корена „мокрый", „мокнуть" или с mokos „предене", т.е. богинята преде нишката на съдбата, определя жизнения път на човека. Това я свързва с божества като *мойрите* у древните гърци или *норните* в германската митология. В западнославянската митология е позната богинята *Жива,* разглеждана като въплъщение на жизнената сила и противопоставена на смъртта. Споменатата в <Житие на Георги Светогорец> богиня е сходна с Жива и повече с Мокош. Тя е женско антропоморфно божество и основната и функция е дарителна. Тя има власт да определя живота и СМЪРТТА на хората – най-важните параметри в човешкото съществуване, дава добро, а в по-общ смисъл това е всичко, което подпомага човешкия живот – СЛЪНЦЕ, ДЪЖД, щастие, успех. Несъмнено тя има и гадателна функция, защото определянето на живота или смъртта винаги е свързано с гадаене – кой трябва да живее още, какво ще се случи с него, докога може да живее.

📚 *Цинцадзе, Я.* Българска езическа богиня от XI век според един грузински извор. – Исторически преглед. 1960, кн.2. ✎ *АНАНИ СТОЙНЕВ*

ЖЀРТВА, жѐртвоприношение – обект, който един субект по своя воля предава завинаги на друг, разчитайки в ответ да се сдобие с неговото доброжелателство, помощ и закрила. Ж. е един от универсалните механизми за регулиране взаимоотношенията между човека и заобикалящия го свят. Умилостивителната, предпазваща, изкупителната, благодарствената Ж., макар и реализирана на принципа "do ut des" („давам ти, за да ми дадеш"), се различава от обикновения дар главно по това,

че е предназначена не за човек, а за свръхестествени субекти: добри и зли природни стихии, свързани с ВОДАТА, ОГЪНЯ, въздуха и най-често одушевявани; зооморфни или антропоморфни езически ДЕМОНИ и божества; християнски светци, Богородица и Бог. В този смисъл Ж. е безвъзвратна – в отговор не следва конкретен материализиран дар, а добронамереност и помощ, която в пообщ план може да донесе материални блага на пожертвователя. Ж. възниква в зората на човешката цивилизация въз основа на колективни императивни представи и вярвания, формиращи ранните форми на религия, но в една или друга форма и степен тя и до наши дни съпътства религиозно-магическата и празнично обредната сфера на социалната общност и индивида.

В българската традиционна народна култура Ж. присъства във всички дялове на празнично-обредната система: семейни и родови, календарни и трудови празници и обичаи; широко е представена и в областта на традиционната народна медицина. Жертвеният обект може да бъде природен (вода, цветя, билки и лековити треви, пчелен восък и МЕД и др.) или произведен от ръката на човека (хляб, сирене, ВИНО и др.), т.е. от неусвоеното или от усвоеното, културното пространство. От друга страна, жертвените обекти, независимо от произхода си (неусвоено-усвоено), могат да се поднасят в суров или обработен вид – още една асоциация с опозицията неусвоено-усвоено. Ж. е кръвна и безкръвна. В по-голямата си част тя е храна: житни и бобови растения, плодове, зеленчуци, хляб, мляко и млечни продукти, яйца, мед, растително масло, домашни животни, птици, риби. Както пише Е.Тейлър, „от всички жертви девет десети и повече се състои в приношение на ядене и свещени пиршества". Най-широко разпространение и устойчивост след българите, както и сред другите славянски и балкански народи, има кръвната Ж., у нас обикновено наричана КУРБАН. Коленето на курбан в едни случаи е календарно определено, а в други се прави при възникване на необходимост. На Ж. курбан се приписва изключително важно значение – продуциращо, апотропейно, умилостивяващо. Ж. може да се избира от кръга на домашните животни и птици (крава, вол, бик, теле, овца, овен, агне, петел, кокошка, пиле; свиня – само на КОЛЕДА) и рибата (обикновено с люспи). Извън този кръг остават кон, магаре, коза, смятани за НЕЧИСТИ (в сакрален смисъл), както и непосочените домашни птици. Дивеч не може да се дава Ж. Видът на жертвеното животно, както и неговият цвят (бял-черен) се определя в зависимост от това за каква (небесна или хтонична) свръхестествена сила – божество, СВЕТЕЦ или ДЕМОН, е предназначен курбанът. Най-добре е животното да се пече или вари цяло; на късове се готвят само най-едрите животни, като при това главата и краката се запазват цели. Яденето на Ж. във всички случаи има колективен характер, дори и когато се принася в полза на индивид, и става винаги, колкото и да е далече, в границите на селищното землище (усвоеното пространство). На трапезата с курбан обикновено се изпълняват песни с религиозно-митично съдържание и се играе ХОРО. На по-старинен етап това се прави още от началото – при

коленето и готвенето на курбана. По пръскането на кръвта при заколването, по костите (крак, плешка) и вътрешните органи (сърце, далак) на Ж. се гадае за плодородие, здраве, приплод от домашните животни, за климата през сезона или цялата година, особено при курбаните на календарни празници (напр. Коледа, ГЕРГЬОВДЕН) Някои кости на Ж. се пазят за лекуване, за МАГИЯ, като апотропеи. Костите на Ж. се заравят на *чисто място* – което не се тъпче и където не може да ги изядат КУЧЕТАТА; костите може да се хвърлят и в реката. Често се изгарят и по дима (посока, яснота, гъстота) се отгатва дали е задоволен този, на когото е посветена Ж., а се правят също така и предсказания за бъдещето.

В редица български вярвания (намерили най-сполучливо художествено отражение в баладичния фолклорен мотив за *вградената невеста*) се съдържат реминисценции на човешка Ж. при градеж (на култови и обществени сгради, мостове и др.), при влизане в нова къща, при разкопаване на заровено ИМАНЕ. Когато сградата не може да се задържи (а често и превантивно), строителите вграждат сянката или стъпката на човек – строежът се заздравява, но човекът залинява и скоро умира. Известна е практиката в основите на строеж да се закопава животно (агне, петел) или част от него. При влизане в нова къща най-напред пускат дядото или бабата; понякога те преспиват в новия дом, преди да се настанят останалите домашни. Означаването на мястото и задържането там на заровено имане става с хвърляне на човешка дреха, с колене на животно. Очертава се вероятна линия на последователно заместване на човешката Ж. (човек, сянка, стъпка, дреха) с животно, а после и с части от него. Според изследователите тази Ж. е предназначена за митичния СТОПАН на мястото или с нея се цели създаването на стопан – пазител на обекта. Във вярванията и митичните песни за отвличане на мома от ЗМЕЙ, змейова сватба, също се съзират следи от човешка Ж., осмисляна тук като брак с божеството.

В южната част на страната е разпространена легендата за доброволната Ж. на ЕЛЕНА (сърна, бик, крава) на големите летни празници, в която е отразена идеята за умиране и възкръсване на определен вид животно – далечен отглас на тотемистични обреди, адаптирани с времето към аграрните култове на умиращите и възкръсващи божества. Вж. СВЕЩЕНО ЦАРЕУБИЙСТВО.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, Т.1, С., 1981, 352–356; *Арнаудов , М.* Български народни празници, С., 1943, 157–162; Студии върху българските обреди и легенди, Т.II, С., 1972, 223–229; *Колева, Т.* Гергьовден у южните славяни С., 1981, 29–109; *Тодоров, Евг.* Древнотракийско наследство в българския фолклор, С., 1972, 81–135; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология, С., 1983, 42–45; 126, 172–174; 177–178.

МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ = ЖЕРТВА

ЖИВ ОГЪН ⌕ Огън

ЖИВА ⌕ ЖЕНСКО БОЖЕСТВО, ЖИВОТ

ЖИВА ВОДА ⌕ ВОДА

ЖИВО̀Т – в най-абстрактен план земното съществуване на всеки човек се осмисля и възприема като

един съвсем малък период от цялостния и безкраен жизнен цикъл. Ж. продължава и в отвъдния или оня свят, но вече само като Ж. на ДУШАТА. Духът е вечен, а плътта е преходна: „Човекът е от кал (земя) и затова след смъртта си пак кал става (в земята отива)". Ж. е най-висше благо, дадено ни от Господ. Той е в постоянна опозиция със СМЪРТТА. Символизира положителното и светлото начало, еквивалент е на здравето, успеха и богатството. Аналогично е противопоставянето между *живата* и *мъртвата вода*. В славянската митология богинята на Ж. е *Жива*. Тя е антипод на смъртта (чиято богиня е *Мара, Мора, Марена*). Ж. не бива да се отнема насилствено и преждевременно. Това води до вредни последствия – самоубийците се смятат повсеместно за НЕЧИСТИ ПОКОЙНИЦИ, чиито души се превръщат във ВАМПИРИ, САМОДИВИ и ВЪРКОЛАЦИ.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. *Рачко Попов*

ЖИВÒТНИ – имат голямо значение в традиционната българска култура, както и в процеса на формиране и функциониране на всяка митологична система. Причините са няколко: още в най-ранния стадий от човешката история Ж. не се разграничават рязко от племенния колектив нито на синхронно равнище (Ж. се включват в социалната йерархия и някои от тях се превръщат в обект на почит), нито в диахронен план (постепенно възниква идеята за произхода на племето от Ж., стояща в основата на ТОТЕМИЗМА). Съществена роля при оформяне на представите за Ж. играе и процесът на тяхното опитомяване и отделяне от дивата природа. В митопоетичното съзнание Ж. образуват един от двата главни митологични ходове – зооморфен или териоморфен, който носи информация за основополагащия мит, респективно за особеностите на цялостната културна система. Днес трудно би се реконструирало наличието на тотемистични представи у етноси, участвали във формирането на българската народност. Отделни свидетелства говорят, че някои прабългарски родови имена произлизат от названия на птици и животни. Предполага се, че тотемни Ж. сред голяма част от народите на Евразия, включително и на Балканите, са били МЕЧКАТА и ВЪЛКЪТ. Днес по-точно би могло да се говори за реликти от някогашна култова почит и сакрално отношение към определени животински видове. Античните автори споменават за култ към КОНЯ сред тракийските племена. Този култ е особено силно развит и сред прабългарите, чието знаме е КОНСКАТА ОПАШКА, а основно питие – кумисът (кобилешко мляко). Култът към ЕЛЕНА е типичен за траките (при тях еленът е слънчев символ) и прабългарите. Като свещени Ж. при различни обстоятелства се разкриват кравата, КУЧЕТО, ЗМИЯТА, ОРЕЛЪТ, мишката. Още повече, че тези Ж. са често атрибути и ипостаси на старинните езически божества Хера = крава; Асклепий и Хигия = змия; Тангра = орел; Аполон = мишка). За сакралното отношение към някои животински видове в миналото може да се съди от археологическите паметници и произведенията на народното изкуство, от фолклора, в който приказките за Ж. представляват съществен дял и от съхранените поверия и празници, свързани с тях (*Мечин ден, Вълчи празници, Мишкин и Зайков ден,* празници против змии, *Конски Великден,* ПЕСИ ПОНЕДЕЛНИК и др.) Прави впечатление, че християнската религия възприема и адаптира по свой начин тези старинни, езически по своя произход представи, като ги обвързва с култовете към светците. С течение на времето *св. Андрей* се превръща в господар на мечките, *св. Марина* – на змиите и къртиците, св.Филип и *св. Петка* – на вълците; СВ. ВЛАС и СВ. МОДЕСТ на домашния добитък. Църковната иконография разполага с образци, свидетелстващи за подобна религиозна симбиоза: на икони св. Никола е изобразен с глава на мечка, а св. Христофор – с глава на кон; св. Марина е със змия в ръката, а светците Влас и Модест са изобразени като овчари сред стадата. Много често с помощта на Ж. се представят основни митологични символи. Един от тях е СВЕТОВНОТО ДЪРВО или *шаманско дърво* (дървото на живота, на космоса), претворяващ идеята за триделността на света във вертикален план. Посредством животинския код горният свят (небето, раят = короната на дървото) се характеризират с присъствието на птица – ОРЕЛ, сокол, ястреб, гълъб. Средният свят на земните хора (стволът на дървото) принадлежи на копитните тревопасни Ж. – КОН, крава, ЕЛЕН, БИВОЛ. В долния свят (корените на дървото) властват РИБАТА, КОНСТЕНУРКАТА, ЗМИЯТА, КЪРТИЦАТА, видрата. Ж. играят полагащата им се роля и при цикличната организация на месеците и сезоните в целогодишния природен и обществен кръговрат. Дванадесетте годишни цикъла в ПРАБЪЛГАРСКИЯ

КАЛЕНДАР носят названията на Ж. – мишка, вол, вълк, заек, змия, овца, кокошка, свиня, маймуна, куче. За славянските народи зимата е „вълче време". Пролетта настъпва с идването на прелетните птици (щъркел, лястовица, кукувица) и излизането на змиите. Съответно отлитането на птиците или скриването в земята на змиите е първият признак за началото на сезонния поврат към есента и зимата. Ж. са във връзка с астралните митове. Според преданието след ПОТОПА Господ спасил една кокошка с пиленцата й, като ги превърнал в звезди (съзвездието Квачка или ВЛАСЦИ). Съзвездието Колата (Голямата мечка) представлява каруцата на мъж, тръгнал за дърва. Мечка изяла единия му вол и на негово място той впрегнал дивия звяр. Съзвездието РАЛИЦА (Орион) се осмисля като рало с два вола и орач. Двете отдалечени звезди са „вълци", които искат да изядат воловете. А появата на небесната ДЪГА се свързва с митологемата за женитбата на лисицата или мечката. Понякога Ж. символизират човешките умения и способности: костенурката е мъдрост и познание; змията олицетворява медицинските заложби; вълкът е във връзка с търговията; мечката е плодовитост, раждаемост и майчинство; рибата е сексуална сила; козелът и бикът олицетворяват мъжката потентност; мишката е кражба, а къртицата – лаком за земя човек или слепец. В народната проза Ж. са носители на специфични човешки черти и характери: Кума Лиса е хитруша, а Кумчо Вълчо – глупец. Зайо Байо е страхлив, Баба Меца – тромава и непохватна, Ежко Бежко умен и всезнаещ.

Бешевлиев, В. Първобългарите.

Бит и култура. С., 1981; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; Мифы народов мира. Т.1, М., 1980; *Попов, Д.* Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989; *Фол, Ал., Ив.Венедиков; Ив.Маразов, Д.Попов.* Тракийски легенди. С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ЖИДОВЕ = Исполини, Къпина

ЖИН = Вампир, Сянка

ЖЙТО – **1.**Обобщено название на житните културни растения (пшеница, ръж, ечемик) във вид на посеви (ниви), обект на трайна почит и обредно-магическо въздействие сред българите като народ с развито земеделие. По цялата етническа територия е известна етиологичната легенда, че някога житният клас е бил от корена до върха на стеблото, но Господ, за да накаже една жена, изтрила с него нацапаните си ръце, го вдигнал нависоко. Като видяло това, кучето захапало част от класа и помолило Бога да го остави за него – затова хората днес се хранят с кучешкият дял. Легендата сочи стадиалната обвързаност на култа към Ж. с появата и развитието на земеделието като по-късен етап на човешката цивилизация в сравнение със животновъдството или присвояващите поминъци (лов, риболов) Ролята на кучето се проявява не само в рационален план (ранното му опитомяване), но и в митологичен аспект – като представител на хтоничните свръхестествени сили на вегетацията и плодородието. От сеитба до жътва Ж. като посев е изложено на опасността от природни стихии (суша, градушка) и магическо обиране на плодородието, което поражда противоположно обредно-магическо въздействие от страна на стопаните (заравяне в нивата на кости от жертвена кокошка, залъци от обредни хлябове, великденско яйце, зелена пръчка и др.; обхождане на полето по време на големите календарни празници, свързани с преходните моменти на цикличното природно време и др.) Най-ярко изявени в митологичен план са жътвените обреди с първия и последния пожънат сноп, гадаенето с паламарки и сърпове и особено правенето в края на жътвата на Божа брада (брада на нивата), с което се цели умилостивяване на евентуалните житни демони на вегетацията и осигуряване непрекъснатостта на кръговрата семе-растение-семе.

2. Зърно, семе – най-всеобщият растителен символ на раждането и развитието на живота и плодородието, на който в животинския митологичен код отговарят яйцето. В обичайно-обредната практика на българите Ж. като зърно има изключително широка употреба. В суров и сварен вид то се използва както като символ на жизненост и плодородие, който не само ги носи, но и ги предизвиква, така и като безкръвна жертва на божества, демони и покойните предци (хвърля се в извори и кладенци, на птици, самодиви и болести, на мечката на Андреевден; поръсва се с него *бъдника, полазника, коледарите и сурвакарите*, кади се на Бъдничевечерската трапеза, в съд с Ж. чукат и благославят коледари и сурвакари, обсипват с Ж. невестата при венчавка и влизането й в дома на младоженеца и др.) В много от тези случаи Ж. представлява панспермия, в смисъл на сбор от различни житни семена; в други се предпочита пшеницата като най-чиста и благословена.

3. Коливо, куча – варена пшеница,

подсладена и ароматизирана. Изключването на ръжта от коливото, приготвянето на обреден хляб и осветяването в църква или на гробищата се опира на християнската митологема за прокълнатата от св. Богородица ръж, която единствена от всички житни растения не й се поклонила след раждането на Исус. Коливото, въведено вероятно под гръцко църковно влияние, най-последователно се употребява в погребалната и поменалната обредност (погребения, помени и задушници), както и при честване на семейно-родова, лична, селищна, еснафска служба, като елемент на култа към мъртвите и покойните предци, в митологичното мислене свързани с идеята за хтоничния характер на вегетацията и плодородието.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, т.I, С., 1981, 96–97; *Дражева, Р.* Етнография на България, т.III, С., 1985, 216–222; *Стаменова, Ж.* Жътварският обичай „Брада“, Векове, 1974, I, 76–83; Етнография на България, т.III, С., 1985, 141–154; *Василева, М.* Етнография на България, т.III, С., 1985, 95–127; *Генчев, Ст.* Етнография на България, т.III, С., 1985, 171–192. ✎ *Маргарита Василева*

ЖИТОМАМНИЦА = Магьосница

ЗАБРА̀ДКА – елемент от женската народна носия, задължителен за омъжената жена. З. е белег за възрастово и социално положение. Народното схващане не допуска омъжената жена да ходи без З. Гологлава жена се смята за гола. Значението на З. идва от предназначението й да покрива косата, която се свързва с възпроизвеждащата способност на жената. Жената не трябва да показва косите си пред друг мъж, освен пред своя. В обичайното право смъкването на З. на жена от чужд мъж се смята за най-голямо престъпление, равнозначно на нейното похищение.

Като част от женското облекло З. може да замести жената. З. представлява семантиката на женското начало. Моминото сватбено знаме понякога се прави със З., отъждествявана в случая с невестата. З. се използва при баяния и магически практики; с нея се правят най-тежки магии.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 222–223. ✎ *Маргарита Василева*

ЗАБРА̀НИ – образуват единна система на ежедневния и обредния живот на българите. Спазването им цели осигуряване на здраве и дълголетие, имотност и щастлив съпружески живот, плодородие и добър приплод на домашния добитък. Най-разпространена е З. за женска домашна дейност. Тя е валидна както за *лошите* и за празничните дни от седмицата (вторник, петък и неделя), така и за всеки християнски празник. З. за работа с вълна (предене, влачене, тъкане) и за изработката на мъжка дреха (кроене, шиене) се спазва строго през всички календарни цикли или дни, посветени на дивите животни – Вълчи, Мечи и Миши празници. В противен случай се вярва, че зверовете ще напад-

нат стадата и овчарите, а мишките ще изядат зърното и дрехите в сандъците. В същите тези дни се забранява и произнасянето на техните имена. Обикновено се употребяват табуистични названия, целящи умилостивяването им (ВЪЛЦИТЕ се наричат братя; МЕЧКИТЕ – лели, а МИШКИТЕ – момци или поганци. З. за миене, пране и бухане с бухалка са отнесени към онези календарни празници, които се почитат против ГРАДУШКА И ГРЪМОТЕВИЦИ (седемте велики четвъртъка, ТОДОРОВАТА И РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ и др.) Същата З. се спазва от жените по време на траур в продължение на 40-те дни след СМЪРТТА. Тя е валидна за СЪБОТИТЕ (мъртвешки дни) и за деня, в който е починал човекът. Ако смъртта е била в понеделник, през всички понеделници до 40. ден жените не се мият и не перат, защото според поверието „сапунената вода ще отиде в очите на покойника".

Обикновено З. за работа вкъщи или на полето, свързана с календарните християнски празници, е обусловена от съответния християнски култ към СВЕТЕЦА. Ако светецът се почита като покровител на болестите, не се работи, за да не се разболява домочадието. Ако той е покровител на домашните животни, на този ден те не се впрягат и не се работи за тяхно здраве.

Широко разпространение има и З. за полово общуване, спазвана в навечерието на *лошите дни* (вторник и петък) и на всеки голям християнски празник. Тя е валидна още и за МРЪСНИТЕ ДНИ, Тодоровата неделя и Русалската неделя. Според поверието, ако през тези дни се зачене дете, то ще се роди с някакъв недъг или ще се превърне във ВАМПИР или ВЪРКОЛАК. Родителите спазват сексуално табу и когато децата им боледуват от ШАРКА, за да не разсърдят демоничната старица. Въздържанието от полови контакти е характерно и за празниците в чест на зимния и летния СВ. СИМЕОН, за да не се родят децата „симьосани" (белязани, недъгави). Същата З. се съблюдава и преди обредното оплождане на добитъка (например преди т.нар. *овча сватба* на ПЕТКОВДЕН), както и преди всички обредни земеделски начинания – първа оран, сеитба, жетва и вършитба. В първия случай се вярва, че сексуалната нечистота на стопаните ще доведе до раждането на сакати животни, а във втория – до недостатъчна реколта и до заболяване на житата от главня. Изискването за ритуална полова чистота е валидно за голяма част от обредите, свързани с жизнения цикъл на човека (родилни, сватбени и погребални). Хлябовете и погачите, месени при раждането на дете, при сватба или погребение, са дело само на чисти жени. Полово чисти трябва да бъдат и участниците в обичаите за дъжд ПЕПЕРУДА И ГЕРМАН.

Друга често спазвана З. е за консумацията на определен вид храни. Християнската религия въвежда в празничния календар коледните, великденските, петровденските и богородичните пости, през които се забранява яденето на месо. Най-строг е постът през Тодоровата седмица, известен като ТРИМЕРО (тримерене). Вярва се, че ако момите не постят, няма да могат да се омъжат. На места се среща поверието, че починалите през поста хора, се превъплъщават в зли демонични сили. Християнската религия разрешава само консумацията на риба през го-

лемите празници по време на постите (например на Благовещение, Цветница и Преображение). По време на бременността на жените се забранява да ядат риба и заек, за да не се родят децата им неми или със заешка уста. Майки, чиито деца са починали съвсем малки, не трябва да ядат чесън до Гергьовден и ябълки до Петровден, тъй като на „оня свят млякото на рожбите им ще мирише на чесън и ябълките няма да са им достатъчни". Народната традиция забранява консумацията на тикви след зимния Атанасовден, за да не заболяват хората от охтика; на червени зеленчуци, плодове и вино на Секновение, тъй като на този ден била отрязана главата на св.Иван; на грозде преди празника на св.Богородица; на коприва преди Гергьовден. Постни дни от седмицата са вторникът и петъкът.

Особено обредно значение има и З. да се говори. Ритуално мълчание се спазва при ЗАОРАВАНЕ на селището против болести; при добиването на ЖИВ ОГЪН; при наливането на *мълчана вода* за заместване на обредни хлябове, за обичая ЛАДУВАНЕ, за лечение на болести и разваляне на магии; при преминаване покрай *самодивски* места; при работа на полето през Русалската седмица. След сватбата в продължение на 40 дни БУЛКАТА нѐ разговаря (говее) със свекъра и свекървата си, а също и с кумовете си. Забранява ѝ се да меси тесто и да раздава хляб. Мълчешком се извършват и голяма част от моминските обредни гадания за предстояща женитба от типа на *насяване на просо* (Родопите) и *Пепелница*. (Странджа).

Съществуват и З. от най-различен порядък: да се изхвърля пепелта от БЪДНИКА през Мръсните дни; децата и мъртвите да се оглеждат в ОГЛЕДАЛО; бременните жени да прескачат въжета или животни; мъртвите да се оставят сами в стаята и др.

Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т.1–2, С., 1971–1972; Етнография на България. Т.3, С., 1985. *РАЧКО ПОПОВ*

ЗАГОВЕЗНИ = МЕСНИ ЗАГОВЕЗНИ, СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

ЗАГОВЕЗНИШКИ ОГЪН ⟶ ОГЪН, СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

ЗАГРЕЙ = Дионис

ЗАДỲШНИЦА, **душнѝца, òдуше, вòдуше, òдуше, мъртва събота, мъртвѐм, стари мъртви** – честване за мъртвите. Според официалния православен църковен календар в годината има три З. – в съботните дни преди МЕСНИ ЗАГОВЕЗНИ, ПЕТДЕСЕТНИЦА И АРХАНГЕЛОВДЕН. Жените отиват сутрин рано на ГРОБИЩЕТО, почистват, прекадяват и преливат с вода и червено вино ГРОБОВЕТЕ на своите близки, палят свещи и раздават хляб и варено жито (коливо, куча) „за Бог да прости". Съобразно с месните регионални традиции броят на годишните З. е различен. В Добруджа в петък преди ТОДОРОВДЕН се тачи *тудоровската задушница*, а в събота преди ПЕТКОВДЕН – *петковската З.* Капанското население в Разградско спазва *томината З.* в събота преди Софинден (събота след ВЕЛИКДЕН). В Пловдивско жените правят З. в деня на св. Сава (5 дек.). Независимо от разнообразието в местните традиции, две от годишните З. са най-тържествени и най-тачени. Това са *лятното, черешевото, банското* или *русалското одуше* в съботата след СПАСОВДЕН (наричано още *спасовско одуше*). За тази З. жените багрят

повторно червени яйца, които раздават на гробището в чест на мъртвите. В ранно утро преди изгрев слънце те поставят бутилка с бяло вино или вода на ГРОБА и вярват че в нея се отразява ДУШАТА на покойника. На тази З. те разстилат ОРЕХОВИ листа върху гробовете, за да се приберат по-лесно душите в отвъдния свят. В Хасковско жените забиват четири колчета около гроба и закрепват върху тях памучно бяло платно. По този начин те правят сянка на мъртвия. Другата голяма З. е *Архангеловската (Хрангелското одуше, Голямото одуше, Есенското одуше)*, за което жените раздават специален ОБРЕДЕН ХЛЯБ, носещ най-често името на Архангел Михаил.

Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Добруджа. С., 1974 и Капанци, С., 1985; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986. *Рачко Попов*

ЗА̀ЕК – демонично животно. Вярва се, че върху гърба му язди ДЯВОЛЪТ. Затова хванатият див З. се хвърля завързан в ТРЪНИТЕ, за да се набоде деволът и да умре. Ако З. пресече пътя на човек, той трябва да се върне обратно. В противен случай го очакват беди и нещастия. Ако работата му е неотложна, той трябва да удари коляното си с бял камък и тогава да продължи по пътя. Има поверие, че хората, които отглеждат З., ще бъдат сполетени от злини. Техните домове запустяват и челядта им умира. На бременна жена не се разрешава да яде заешко месо, за да не се роди детето ѝ със заешка уста. В Източна Тракия в чест на З. стопаните почитат първите два или три дни от февруари – *Сечко-Дечко* или деня след ДИМИТРОВДЕН – *Зайковден*. Забранява се всякаква домашна и полска работа, за да не „сечат З. с острите си зъби посевите". Жените замазват пода и стените, за да замажат символично очите и устата на З. Те раздават из махалата специална обредна пита с цел умилостивяване на животното. В някои етиологични легенди З. е символ на МЕСЕЧИНАТА. В Изт. България при СУША се хвърлят заешки глави в реката, за да завали дъжд.

Вакарелски, Хр. Бит и език на тракийските и малоазийските българи. Ч.I, С., 1935. *Рачко Попов*

ЗАЁМНИ ДНИ, Заѐмници, Броѐни дни, Бабини дни – така се наричат първите (в Пиринския край, Разложко, Кюстендилско, Родопската област) или последните три дни на месец март (Пловдивско, Хасковско, Драмско, Струга). Според известна легенда една баба се присмяла на Сечко (февруари), че вече не се страхува от него. За да я накаже, той взел от БАБА МАРТА три дни назаем и докарал голям студ (Пиринския край). Другаде се смята, че Марта взела три дни от април, за да си доизкара яда върху хората с вятър и студ (Пловдивско). Обикновено З.д. се свързват със студено, лошо време. З.д. се смятат подходящи за краткосрочни или по-далечни прогнози. По *Броените дни* в Родопската област се гадае за времето през следващите три месеца (или ги наричат за здравето на отделни хора или семейства). В Кюстендилско има вярване, че каквото е времето на *трите баби* (1. 2. и 3. март), такова ще бъде през пролетта, лятото и есента. Прогностичните практики на З.д. отразяват представата за преход в годишния природен кръговрат от

зима към пролет.

Георгиева, Ив. Народен мироглед. – В: Пирински край. С., 1980, с. 465; – Мирогледът на българския народ от средата на XIX до началото на XX в. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.46; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България, Т.3, С., 1985, с.116; *Стаменова, Ж.* Народен мироглед. – В: Пловдивски край. С., 1986, 300–301. *Маргарита Василева*

ЗАЕМНИЦИ = ЗАЕМНИ ДНИ

ЗАЗЙЖДАНЕ – вграждането на човек в основите на големи сгради (къща, черква, дюкян, мост или кладенец) е обусловено от народното вярване, че ако това не бъде сторено градежът няма да бъде стабилен и траен. Според традиционните строителни обичаи и народното творчество на българите са известни три начина на вграждане: на самата жертва, на човешка СЯНКА или на човешка стъпка. Първият начин е описан предимно във фолклора. Мотивът за вградената невеста на най-малкия от тримата братя дюлгери е сред най-популярните. Тъй като градежът всяка вечер се рушал, братята се уговорили да зазидат онази от своите съпруги, която дойде най-рано да им донесе храна. Понеже по-възрастните издали тайната на жените си, жертва станала невестата на най-малкия брат. Със сълзи на очи той примамил жена си да влезе в незазиданата дупка в единия край на темела (пуснал там венчалния си пръстен и помолил жена си да го извади), след което запушил отвора с камъни. В преданията, свързани със строителните обичаи на българите, по-широко разпространение намира З. на СЯНКАТА на човек. Зидарите измерват с червен или черен вълнен конец (или с пръчка) сянката на човека и поставят конеца (пръчката) в темелите. Тъй като сянката е своеобразен двойник (заместител) на самия човек, то той започва постепенно да слабее и линее и до 40.ден умира. И защото сянката му е вградена в строежа, неговата душа не може да иде на небето: тя остава на земята и се превръща в СТОПАН или ТАЛАСЪМ, който пази сградата. Същата участ очаква и онзи, чиято стъпка е зазидана. По аналогичен начин зидарите измерват стъпката на жертвата са конец, който слагат в темелите. Практиката на З. е особено устойчива. На светогледно и обредно равнище тя е пряко свързана с представите за митичния пазител на дома, сградата или водоизточника, наричан СТОПАН или САЙБИЯ. Намира най-ярко проявление в строителните обичаи. Началото на всеки градеж се ознаменува с жертвоприношение (КУРБАН). При първата копка и при полагането на първия камък се коли мъжко животно – овен, козел, вол или петел. КРЪВТА на ЖЕРТВАТА се оставя да изтече в темелите. На същото място се оставят шише със светена вода и червено вино, китка от здравец и босилек, вързана с червен вълнен конец и стари сребърни или златни монети. Вярва се, че духът на закланото жертвено животно се превръща в стопан пазител на къщата.

Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ЗАЙКОВДЕН ⚲ ЗАЕК

ЗАКЛА̀ЖДАНЕ – 1. на първи огън.

При влизане в новопостроена къща се извършва обредно З. на първия огън в огнището. Съобразно с местните традиции главен изпълнител на действието е най-възрастният представител на семейството (дядо или баба), които при голяма част от семейните обреди и обичаи имат жречески функции. Понякога огънят се пали от кумовете, от бременна жена или от момче с живи родители и целокупна къща (т.е. няма починали родственици). З. на първия огън става на лек ден – понеделник или четвъртък и при нова или пълна месечина.

2. на седянки. На Горещниците, Илинден, Преображение или Голяма Богородица девойките извършват обредно З. на седенките, с което се поставя началото на седенкарския период. То съдържа имитативни магически действия, целящи събуждането на любовни мисли и чувства у ергените (любовна магия). По пътя за мястото на седянката момите влачат след себе си стебла от тиква, лепка или клонки, довлечени от течението на реката. По този начин те искат да предизвикат момците „да се влачат“ след тях. Кладат огън и го прескачат при пъти, за да „горят“ момците за любов. Наливат вода от воденица и я дават тайно на ергените да пият, за да им се „завърти умът“ както се върти воденичното колело. Когато започнат да предат, наричат първата нишка за някое момче, за да го „запредат“ към себе си. Вечерта поставят мокър конец в комина, за да „съхне“ ергенът от обич.

Гоев, А. Седянката. С., 1986; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Николов, И.* Огнището в семейната традиция на българите. – В: Доклади от Втория Международен конгрес по българистика. Т.10, С., 1987. *Рачко Попов*

ЗАЛМÒКСИС (Zalmoxis) – едно от имената прозвища на върховното божество на траките, което доуточнява неговата същностна характеристика; цар, жрец и бог на тракийското племе гети, но и една от персонификациите на Орфей в древна Тракия. Най-ранните и най-правдоподобните сведения за З., се намират у Херодот (IV, 93–96). Античният автор отчетливо разграничава две версии. В първата той разказва местния тракийски вариант на една легенда, а в другата съобщава нейната йонийска елинска интерпретация. И в двете основната идея е за смъртта при траките, която поради същността на учението на З. кулминира в мисълта за безсмъртието, за вечното ново раждане, т.е. за възраждането и оказва по-късно влияние и върху християнството. Глаголът *атанатизо*, употребен от Херодот по отношение на гетите, не се използва, за да се означи с него вярата в безсмъртието на душата. Неговият смисъл е „обезсмъртявам“, „безсмъртствам“ и означава, че гетите не толкова вярват, че са безсмъртни, колкото се правят на безсмъртни и практикуват обредите на безсмъртието. Ясно е следователно, че траките не изповядват вярата в безсмъртието на душата. Учението на З. наблягa върху неразделността между душата и тялото в тракийското разбиране, а неговата нова поява (епифания) след четиригодишно отсъствие в подземното жилище, според преданието у Херодот, нито е метемпсихозна, тъй като те изключват завръщането на една вече позната личност, а и самият З. не приема друг

образ или друга форма. В този смисъл не би и могло да се гостува на З., както посочва Страбон (VII 3, 5). Красноречив в това отношение е диалогът <Хармид> на Платон (155–158), в който един от тракийските лекари на З. заявява, че „както не бива да се почне да се лекуват очите без тялото, така не бива да се почва да се лекува и тялото без душата“. От значение е също, че Херодот описва два начина да се постигне безсмъртие, засвидетелствува ги самостоятелно в двете версии на изложеното от него и не оставя съмнение, че ги разграничава. Според древния автор на едно първо равнище гетите „мислят“, че не умират, а че починалият отива при З.“ На второ място той съобщава как същият З. внушава, че „нито той сам, нито сътрапезниците му, нито потомците им ще умрат някога, но ще отидат на едно такова място, където ще живеят вечно и ще имат всички блага“. Следователно Херодот разкрива най-общо два метода за постигане на безсмъртие – най-малко две равнища на изповядване на учението. Хеланик (фрг. 73), който поддържа принципно същата представа, на свой ред никъде не споменава, че след смъртта душата, отделена от тялото, ще отиде при З. При това положение първият метод покрива идеята за социалната адресираност на учението, валиден е за всички – за масата от населението, и се свежда до постигане на убеждение във възможността за безсмъртие. Вторият метод отговаря на чисто аристократичната концепция за учението, достъпно за посветените в свещеното знание, след като З. обучава андреона (зала, предназначена за мъже) само най-първите измежду гражда-

ните, т.е. аристократичния елит. Несъмнено думата е за различни смислови равнища на внушение на учението и на поведение. Те са доктринално степенувани, но са и социално адресирани и показват, че учението има своята езотерична и екзотерична страна. Двата начина за постигане на безсмъртие поставят редица проблеми най-вече поради отъждествяването на З. с Кронос. Въпросът е как се тълкува З.? Дали той трябва да се схваща като бог на мъртвите, за което посочената връзка е добър аргумент или неговата природа е различна и не бива да се смесва с функциите на покровител на отвъдния свят и следователно трябва да се търси по линия на божествата и мистериите. Принципът този път е не да се изходи от гръцките разбирания за разликата, която съществува между божествата на мистериите и между тези на умрелите, тъй като те наистина обозначават две различни есхатологични системи, а да се преодолеят трудностите, като анализът продължава по логиката на двата метода за постигане на безсмъртие. Първият е експлицитно заявен и се изразява във възможността умрелите да отидат при бога и пак да се върнат на горния свят, както сочи Солин (X, 1–11). В такъв случай З., при когото се отива, е пълна персонификация на един бог на мъртвите и на подземния свят и тази е причината за по-късното му отъждествяване с Кронос. Вторият метод очевидно върви по линия на тайните обреди и на мистериите – *телетай*, за които говори Хеланик. Те се проповядват сред тесните, затворени кръгове на аристократичния елит начело с владетеля, където се внушават тайните на учението. В тази обста-

новка З. въплъщава напълно идеята за едно божество на мистериите, а и Хезихий е особено показателен, след като съобщава, че „други казвали", т.е. не тези „първи от астите", сред чиито среди се извършват сакралните церемонии, че го имали като Кронос. Следователно, няма никакво противоречие във факта, че З. персонифицира едновременно идеите за божество на умрелите и за божество на мистериите, още повече, че една такава постановка отговаря точно на двете равнища на внушение на учението, понеже едно е да имаш надеждата за безсмъртие, а съвсем друго е въз основа на нея да постигнеш обезсмъртяване, т.е. да се превърнеш в бог. Социалната адресираност на доктрината е налице и докато разбирането за безсмъртието има общотракийско звучене и е валидно за цялата маса от населението, идеята, която използва тази концепция, за да обезсмърти и за да превърне отделните личности в богове, е обагрена от тайнствата на мистериите, достъпни само за царя, за владетеля и евентуално като надежда за тесните затворени аристократични кръгове около него. Още през античността прави впечатление, че З. е третото и последно елинско божество у Херодот, което няма съответния еквивалент. Освен това, той се обозначава с три характеристики, защото е и бог, и демон – антроподемон, и най-обикновен човек, за да се наблегне по този начин както на степенното самоусъвършенстване на тракийския династ в системата на *тракийския орфизъм*, така и на посредническата роля на самия З. между света на хората и света на боговете. З. наистина се обявява и за човек, и за демон, и за антроподемон, и за бог, и за жрец, и за цар – характеристики, които всички са верни и не си противоречат. В елинската версия на преданието обаче, в която З. се представя като роб на Питагор на о. Самос, е заложена предпоставката за умозрителната подмяна от страна на гърците на учението за безсмъртието с вярата в безсмъртието на душата. Тя се добавя и по линия на рационалистичното осмисляне на тракийския вариант на легендата, според която която пратеникът, който се изпраща периодично при З., за да му съобщи поръчките и нуждите на съплеменниците си и целият ритуал с човешкото ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ, с хвърлянето върху трите копия и със смъртта на посредника, може да се осмисли като постижение във връзка с вярата за безсмъртието на душата – тя, която отлита, докато смъртното тяло остава. Този е пътят, по който елините разбират обезсмъртяването в тракийската религия като духовен хоризонт на питагорейската система. От гледна точка на тракологията обаче е много по-вероятно да се приеме, че З. датира много години преди Питагор.

С голямо значение за разширяване на проблематиката са многобройните имена прозвища на З. и неговите отъждествявания. Прави впечатление, че в античната писмена традиция неговата идентификация съзнателно се търси във връзка със същностната характеристика на едно върховно божество. Кронос например е типичен случай за елински превод – означение и максимално приближаване до качествената определеност на едно такова божество. По същия начин стои и въпросът с Плейстор – богът на траките апсин-

тии, който също изисква човешко жертвоприношение и е абсолютно съответствие на З. от зоната на Югоизточна Тракия (Херодот IX, 119). Езиковедските изследвания са недвусмислени в това отношение, защото откриват преки паралели с дакийските плейсти, споменати от Йосиф Флавий <Юдейски древности> XVIII 1, 2 и <Юдейската война> II, 120. Те именно са праведните люде сред даките – преките наследници на гетите, които според Херодот са „най-смели и най-справедливи" от траките (IV, 93). Самата дума „плейстой" означава в превод от старогръцки „най-голям", „най-велик" и от културно-историческа гледна точка отлично отговаря на представата за едно върховно божество. По този начин изглежда може да намери обяснение и известието на Порфирий, че З. се почита от варварите като *Херакъл* <Животът на Питагор> 14–15. Името на най-популярния гръцки герой е отново точният му превод – означение, защото според най-ранните митологични версии, *Хера* е не само най-властна между божествата на Олимп и тяхна царица, но и ражда Херакъл. Още по-любопитно е, че в лексикона <Суда> като гръцки вариант на З. се посочва Хера. Следователно неговата елинска идентификация – Херакъл, взема името на майка си и по този начин подчертава, че носителят му е неин син. У Йордан същият механизъм вероятно намира съответствие в Марс (Арес) – божеството на „прославените гети" <Гетика> 39–41, техният прародител – родоначалник, комуто се отдават почести. Той най-добре отговаря на идеята за едно върховно божество, което също изисква човешки жертвоприношения, защото е субект на обреда и не е нещо друго, а е следващият превод означение на З. у този автор. Един от най-важните проблеми произтича от отношението З. – Гебелейзис и от това как те се схващат. Херодот е категоричен в твърдението си, че някои от гетите „наричат него същия (даймон З.) и Гебелейзис, което ще рече, че Гебелейзис е друго име прозвище на З. Етимологията на Гебелейзис разкрива значението на един бог на бурята, на буреносното небе – гръмовержец с урано-соларна същност. Макар че името е хапакс (единичен случай) в античната литературна традиция, съвсем не е задължително да се мисли за неговото окончателно и за действителното изчезване на самия Гебелейзис от култа. От този момент (VI в. пр.Хр.) е възможно той да се синкретизира с други божества, а не е изключено да присъства като преживелица под други имена на божества. Такива имена прозвища, които красноречиво наблягат на същностната характеристика на бога на бурята се откриват в Тракия по линия на неговите идентификации означения ЗБЕЛСУРД – *Сурегетес* – ПЕРКОС. Посочените форми и всички техни варианти, които са смислово равнозначни, се оказват просто квалификации на един бог, чието име остава неизвестно. Всъщност проблемът е дали З. е наистина името на бога или пък той също трябва да се схваща като едно от многобройните определения на върховното божество? Когато описва обреда стрелба с лък, Херодот твърди, че тези, които изпращат стрели срещу връхлитащата буря и заплашват небето, „смятат, че няма друг бог освен техния". От една

страна това означава, че той запазва анонимността на върховното божество, а от друга, че разграничава този основен бог – теос, от демона З. при когото отиват всички умрели – демонът, който някои от гетите наричат също и Гелебийзис. В тази обстановка едва ли има място за съмнение, че формите Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес, Перконис, са епитети, прякори, прозвища на З., а и З. точно както тях, е една от многобройните квалификации, идентификации, означения, определения на анонимното върховно божество, която отвежда към друг аспект на качествения му облик. Следователно богът, чието име така или иначе винаги ще ни се изплъзва, обединява множество и различни характеристики на различни божества, които са повече или по-малко недостатъчно и лошо дефинирани. В случая имената-прозвища Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес, Перкон(ис), както и убедителният елински превод на З. Астрей, (който се среща у Порфирий), а поради идентичност на обичайно-обредните практики и Салмоней, разкриват урано-соларната страна от същността на анонимното върховно божество. Неговото име и неговият образ винаги ще бъдат табуирани и вечно ще останат в тайна в зависимост от действащата в Тракия аристократична доктрина. Поради необходимостта обаче учението да се сведе и в социалната практика, особено в периода след VI в. пр.Хр., тайнствеността донякъде се разчупва, а определени аспекти от качествената характеристика на безименното върховно божество стават достъпни и се разпространяват и сред населението, чрез огласени имена, но единствено като божески епитети, прозвища. Дори само тези наблюдения убеждават, че непосветените, т.е. масата на обикновеното население, не използват едно и също наименование за определена страна от цялостната същност на върховното божество. На свой ред елините, още по-малко римляните биха могли да знаят съкровеното име на това върховно божество и поради тази причина го превеждат със собствени имена като Кронос, Плейстор, Херакъл, Марс (Арес), които приблизително най-точно отговарят на представата им за него. Заедно с урано-соларното начало, безкнижното тракийско учение набляга и на хтоничната характеристика на бога господар. Представата опира до двете равнища за постигане на безсмъртие, най-добре се демонстрира в обичайно-обредната практика и съчетава в един носител и двете начала, но не в чистия им вид, а в смесеното им единство. Въпреки опитите на лингвистите да дешифрират името на З. със значението „земя", при което той трябва да обозначава смислово „бог на земята" и да персонифицира извора на живота, тракийската глоса „залмос", която се запазва в името му, означава „покровител, господар, закрилник", откъдето по-общо „цар" – още една отлична характеристика на върховното божество. Ето защо сред траките трябва да се търси своеобразен религиозен дуализъм на етническа, дори на сексуална основа, при който например З. е носител на хтоничното, а Гебелейзис на урано-соларното начало. Те са една типична синкретична персонификация на соларно-хтоничното единство, въплътено във върховния бог, известен под различни и многобройни имена, пер-

сонификация, характерна за историческата практика на епохата. На свой ред самата доктрина, която произтича от същностната характеристика на това върховно божество, се оформя като соларно-хтонично учение, чиято дуалност е вечен процес на сливане на двете начала – земното и на слънчевото – и на баланс между основните стихии. Особено интересен е проблемът с локализацията на З., тъй като доскоро той се поставяше единствено в североизточните тракийски предели – в земите на гетите. От известието на Платон за тракийските лекари на З. обаче става ясно, че почитането му е валидно и за зоната на Югозападна Тракия и по-точно в Халкидика. Хезихий пък твърди, че при завръщането си от с.Самос в Тракия З. попада най-напред в нейната Югоизточна част. Там той „научил първите от астите" на тайните на своето учение и следователно то е популярно в района между Аполония и Бизантион – в територията на астите. Самият Херодот пише, че това, което научава за З., го узнава най-напред от гърците, които живеят по Хелеспонта, т.е. от тези, които обитават крайния тракийски югоизток. Лингвистичните данни също подкрепят местонахожденията на З. Тук трябва да се изходи от тракийската глоса „залмос", която се запазва в името му и от съставките „салм-", „селм-", които се срещат в географски и в лични имена в Гърция, принадлежат на нелински етнически слой, показват негръцки фонетични особености и се отнасят към трако-пеласгийската етнокултурна общност. Този път найпоказателните примери са с местното име Салмидесос от Югоизточна Тракия и със Салмоней по отношение на Югозападните предели – един легендарен тесалийски, но очевидно предгръцки цар, чийто паралелизъм със З. се проследява чрез обичайно обредните им практики. Любопитно в това отношение е и името на планината, в която живее З. Според Страбон „планината се счита свещена и така я наричат: името й е Когайон". Тя сполучливо е локализирана в двуречието Прут-Серет и очевидно на тракийски език Когайон е преводът за „свещен". В основата на образуването на оронима стои коренът „ган", който влиза и в наименованието на планината Ганос при Хелеспонта – едноименна със селището там. През цялата античност тя изглежда нарицателно за Свещената планина (Хиерон орос), където одриските царе пазят хазната си, а локализацията и се отнася за югоизточните тракийски предели. Коренът „ган" присъствува и в името на прочутата планина Пангей – Пангайон, където се мисли че се намира прословутото прорицалище на Дионис. Според Макробий търсеният религиозен център е разположен точно в зоната на Югозападна Тракия и то на хълма Зилмисос – несъмнено едно реликтово означение на върховното божество – цар З. за тези територии <Сатурналии> I 18. Едно известие на Диодор (I 94, 2) поставя З. в тясна връзка с *Хестия*. Там дори се твърди, че тя е тази, която му дава законите. Вече се знае, че в лексикона <Суда> за гръцки вариант на З. се посочва Хера. Наименованията на богините не са случайни и са търсени като логично обяснение, защото те най-пълно олицетворяват идеята за една ВЕЛИКА БОГИНЯ МАЙКА. В тракийската религия тя по правило се идентифи-

цира със земята, но ражда и своя син – Слънцето. Вероятно по този начин може да се обясни съобщението в лексикона <Суда> че има и богиня тъкмо с това същото име – З., но формата на изписването ѝ е красноречива и звучи *Замолксис*, за да е разбираемо отъждествяването със земята. Във връзка със З. най-колоритни са обичайно-обредните практики в чест на върховното божество и идейните равнища на тяхното осмисляне от аристократичния елит начело с владетеля и от масата на обикновеното население. Най-напред Херодот съобщава за човешките жертвоприношения на З., които се извършват на всеки четири години, защото именно тогава гетите „изпращат едного, избран помежду им по жребий, като вестител при З. и му поръчват това, от което всеки път се нуждаят". За целта пратеникът се хвърля върху три копия и „ако умре, прободен от тях, смятат, че богът е благосклонен". При механизма на реализация на обредната смърт е ясна крайната цел – човекът да стане безсмъртен, да се постигне ново раждане. Това означава, че човешкото жертвоприношение не само е пряко насочено към бъдещето, но то възпроизвежда и реактуализира началния митичен прецедент. По отношение на тракийската среда той се засвидетелствува най-ясно в сведенията за Дионис – *Загрей* и за Орфей и се изразява в разкъсването им. Точно разкъсването, разрязването, въобще унищожението са необходими условия за бъдещото възраждане. И колкото по-радикално, по-пълно и по-окончателно е предшествуващото унищожение, толкова потриумфално и по-тъждествено е новото раждане. Всъщност, смъртта или човешката ЖЕРТВА е естественият завършек на природния и на социалния цикъл, но едновременно с това тя възпроизвежда всевъзраждащата се мощ на природата и качествените достойнства, необходими за живота в обществото. Именно човешката жертва е призвана да преодолее разстоянието между света на хората и света на боговете, тя е идеалният преход помежду им, а периодичното и извършване непрестанно подчертава необходимостта от така мечтаната връзка. Този е пътят на превъплъщението към вечен живот, т.е. към пълното прераждане на собствената природа и към безсмъртието, но според двата метода за неговото постигане, то има за траките различни измерения и не се изразява само до отиването в подземния свят, а е просто път в отвъдния, в другия свят, чието местонахождение не е само преизподнята. Втория обред, съобщен от Херодот, е стрелбата на траките с лък „нагоре, към небето, срещу гръмотевицата и светкавицата". Чрез изпращането на стрели, които са преки подражания, олицетворения на мълниите се преследва целта да се отстранят демоничните сили, вплътени в облаците, и да се отдалечат те от лицето на животворното Слънце. Целият обред е положителен култов акт, защото по този начин се имитира и, макар непряко, се помага на бога на бурята, на Гръмовержеца в битката му с демоните на мрака и на тъмнината, които се противопоставят на слънчевата, въобще на небесната светлина. Всички ритуални действия и най-вече тези летящи нагоре стрели, които не само помагат, но и подражават изцяло на Гръмовержеца-Змееборец, имат предназначението да осигурят

или по-скоро да възстановят пряката връзка с него – безусловен принцип за получаване на безсмъртие, който също както и човешките жертвоприношения се осмисля на различни равнища. Преките взаимодействия между двата обреда ги обединява смислово, каквото е положението и с ритуалите в андреона и в подземното жилище (по Херодот) или в пещерата (по Страбон), където се оттегля З. Очевидно те са посветителни и разкриват две последователно степенувани инициационни равнища. И докато в андреона по примера на свещеносказанията се извършват посвещенията в тайните на митичния прецедент за едно затворено, елитно общество от мъже благородници начело с царя, чрез човешките жертвоприношения и чрез изпращането на стрели към небето, обредно се осъществява действената страна на сакралното знание. На свой ред оттеглянето в подземното жилище или в пещерата изправя пред един мито-ритуален сценарий, който се среща често в Средиземноморския свят и в Европейския Югоизток и демонстрира практиката на изчезване (окултност) и на нова поява (епифания). Вечният цикъл на смяната на живота със смъртта и на постоянното възраждане е налице, а целият обред, чрез който се познава „инициативната смърт" е задължителен при процеса за постигане на безсмъртие и също се съпреживява на различни равнища. Точно те отговарят на двата метода за постигане на безсмъртие, на урано-соларната, но и на хтоничната характеристика на З., на неговите персонификации като божество на мъртвите и като божество на мистериите, на последователно степенуваните инициационни практики, но и на действената, функционална страна при осъществяването на обредните церемонии.
След установяването на римската власт в Тракия З. въобще не се споменава в писмените извори. Това обстоятелство създава впечатлението, че този бог и целият му култ към него като че ли изчезват изведнъж. Следите се губят, обаче, само привидно, защото ликът на това тракийско божество проблясва неочаквано в християнското житие на св.Дазий – съставено през VI в. пр.Хр. Описаният там празник на Кронос, който се чествува ежегодно от войниците, може да се тълкува като вероятно наслоение върху постария култ към З., още повече, че едно от неговите имена прозвища е Кронос. Успоредиците с преданието у Херодот се налагат поради засвидетелстваното човешко жертвоприношение и главно поради жребия, чрез който се излъчва самата жертва. Цялата обредно-празнична церемония съвпада по време с януарските календи, т.е. с настъпването на Новата година и недвусмислено олицетворява вечния процес на обновление и на възраждане – гарантира безсмъртието. Самата контаминация на З. с Кронос, схванат като господар на мъртвите и на преизподнята, е показателна как учението на тракийския орфизъм се изповядва на чисто народностното си равнище, но вече в християнското население на Дуросторум (дн.Силистра), където се локализира разказът от житието. Приемствеността се долавя по-късно в традиционната народна култура по линия на РУСАЛИИТЕ – голям празник, усвоен от завареното население, който носи

името си от римските празници на мъртвите – Розалиите. Русалиите, които са известни с много обичаи и обреди, извършвани само от народа, въобще не се отбелязват между празниците на църквата. Активното ядро, което ги устройва, е русалийската дружина, съставена само от избрани мъже, които се посвещават и играят различни танци под предводителството на ватаф. Очевидно, в тях много елементи напомнят явно на древните мистерии, на формите на един мистериен култ, какъвто не се среща у другите славянски народи. Това показва, че още при първите допири със славяни и с прабългари и по-сетне през езическия период в България тези празници се вмъкват неусетно и придобиват някакво собствено българско звучене. При това не някой друг празник, а тъкмо Русалиите се свързват със САМОДИВИТЕ.

Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989; Залмоксис (нови наблюдения). – История и обществознание, 1989, N 1, 3–16; N 2, 3–17; Опит за локализация на Залмоксис. – ТАВ, 4, 1990, 7–12; Човешките жертвоприношения на Залмоксис. – ГСУ–ИФ, 84–85, 1992; Залмоксис – Гебелейзис и обредът стрелба с лък. – ГСУ–ИФ, 86, 1993; *Венедиков, Ив.* Медното гумно на прабългарите. С., 1983. ✎ *Димитър Попов*

ЗАМЕСВАНЕ НА РУМЕНИК = ЗАСЕВКИ

ЗАМЕСКИ = ЗАСЕВКИ

ЗАОРА̀ВАНЕ – общоразпространена магическа практика, аналогична на ритуално отделяне на „културното" от „природното", на своето от чуждото, за предпазване на селото и неговите обитатели от ЧУМА и холе-

Заораване от кукери

ра, от ВАМПИРИ и други злосторни ДЕМОНИ, от ГРАДУШКА и природни бедствия. То се извършва от двама братя БЛИЗНАЦИ. За целта е необходимо РАЛОТО да се изработи от дърво-близнак за една нощ. Желязото за палешника се събира от девет различни места. Самият палешник се изковава за една нощ от КОВАЧИ близнаци (цигани). Изработването на ралото изисква пълната голота на участниците и спазването на задължително ритуално мълчание. Щом уредът е готов, братята близнаци впрягат два ВОЛА също близнаци (понякога съществува изискване воловете да се впрягат за първи път) и съвсем голи за една нощ изорават една (или три) бразди около селото. В отделни случаи те тръгват в противоположни посоки и на мястото, където се срещат, колят воловете и ги заравят заедно с един кофар, заключен с ключ. Вярва се, че в селото не може да влезе никаква епидемия

или злосторна демонична сила (дори момите не могат да се оженят в друго село). Много често обредното З. е придружено от други магически действия. След З. всички огнища в селото се изгасят. Братята близнаци добиват *жив огън* чрез триене на две сухи дървета, който според поверието прогонва злото. Спорадично през това време две девойки близначки месят и изпичат специална обредна пита. Възрастни жени (най-често ВДОВИЦИ) или чисти моми се събират в някоя крайна селска къща и за една нощ изпридат вълнено или конопено платно (*чумино платно*). През него се провират всички или го дават на мома без родители, която го яхва като кон и обикаля три пъти селото. След третата обиколка платното и уредите, с които е изработено (КРОСНО, НИЩЕЛКИ, разбой, хурка, вретено и др.), се заравят в чужд СИНОР.

Венедиков, В. Български паралели на античния обичай заораване на селища. – Изследвания в чест на акад.Д.Дечев, С., 1958; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991; *Стоилов, А.* Фолклор. – ИНЕМ, кн.1–4, 1925.

✎ *Рачко Попов*

ЗА̀ПАД – една от четирите посоки в пространствения хоризонтален модел на света. На З. залязва СЛЪНЦЕТО; З. се свързва с тъмнината и студа. В митологичните представи З. се отъждествява със залеза, ЗИМАТА и СМЪРТТА. Мирогледната представа за изоморфност на годишния и денонощния цикъл поставя З., като олицетворение на зимата, в семантично съответствие с НОЩТА. Известните в митологичното съзнание различни кодове оформят една семантична редица, в която влиза и З.: зима-нощ-тъмнина-север-долу-ляво-четно-неусвоено. Членовете на тази редица са взаимозаменяеми. В опозицията живот-смърт те отговарят на втория член. Митологичните представи за З. са оставили следи в народната култура, например в погребалната обредност. Пропяването на кокошка като петел, обърната на З. или през нощта, се тълкува като прокоба за смърт. Тялото на МЪРТВЕЦА вкъщи и ориентацията на ГРОБА са винаги с посока изток-запад, като главата се поставя на З. Засяването е от З. на изток; коледарите обхождат домовете също от З. на изток. ✎ *Маргарита Василева*

ЗАПИВ = ГОДЕЖ

ЗАПИС = ОБРОК

ЗАРЕК = ЗАРИЧАНЕ

ЗАРЍЧАНЕ, за̀рек – поемане на обещание, полагане на КЛЕТВА за някакъв вид въздържание: от консумация на определена храна, от работа или от миене, къпане, ресане в определени дни от седмицата, носене на определени цветове (напр. червено, жълто и др.). З. има давност за цял живот – нарушаването на обета води до тежки последици за здравето и оцеляването на човека, положил такава клетва.

З. се прави в случай на заболяване: когато болният не може да се излекува или напротив – когато се е излекувал, но има опасност БОЛЕСТТА да се повтори. З. има обреден характер и се изпълнява в дома на болния и в кръга на семейството му. Обредът се извършва от ВРАЧКА – баячка, лечителка, която определя и съдържанието на поеманото обещание. Меси се прясна пита, пече се в ПОДНИЦА под ВРЪШНИК и се намазва с МЕД. Върху питата се слага чаша ВИНО. Хванала болника за дясната

ръка, баячката го кара да се поклони на ПРАГА, завежда го при ОГНИЩЕТО и напръсква главата му с ВОДА, в която са угасени въглени. После вдига над него питата, обръщайки се към болестта: „Това е за тебе, сладка и медена, наяж се, напий се и си иди от… със здраве. Той (тя) се зарича за твое и за свое здраве да не (следва съдържанието на З.)" Врачката разчупва питата: един залък – за болестта, хвърля през комина, друг дава на болния, а останалото – на домашните. После излива от виното в огъня – за болестта, а на останалите дава да сръбнат. С това З. влиза в сила.

В изложения си вид З. е класически образец за отгонване и умилостивяване на болестта – типичен представител на низшата демонология, чрез своеобразно ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ и табу. Семантиката на обичая е изградена изцяло на митологична основа. З. се извършва в кръга на усвоеното пространство (дома), под закрилата на покойните предци или СТОПАНА на къщата; болестта се извежда извън „своя" кръг (през КОМИНА като граница между свое-чуждо, неусвоено-усвоено) с помощта на ЖЕРТВА (пита, но не квасена, а прясна, опечена в подница; вода, вино, мед,), която е предназначена за умилостивяване и отклоняване на хтоничните демонични сили. Само то З. представлява отказ от храни (най-често месо); действия (с вода – миене; къпане; с КОСА – ресане, плетене) в *лоши* дни от седмицата (вторник, петък); цветове (червен – на кръвта, жълт – на златото) и др., които също сочат връзка с хтоничното.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: избрани произведения, т.I, С., 1981, 761–762. ✎ *Маргарита Василева*

ЗАРОЦИ = Уроки

ЗАСЀВКИ, месене на квас, месене свàкя, меденѝк, зàмески, сеене, чукане, мелене на булгур, замесване на руменѝк – съществен и задължителен компонент от сватбения празнично-обреден комплекс. Правят се в четвъртък в моминия и момковия дом поотделно и поставят началото на същинската СВАТБА. В тях участвуват специално поканени моми и невести, които избират три или девет (но винаги нечетен брой) нови СИТА и нощви, взети от къщи, в които няма починал член от семейството. Преди да започне ритуалното пресяване на брашното, участничките изиграват едно или три хора около ситата и нощвите, поставени върху черга на двора. Хората се изпълняват при съпровод на специални за обреда песни. Първа засява зълвата, облечена в дрехите на невестата, а н места покрита с булото ѝ. Деверът, който е също под покривалото, разбърква брашното с жегъл, кавал или пръчка от родовито дърво. Често той пуска пръстена си в нощвата, а може и пръстените на двамата младоженци. Брашното се пресява през всичките сита едновременно, след като най-горното се изпразни, се поставя под останалите. Смисълът на обреда се крие в символичното замесване (заквасване) на младото бъдещо семейство. От тестото веднага се подготвя пластично украсен хляб, наричан меденик или меденица, тъй като е намазан с мед или захар. Парче от него и част от кваса момите носят на годеницата. С тях тя замесва своята пита. З. завършват с песни и хора, които продължават до свечеряване. Някъде те прерастват в прощални вечери за младоженците, които се разделят с ергенуването и моминството. Тези вечери са известни като *вечерници*.

Засевки

🕮 *Генчев, Ст.* Сватбени обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Генчев, Ст.* Сватбата. С., 1988; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984. ✎ *Рачко Попов*

ЗАТЪМНЕНИЕ – слънчевото и лунното З. се схващат от народа като поличба за предстоящи нещастия и беди – БОЛЕСТ, война, глад, СМЪРТ. З. се получава в резултат на МАГИЯ. Вярва се, че в утрото срещу ЕНЬОВДЕН магьосници свалят СЛЪНЦЕТО при МЕСЕЧИНАТА. Събличат се голи в някое потайно място (в запустяла къща или ХАРМАН, край КЛАДЕНЕЦ или воденица) и със сито или погача в ръцете примамват небесните светила. Превръщат ги с БАЕНЕ и заклинания в червена или шарена крава и издояват млякото ѝ. С това мляко правят най-различни МАГИИ – за любов и омраза, за кражба на чуждото изобилие. В Северозап. България е разпространено поверието, че слънчевото и лунното З. се дължат на ВЪРКОЛАК, който е глътнал небесните светила.

🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ЗБЕЛСЪ̀РД (Zbelsourdos) – едно от имената прозвища на върховното божество на траките, което доуточнява неговата същностна характеристика. Името има паралел в *Гебелейзис* – друга идентификация прозвище на ЗАЛМОКСИС. И двамата носят качествената определеност на богове на бурята. Възможно е също същинското име на З. първоначално да е ПЕРКОС – бог, чието название по-късно се свежда само до епитет на ТРАКИЙСКИЯ КОННИК *херос*, изместено впоследствие, поради табу или по някакви други причини от прякора. Единственото споменаване на З. в античната писмена традиция принадлежи на Цицерон и се среща в речта му <Срещу Пизон> произнесена през 55 г.пр.Хр. (34–35). Ораторът обвинява Луций Калпурний Пизон в редица престъпления и между другото съобщава: „Ти ограби светилището на *Юпитер* З., най-старото и най-таченото у варварите (т.е. у траките – бел. авт.) светилище". През 57–56 г.пр.Хр., като управител на Македония, без каквато и да е основателна причина, Пизон започва безмилостни бойни действия срещу тракийското племе *дентелети* и вероятно по време на тази война оп-

лячкосва светилището, което се намира именно в областта на дентелетите в Югозап. Тракия. Каквито и хипотези да се правят, не може да се отрече, че Юпитер е достатъчна характеристика за З. и просто обяснява местното божеско име прозвище. Епиграфските паметници, в които З. се среща под формите Збелтиурдос, Збелсурдос, Збертурдус, Збертурдос, са дванадесет. Те всичките са посветителни и имат датировка от римската епоха – I в.пр.Хр. – II, III в.Хр. Сравнително бедната документация, която не съдържа никакви данни за функциите на божеството, се допълва донякъде от изображенията му, които присъствуват върху каменните релефи с надписи. Обикновено за представянето на З. се използува иконографският тип на *Зевс Кераунос* или на Зевс Керауниос, който отговаря на *Юпитер Фулминатор* – Фулмен, Фулгур на римляните. В релефите З. заема позата на Зевс Гръмовержец, който с издигнатата си дясна ръка държи светкавица или се готви да я хвърли, а понякога вдясно от него се намира орел с разперени криле – негово въплъщение и едновременно олицетворение на мълнията. Всичко в изображенията говори, че се намираме пред персонификацията на бог Гръмовержец, мълниеносец, светкавицодържец. Но макар и да заимства буквално гръцката и римската иконография, този тракийски бог на светкавицата и на мълнията не е нито Зевс Кераунос на елините, нито пък е Юпитер Фулминатор на римляните. Самата иконография е донякъде обяснение на неговата същност, но в никакъв случай не би могло да се каже доколко тракийското и гръцко-римското божество се покриват. Очевидно думата е за местно върховно тракийско божество със собствена същностна характеристика, към която просто въвеждат детайлите на чуждата иконография. Безспорният за момента факт е, че както елините, така и траките превръщат и схващат гръмотевицата, мълнията, светкавицата като атрибути – определения на своя върховен небесен бог. На свой ред езиковедите са общо взето единни в крайните си заключения относно смисловото значение на З., което съответствува на иконографския образ на гръмовержеца с мълния в ръка. Въпреки различните варианти на дешифрирането на отделните съставки на името прозвище, а именно „Збел-", „Збер-" и съответно „-турдос", „-сурдос", те приемат, че етимологията на З. извежда смисъла на „този, който държи, хваща, обладава мълнията и светкавицата", но също така и на „този, който замахва, засилва мълнията и светкавицата" и при случай я „мята, стоварва, сгромолясва, за да повали, за да събори" с нея – едно недвусмислено означение на гръмовержеца и достатъчно избистрена характеристика на бога на бурята. Значението на възможните етимологични варианти се потвърждава красноречиво и от изображенията на самия З. върху релефите. От тракийските предели е известно и божеството *Сурегетес*. Ако се следва етимологията, теонимът включва смисловата натовареност на „мощен, храбър, силен, могъщ герой", който „убива", който притежава „геройски удар" и едновременно има своя прототип във ведийския бог *Суриа* (Слънце) – самият той небесен, соларен бог. Името на този тракийски небесен соларен бог се среща и върху надписи от Витиния (Мала Азия) винаги във

връзка със Зевс и то като Зевс Сургастес или като Зевс Сургастейос. В този контекст точно Зевс обяснява, превежда, улеснява разбирането на божеското тракийско име, а не обратното. Следователно тракийският бог Сурегетес е и герой херос, който „бие, убива", който нанася „юначни удари" по същия начин, както и бога на бурята – Гръмовержеца Зевс. Тази линия на съпоставки неизбежно отвежда до прекия паралелизъм във функционалното значение на З. и на Сурегетес, до смислово равнозначната качествена определеност и на двете божества – едновременно гръмовержци, които хвърлят, удрят и убиват с мълниите и със светкавиците, но и са небесни, соларни божества на плодородието. По друг начин казано, както Гебелейзис, върховното небесно божество на траките. Основен проблем е как да се разбира З. Въпросът е дали това е самото име на божеството, защото посвещенията от вида „на бога З." го предполагат, или З. и вариантите му са просто епитети, прякори на бога, който се подвизава под гръцкото име Зевс, тъй като посвещенията от вида „на Зевс З." преобладават в надписите. Констатацията, че З. и неговите варианти са епитети на тракийския небесен бог, се налага в специализираната литература и е естествена, след като основното, върховно, небесно божество, бог на бурята – Гръмовержец и соларен бог на плодородието, наистина няма собствено единствено име. Сигурно е, че З. не бива да се разбира като превод на гръцкия Зевс Кераунос или на Зевс Керауниос (Керауноболос), а точно Зевс и респективно Юпитер обясняват, насочват донякъде към същността му, но и към по-пълната характеристика на ураничното божество, чието име ни убягва. Просто съчетанието на Зевс З. е достатъчна квалификация на върховния небесен бог, който е анонимен, а изображенията му са показателни как елинският бог и иконографията му донякъде навеждат на мисълта, отчасти въвеждат, малко обясняват или подсказват някои аспекти от действителната качествена определеност на бога господар, но съвсем не съвпадат изцяло с него. В тази обстановка формите З., Сурегетес, Гебелейзис, Залмоксис и т.н., се оказват определения или още поточно идентификации-означения на един върховен бог, чието истинско лице остава неизвестно. Неговото име и неговият действителен образ винаги ще бъдат табуирани, вечно ще останат в тайна поради действуващата в Тракия аристократична доктрина наречена *тракийски орфизъм*. Поради необходимостта обаче това учение да се сведе и в социалната практика, особено в периода след VI в.пр.Хр., анонимността се разчупва донякъде, а определени аспекти от същностната характеристика на безименното върховно божество стават достъпни и се разпространяват и сред масата от населението, чрез огласените имена З., Залмоксис, Гебелейзис, Сурегетес, Перкос, но, както се разбра, единствено като божески епитети и прозвища. В традиционната народна култура този тракийски Зевс З., най-вероятно преминава под въплъщението и в образа на *св. Илия* – най-точната персонификация на бога на гръмотевицата, дъждоносец, а в непосредствените представи на населението – гръмовник. Самият празник Илинден и обредът имат хето-лувийски соларно-хтоничен произход. Освен това може да се

мисли, че Илия е славянизирано тракийско наименование на празника на гърма и на огъня от най-древния пласт на тракийската именна система. Основният момент в ритуалната действителност е обиколката на небето, на Космоса. Тя се възпроизвежда ежегодно от св. Илия (Слънцето) който кара колесница. По този начин се сливат в едно функциите на бога на бурята с тези на бога на Слънцето. Вероятно върху иконографията на светеца оказва влияние и тракийската представа за Зевс Гръмовержец, който само в земите на траките се изобразява заедно с *Хера* на колесница и може би оттук този образ е пренесен и у други славянски народи. Не е случайно също, че св. Илия – този дославянски ураничен бог, е най-разпространен в Странджанския масив и там е винаги брат на *Св. Марина* – персонификация на ВЕЛИКАТА БОГИНЯ МАЙКА.

Дечев, Д. Една семейна триада в религията на траките. ИАИ, 18, 1952, 7–60; *Фол, Ал.* Тракийският орфизъм. С., 1986; *Попов, Д.* Залмоксис – Гебелейзис и обредът стрелба с лък (под печат). *ДИМИТЪР ПОПОВ*

ЗВЕЗДИ – според различните представи това са дупки по НЕБЕТО, през които Господ наблюдава какво става на Земята; те са свещите или кандилата на Бог и накрая се осмислят като гиздила или китки, които красят нощно време небето. Техният брой отговаря на броя на всички земни обитатели. Когато се ражда човек, на небето се появява нова З. А когато той умира, неговата З. пада. Големите и ярки З. принадлежат на богатите и известни хора. З. на сиромасите са бледи и едва мъждукат. Според народно-християнското предание З. са произлезли от малки топчета от кал или глина, с които Христос си играел като дете. Щом неговия баща Господ ги видял, той накара Сина си да ги хвърли към висините и ги превърнал в З. В друг вариант на дуалистичните легенди З. са направени от Бога и от ДЯВОЛА, когато двамата се надпреварвали да хвърлят камъни към небесата. Българите познават голям брой З. и съзвездия, сред които колата или мечката (Голяма мечка), ЗОРНИЦАТА и Вечерницата, (Венера) ВЛАСЦИТЕ и Квачката (Плеяди) КЕРВАНКАТА, РАЛИЦАТА, РАЛОТО, Остена или Терзии (Орион), Орач (Малко куче), ВЛАХЧЕ (най-малката З. от Голяма мечка), ХОРО (Телец), Овчарска звезда (Сириус), КУМОВА СЛАМА (Млечен път) и др. По тяхното разположение се ориентират във времето и съобразно с тяхната поява започват един или друг вид стопанска дейност – оран, сеитба, извеждане стадата на паша и пр. Този факт намира своя най-синтезиран израз в поговорката „З. са ни часовници". По тях те предсказват промените в метеорологичните условия и гадаят за плодородие през годината. Така например вярват, че ако Квачката залезе преди НИКУЛДЕН, ДИМИТРОВДЕН или ЗАГОВЕЗНИ, реколтата ще бъде богата и ще се родят много домашни животни. Щом тя се появи отново на летния ТОДОРОВДЕН или на ВЪРТОЛОМЕЙ, овчарите хвърлят гегите си и следят какви овце ще се доближат около тях. Ако овцете са черни на цвят, очакват дълга и мразовита зима. Ако нощта е ясна и З. светят ярко, времето ще се развали и ще завали дъжд. Когато видят да падат много З. или пък опашати З. (комети), предричат гибелта на много хора вследствие на епидемия, глад или война. Съществува поверие, че веднъж годишно – в нощта срещу ЕНЬОВДЕН, небето се отваря и всички З. слизат на Земята. Тогава те придават на БИЛКИТЕ необикновена целебна сила. Ако бездетна жена откъсне в този миг билка и пие отвара от нея, ще забременее. Затова всички лековити треви се берат в ранно утро на Еньовден. Вярва се още, че З. влияят благотворно върху всякакви магически начинания. Една нощ под З. се оставят билките, с които ще бъдат лекувани болните. Под З. и под червен ТРЕНДАФИЛ се оставят китките и пръстените на момите при обичаите „ЛАДУВАНЕ" и „ЕНЬОВА БУЛЯ", които имат женитбена насоченост и целят да предопределят бъдещия съпружески живот. Под З. се оставя и семето за посев, за да е плодовита годината. Често в корито под З. се оставят и ризите на младоженците, за да бъдат предпазени от „завързване" (МАГИЯ за лишаване от потентност).

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. – СбНУ кн.20, С., 1914. *РАЧКО ПОПОВ*

ЗДРА̀ВЕЦ (Geranium sp.) – един от основните традиционни растителни символи на здраве, благополучие и дълголетие. В народните песни е възпят като брат на момите, тъй като „моминска китка без З. не може". З. се вплита в сватбения венец и в КИТКИТЕ на младоженците и сватбарите. Със З. КОЛЕДАРИТЕ и СУРВАКАРИТЕ украсяват калпаците си. На БАБИНДЕН невестите и акушерките си разменят китки със З., вързани с червен вълнен конец. Такива китки си подаряват ергените при обреда ПОБРАТИМЯВАНЕ. З. се поставя във водата, с която за първи път се къпе новороденото. Срещу НОВА ГОДИНА или ГЕРГЬОВДЕН стопанката откъсва толкова стръка З., колкото са членовете на семейство й. Нарича стръковете за всеки член и ги поставя на покрива. На следващия ден по свежестта и зеленината на З. гадае за здраве и дълголетие. Със З. кичи прозорците и вратите на оборите. Пак на Гергьовден със З. се вие венецът за обредното агне. Стрък З. се слага и в котлето, където ще се издои първото мляко. С вързани с червен конец китки от З. БАЯЧКИТЕ поливат с мед самодивските места, където болните са стъпили и са се разболели. Китката и зелената пръстена паница, използувани при баенето, се оставят като дар на САМОДИВИТЕ И ДЕМОНИТЕ на болестите. З. се употребява широко в народномедицинската практика.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *РАЧКО ПОПОВ*

ЗЕВС ЗБЕЛСУРД

ЗЀМЛИЩЕ – включва обработваемите площи (ниви, градини, бостани), мерата и ливадите за паша, водоизточниците и оброчните места (каменни кръстове, параклиси, черковища, аязма). З. принадлежи към културно усвоеното пространство, разделящо човека от непознатата, чуждата, неусвоената природа, населявана от зли и вредносни ДЕМОНИ (САМОДИВИ, ЗМЕЙОВЕ и горски ЮДИ). Затова в миналото границите на селското З. са били отбелязвани със забити в земята камъни. За да

бъде предпазено З. от зли духове и болести, то е заоравано за една нощ от двама братя близнаци с два вола близнаци. Вярва се, че изораната около З. бразда не позволява на вампири и самодиви, на чумата и други болести да влизат в селото. Според поверието всяко З. си има митичен стопан, предпазващ го от природни бедствия и епидемии. Този стопан е крилат змей или *смок-синурник*. Той е потаен нощен конник с висок калпак, който излиза от кладенец и в Източните Родопи се нарича *наместник* или *селското*. И накрая стопан на З. може да бъде някой християнски светец – обикновено патронът на местната черква. Ако стопанът не се уважава и ако не му се принасят жертви (курбани), над селското З. се изсипва градушка, настъпва суша или има опасност от епидемии. На големите годишни празници като Гергьовден, Великден или св.Троица (Духовден) селяните обикалят тържествено цялото З. Начело на шествието върви свещеник, който пръска със светена вода всички оброчища, извори и чешми, кръстопътища и стари дървета. Аналогични церемониални обхождания на селското З. се правят и при обичая Покръсти, предприеман по време на суша. На края на селското З. се изхвърлят всички нечисти неща – водата от поливките на болен; дрехите на покойник; яйца или муски, с които са правени магии и пр. Там с топла погача се изнася и чумата.

✎ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981.
✎ *Рачко Попов*

ЗЕМЯ̀ – според етиологичните предания е създадена от Господ с помощта на неговия някогашен съдружник – дявола. Различните варианти разказват, че Бог пратил дявола (жабата, костенурката, гълъба) в дълбините на необятния океан да извади от дъното пръст (пясък или морска пяна). От нея той сътворил З., в средата на която посадил орехово (дряново) дърво. След това създал здравеца и босилека. Бог вързал люлка на ореха и заспал. Дяволът искал да удави своя спящ съдружник и щом тръгнал с него в ръце, З. взела да расте. Станала толкова голяма, че небето не можело да я покрие като похлупак. Тогава Бог пратил таралежа (пчелата) да чуе какво си говори дяволът. От него разбрал, че трябва да „хване З. за пъпа" и да я разтърси (да я удря). Така се образували планините и долините. Според отделни представи от брака на З. с небето се родила Месечината. Вярва се, че З. е плоска като тепсия и се крепи върху рогата на вол (бик, бивол), върху корубата на костенурка, върху главата на мечка, върху петел, риба или змия. Щом животното се наведе или помръдне, стават земетресения. Земната твърд е опасана от змии и риби, а под нея спи змеят. Мястото, където З. и небето се допират, е на края на света; там е палатът на Слънцето, там живеят орисниците, самодивите и демоните на болестите. Вярва се, че през определени годишни отрязъци от време З. е болна (тя е на решето, тя е надупчена). Календарно тези периоди са отнесени към Мръсните дни от Коледа до Водици, към Благовец, Гергьовден и Димитровден. Редица поверия и обреди свидетелстват за култ към З., осмисляна още от древността като женско божество.

При първа оран стопаните целуват бучка пръст и поливат З. с вино. При полагане на клетва в ръцете се държи торба с пръст. При погребение се хвърля шепа пръст.

✎ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. – СбНУ, кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ЗЕРИНТИЯ = Велика богиня майка

ЗИБЕЦИ = Кукери

ЗЍМА – според традиционните схващания на българите годишното календарно време е организирано в два последователни природни и стопански цикъла – зимен и летен. Това деление се осъществява от празниците в чест на *св. Димитър* и *св. Георги*. Според народната поговорка „св. Димитър носи З., а св. Георги – лятото". В този смисъл пролетта и есента нямат самостоятелно значение. Пролетта се осмисля като еквивалент на лятото (в Македония първият пролетен ден 1 март се нарича *летник*), а есента – на З. Една легенда разказва, че в началото на земята имало само лято. Но дивите зверове и влечугите пораснали толкова много, че поискали да се женят за хората. Един жабок (смок) си харесал за жена царската дъщеря. Нещастният баща се помолил на Бога да изпрати сняг и лед, за да замръзнат жабите и змиите по пътя. След това Бог отредил шест месеца в годината да бъде З. Според християнския мит за подялбата на света между светците Бог предоставил управлението на З. на св. Никола и св. Атанас. Затова двамата светии се почитат като господари на зимните бури и вихрушки, на снеговете и ледовете. Съобразно с природните и климатични дадености в различните райони началото на З. е отнесено към Петковден, Димитровден, Андреевден, св. Варвара или св.Ана. Вярва се, че от дългата бяла брада на св. Димитър и св. Никола се изсипват първите снежинки. От митологична гледна точка З. е мъртъв или вълчи период, тя е символ на смъртта и съня, на старостта и неплодовитостта. Затова към нея са календарно съсредоточени всички празници в чест на дивите и опасни за хората и стопанството животни – вълци, мечки, а също мишки, зайци и къртици. В по-голямата си част зимните светци са и покровители на болестите (чума, шарка, епилепсия и др.)

✎ *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991.
✎ *Рачко Попов*

ЗИМЕН СВ. АТАНАС = Атанасовден

ЗИМЕН СВ. СИМЕОН = Симеоновден

ЗЛА̀ТО – метал, чийто блясък и дълговечност обуславят семантиката му. З. се възприема като символ на светлината (оттук и връзката му с огъня и Слънцето), безсмъртието и вечността. З. се свързва и със света на мъртвите, а чрез него – с плодородието. Същите качества се пренасят и върху предметите, изработени от З. Многозначната символика на З. се разкрива и традиционния светоглед и обредната практика. Най-често З. се явява под формата на монета, пръстен, наниз от жълтици, варак. З. паричка се пришива върху шапчицата на новороденото, за да го брани от уроки. В случая към силата на З. се прибавя и предпазното действие на парите, светогледно също свърза-

ни със задгробния свят. Предпазна функция, съчетана с идеята за плодородие, има З.(като жълтичка, рубета, златна тел) в кръщелното облекло на детето и сватбения костюм на БУЛКАТА. З. под формата на варак е постоянен елемент на *сватбената* КИТКА и *сватбения* ВЕНЕЦ. С варакосана, т.е. позлатена ябълка е украсено СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ, КУМОВОТО ДРЪВЦЕ, *дръвцето* на *коледарския цар*. З. присъства широко и във фолклора, което потвърждава голямото му символно значение.

Иванова, Р. Българската фолклорна сватба. С., 1984, 187, 193; *Габровски, М.* За „дръвцето" на коледарския цар. – БЕ, кн.3, 1986, 44–45; *Михайлова, Г.* Костюмът в българската обредност. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 52–82.
МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

ЗЛИ ОЧИ – според народната вяра те са притежание на онези хора, които като бебета са били отбити и повторно закърмени от майките си. Щом погледнат човека или домашните животни, урочасват ги и им причиняват страдания (главоболие, световъртеж, умора у човека; счупване на крайниците на добитъка). Ако срещнат човек, тръгнал на път или на работа, денят му няма да е спорен. Хората със З. о. имат „лоша среща". На тях не им се позволява да вземат участие в обредите и обичаите: не могат да бъдат ПОЛАЗНИЦИ, СУРВАКАРИ, ЛАЗАРКИ; не ги избират за *кумица* при моминското пролетно КУМИЧЕНЕ, за ЕНЬОВА БУЛЯ или ПЕПЕРУДА.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т. 1, С., 1981. *РАЧКО ПОПОВ*

ЗЛО ВРЕМЕ = ВРЕМЕ, НОЩ

ЗМЀЙ, змев, àждер, аждàрка, юнàк (Сакар), **шаркàн**, (българите в Банат), **змейца, змейкѝня** – митично същество, което заема едно от главните места в митологията още от времето на славянското езичество. Наподобява ЗМИЯ, но е много по-голямо от нея, често с криле, с повече от една глава и с различна семантична натовареност – предимно отрицателна. Като митично същество е познат и у другите славянски народи, без това да означава, че представата за З. у българските славяни не е повлияно от характерното за древната балканска култура почитане на змията: сърбохърватски змâj, словенски zmâj, руски змей, украински змiй, белоруски змей и змяя, чешки zmei, полски zmij, старобългарски **ѕмѣи, ѕмии, ѕмїи**, праславянски zmьjь. З. е един от основните противници на Гръмовержеца (вж. ПЕРУН) и представата за него е отразена широко в българския фолклор. Той е основен космогоничен персонаж, изпълняващ функцията на посредник между небесното и земното начало.

Според отделни варианти на етиологичната легенда НЕБЕТО е закрепено на два огромни З., а ЗЕМЯТА е опасана от дълга змия, налапала своята опашка. Когато ГОСПОД хванал земята за пъпа и я разтърси, за да я направи по-малка, под нея видял да лежи З. Произходът на З. се обяснява по различни начини: З. става от змия (гущер) или шаран, които са живели 40 години и не са видени от човешко око; в З. се превръща недоубит или вдигнат от ВИХРУШКА смок; З. се излюпва от яйца, снесено и измътено скришом от кокошка. З. има златни крила. Тялото му е покрито със златисти люспи като на РИБА. Опашката му е като на змия или риба. Главата му е като на ко-

шка или ОРЕЛ. Българските народни песни го описват като хибридно същество – „от кръста нагоре красив момък, от кръста надолу шарен смок". Представите на З. са свързани непосредствено с народната метеорология. Небесните атмосферни процеси и явления се дължат на З. и ХАЛИ, които водят вечна битка по между си. ГРЪМОТЕВИЦИТЕ и светкавиците представляват крилати огнени З. ГРАДУШКАТА и облаците, които я водят, са също З. Спорадично се вярва, че ВИХРУШКАТА е З., който идва да грабне любимата девойка от хорото. СУШАТА също се дължи на З., който е заключил небесната и подземна влага. В Северозап. България се среща поверието, че щом 40-годишен смок и 40-годишен шаран се сбият, на земята настъпва страшна засуха. Тогава всички ергени предприемат обредното изгонване на З. от селището. Те се съблекат съвсем голи и обикалят в полунощ ЗЕМЛИЩЕТО и къщите, като удрят навсякъде с тояги и дрънчат с тенекии. Бурята и проливните дъждове са дело на добри и лоши З., които се бият в небесата. Победените З. падат на земята в облика на хора или големи змии. Ако стопаните ги хранят с мляко в продължение на 40 дни, те отново се вдигат в небето. Нивата, където е паднал З., става много плодородна. Тази представа е свързана с вярата в добрия З., който изпълнява ролята на митичен СТОПАН на селището. Понякога небесната ДЪГА се възприема като З., който пие вода от морето и щом се напие достатъчно, започва да вали. Банатските българи вярват, че когато два З. се сбият, на земята настъпва ПОТОП. Падащите ЗВЕЗДИ (метеоритите) се осмислят като огнени З., които прелитат като КРОСНО над селото. Те са знак за предстоящо бедствие. Слънчевото и лунното ЗАТЪМНЕНИЕ се обясняват със З. и хали, които са глътнали небесните светила.

З. живее във високопланински пещери, където пази ВЕТРОВЕТЕ И ДЪЖДОВЕТЕ. Напролет слиза от височините, изкъпва се в реките и сменя люспите си. Повсеместна е вярата, че тези люспи са особено лековити. Прелита над селата и каца на клоните на стари дървета, наричани „змейчови". Превръща се в животно, в огън, в златен наниз, в пауново перо или във въглен. Ако някоя девойка намери такъв наниз, перо или въглен, З. се влюбва в нея и тя трудно може да се раздели от него. Любените от З. жени се наричат „змейчеви". Те имат бледи и измъчени лица, странят от останалите хора и се възприемат от народа като душевно болни. Според поверието всяка вечер при тях идва З. Той влиза през КОМИНА и остава при своята любима до първи петли. През деня придобива облика на красив и снажен момък с руси коси и стройно тяло. От тяхната връзка се раждат деца-змейчета (ВИТЯЦИ, ЮНАЦИ) с крилца под мишниците. Те са надарени с необикновена физическа красота и сила. При раждането на такова дете девет стари жени (или девойки) се събират за една нощ и мълчешком изпридат прежда, изтъкават платно и ушиват от него ризка за новороденото. След като му я облекат, вярват, че то получава такава мощ, та ще може да убие халата (ламята). На места се вярва, че такива деца се раждат от жени, които са вдигани от вихрушка (змей). *Змейчевата болест* (любов) се лекува от БАЯЧКИ. Те опушват болната с леко-

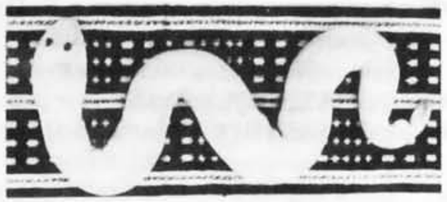
вити треви или я поливат с отвара от билки. Според народните представи З. се страхува най-много от миризмата на тинтявата, комунигата, вратигата и чемериката, които са възпети в народните песни като „змейови билки разделни". В други случаи врачките съветват момата да отскубне няколко рибени люспи от тялото на З. С отвара от билки, в която са престояли и тези люспи, те поливат болната в курника след залез слънце. За да бъдат предпазени момите от любовта на З., се спазват следните забрани: когато гърми и се святка, те не излизат на двора; не пият от вода, която е стояла непокрита под гръмотевиците; задължително участват в пролетните момински обичаи ЛАЗАРУВАНЕ, КУМИЧЕНЕ, БУЕНЕЦ и МАРА ЛИШАНКА, както и в ритуалното месене на глина за направата на ПОДНИЦИ в деня на св. ЕРЕМИЯ (според народното схващане З. побеждава халата с парче от счупена подница). Момите носят в дрехите си скрито „змейово око" – камък, който се забива в земята при падане на гръм. В Сакар З. се умилостивява по обреден начин. Три вдовици замесват тесто и изпичат три кравайчета. Докато вършат това, те са съблечени голи и спазват ритуално мълчание. На следващия ден след залез слънце оставят кравайчетата, които са намазани с мед, под някое „змейчово" дърво. В корена на дървото колят черна кокошка. Жертвоприношението е за З., който трябва да предпази селището от природни стихии и болести.

Образите на З. (Змей Огнянин или Горянин) и змеицата (златокрилица) са особено популярни в българския фолклор. Най-разпространени са следните сюжети: 1) борбата на св. ГЕОРГИ със З.; 2) за змеицата, която идва преобразена като МЕЧКА при овчаря, когото обича; 3) за майката, която в желанието си да раздели своя син от омразната си снаха му прави магия и го превръща в получовек-полусмок; 4) за З., който отвлича от великденските люлки (хорото) своята любима; 5) за магиите, посредством които баячките разделят момата от З. В апокрифни източници от XV–XVI в. З. се споменават като господари на медни ГУМНА (хармани), където те пасат стадата си с метална храна.

📖 *Богданова, Л., А.Богданова.* Любените от змей – душевно болни. – ИЕИМ кн.14, 1972; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Каранов, Е.* Народни вярвания за змея (аждер) и змията в българската народна поезия. – ПС. кн.9, 1884; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Характеристика на българските вярвания за змея. – БЕ кн.1, 1983. *Беновска-Събкова, М.* Змеят в българския фолклор. С., 1992; Български етимологичен речник. Т.I, С., 1971. ✎ *РАЧКО ПОПОВ, АНАНИ СТОЙНЕВ*

ЗМЕЙОВО ЦВЕТЕ = ПЕРУНИКА

ЗМИЯ̀ – в животинския митологичен код е атрибут или въплъщение на хтоничните ДЕМОНИ и божества. Тя е символ на ЗЕМЯТА, на нейната тъмнина и влага, на скритите в нея плодоносни сили. Скрита е в корена на СВЕТОВНОТО ДЪРВО. Заема особено място в космогоничните представи. Според отделни вярвания ЗЕМЯТА е обвита от З., която е нахапала опашката си или се намира в средата на море, в което живее гигантски смок. Други варианти сочат, че небето и земята се крепят върху огромни ЗМЕЙОВЕ. Според народните

Змиорка – обреден хляб

представи З. живеят в края на света или в голяма пещера в долния свят. Те излизат от леговищата си на БЛАГОВЕЦ и се скриват отново на СЕКНОВЕНИЕ (Преображение, Голяма Богородица или Макавеите). Появата им на пролет се ознаменува с разнообразни обредно-магически действия, целящи предпазването на хората и домашните животни от З. През всички мартенски празници на св. ЕРЕМИЯ жените метат къщите и дворовете си, след което запалват сметта и я прескачат. Те обикалят около домовете като дрънкат с тенекии и железни предмети, за да изплашат символично влечугите и да ги прогонят далече. Не плетат и не шият, не пипат конци и въжета, за да не ги хапят З. през лятото. Със същата цел газят с боси крака глината за направата на ПОДНИЦИ на Ермин-ден. На места в чест на З. се почитат и други календарни празници – зимния НИКУЛДЕН, Петрово въже и АТАНАСОВДЕН, ГЕРГЬОВДЕН и ЕНЬОВДЕН. Според традиционните народни вярвания З. е във връзка със света на мъртвите и прадедите. Тя е олицетворение на семейния дух-покровител на къщата, семейството и имота. В ролята си на СТОПАН на дома или нивата тя се нарича *чуварка, въртикъща, домошарка, смок синурник.* Традицията забранява убиването на З. стопан. В противен случай се вярва, че някой от домочадието ще умре. Същото значение има и появата на З. вкъщи или на двора. Ако тази З. се убие случайно, тя се погребва и в продължение на 40 дни на гроба ѝ се палят свещи. В чест на З. стопан се оставя част от обредната ТРАПЕЗА по време на големите годишни празници. Парче от хляба, зърна варено ЖИТО и чаша ВИНО се слагат на тавана, в ъгъла на стаята или до ОГНИЩЕТО. Вярва се, че домашната З. живее под къщния ПРАГ или под огнището. Затова на тези места са съсредоточени много обредно-магически действия: там отвеждат БУЛКАТА, която маже с МЕД и масло прага и огнището; там се коли жертвеното животно в чест на стопана (стопанова гозба, НАМЕСТНИК, СВЕТЕЦ). Във вид на З. се явява и митичният пазител на заровено в земята ИМАНЕ.

В библейските предания З. е олицетворение на ДЯВОЛА. Тя е прокълната от Господ да се влачи по корем, тъй като издала на първите хора тайната за райското ябълково дърво. Поради семантичната си връзка със земята и силите по плодородието З. има особено значение в народната медицина. Редица фолклорни сюжети представят З. като вещо и мъдро животно, познаващо силата на билките и тайнствата на лечителската практика. Не случайно тя е постоянен символ на античните божества на медицината като Асклепий и Хигия. Вярва се, че в устата на царицата на всички З. има безценен камък. Ако човек се снабди с него, придобива умението да лекува, а също и да разбира езика на всички животни. Особена магическа сила крие главата на убита на Благовец З. В нея се

поставят няколко семена босилек и се засаждат (в други случаи с главата се засаждат няколко стръка чесън или лук). Ако растенията поникнат и човек ги откъсне, той придобива способността да вижда всякакви зли духове и да лекува различни заболявания. Вярва се, че З. помага за лечение на „завързани" (лишени от полова потентност) младоженци и на безплодни съпрузи. Ако те хвърлят някоя своя дреха върху две сплетени една в друга З. (мъжка и женска) и после облекат дрехата, ще се изцерят. Със същата цел баячките опушват младоженците и бездетните жени със съблеклото на З. (съблечена кожа). Вярва се, че З. се бои най-много от леска, ясен и явор. Затова овчарските геги се правят от лесково дърво. Образът на З. присъства широко в народното изкуство. Змейки се наричат везбените орнаменти, украсяващи женските ризи и поли. Змиюрка, или гущерица се нарича обредния хляб, приготвян на Песи понеделник в тракийските земи. Той има формата на З. и се яде от всички, за да не бъдат хапани през лятото от З. Вероятно с апотропейна насоченост върху сандъци, хурки, вретена и геги се изписват или изрязват змиеподобни фигури. Изображения на З. има върху зидове, врати и чешми, както и върху множество керамични и метални съдове.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; *Каранов, Е.* Змеят (аджер) и змията (змия) в българската народна поезия. – ПСп, кн.9, 1884; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.I, С., 1981; *Стоилов, А.* Магии за любов и вреда. – ПСп кн.55–56, 1898; *Тенева, Н.* Опит за анализ на някои геометрични фигури в народното изкуство на южните и източните славяни. – В: Проблеми на българския фолклор, Т.8, С., 1991. *Рачко Попов*

ЗНАХАРКА = Врачка

ЗНАЯНИЦА = Магьосница, Врачка

ЗНАЯРИЦА = Магьосница

ЗОРА = Зорница; Сирна неделя

ЗОРНИЦА, Зората, Овчарска звезда, Деница и Вечерница – народни названия на планетата Венера. Навсякъде се смята, че З. и Вечерницата са две различни звезди. Те са сестри, от които Вечерницата е по-възрастна. Никога не се срещат или пък това става веднъж на 7 години. Според друга версия З. и Вечерницата са сестри на двамата братя – Слънцето и Месеца. Но докато Слънцето обича повече сестра си З., която е негова спътница, Вечерницата е любимка на Месеца. Двете сестри живеят накрай света, където се намира дворецът на Слънцето и където живеят самодивите и орисниците. Представите за тях са в непосредствена връзка с близначния мит и съпътстващите го вярвания за свещен инцест между родни брат и сестра. В някои предания за произхода на З. и Вечерницата се разказва, че те били някога сестра и брат. Техните имена били Янка и Янкул (Стана и Мильо; Деница и Юнак-звезда). Децата били откраднати от турците (харизани от майка им в града). Когато пораснали, те се срещнали отново и се харесали. Оженили се и им се родило малко дете. Веднъж при тях дошла стара жена да гледа рожбата им. Тя била родната им майка, която им разкрила, че са брат и сестра. Като възмездие за извършения грях по тяхна молба те били превърнати от Господ в звезди. Според

друг вариант една майка нямала деца и поискала от Бог да я дари с рожба, макар да бъде и люта змия. Родил ѝ се син-смок. Когато пораснал, той поискал царската дъщеря Деница за жена. В сватбената нощ майката видяла през ключалката, че синът ѝ се превръща в красив момък. До него седели св. Петка и св. Мария, а Деница невеста им прислужва. Щом майката издала видяното на кума, младоженците хвръкнали към небесата. Деница станала ясна звезда, която грее на изток, а синът се превърнал в Юнак-звезда, разположена на запад. Вярва се, че тези звезди се събират веднъж годишно. Според друга легенда З. и Вечерницата били брат и сестра близнаци. Носели имената Милан и Милица. (В българската традиция близнаците винаги се кръщават със сродни имена, започващи с една и съща буква). Милица била хвърлена от майка си в Дунав, където била отгледана от една риба. Когато девойката пораснала, рибата я изпратила в дома ѝ, за да се срещне с близките си. Ала тъй като никой не я познал, тя си дала обет, че ще вижда брат си само веднъж в годината. После Милица се превърнала в З., а брат ѝ – във Вечерницата. Ранната сутрешна поява на З. напомня на стопаните, че денят настъпва и е време за извеждането на стадата. Според поверието З. първа изгрява, за да освети пътя на своя брат – Слънцето.

Ковачев, Й. Народна астрономия и метеорология. – СбНУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ЗУНА = Дъга

ЗУНКА = Дъга

ЗЪМСКИ ДЕН = Еремия

И

ИВАН БИЛЬОБЕР = Еньовден

ИВАН КОПРИВАН = Секновение

ИВАН ОБСЕЧЕН = Секновение

ИВАНДЕН = Еньовден

ИВАНОВДЕН, Женски водици (7 ян.) – празник, на който източноправославната църква почита паметта на св. пророк Йоан, Кръстител на Иисус. Народния култ към св. Иван го представя като покровител на кумството и побратимството. На И. кумците с кравай, ядене, вино гостуват у кумовете; слага се обща трапеза. В Южна България и сред таврическите българи празникът е свързан с обреди за побратимство; побратимените отбелязват И. с трапеза. На И. продължава обредното къпане за здраве с „кръстената" на Йордановден вода. Кумът (или деверът) къпе младоженците. Така новото семейство се утвърждава обредно пред селската общност и се затваря годишният кръг на сватбените обичаи. Ергените къпят моми, млади мъже; традиционно е къпането на имениците. В Скопско и Прилепско на Женски водици (местното название на И.) къпят младоженците и момиченцата в първата година от раждането им. Обредните къпания завършват с празнична трапеза в дома на окъпания и размяна на подаръци. Тук невестата отговява пред кума, т.е. прекъсва пазеното от сватбата обредно мълчание. На И. приключват обхожданията на новогодишните маскирани дружини. В Североиз. България *коледарите* окъпват тържествено своя водач (*цар*) на

чешмата. С обща трапеза у дома му, на която някои от момците са в зооморфни и антропоморфни маски, завършва КОЛЕДУВАНЕТО. Някъде коледарите черпят със събраното вино мъжете на мегдана, където се играе общоселското празнично хоро. На светогледно и обредно равнище И. е твърде близък до Йордановден.

⸎ *Арнаудов, М.* Фолклорни приноси от Родопско. – СбНУ, кн.38, 1930, с.12; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986, 255–256; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. В:Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.107. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ИГНА̀ЖДЕН, Идина̀жден, Идина̀к, Млада година, Млад ден, Нов ден (Изт. България), **Игна̀т, Игна̀товден** (Зап. и Южна България) (20 дек.) – празник, честван по източноправославния календар в деня, на свещеномъченик Игнатий Богоносец. Според християнската традиция от този ден започват родилните мъки на БОГОРОДИЦА, което намира отражение и в коледните песни: „Замъчи се Божа майка от Игнажден до Коледа". Това е периодът, през който младите и нераждали жени не работят, за да раждат по-леко. Празничната литургия на И. разкрива подревния предхристиянски мит за раждането на новото Слънце, на Младия Бог, календарно свързан с деня на зимното слънцестоене (22 дек.) Празнуван в навечерието на този ден, И. се смята (в някои райони) за начало на МРЪСНИТЕ ДНИ и на прехода между старата и новата година.

Представата за началото прозира в цялата обредност на празника. В ареала на Изт. България срещу И. е

първата *кадена вечеря*, която носи обреден характер. За нея приготвят постни храни, сурово жито (или просо), цели орехи, лук, туршия. Опичат *игинадски кравай, игинашка питка* от прясно тесто без украса. Върху нея (или върху житото) забождат свещ. Най-възрастната жена (или мъж) прекадява трапезата с тамян, запален върху палешника на РАЛОТО (или керемида). Вечерята е съпроводена с наричания за плодородие. На пепелта от каденето, суровото жито (просо), орехите и недогорялата свещ народната вяра приписва предпазваща сила, затова се прибират и използват по-късно. В Западна България се правят специални ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ. Малко от втасалото тесто стопанката бодва на дарака или четката за ВЪЛНА и прави колаче, което оставя да изсъхне и запазва. Вярва се, че с него може да се лекува от „бодеж". Приготвят се колачета за децата – *кукли* за момиченца, *превитаци, превъртаци* за момченца. В Софийско първия игнажденски КОЛАК се пази за БЪДНИ ВЕЧЕР. Най-характерен за И. и познат на всички българи е обичаят ПОЛЯЗВАНЕ, породил и някои от названията на празника – Поляз, Полязовден. Обичаят има прогностична и продуцираща насоченост. На И. се извършват и други обредно магически практики за осигуряване на бъдещ богат приплод от домашните животни и най-вече от кокошките. В Източна България сутринта на И. хранят кокошките с каденото вечерта жито в кръг от въже или мъжки пояс, за да се множат и да не ходят по чужди дворове. Не се дава нищо в заем този ден, за да се запази „берекета на кокошките" и изобщо плодородието в семейството. Срещу И.

жените мотаят прежда на мотовилките и навиват кълбета – така да са пълни яйцата за мътене. От трескитe, които *полезникът* внася вкъщи, слагат в полозите на кокошките, за да предизвикат носенето на много яйца.

Свързаните с И. народни представи и вярвания отразяват митологичното мислене за характера на този преходен в природата период. Вярва се, че тогава се появяват различни свръхестествени демонични същества, способни да напакостят на хората. Рано сутринта на празника жените посипват около къщата от каденото жито (просо) и пепел, вярвайки, че така ще прогонят *мамниците.* (Изт. България). За предпазване от зли сили в Западна България правят три кръстни знака на тестото за колацитe върху града на тавана. Преди изгрев слънце измитат КОМИНИТЕ и изхвърлят саждите с метлата на двора или на КРЪСТОПЪТ, за да няма бълхи през лятото. Среща се и практиката за здраве да се опасват с ВЕРИГАТА от ОГНИЩЕТО или да се удрят с пръчка от ДРЯН или друго плодно дърво. В югозападните български краища срещу И. запалват в огнището КОЛАДНИК – специално отрязано дъбово или крушово дърво, което трябва да гори до ЙОРДАНОВДЕН (вж. БЪДНИК) В Родопската област по народна етимология на названието денят на св. Игнат се тачи за предпазване от ОГЪН. Само в Русенско и отчасти в Разградско е познат обичаят *вардене квас, пазене квас* (вж. КВАС) От И. започва подготовката на момците за КОЛЕДУВАНЕ.

⸎ *Маринов, Д.* Народна вяра..., 381–388; *Василева, М.* Добруджа. С., 1974, 303–304; Капанци. С., 201–203; – Етнография на България

Т.3, С., 97–98; *Дражева, Р.* Пирински край, С., 1980, 424; *Стаменова, Ж.* Пловдивски край. С., 1986, с.246. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ИГНАТ = ИГНАЖДЕН

ИГНАТОВДЕН = ИГНАЖДЕН

ИГРИ – делят се най-общо на младежки и детски. Младежките И. се изпълняват по време на Великденските пости, когато народната традиция забранява хора̀та. Някои от тях съдържат предженитбени елементи и символика, поради което се интерпретират като посветителни. Най-широко разпространение имат И. с названия: *Идат два калугера, Орех и квачка, Кральо-Портальо, Дрельо, Ладино хоро*, МАРА ЛИШАНКА, *Филек, Вържички, Робите, Каролен, Кривулец.* Изпълняват се при песенен съпровод, включват елементи на танца, диалога, мимиката и жеста, поради което в много случаи се разглеждат като драматични. Театрален компонент съдържат и мъжките и женски И. от типа заешката, циганската и кукленската, в които участват преоблечени или маскирани персонажи и които се изпълняват по време не седянки и общоселски сборове и веселия. Предполага се, че голяма част от детските И. са възникнали по подобие на моминските и ергенски пролетни И. през Великите пости. Пример за това са И., съдържащи елемент на провиране през порта – Кральо Портальо, Отвори Порти, Царската врата. Разпространени са И., в които децата изпълняват ролята на животни – вълци, овце, квачка с пиленца, КУЧЕТА и овчари и др. Народните И. се отличават преди всичко със своята развлекателна и зрелищна функция.

⸎ *Ангелова, Р.* Драматично и театрално творчество. – Етнография на

Извор

България. Т.3, С., 1985; *Кацарова, Р.* Хора и игри. – Пак там; *Попов, В.* Игривото начало в народната култура. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989. ✎ *Рачко Попов*

ЙЗВОР, айзмо, йзмо – обикновено горските и планинските И. се смятат за свещени и лековити. Те принадлежат на САМОДИВИТЕ, РУСАЛИЙКИТЕ И ЗМЕЙОВЕТЕ, които нощем във времето до първи петли се събират и играят край тях. Затова народната традиция забранява да се ходи на И. за ВОДА след залез слънце. Мотивът за овчаря Стоян, който срещнал през нощта на И. три юди (ОРИСНИЦИ или МАГЬОСНИЦИ), е особено популярен в песенното народно творчество. Минаването нощно време край И. причинява БОЛЕСТИ. Едновременно с това водата на И. се смята за лековита. Затова предимно в тракийските райони до всеки И. се изгражда параклис или манастирче, наречено на някой християнски СВЕТЕЦ. В празника на светеца там се устройват общоселски тържества с КУРБАНИ (в Странджа те се наричат *панагири*). Болните преспиват вечерта край И. и сутринта мият лицата си с вода. До И. оставят *нишан* (ДАР) – обикновено пари, кърпи или конец от дрехата си. Понякога дарът е предназначен за митичния СТОПАН на И., който се осмисля като животно (змия, риба, рак) или е светецът на параклиса. Според поверието те могат да излекуват болните, ако им се обрече курбан.
📖 *Вакарелски, Хр.* Бит и език на тракийските и малоазийски българи. Част I, С., 1935; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; Етнография на България. Т.3, С., 1985. ✎ *Рачко Попов*

ИЗНОС = ПОМЕН

ЙЗТОК – една от четирите посоки на света в неговия пространствен хоризонтален модел. И. е страната, от която изгрява СЛЪНЦЕТО; от И. идват светлината и топлината. Традиционното мислене възприема изгрева на Слънцето като негово раждане, след което то се движи от ляво надясно и умира при залеза. Кръговото движение на Слънцето се ограничава от четирите посоки на света, които семантично отговарят на денонощното и годишното време. Така в редицата на основните пространствени опозиции изток-запад, юг-север, горе-долу, дясно-ляво, добра-лоша страна И. се свързва с положителния член на всяка от тях. В митологичен план И. е страната, която замества изгрева, лятото, раждането в обективно съществуващия свят. Оттук произтича по-особеното място на И. в обредната и култовата практика. На И., т.е. срещу слънцето не се хвърля смет, не се уринира. СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ се издига на източната страна на покрива. Когато сеячът тръгва за първа сеитба, преди да прекрачи ПРАГА на портата, се прекръства с лице на И.; на нивата при изгрева на слънцето отново се прекръства на И., издига високо донесената пита, благославя за лека работа и я разчупва. Действията около обичая БОЖА БРАДА (брада на нивата) се извършват винаги на И. Много често агнето-ЖЕРТВА за ГЕРГЬОВДЕН се коли вкъщи до източната стена; на същата стена се поставя домашната икона. *Коледарите* започват своята обиколка на селото в източна посока, т.е. идващи от западната страна, от света на МЪРТВИТЕ, те се отправят към светлината, към лятото. Затова и коледарският цар благославя, обърнат на И. У българите се среща представата за летен и зимен И., според наблюдаваните разлики в пътя на Слънцето през лятото и зимата.
📖 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 16–21. ✎ *Маргарита Василева*

ИЗТРАВЦИ ⌕ Сито

ИЗТЪРСА̀К – последното, родено от жената дете. След него тя вече се е отродила. Народната вяра отрежда по-специална роля на И., независимо дали е момиче или момче. За обредното лице ПЕПЕРУДА в едноименния обичай понякога се избира момиче – И. на живи родители. Основанията за това вървят в две посоки. По принципа на уподобяването както пеперудата е И., така се очаква след нейното участие „да се изтърси" дъждът. Изборът на И. се свързва и с традиционното изискване за „чистота" на обредното лице. Всъщност в случая се предполага чистота за майката на пеперудата, която вече се е отродила. Известно е поверието, че ако тя роди отново, ще последват беди за селото, а момичето ще полудее. В някои райони е обичаен изборът на две пеперуди – едното момиче първородно, а другото И. (Русенско, Оряховско, Пловдивско). При завършване на жътвата И. реже БРАДА НА НИВАТА.
📖 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.235; *Попов, Р.* Пеперуда и Герман. С., 1989, с.29. ✎ *Маргарита Василева*

ИЛИНДЀН (20 юли) – празник в деня на светия пророк Илия (името вероятно е от хето-лувийски произход), когото според Стария Завет баща му видял на сън да повиват с ОГЪН и кърмят с пламък. Житието на пророка представя как при СМЪРТТА му огнена колесница с огнени коне го отнесла с вихър на небето. Същия образ рисува и иконографията – св. Илия е в позлатена небесна колесница, теглена от четири бели коня. В християнизираните митологични представи, отразени и в песенната традиция, при подялбата на света на св.Илия се паднали „летни гръмотевици, летни трескавици"; св. Илия е господар на летните небесни стихии ГРЪМ И ГРАДУШКА; св. Илия ходи по небето със златна колесница и преследва ЛАМЯТА, която пасе житата; светкавиците са огнените стрели, които хвърля по ламята, или огънят, който излиза от ноздрите и изпод копитата на конете му; той дава ДЪЖДА И РОСАТА. Наричат го *Гръмовник, Гръмоломник, Гръмодол*. Св. Илия се мисли

като силен, властен и сръдлив, затова сестра му (или двете му сестри) никога не казва на СВЕТЕЦА кога е неговият празник – ако знае, би сторил чудеса на този ден. Среща се представата за И. като повратен момент в годишното време – в Гевгелийско И. се нарича „сред лято"; по Черноморието казват, на на И. „морето се обръща", т.е. променя се, става бурно и студено. И. се тачи като ден на най-важния СВЕТЕЦ градушкар. Спазва се строго забраната за работа. Устройват се селски СБОРОВЕ, колят се КУРБАНИ. На много места принасят в ЖЕРТВА стария петел, като го колят на къщния ПРАГ и по него гадаят за плодородието, късмета на къщата, женитбата на младите. В планинските части на Южна България за общоселския курбан се коли бик. Жертвоприношението се прави на оброчище или при вековно дъбово дърво около селището. Обредно-магическите практики около жертвоприношенията на И. според народното схващане могат да предпазят посевите от гръм, градушка и същевременно да осигурят необходимата за тях влага. И. е еснафски празник на кожари, кожухари, самарджии и керемидари. Последните правят срещу И. колела от неизсушени керемиди, за които смятат, че са от колата на св.Илия. КРЪГЪТ и ПЕТЕЛЪТ като слънчеви символи насочват към характеристиката на светеца и неговия празник. Св.Илия е своеобразен наследник на езическите богове на гръмотевицата и дъжда ЗЕВС, ПЕРУН, ТАНГРА, Тор, като древните езически представи се приспособяват постепенно към култа на християнския светец.

Жития на светиите. С., 1974, 341–345; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 681–684; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския фолклор. С., 1991, 56–57, 60–61; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 185–187. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ИМÀНЕ – скрити ценности, които имат и свръхестествен митичен пазител, наричан СТОПАН, САЙБИЯ, СЯНКА или ТАЛАСЪМ. Той възниква в резултат на КЛЕТВА или МАГИЯ, направени от човека, който заравя и скрива в земята пари и скъпоценности. Затова тези пари се окачествяват като прокълнати, *ступанити* или *таласъмски*. Обикновено клетвата, която се произнася при заравянето им, е следната: „Това И. да се явява пред хората като ВЪЛК (КУЧЕ, МЕЧКА, овен и др.)! Който поиска да го изкопае, да убие човек!" В случаите, когато се прави магия за стопан на И., около него в кръг се поставя въже. Посредством изричането на специални заклинания въжето се „превръща" в смок или ЗМЕЙ, който не допуска никого до И. Стопанът на И. се явява само нощно време до първи петли. Той е животно, сянка, белобрад старец с бели дрехи. Напада всеки, който мине покрай мястото – възсяда го, натиска го или го примамва с думи или песен. Бои се от ОГЪН и светлина, от миризмата на ЧЕСЪН и тамян, от КРЪСТ и молитва. Навсякъде се вярва, че веднъж в годината – точно в полунощ срещу някой от големите празници (КОЛЕДА, СУРВА, ВОДИЦИ, БЛАГОВЕЦ или ГЕРГЬОВДЕН) когато „небето се отваря", стопанът на И. проблясва като огън (народният израз е „парите играят като огън"). Ако човек види пламъка и хвърли върху него дреха, И. излиза на повърх-

ността на земята и може да бъде изровено лесно. В такъв случай иманярите (малджиите) поръсват мястото с *поганска пепел* (пепелта от *Поганите дни* от Коледа до БОГОЯВЛЕНИЕ, запазена от горенето на БЪДНИКА). На тази пепел се приписват магически качества – тя носи плодородие и лекува болести. На следващия ден иманярите гледат дали върху нея има отбелязани стъпки. По тях те разпознават какъв КУРБАН да дадат на стопана на И., тъй като според поверието „закопаните пари искат ЖЕРТВА". Ако стъпката е на животно или птица, те колят агне, овен или петел. Ако стъпката е човешка, вярват, че стопанът иска за жертва човек. По тази причина са съхранени много предания и разкази за хора, които се разболяват, полудяват и умират след намирането на И. Проклятието тегне и над техните семейства и наследници. Защитени от него са единствено сираците.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1981. *РАЧКО ПОПОВ*

ИМЁЛ, вѝмело, ѝмело, ѝмила, омѐла (Viscum album) – вечнозелено паразитно растение без земни корени, което вирее увито по дъбови, орехови и други дървета. Има жълти цветове на кичури и бели лепкави плодове с големината на грахово зърно. Тези качества още в древността определят представата за него като свещено растение, символ на живота и на безсмъртието. Във вярванията на българите И. (макар и не толкова широко застъпен) проявява своята външно противоречива природа. В района на Пиринско и Панагюрско И. се смята за самодивско растение. Затова остават конец или паричка на мястото, където го берат и не го внасят вкъщи. Позната е и представата за И. като свещено растение, с което се кичат моми и невести. В Карнобатско напр. се вярва, че дом, в който има И., ще бъде щастлив, а неговите стопани – здрави. И. намира приложение в народната медицина при лечение на *ветровитост* (ревматизъм). С плодовете му лекуват бездетни жени (Ихтиманско). Най-ековит се смята И., който расте на орехово дърво.

Илиев, Ат. Растенията от българско фолклорно гледище. – Сп БАН, кн.18, 1919, 161–162; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, с.37. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ИМЕЛО = ИМЕЛ

ИМИЛА = ИМЕЛ

ИРИМА = ЕРЕМИЯ

ИРМИНДЕН = ЕРЕМИЯ

ИРНИК АВИТОХОЛ

ИСПОЛЍНИ, ѐлини, лàтини, жѝдавци, жѝдове, кълѝнчовци, калоѝнци, песоглàвци, цòглавци, цологлàвци, бỳганци – митични великани. Българските етиологични легенди разказват, че в началото Господ направил първите хора много дребни и ниски – джуджета. Те не можели да обработват земята и ставали жертва на животните. След като изчезнали от земята, Бог направил великаните – хора, високи до три метра, с огромни глави. Според отделни представи тези И. имали три глави или били с по едно голямо колкото яйце око на челото. Понякога имали само един крак. Живеели в планинските пещери и се хранели със сурово месо. Гласовете им били толкова силни, че можели да разговарят помежду си от далечни планински върхове. Не се бояли от ГРЪМОТЕВИЦИ и влизали в люти битки със ЗМЕЙОВЕТЕ. Единствената заплаха за живо-

та им била КЪПИНАТА. Поради високия си ръст и тромавата си походка, И. се спъвали в храстите на къпината, падали и умирали. Затова били принудени да ѝ принасят ЖЕРТВИ – колели ѝ КУРБАН. Но Бог видял, че тези хора не са пригодни за земните условия и ги унищожил. Накрая той създал средния човек и го опасал на кръста с ПОЯС. От И. са се запазили само т.нар. *елински, жидовски* или *латински гробища*, които представляват огромни камари от камъни. Когато днешните хора минават покрай тях, те хвърлят камък в знак на АНАТЕМА. Според сведенията на пътешествениците такива ГРОБОВЕ има в близост до Самоков, Велико Търново, Малко Търново и Ихтиман. Въз основа на наименованията на И. изследователите предполагат, че представите за тях са свързани с езическата (предхристиянската) епоха. На лице е аналогия с древногръцките циклопи.

Илиев, А. Български предания за исполини, наречени елини, жидове и латини. – СбНУ кн.3 и кн.4, С., 1890–1891. *Рачко Попов*

ИХТИМА = ПЕТЛОВДЕН

ИЩИНАРИ ⌕ НЕСТИНАРСТВО

Й

ЙЕРМЕЛИЙКИ = НАВИ

ЙОРДА̀НОВДЕН, Водѝци, Водокръ̀щи, Богоявлѐние (6 ян.) – празник, честван у всички българи. Свързан с представата за *кръстената вода* и нейната очистителна и здравеносна сила. Й. се смята последен от периода на МРЪСНИТЕ ДНИ. Срещу празника е третата, последна *кадена вечеря.* Към постните ястия на нея прибавят орехите, суровото жито (просто) и недогорялата свещ от предишните кадени вечери. Според широко разпространено поверие в полунощ срещу Й. небето се отваря, всичко светва, а животните проговарят с човешки гласове. Който види отварянето на небето (ако е праведен), ще се изпълни всяко негово желание. Вярва се още, че тогава спира ВОДАТА, пречиства се, след което придобива голяма сила. Осмислено в християнски дух, но със същата насоченост е потопяването на КРЪСТ във водата (на река, чешма или в котел), извършвано от свещеника след празничната литургия. В някои райони това се прави в деня преди Й., наричан *Корст, Кръстовден* (Родопската област), *Водокръст, Попова Коледа, Неядка* (Македонската област). С котле светена *богоявленска вода* и босилкова КИТКА свещеникът ръси по домовете за здраве на стопаните; да пропъди нечистата сила. На Й. всеки мие лицето и ръцете си с прясно донесена или светена вода, пие от нея; болни се къпят във водата, където е бил хвърлен кръстът; сред македонските българи къпят за здраве мъжете, младоженци и момченца до едногодишна възраст (оттук местното название на деня *Мъжки Водици*); в същия район се избира *богоявленски* КУМ, който откупва кръста и ръси по домовете със светена вода; в Родопската област е познато *хаскане* – обредно къпане на пеленачета, годеници и младоженци; навред къпят именниците за здраве. Рано сутринта стопанинът (най-възрастната жена или чисто момиче) измива на реката или чешмата домашната икона и палешника, с който са кадили – за да

се роди бяло жито. С Й. са свързани редица гадания. След вечерята всеки чупи от кадените три пъти орехи и по ядките гадае за здравето си; ако хвърленият във водата кръст или китката на свещеника замръзне, това предвещава здраве за хората и голям берекет; ако времето на Й. е студено и сухо, приема се като знак за плодородна и добра година.
За прогонване на Мръсните дни се осмисля обичаят *Совойница, Сивуйница*, изпълняван от моми в деня преди Й. (Търновско). В група с предрешени „БУЛКА" и „младоженец" момите *совойници* обхождат домовете и изпълняват специални песни – любовни припевки, а булката поръсва *совойнишка вода* с босилкова китка от котле по хора, добитък, постройки. Според традиционното вярване действията на совойниците са достатъчни да прогонят КАРАКОНДЖОЛА и другите зли, нечисти духове от дома, затова в него свещеник може и да не ръси. На места сред македонските българи (Морихово, Щипско, Разложко и др.) на Й. (в Прилепско на ИВАНОВДЕН) са известни обичаите на *водичарки* – момичета и моми, които пеят обредни песни, близки по съдържание с коледните и лазарските. Момичетата пеят пред църковните врати на минаващите, а момите по групи обхождат домовете и с песните си пожелават здраве и добро на стопаните, женитба на младите. В някои югоизточни райони момците обикалят селското землище и селото, носейки кръст, за да прогонят *поганите.*
Очистителните по характер обреди с вода на Й., тясно свързани с древния култ към ВОДАТА и вярата в нейните свойства, са насочени към прогонването на демоничните, зли сили и осигуряване на здраве за хората и добитъка, плодородие. Така се възстановява равновесието в природата и обществото, нарушено в периода на Мръсните дни.

Маринов, Д. Народната вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 473–482; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, 106–107. *Маргарита Василева*

К

КАБАИВАН = ГЕРМАН

КАДЕН ВЕЧЕР = МАЛКА КОЛЕДА

КАДЕНА ВЕЧЕРЯ ⌕ БЪДНИ ВЕЧЕР, ВАРВАРА, ИГНАЖДЕН, ЙОРДАНОВДЕН,

КАДИЯ ⌕ КУКЕРИ

КАДЪНА ⌕ КУКЕРИ, НЕВЕСТУЛКА, ПРЕОБЛИЧАНЕ

КАДЪНКА = НЕВЕСТУЛКА

КАЛАКАНДЗЕР = КАРАКОНДЖОЛ

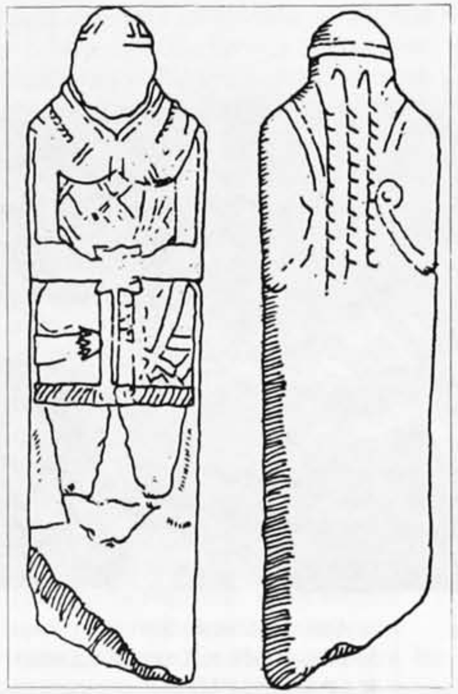
КАЛЕНДА̀Р – система за организация и отчитане на времето в рамките на една година. В аграрните общества К. е изграден върху цикличното схващане за времето и се обуславя от природния кръговрат, от смяната на сезоните и зависещите от тях стопански дейности. Емпиричният народен К. на българите се състои от две полугодия – зимно и лятно, с основни опорни точки празниците в чест на светците Димитър и Георги. По своята същност той е слънчево-лунен – новата астрономическа година започва с коледните празници, бележещи точката на зимното слънцестоене, а великденският празничен цикъл се изчислява еже-

годно съобразно с първото пролетно пълнолуние след деня на пролетното равноденствие. През различните исторически епохи са използувани различни К.: според римския К. новата година е започвала с месеца на бога на войната и вегетацията Марс – март. По-късно римският К. е заменен от Юлиянския, поставящ началото на новата година на 1 януари. Сред източноправославните народи се използва и църковният К., според който началото на новата земеделска година е на 1 септември.
Народният К. включва 12 месеца, четири от които са персонифицирани – януари, февруари, март и април. Сред тях женската персонификация принадлежи на БАБА МАРТА – сестрата на Голям и Малък Сечко и на Лъжко или Лъжитреф (април).
Названията на останалите месеци се образуват най-често според присъщата им трудова дейност или получават името на най-почитания през месеца християнски светец.
Например май е известен като „по копан на царевица време" или като Костадиновският или Ерминският месец (от св. Константин и св.Йеремия). Октомври е по „грозде време" или е Димитровският месец (от св.Димитър). В миналото отчитането на времето е ставало по т.нар. РАБОШИ.
🕮 *Арнаудов, М.* Български народни празници. С., 1943; *Гуревич, А.Я.* Категории средневековой культуры. М., 1973; Мифы народов мира. Т.1, М., 1980; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991; *Селешников, С.* История на календара и хронология. С., 1985. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

КАЛЕНДАР НА ПРАБЪЛГАРИТЕ = ПРАБЪЛГАРСКИ КАЛЕНДАР

КАЛИМАНКА = НЕВЕСТУЛКА
КАЛИТАТО = КУМ
КАЛОЯНЦИ = ИСПОЛИНИ
КАЛТАТО = КУМ
КАЛУГЕРИ = КУКЕРИ
КАЛУГЕРИЦА = ПЕРУНИКА
КАЛУШАРИ = РУСАЛИИ 2; ⚲ РУСАЛСКА НЕДЕЛЯ

КАМЕННИ БАБИ – скулптурни изображения, използвани от прабългарите за надгробни паметници, като израз на култа към прадедите, аналогични на *побитите камъни*. Те са еднотипни с К.Б. от Южна Русия и Западен Сибир. У нас са известни две добре оформени К.Б., намерени край с. Ендже, Шуменско. Едната е мъжка, а другата женска скулптурна фигура. (Съществува оспорвано мнение, че точно тези две К.Б. са на печенеги от XI в., но е несъмнено, че К.Б. като тип изображения са присъщи на прабългарите). Върху горната част на гърба на мъжката К.Б. са скулптирани три плитки. Изобщо дългата КОСА у прабългарите е израз на аристократично достойнство. На своеобразно избраничество, свързано с по-голяма жизнена сила – *оренда, вакан*, у тюрките *кут*. Тази сила е в черепа, в главата, а от нея никне коса. Вероятно това е правдоподобното обяснение за почитта към дългата коса, която става символ на голямата жизнена сила. Предполага се, че мъжете от народа са бръснели главите си, представителите на племенната аристокрация са бръснели главите си отпред, а отзад са пускали дълга коса, сплетена в плитки, а само ханът или членовете на ханското семейство са имали изцяло дълга коса, символ на благородство, власт избраничество от ТАНГРА.
🕮 *Ваклинов, Ст.* Формиране на старобългарската култура. С., 1976; *Бешевлиев, В.* Прабългарите. Бит и култура. С., 1981; *Стойнев, А.* Светогледът на прабългарите, С., 1985. ✎ *АНАНИ СТОЙНЕВ*

Каменни баби

КАМИК = ОБРОК
КАМИЛАРИ = КУКЕРИ
КАНДЗО = КАРАКОНДЖОЛ
КАНИСКА = КУМОВО ДРЪВЦЕ;⚲ ВЕЛИКДЕН
КАНКАНДЖУР = КАРАКОНДЖОЛ

КÀПИЩЕ – езически храм у прабългарите. Досега са разкрити основите на няколко К. – под Дворцовата църква и до жилищния дворец в Плиска, в Мадара, в Преслав. Храмовете са сходни елин с друг, главната им ориентация е юг – север и представляват вписани един в друг правоъгълници. Какво е имало в тях е въпрос на догадки – според едни изследователи е горял огън, според други е текла вода, а според трети едното не изключва другото. По-важното обаче е четириъгълната схема, отразена в плана на К., тъй като тя е модел на подредения свят. При такъв начин на разглеждане се открива смисълът на вписаните квадрати и изобщо четириъгълници в прабългарските строежи. В средата на правоъгълния Външен град на Плиска се намира четириъгълният Вътрешен град, а в неговия център е квадратната дворцова сграда и, което е по-важно в случая – вписаните четириъгълници на езическите К. Четириъгълният хоризонтален модел на организираната вселена носи в себе си идеята за акта на сътворението, на подреждането. Този акт се извършва в неговия център, който има най-голяма свещеност. Той е център на света, централно място между изток-запад и юг-север и е характерен като представа за източните народи. През него минава оста на света, axis mindi и тук в началото на света е извършен актът на сътворението. Оста на света свързва хоризонталния с вертикалния модел и така оформя най-важната точка в пространствените характеристики на вселената – центъра. Досегашните сведения за култа и обредите, изобщо за религията на прабългарите свидетелстват, че ханът е имал и жреческа функция, по всяка вероятност – върховна (PGr, CVIII, col.1017 = ГИБИ, IV, с.20; вж. надпис №6 по корпуса на Бешевлиев). Така в определен ден от годината, вероятно в началото, но така или иначе свързан с основен пункт от движението на слънцето и звездите, в езическия храм като в централно място се извършва свещеният ритуал на творе-

Прабългарско капище от Мадара

нието. Ханът е пратеник на бога, син на бога, той е, особено в ритуала, самият бог. В такъв ритуал, а що се отнася до идеологическото обосноваване на властта – и извън него, ханът се слива с върховния бог ТАНГРА. Така в свещенодействието (а за митологичния човек смисълът на живота е именно в ритуала, в повтарянето на архитипа, което се доказва в сакралната и зрима връзка на човека с божеството), ханът жрец изпълнява и космологически функции, които са сходни с функциите на другите представители на центъра на света – дървото на света, планината на света, божеството, трона, характерния за азиатските народи стълб на света.

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979; *Стойнев, А.* Елементи от религиозно-митологическия комплекс на прабългарите. – Проблеми на културата. 1979, кн.1.

✎ *АНАНИ СТОЙНЕВ*

КАРА-КОН = КАРАКОНДЖОЛ

КАРА-КОНЧО = КАРАКОНДЖОЛ

КАРАКОН ⌕ МРЪСНИ ДНИ, ТОДОРОВДЕН

КАРАКОНДЖЕР = КАРАКОНДЖОЛ

КАРАКОНДЖОВИ ДНИ = МРЪСНИ ДНИ

КАРАКО̀НДЖОЛ, карако̀нджер (Разложко), **канка̀нджур** (Странджа), **кара̀-кон, кара̀-кончо** (Плевенско, Ловешко, Троянско), **калака̀ндзер** – демоничен персонаж от народната митология. Названието е характерно за всички балкански народи и вероятно е гръцка заемка, преминала през тур.език: кара – черен; concolos – страшилище. В Родопската област ДЕМОНЪТ се нарича *поганец, буганец, поганче*; в Дупнишко – *меджарок* или *кандзо* (терминът кандзо или кемза е характерен и за банатските българи); в Тетевенско – *гундурак*; в Драмско – *вонкашно*. Неговата поява сред хората е свързана с граничния период между ста-

рата и новата астрономична година – с МРЪСНИТЕ ДНИ или *Караконч овите дни* от КОЛЕДА до БОГОЯВЛЕНИЕ. Според поверието през тези дни „земята е на решето" и всички демони излизат от своите скривалища. Те бродят нощем до първи петли и пакостят на хората. Представите за К. са твърде различни. Той е страховит мъж – куц и еднеок, с рога и опашка, с космато тяло и с дарак на гърба си. Излиза от гробищата или водите. Превръща се в животно – КУЧЕ, котка, ВЪЛК, теле. Типично е и схващането, че К. е получовек-полукон, което напомня представата за кентаврите. В Сев. България се среща поверието, че св. Тодор е К., който идва на бял кон през ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ. Язди нощем край реките и удря с копитата на коня си всеки замръкнал пътник. Вероятно с течение на времето възникват вярванията, че в К. се превръщат заченатите, родените или умрелите през Мръсните дни (по-рядко през Тодоровата неделя) хора. Повсеместно е убеждението, че К. обикаля по местата, където са заклани коледните прасета. К. облизва КРЪВТА и изяжда пепелта. Затова се забранява да се изхвърля пепел през Мръсните дни. За да се предпазят от К., хората не закъсняват след залез слънце и носят в дрехите ЧЕСЪН и пелин, от чиято миризма демоните бягат. Стопаните закриват ВРАТИТЕ, прозорците и отворите на комините си с тръни от ГЛОГ, рисуват по тях кръстове от КАТРАН, закачват нищелки и слънчогледови пити по портите. К. се плаши още от КРЪСТ, молитва, икона и тамян. Вярата в К. обуславя поредица от забрани, сред които най-значима е забраната за полово общуване. Заченатото през Мръсни-

те дни дете е нещастно и се ражда недъгаво. То се лекува по магически начин. В полунощ нечетен брой стари жени му изработват на КОМИНА дреха, в която го обличат. По време на акта се спазва задължително мълчание. Представите за К. намират широко отражение в българския фолклор. Мотивът за мащехата, която изпраща през нощта доведената си дъщеря във воденицата на К., е особено разпространен. Но съобразителното девойче им разказва *ленената приказка* и петлите пропяват. Жертва на К. става истинската дъщеря на злата мащеха.

Габровски, М. Преходът между старата и новата година. В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

КАРАКОНЧОВИ ДНИ ⌕ КАРАКОНДЖОЛ, МРЪСНИ ДНИ

КАРАМАНОВДЕН = СИЛВЕСТРОВДЕН

КАРЪН = ЧУМА

КАТРА̀Н – 1. Според народната вяра вещество с необикновена магическа сила. От К. се страхуват всички злосторни ДЕМОНИ – ВАМПИРИ, НАВИ, КАРАКОНДЖОЛИ и др. К. предпазва хората от епидемични заболявания. При раждане на първо ДЕТЕ БАБАТА намазва челото на родилката с К., за да не бъде уязвима от лошите духове (*ерменки*, ЛАУСИ и САМОДИВИ). На третата вечер след раждането тя облича бебето в бащината му риза и маже врата и подмишниците му с К., за да бъдат ОРИСНИЦИТЕ по-благосклонни към

него. В продължение на 40 дни след раждането майката и бебето се мажат с К., за да се предпазят от уроки и болести. Катраницата от говежди или биволски рог, която е задължителна част от всяка кола, се поставя в близост до постелята на родилката като прогонващо средство срещу навите. В случаите, когато селището е застрашено от чумни или други епидемии, а също и при плъзването на мълва за появата на вампири, стопаните правят кръстове от К. по вратите на къщите и оборите. Вярва се, че К. прогонва болестите и демоните. По време на Мръсните дни катранени кръстове предпазват от караконджоли. По време на жетва в нивите се излива по малко К., за да не могат бродниците и магьосниците да откраднат тяхното плодородие. Със същата цел К. се използва и в навечерието на празника на зимната св. Ана, който е патронен за врачките и вещиците. На летния Тодоровден животновъдите рисуват катранени кръстове по къшлите и дамовете, за да предпазят стадата си от болестта влас.

2. На места название на ада, в който според народните представи врат душите на грешниците.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

КВАС – основното значение, което има за втасване на тестото и приготвяне на хляба, води и до неговото осмисляне като носител на плодородието. Оттук идва и представата за К. като средство, което по обредно-магически път може да стимулира и опазва земеделската реколта, плодовитостта на добитъка, здравето и живота на хората в семейния колектив. За К. се казва, че е „баща" на тестото и оставането на домакинството без К. предрича обедняване. Стремежът да се опази К., а с него и плодородието на дома, се изразява в забраната след залез слънце да се дава назаем К., защото „се изнасял берекетът". Своеобразна субстанция на оплодителното мъжко начало, К. се използува в магически практики за обиране на плодородието от ниви и градини, на млякото и приплода от домашните животни. Носител на доброто (силно-мъжко-светло), К., се употребява в народната медицина за лекуване на уроки, придобити от *лоши очи, лоша среща, лоша магия*, т.е. той е първи член на универсалната опозиция, във втората страна на която се нарежда лошото, тъмното на болестите и смъртта. Тази семантика на К. го включва в обредно-магическия реквизит, с помощта на който при раждане, сватба и смърт се предпазват от злини и магии новороденото, младоженците, живите членове на семейството. Посоченото отношение към К. характеризира спецификата на обредите за *подновяване* и *пазене* на К. Добиването на нов, млад К. става на *Велики четвъртък* преди Великден (Вж. Велика неделя). Без да има точни сведения, се знае само, че някога това е било придружено с песни и повече обичаи. В засвидетелстваната форма подновяването на К. извършва старата опитна стопанка. В зори тя замесва тесто с лековити треви и го оставя да втаса. От този нов К. се взема за приготвянето на обредните великденски хлябове, а останалият се скътва за ползуване чак до другия Великден.

Обичаят *вардене квас, квасенки, пазене квас* е познат в Русенско и Разградско. Изпълнението на обичая се пази в тайна. То започва през нощта

срещу Игнажден (20 дек.), откакто започват Мръсните дни, периодът на преход към новата година, изпълнен според народните вярвания с опасните демонични сили на хаоса, предхождащ възстановяването на космическия ред. Участничките са моми и млади жени под ръководството на старици-познавачки на билки и баяния. За К. се донася тесто от три къщи, където съпрузите имат едно и също име. Меси чисто момиче или две момичета – едното първо, а другото изтърсак, последно на майка. Замесването става гърбом към нощвите, в които бабите пускат скришом стрити на прах билки, въглени от леска, явор и цер и др. К. покриват в един ъгъл или го слагат в обърнатия ръчен домашен дарак. Цяла нощ до К. седят една или две пазачки. По време на замесването и през нощта участничките играят хоро. В Разградско допускат да влязат и ергени, които инсценират неуспешно крадене на К. В същия район варденето на К. завършва сутринта; сушат го и после го използуват против уроки. На прибирането сутринта вкъщи момите внасят трески от дръвника в стаята и сядат върху тях „да топлят пиленцата", а след това хвърлят треските в кокошарника, кошарата и обора.

В Русенско варденето на К. продължава 12 нощи до Васильовден, като К. и групата всяка нощ се преместват в друга къща. Нощното обредно хоро, обаче, се играе само три пъти: срещу Игнажден, Коледа и Васильовден. Последната сутрин поделят К. между участничките, които го пазят строго за себе си и своя дом, вярвайки, че той защитава от зли духове, магии и болести и ще им помага да спечелят и задържат любовта на избраниците и съпрузите си.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, т.I. С., 1981, с.217, 387–388, , 565; *Василева, М.* с.202; Етнография на България, т.III, с.98, 121. *Маргарита Василева*

КВАСЕНКИ ⌕ Квас

КЕМЗА = Караконджол

КЕРВА̀НКА, Лъжѝ (Губи, Мами) кервàн, Лъжѝкерванджѝйка, Кервàн карàн, Янкỳл – ярка и голяма звезда, която според народа изгрява преди Зорницата „в потайна доба" (в полунощ). Тя се смята за демонична звезда, свързана с вредоносни стихии и лоши духове, която мами нощните пътници. Според преданието веднъж едни търговци видели появата на К. и я помислили за Зорницата. Те стегнали кервана си за път. Но изгревът все не идвал. Пътниците се лутали дълго и се загубили в пусти места, където попаднали на разбойници (на виелици, вихрушки и юди-самодиви) и намерили смъртта си. Според друг вариант на разказа керванът стигнал до морето и поради тъмнината всички се издавили в него.

Ковачев, Й. Народна астрономия и метеорология. – Сб.НУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

КЕСЕДЖИЯ ⌕ Кукери

КИБЕЛА = Велика богиня майка

КѝТКА – букет цветя, широко представен в ежедневния бит и особено в обредната практика с дълбок символичен смисъл. Росна, пъстра К. от свежи цветя (градински, порядко полски или горски) свива момата, кичи се с нея и я дава на момъка (или той сам я грабва) в знак на

любов. К. в народните песни е и белег за моминство, и предметно олицетворение на момата.

В редица обичаи и обредни практики К. е неизменен атрибут. *Еньовска* К. от набраните преди изгрев слънце на ЕНЬОВДЕН цветя и билки се свива и пази през цялата година за лек. В изпълнявания на същия празник обичай ЕНЬОВА БУЛЯ момите припяват еньовски К., гадаейки за здраве и плодородие. К. от БОСИЛЕК, с която свещеникът ръси *светена вода* по домовете на ЙОРДАНОВДЕН, мотивира обичая и със значението на това цвете в народните представи като символ на безсмъртието и непреходността. Най-отчетливо се разкрива дълбоката съдържателност на К. в сватбените обичаи. С К. се калесва за СВАТБА, кичи се СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ И КУМОВОТО ДРЪВЦЕ, с К., вързана с червен конец, се съобщава за девствеността на невестата пред нейните родители. *Сватбени* К. се приготвят и закичват на всички обредни лица по време на СВАТБАТА. Независимо от по-усложнения им вид, при някои от тях, като трайни елементи на К. се налагат клонките от вечнозелени РАСТЕНИЯ (чимшир, бръшлян и др.), облепени с варак и вързани с червен конец или МАРТЕНИЦА. Семантиката на тези задължителни елементи, взети в цялост, изгражда единното смислово съдържание на К. като универсална обредна вещ с функцията да предизвиква и утвърждава живот, дълголетие, плодородие. Подобни са и китките, с които са закичени калпаците на *коледарите*, косите на *лазарките* и месачката на гергьовденските ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ. К. се слага при неженен МЪРТВЕЦ (у капанците в Разградско и на места в Добруджа – изобщо при всеки мъртвец), както и на обредната фигурка ГЕРМАН. Вариант на К. е т.нар. *китка, китичка, китчица, кичилка* – украса върху шапчицата, пелената или повоя на новороденото, изработена от пискюлче червени вълнени конци и златна паричка, нанизани на мартеница.

Илиев, Ат. Растенията от българско фолклорно гледище. – СпБАН, кн.18, 1919, 134–135; *Михайлова, Г.* Костюмът в българската обредност. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981. 52–82. ✎ МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

КИЧИЛКА = МАРТЕНИЦА

КЛА̀ДЕНЕЦ, гера̀н, буна̀р – от митологична гледна точка представлява своеобразен път, връзка със света на мъртвите и прадедите. На сутринта след брачното свождане кумата (деверът или зълвата) отвежда тържествено БУЛКАТА на някой далечен К. на високо място. Тук се извършва отбулването (свалянето на булото) с помощта на точилка или пръчка на плодно дърво (слива, дюля, ябълка). После невестата обикаля три пъти и ръси наоколо житни зърна. Едва след това налива за първи път вода, вече в новото си социално положение. До К. тя се приобщава към новото семейство и неговите прадеди покровители. През определени годишни празници, свързани най-често с култа към мъртвите (СПАСОВДЕН, *св. Троица*, ДУХОВДЕН, ЗАДУШНИЦА) или на ПОМЕНА в 40. ден след смъртта на човека жените отиват при изгрев слънце на някой К. Покриват главите си с платно или одеяло и се надвесват над водата. Вярват, че точно в мига на изгрева върху водната повърхност се отразяват силуетите (ДУШИ-

ТЕ) на починалите им родственици. Народната традиция забранява да се ходи след залез слънце на К. за вода, тъй като там се събират САМОДИВИТЕ. През нощта до първи петли край К. броди и неговият митичен пазител – СТОПАНЪТ. Най-често той е духът на удавен в К. човек, който в Странджа се нарича *топък* или *топик*. Стопан на К. може да бъде ЗМИЯ (ЗМЕЙ) или друго водно животно – рак, РИБА или патица. В стопан на К. се превръща и жертвеното животно, заклано при започване на неговото строителство или при тържественото му освещаване. Най-често това е мъжко агне или овен, чиято кръв изтича в първата копка за К. Там се поставя и китка от ЗДРАВЕЦ, вързана с червен конец. Тя се оставя до окончателното издълбаване на К. се извършва от свещеник. То е придружено от кръвно жертвоприношение.

Богданова, С. Кладенецът като център на социален живот в патриархалното село. – Доклади от II международен конгрес по българистика. Т.10, С.1987. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

КЛЀТВА – според народното схващане влияе съдбоносно върху живота на човека. Ако К. е произнесена в *лош ден* или в *лош час*, непременно достига до обекта. Вярва се, че К. е валидна по отношение на поколенията до девето коляно (девети пояс). Тя бива родителска, чужда или лична (в случаите, когато човек си даде обет и сам се закълне да извърши нещо). От морфологична гледна точка К. е симбиоза от слово и действие; нейната сила и активност почиват върху МАГИЯТА на заклинанието (думите) и магията на жестовете (движението). Смята се, че родителските К. са най-тежки; те стигат до ГОСПОД и той ги изпълнява, т.е. словото на родителите е аналогично на словото Божие. Когато бащата кълне, той сваля калпака си. Щом кълне майката, тя сваля забрадката си. Лишаването на главата от обичайните покрития (калпак и забрадка) се асоциира с поведението при СМЪРТ и траур, когато най-близките родственици на мъртвеца ходят гологлави. На семантично равнище това означава, че чрез К. родителите като че ли погребват своите деца. В някои случаи майката изважда дясната си гърда, когато кълне сина си, сукал от нея. В българския фолклор е широко застъпен мотивът за майчината или бащина К., вследствие на която децата умират или се превръщат в животни. Според народните приказки КУКУВИЦАТА, БУХАЛЪТ и КЪРТИЦАТА са произлезли от неблагодарни и нечестни синове и дъщери, прокълнати от своите родители. Често К. се изрича от чужди хора или от всички представители на селото. Тогава тя е съпроводена и от специални обредни действия, известни като АНАТЕМА (*натемия, проклетия, грамада*). Обикновено на КРЪСТОПЪТ или на границата на селското землище се натрупва грамада от камъни, хвърлени с К. от всеки член на селския колектив, а с течение на времето и от всеки, който преминава покрай това място. В обреда участвува и свещеник, който анатемосва съобразно с църковния канон обекта на К. Каменните грамади представляват своеобразни ГРОБОВЕ на прокълнатите (убийци, крадци, безбожници, прелюбодейци), които селският колектив осъжда принудително и преждевременно на СМЪРТ.

Личната К. най-често е свързана с

даването на обет по различен повод. Масово разпространение на личната К. за обричане на КУРБАН в името на някой СВЕТЕЦ в случай, че той дари болните със здраве. Изборът на светеца става по следния начин: трикратно столче се обръща с краката нагоре. Върху всеки крак се запалва по една свещ и се нарича съответно на някой християнски светец. Свещта, която изгори първа, показва в името на кой светец ще се обрече курбанът за здраве. Всяка година в деня на този светец оздравелият човек коли младо мъжко животно, което се освещава от духовно лице. Вярва се, че лъжливата К. може да опропасти живота на други хора.

Ⓑ *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стоилов, А.* Грамада. Фолклорна студия. – ПСп., кн.71, 1910. ✎ *Рачко Попов*

КЛИНИ ⌕ Биле, Поливки, Праг, Трън, Болести

КОБЍЛИЦА – дървен уред за носене на ведра с ВОДА, по-рядко и на други неща. Смята се за един от предметите, използвани само от жени. Мъж, който носи вода с К. е наричан „женчо". Предназначението на К. и трайното ѝ място в традиционния бит я превръщат в обект на вярвания. Според народната вяра К. пази момите и невестите от ЗМЕЙОВЕ и САМОДИВИ, за да не бъдат грабнати или „устреляни" от тях. С К. всяка ЖЕНА се чувства защитена. Смята се, че по-голяма сила притежава К., изработена от ДЪБ, явор, ясен и особено от габър. Качествата, които се приписват на тези дървета, явно се пренасят и върху направената от тях К. С нея жената не само изпълнява важната за семейството дейност за носенето на вода, но и се брани извън защитеното пространство на дома. Защитната функция на К. е регламентирана от обичайното право, което не предвижда наказание за нанесен с нея побой.

Ⓑ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 195–196. ✎ *Маргарита Василева*

КОВА̀Ч – според вярванията е надарен със свръхестествена магическа сила. Поради връзката си с ОГЪНЯ и ЖЕЛЯЗОТО ковашкият занаят се смята за свещен. Негови християнски покровители са СВЕТЦИТЕ БЛИЗНАЦИ *Антоний* и *Атанас*. Според легендата те измайсторили ковашки клещи по подобие на свитите отпред кучешки лапи. Затова техният празник е патронен за ковашкия еснаф. От митологична гледна точка К. се осмисля като културен герой, като първосъздател на космическия порядък. Същевременно той изпълнява и ролята на посредник между световете (небесен, земен и подземен). При ритуалното ЗАОРАВАНЕ на селското ЗЕМЛИЩЕ против ДЕМОНИ и БОЛЕСТИ, палешникът за РАЛОТО трябва да бъде изработен от двама братя ковачи за една нощ. Те трябва да бъдат съвсем голи и да спазват задължително мълчание. К. може да прави и да разваля МАГИИ, той може да лекува безплодие. За да бъдат разделени двама съпрузи, дават им да пият вода, в която К. е изстудявал желязото. Жени, които не могат да забременеят или чиито деца умират веднага след раждане, носят малка брадвичка, изработена нощем от гол К. За задържане на плода или на новороденото те се провират през халка, излята от 40 сребърни монети, взети от невести с първо венчило. Често носят катинар с ключе на дясната страна на поясите си, като же-

Коза – кукерска зооморфна маска

лязото за тяхното изготвяне е събрано от 7 или 9 села (къщи).

Ⓑ *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991; *Попов, Р.* Народният култ към св. Атанас у българите. – БЕ кн.4, 1991. ✎ *Рачко Попов*

КОЖЕЛ = Кумово дръвце

КОЗА̀ – смята се нечисто животно, заченато от ДЯВОЛА. Дуалистични легенди представят дявола, яхнал козел. Едно от превръщанията на дявола е в образа на К. Заради приписваната ѝ нечистота К. не се принася в ЖЕРТВА. Това изискване би могло да се корени в древен езически култ към К., в чиято основа лежат тотемистични представи и който се преосмисля в християнски дух. Някои изследователи допускат, че у предславянското балканско население К. има връзка с лова, тъй като стои по-близо до дивата природа. В античността К. е жертвено животно на Дионис и атрибут на неговия култ. Маската на козел, една от най-типичните кукерски маски, вероятно има връзка с Дионисиевите празници, повлияли върху възникването на кукерския обичай. За обредни облекла на основните кукерски персонажи много често се използват кожи от К. В кожи от К. се обличат и някои от западнобългарските сурвакари. Вж. Кукери.

Ⓑ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 56–57; *Черкезова, М.* Кукерски обичаи и маски. – Векове, кн.2/3, 1974, 42–55. ✎ *Маргарита Василева*

КОКО̀ША ЧЀРКВА, Коко̀шин ден (Свиленградско) – общоселски КУРБАН сред българите в Изт. Тракия и тракийските преселници в източнобългарските райони. Извършва се в СЪБОТА (по-рядко в ПОНЕДЕЛНИК) през периода от Петковден до Архангеловден, след като е прибрана селскостопанската реколта. Свързан с ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ на черна кокошка (по-рядко черен или червен ПЕТЕЛ), което се прави на свещено място – ОБРОЧИЩЕ, черковен двор, до извор, под вековен ДЪБ, на КРЪСТОПЪТ, в селото. Основни участници са жени. Най-възрастната ЖЕНА от семейството (ЧИСТА жена) отнася жертвената птица на определеното място. Кокошките коли жена (или мъж), чието име е единствено в селото; момче, което още не се е заергенило; селският пъдар. Всяка жена коли своята кокошка. Кръвта на закла违 птици се събира в дупка, за да не се пръска. Главите им се нареждат една до друга, обърнати на изток. Заклаѝте кокошки се варят в общ съд. Понякога се принася в жертва и друго животно – овен, шиле, ялова крава, но винаги черно на цвят. Коли се на същото място и

кръвта му се заравя с тази на кокошките. Вари се отделно. За курбана всяка жена носи по три колачета (или квасни питки) и вино. Докато курбанът се вари, празнично облечените и закичени с босилекови китки жени играят *слядно хоро*. След това разсипват курбана и изяждат на обща трапеза.

Сходни на обичая К.ч. или негови варианти с жертвоприношение на черна кокошка се срещат не само в същия календарен сезон, но и при болестна епидемия, на празниците на зимния и летния СВ. АТАНАС (18 ян., 5 юли) и дните непосредствено след тях, наричани СВ. ЧЕРНА – *Черен ден* (в Тракийската област), както и в чест на семейния или селския дух покровител. К.ч. е жертвоприношение за благодарност и умилостивяване на силите на подземния свят, от които човекът очаква плодородие, здраве и благополучие. Обичаят К.ч. явно има твърде старинен произход.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, 1981, 689–690; *Вакарелски, Хр.* Бит и език на тракийските и малоазийските българи. Ч.I. Бит. С., 1935, с.466; Български празнични обичаи. С., 1943; 99–100; *Попов, Р.* Обичаят „Кокоша черква" у българите. – БЕ, кн.2, 1986, 15–22; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986, с.257. МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

КОКОШИНДЕН = КОКОША ЧЕРКВА

КОЛАДНИК = БЪДНИК ⌕ ИГНАЖДЕН

КОЛАДНИЦИ ⌕ КОЛЕДУВАНЕ

КОЛАК = ОБРЕДЕН ХЛЯБ

КОЛАТА = РАЛИЦА, ЗВЕЗДИ

КОЛАЧ = ОБРЕДЕН ХЛЯБ

КÒЛЕДА, Божѝч, Божѝк (25 дек.) – празник в деня , когато църквата отбелязва Рождество Христово. Названието си получава от древните римски *Календи*, посветени на зимното слънцестоене. Влиянието на античната традиция е не само терминологично, а вероятно и в съдържанието на празника, който фиксира един и същ календарен момент. Според християнския мит К. е денят на раждането на младия Бог, откъдето идва и другото название. Дълбинният смисъл на празника може да се търси в цялата коледна обредност, която разкрива древни езически представи за раждането на новото СЛЪНЦЕ. К. попада в онзи граничен период между старата и новата година, който в митологичното мислене изразява прехода ЖИВОТ-СМЪРТ-ЖИВОТ. Значимостта на този преход обяснява богатия цикъл от обичаи и обреди, прикрепени към празниците през т. нар. МРЪСНИ ДНИ, т.е. времето на деструктивност и хаос.

Един от тези празници е К. Основната част от празничната обредност се разгръща в обичаите на БЪДНИ ВЕЧЕР И КОЛЕДУВАНЕТО. Самата К. се знае като голям зимен празник, на който нищо не се работи. Всички ходят на църква за тържествената празнична служба. Прави се традиционното общоселско ХОРО. Събраните от коледуването momински краваи се изнасят на търг, като всеки *коледар* се стреми да откупи кравая на своята избраница. На места коледарите устройват обща трапеза в дома на своя водач с част от събраните продукти. Тук поканват и други женени мъже, у които момците са коледували. Някои от коледарите са в зооморфни маски (МЕЧКА, ВЪЛК,

Коледар с краваи

Коледар – „невеста"

КУЧЕ, ПЕТЕЛ). В случая е налице един от архаичните елементи в коледуването на инициациите в родовото общество. На други места коледарите изнасят на мегдана и черпят мъжете с „колашко вино".

На К. се извършват обредно-магически действия с продуциращ и предпазващ смисъл. Сутринта хранят кокошките с част от прекаденото вечерта жито, като го сипват в очертан с въже или пояс кръг. В тази практика към *захранването* с прекаденото зърно се прибавя и КРЪГЪТ, известен като универсален символ с богато семантично съдържание. От бъдниве черската слама правят малки снопчета или венчета (отново се явява кръгла форма) и ги връзват по плодните дървета, за да родят много плод; слама слагат и в полозите на кокошките, за да снасят много яйца. Някъде на К. се прави обредното „заплашване" с брадва на овошки, добитък, бездетни жени, за да раждат.

Василева, М. Коледа и Сурва. С., 1988; *Габровски, М.* Маскирането в българските новогодишни обичаи. – БЕ, кн.3, 1980, 40–49. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

КОЛЕДАРИ ⌕ КОЛЕДУВАНЕ

КОЛЕДЖАНЕ ⌕ КОЛЕДУВАНЕ

КОЛЕДУ̀ВАНЕ – обичай, който влиза в празнично-обредния комплекс на КОЛЕДА (откъдето е названието му). Основни участници са момци в предженитбена възраст – *коледàри, кòладници*. Подготовката им започва още през коледни пости и най-често от ИГНАЖДЕН. Тогава разучават коледните песни, съставят се коледарските групи (обикновено на териториален принцип – по махали), определя се водача на групата. Той винаги е по-възрастен, женен

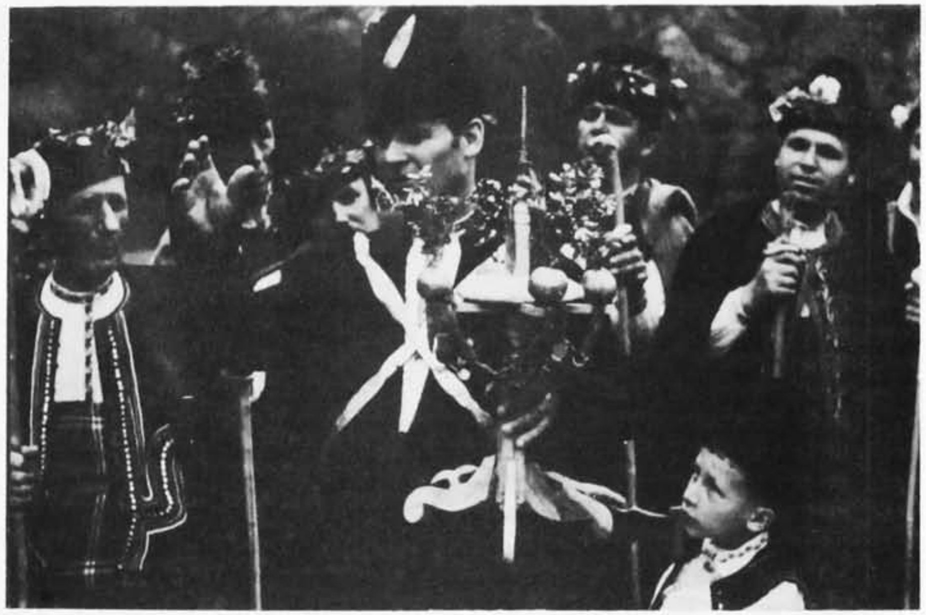
мъж, наричан *станеник, цар, кудабашия.* В неговия дом и с негова помощ учат песните; той разпределя групите и *подстаняници,* които да ги водят. Той приготвя и специалния обреден реквизит, който носи при К. – *дръвце, ябълка, елха, стърка* – забито върху кравай разклонено дърво (или кръстообразна дървена конструкция) и украсено с варакосани ябълки, зеленина, червени ивици плат, монети. Някъде станеникът носи *каниска* – кравай със забучени отгоре пара и стъркове БОСИЛЕК, а на тях окачен венец от нанизани пуканки и сухо грозде. Коледарите са в празнично облекло, наметнати с ямурлуци. За К. момчетата за пръв път обличат ергенско облекло и запасват пояс. Някъде се обличат в сватбени дрехи, които вземат от младоженци. Калпаците им са украсени с *коледарски китки* (чимшир, бръшлян) е *венци* от нанизани на червен конец пуканки, бучки захар, сушени сливи, стафиди.

Времето за К. е строго определено от традицията – от полунощ до изгрев СЛЪНЦЕ на Коледа. В народните представи тогава се появяват КАРАКОНДЖОЛИ, ВАМПИРИ, ТАЛАСЪМИ и др. свръхестествени същества; коледарите със своите песни имат силата да ги прогонят. С изгрева на слънцето те загубват тази сила и спират да коледуват. Коледарите обхождат домовете в предварително определена махала, като тръгват винаги в източна посока. Във всеки дом изпълняват песни за прославяна стопаните и благопожелание. Коледният песенен цикъл е извънредно богат, с песни за всяка възраст, семейно и социално положение. Основни в него са темите за плодородие, здраве, задомяване. Изпълнението на коледните песни е вербална МАГИЯ. Нейната обредна същност се проявява в традиционно регламентираната забрана да се пеят коледни песни извън разучаването им и самото К. Магическа сила на словото се приписва и на *коледарската благословия,* която специално определеният *благословник, наречняк, мармарин,* обърнат на изток, изрича в отговор на неизменното даряване с „вит-превит" кравай с пара върху него, месо, сланина, брашно, боб, повесма кълчища и др. продукти.

В някои западнобългарски райони в групата на *коледжането* освен *пеячи, четници* има два предрешени персонажа – *старец* и *баба,* които разиграват своеобразна пантомима с високи подскоци (Софийско).

К. се смята обичай за здраве, благополучие, плодородие в най-общ смисъл. С участието си в него момъкът за пръв път се представя пред селския колектив. За изследователите К. е реликт от древния институт на мъжките инициации. Оттук произтича и връзката със задгробния свят, света на мъртвите. В много коледарски песни се рисува далечния път, от който идват коледарите; тържествената трапеза за тях има поминален характер; те тръгват в посока от запад към изток. От срещата си с мъртвите черпят сили, с които могат да прогонят вредоносните същества и да предопределят бъдещото плодородие. К. е първия обред от новогодишните ергенски обичаи, изпълнявани в периода на МРЪСНИТЕ ДНИ и обвързани мирогледно с тях.

Познато е и детско К., изпълнявано на МАЛКА КОЛЕДА през деня. Момченца на възраст от 6- до 12-годишни в групички по няколко, с дрянови тояги в ръце, обикалят домовете на

Коледарски цар

роднини и съседи. С кратки песнички и традиционни заклинателни формули им пожелават плодородие и богат приплод от домашните животни през новата година. В Зап. България и Пловдивско малките коледарчета чукат с тоягите си върху житни зърна в крина (или разпилени по земята) и наричат на богата реколта. Те също получават дарове.

Габровски, М. За „дръвцето" на коледарския цар. – БЕ, кн.3, 1986, 41–50; Преходът между старата и новата година у българите. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 12–49; *Живков, Т. Ив.* Българската коледарска благословия. – ИЕИМ, кн.15, 1974; *Василева, М.* Коледа и Сурова. С., 1988. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

КОЛЕНЕ НА КРЪСТ = ОБРОК

КОЛЕР = ЧУМА

КОЛИВО ⚲ ЖИТО

КОЛЯНО = РОД

КОМИ́Н – едно от сакралните места в дома, тъй като на митологично равнище улеснява взаимодействието с неусвоеното пространство, населявано от добри и лоши ДЕМОНИ. В този смисъл К. е своеобразна ГРАНИЦА между своето (дом, култура) и чуждото (външен свят, природа). Затова той е свързан с редица поверия и обреди, сътнесени към онези годишни отрязъци от време, през които според народните представи тази граница е нарушена. През МРЪСНИТЕ ДНИ К. и прозорците се запушват с ТРЪНИ, за да не могат да влязат КАРАКОНДЖОЛИТЕ. Със същата цел огънят в огнището не бива да гасне. Ако през Мръсните дни или ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ се роди дете, то трябва да бъде лекувано по магически начин, тъй като според поверието се превръща във ВАМПИР, ВЪРКОЛАК или караконджол. За една нощ нече-

тен брой възрастни жени (обикновено вдовици) изработват мълчешком вълнена дреха, през която провират детето. Действието около цялото обредно изпридане на ВЪЛНАТА е съсредоточено към К. Според отделни сведения то става върху покрива на къщата до самия К. При опасност от някакво епидемично заболяване (ЧУМА, ШАРКА) жените изпичат три кравайчета, които намазват с МЕД. Едно от тях хвърлят на покрива до К. То трябва да умилостиви демоните на болестите. На АНДРЕЕВДЕН стопанката хвърля нагоре в К. варена царевица в чест на МЕЧКИТЕ. Главата на заклания васильовденски петел се забива на пръчка и се поставя до К., за да пази къщата от зли магии. Под К. на угасено огнище в запустяла къща МАГЬОСНИЦИТЕ свалят МЕСЕЧИНАТА и я превръщат в крава, за да издоят нейното вълшебно мляко. Вярва се, че под К. на всяка къща живее змията СТОПАН. Затова там се извършват семейните жертвоприношения (СЛУЖБА И НАМЕСТНИК). Затова там отвеждат и булката, като я карат да намаже огнището с мед и да погледне нагоре през К.

Кръстанова, К. Обредното тъкане – една старинна практика у българите. – БЕ, №4, 1991; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1. С., 1981.

Рачко Попов

КОН – символ на небесното начало и на Слънцето в българските митологични вярвания и във фолклора. Според поверието слънцето – момък язди на К.. Едновременно с това К. е и космически посредник между горния и долния свят. С негова помощ културният герой може да стигне до *долната земя* на мъртвите и прадедите. Култът към К. е засвидетелст-

Конче – обреден хляб

ван сред тракийските племена, чиито земи античните автори описват като „конелюбиви". Омир се възхищава от „по-белите от сняг коне" на митичния тракийски цар Резос. К. е основен атрибут на изобразеното на многобройни каменни стели и релефи върховно тракийско божество – ТРАКИЙСКИЯ КОННИК Херос. За прабългарските племена К. е бил свещено и вероятно тотемно животно, а конската опашка – бойно знаме. К. е символ на небето, обожествявано като ТАНГРА. За голяма част от тюркските народи К. е митичен образ на смъртта, за което свидетелстват жертвоприношенията на К. в тяхната погребална обредност. С помощта на К. шаманите осъществяват своите мистични пътешествия в отвъдния свят. За славяните К. е соларен символ, изобразяван често върху шевични украси. Наред с това той е демоничен посредник между земния и отвъдния свят. С негова помощ бог Свентовит успява да проникне в царството на мрака и да се пребори със силите на злото и смъртта. Вж. РЕЛИГИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ СЛАВЯНИ.

Българите имат разнообразни поверия, свързани с К. Ако животното рие с крак, това означава, че „копае гроб" и някой от семейството ще умре. Ако К. прекрачи прага на вратата с левия си крак, това е лоша поличба. На места по аналогичен на-

чин се тълкува и срещата с бял кон. В този смисъл е поговорката „Черна чума на бял кон". Повсеместна е представата, че К. не се бои от злосторните нощни демони – ВАМПИРИ, ТАЛАСЪМИ И САМОДИВИ. Той се оставя да бъде язден от тях. В Изт. Родопи е разпространено поверието, че митичният СТОПАН на селското землище е потаен конник с висок калпак, дрънкащ с вериги. Живее в селския КЛАДЕНЕЦ. Българите вярват, че КАРАКОНДЖОЛИТЕ (кара-кончовците) са полухора-полуконе или конници с бодливи дараци на гърба си. Вярват още, че ако косъм от опашката на К. престои 40 дни във вода, той се превръща в змия. В чест на К. българите празнуват ТОДОРОВДЕН (Конски Великден). Повсеместно на този ден се организират конни надбягвания. По традиция жените измиват ритуално косите си, за да пораснат дълги като К. опашки. В Северна България е разпространена представата, че през ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ вечер по селата обикаля страховит конник с бял плащ. Този конник е самият св. Тодор, който се осмисля като превъплътен покойник (вампир, таласъм или върколак). Излиза от гробищата и броди цяла нощ из селото. Ако види буден човек по пътя, тъпче го с К. си или го удря с ПАТЕРИЦАТА си. За Тодоровден всяка домакиня приготвя специални обредни хлебчета с формата на К. или конски копита, които раздава из махалата за здравето на К. Тази практика е съпроводена много често с имитативни магически действия – жените цвилят и се ритат по между си като кобили, за да се плодят К. през годината. На БЪДНИ ВЕЧЕР стопанките месят друг обреден хляб, който подаряват на конярите за

здравето на К. В народните песни юнаците и хайдутите като КРАЛИ МАРКО, Момчил войвода и Дойчин хайдутин са възпети като ездачи на хвъркovати К. Популярен е мотивът за Крали Марко, който стигнал до облаците с помощта на своя крилат К. Там намерил Магда самодива и я накарал да слезе на земята, за да излекува с билки неговия побратим. Като конници са представени и някои християнски светци, които имат отношение към темата за змееборството – *св. Георги, св. Димитър*, св.Тодор. Такава е и тяхната иконографска интерпретация. Изображения на К. се срещат по българските шевици, върху накити, ковано желязо, керамични и метални предмети на народното изкуство. Вж. ТАНГРА, ТРАКИЙСКИ КОННИК, ТОТЕМИЗЪМ.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991; *Стойнев, А.* Светогледът на прабългарите. С., 1985.

Рачко Попов

КОНАК ⌕ НЕСТИНАРСТВО
КОНСКА ОПАШКА ⌕ ТОТЕМИЗЪМ
КОНСКИ ВЕЛИКДЕН = ТОДОРОВДЕН
КОНСКИ СВЕТЕЦ ⌕ ТОДОРОВДЕН
КОПЕЛЧЕ = ЕВРЕЙЧЕ
КОПРИВА ⌕ БИЛЕ
КОРДЕНЕ ⌕ БУЛКА, МЪРТВЕЦ
КОРЕН = РОД
КОРМЕСТА ЖЕНА = ТРУДНА ЖЕНА
КОРСТ ⌕ ЙОРДАНОВДЕН

КОСÀ – по подобие на БРАДАТА и НОКТИТЕ се осмисля като заместител на самия човек, затова ѝ се отдава особено магическо значение. Много БОЛЕСТИ (епилепсия, безплодие и др.) се лекуват, като на болния му се отрязва кичур К. (или косми

Сплитане косата на невеста

от пет места от тялото). БАЯЧКАТА прави дупка в някое дърво (или на кол, на който са били вързани кон или магаре) и скрива вътре К., като замазва дупката с восък. Вярва се, че по този начин болестта се затваря в дървото. С косми от тялото и главата, примесени със сол, нокти, пирони, сапун и восък, се правят МАГИИ за болести, раздяла и СМЪРТ. С К. са свързани много обредни практики от календарния и жизнения цикъл. На ТОДОРОВДЕН момите и жените мият задължително косите си и тичат след конете, за да пораснат те дълги като конски опашки. През МРЪСНИТЕ ДНИ и РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ миенето на К. е забранено, за да не страдат хората от главоболие и да не пада ГРЪМОТЕВИЦА върху тях. При раждане К. на жените се разплитат, за да протече родилният акт леко. В продължение на 40 дни след раждането родилките захапват плитките си, когато излизат навън, за да не ги „ударят НАВИТЕ“. Първото подстригване на момчетата се извършва ритуално от КРЪСТНИКА при пълна месечина, когато детето навърши една година. Подстриганите К. се

хвърлят в реката, изгарят се, за да не страда момчето от главоболие, заравят се под плодно дърво, скриват се под камък или се запазват от майката. Под родовито ябълково дърво се извършва и обредното сплитане на К. на БУЛКАТА. Плитките на МЪРТВИТЕ жени се оставят сплетени до средата, за да не се мъчат душите им на оня свят. Вярва се, че ако конски косъм престои 40 дни във вода, той се превръща в ЗМИЯ. Дългите разплетени (понякога мръсни) К. са атрибут на женските демонични персонажи – САМОДИВИ, ЮДИ, и ДЕМОНИТЕ на болестите (БАБА ШАРКА и ЧУМАТА).

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стойнев, А.* Светогледът на прабългарите. С., 1985. ✎ *Рачко Попов*

КОСМИЧЕСКО ДЪРВО = СВЕТОВНО ДЪРВО

КОСТАДИНОВДЕН = СВ. КОНСТАНТИН И ЕЛЕНА

КОСТЕНИЦА = КОСТЕНУРКА

КОСТЕНУ̀РКА, **ко̀стеница, костена жаба, жѐлва, жѐлка** – според народната вяра е произлязла от невеста, която много се срамувала от свекъра си. Веднъж замесила тесто и изпекла хляб. Зачакала свекъра си да се върне от работа. Но била толкова гладна, че не го дочакала и си похапнала от питката (в друг вариант КУЧЕТО отхапало част от хляба). Когато свекърът пристигнал, тя така се засрамила (според друга версия „се изпуснала“ пред него), че помолила Господ да я превърне в някаква гадинка. Сетне седнала върху КРЪГА за месене и поставила НОЩВИТЕ върху себе си. Така се превърнала в К. Според разказ от Странджа една мащеха все не харесвала хляба, замесен от доведената ѝ дъщеря. Злочестото момиче се помолило на Бог и той го посъветвал да се скрие между кръга и нощвите. Така го превърнал в К. Според отделни космогонични представи ЗЕМЯТА се крепи върху корубата на К. Ако животното се размърда, получават се земетресения. Представата че К. живее повече от 500 г. предопределя някои народни схващания – че е мъдра и всезнаеща, че познава тайните на БИЛКИТЕ И МАГИИТЕ. Единствено К. знае къде расте билката РАЗКОВНИЧЕ, която има способността да „отваря всичко заключено“ (врати и катинари; сандъци и заровени в земята богатства). Затова МАГЬОСНИЦИТЕ и БИЛЯРКИТЕ, които искат да се сдобият с разковниче, намират гнездо с яйцата на К. заграждат го с плет и камъни, за да не може К. да влезе в него. Изчакват К. да се върне и тя, като не може да отиде при яйцата си, тръгва да търси разковничето. Щом го намери, с негова помощ разваля преградата. Така магьосниците се сдобиват с разковничето. Вярва се още, че само К. може да разпознае жените, които се занимават с магьосничество. Когато видят за първи път напролет К., жените от Софийско разстилат поясите си върху земята. Ако К. премине през някой пояс, то тази, на която той принадлежи, е магьосница. С яйца на К. се развалят МАГИИ. Месото и кръвта се използват за лечение на уплаха, страх и обща отпадналост. От корубата на К. се стърже прах, с който запойват урочасани или изплашени моми и булки.

Съществува обичай при СУША К. да се обръща с краката нагоре, за да завали ДЪЖД. Ако жените кърмачки видят К. преди ГЕРГЬОВДЕН , вяр-

ват, че ще имат достатъчно мляко. *Желка* понякога народът нарича скрофулозата и аденита. Същото название има и везбен орнамент върху долната част на полите на тракийските жени, наподобяващ К.
📚 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

КОТИТО = Велика богиня майка

КОЧ КУРБАН ⌕ Петковден

КОШУЛЯ = Риза

КОЮ = Щъркел

КРАВАЙ = Обреден хляб

КРАЛЙ МА̀РКО, Ма̀рко Кралевѝти, Делѝ Ма̀рко, Левѐнт Ма̀рко – най-популярният герой в българския юнашки епос. Той е историческа личност – син на сръбския владетел Вълкашин. Живял е през втората половина на XIV в. и е владял земите на Зап. Македония със столица гр. Прилеп. През 1367 г. Марко е провъзгласен за крал на сърбите и дейно участва в борбите срещу турските нашественици. Загива в битка против влашкия войвода Мирчо до гр. Крайова. С неговата гибел се постави началото на мита за неустрашимия войвода и легендарен борец за национална свобода. В българския фолклор К.М. е възпят като противоречива личност с всички присъщи за човека качества. Многобройни баладични сюжети разказват за синовната обич на героя към своята майка; за привързаността му към неговия брат Андрияш; за собствената му сватба и за женитбата на неговия син; за кумуването на крал Мануил. В много народни песни К.М. е представен като митичен юнак, яздещ на хвърковат кон. Неговата огромна физическа сила се дължи на родството му със змейовете и самодивите. Легендите описват К.М. като витек – син на змей. Като дете той е сукал от гръдта на змеица, чието мляко прави земните хора силни и храбри. По подобие на своя баща юнакът живял до триста години. Според преданието героят никога не умира. Той само заспива в дълбок сън в планинските пещери и се събужда отново, щом настъпи часът за решителна битка. По своята сила К.М. е равен на волните ездачки със стрели на кръста – самодивите. Широко разпространен е песенният мотив за побратимяване на героя с горската *юда Магда* (Гюра или Вида). Когато той влиза в люта битка с турците, вика на помощ своята митична посестрима, която долита като черен облак и подава оръжието на юнака. В друг песенен мотив К.М. се сърди и проклина гората, че в нея няма извор да се напие с вода. Така навлича върху себе си омразата на *Вида Самовила* – господарка на планинските извори. Героят и юдата влизат в борба. Със сабята си К.М. разсича тялото на горската самодива. Аналогични са неговите схватки и с други митични персонажи – хали, лами и триглави змейове. В друг кръг от народни песни и легенди тези езически по своя произход свръхестествени същества са изместени от човешки персонажи. В ролята на противници на К.М. влизат *черният арапин* и *Муса Кеседжия* – специфични метафорични въплъщения на злото в лицето на османските пробители. С тях епическият герой се бори ожесточено, докато освободи трите синджира с роби.
📚 *Арнаудов, М.* Очерци по българския фолклор. Т.1, С., 1968; *Динеков, П.* Български фолклор. Ч.1, С., 1972; *Йорданов, В.* Крали Марко в бъл-

гарската народна епика. – Сб. на Българското книжовно дружество в София, I.1901; *Романска, Цв.* Към въпроса за проучването на произхода, разпространението, мотивите и развитието на епоса за Крали Марко у южните славяни. – Славянска филология, Т.5, С., 1963. ✎ *Рачко Попов*

КРАЛЬО-ПОРТАЛЬО ⌕ Игри

КРАТЕШ ⌕ Месечина

КРАЧУН = Малка Коледа

КРИВ ПЕТЪК ⌕ Сирна неделя

КРИВА НЕДЕЛЯ = Сирна неделя

КРИВА СРЯДА ⌕ Сирна неделя

КРИВЕЦ ⌕ Вятър

КРИВИ ВЛАСИ = Власци

КРОНОС ⌕ Залмоксис

КРОСНО̀ – цилиндрична част от дървен тъкачен стан, която според поверието крие магическа сила поради връзката си с една от основните домашни дейности на жената (тъкането) и поради въртеливото си движение (въртенето се асоциира с придобиване, с изобилие). Употребата му в редица обреди и магически практики има за цел стимулиране на плодородие, раждаемост и влага. В Южна Тракия лазарките обличат К. в невестински дрехи, кичат го с венци и носейки го на ръце, обикалят селските къщи. Приготвената от К. женска фигура носи мъжкото име Лазар. След приключване на обичая девойките измиват К. в реката, за да бъде годината плодовита и дъждовна. По време на лятна засуха те крадат К. на жена, която дълго е държала платното си недотъкано на стана. Поливат го с вода на реката, за да завали дъжд. В ранно утро преди изгрев слънце на Гергьовден и Еньовден магьосниците, които ограбват плодородието на чуждите ниви, яхат К. и, изричайки специални за случая заклинания, обикалят три пъти засятата площ. За да се предпазят от подобни вредоносни стопански магии, жените свалят К. от стана, изправят го зад вратата и го увиват с пояс. С К. се правят и магии, които трябва да върнат на *завързан* младоженец половата потентност. К. се насновава винаги на *лек ден* – понеделник или четвъртък. Това става на хармана, след като с К. се описва кръстен знак. Народната традиция забранява да се насновава К. през Мръсните дни, Мечите, Вълчите и Мишите празници, както и през периода от Петковден до Димитровден. В противен случай вълците ще нападат стадата и овчарите. Когато в къщата умре човек и К. на стана е в положение с жлеба нагоре, вярват, че скоро ще почине още някой от домочадието. Вярва се, че змеят прелита като огнено К. над селището.
📚 *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1971; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

КРЪВ – символ на физическа сила и живот. Неин заместител в ежедневния и обредния живот е червеното вино. Според отделни представи особена магическа мощ се приписва на изтеклата по време на дефлорацията на булката К. В Тетевенско ризата с К. от брачното свождане се запазва и при започване на строеж на нова къща се изпира. Тази вода се излива в първия темел с надеждата за бъдещо благополучие и плодовитост в новия дом. От невинно или насилствено пролята К. в неусвоеното пространство (в гората, в планината) се раждат злосторни демонични сили. Вярва се, че от такива К.

понякога произлиза ВЪРКОЛАКЪТ. Според поверието починалите с кървящи рани хора се превръщат във ВАМПИРИ. През МРЪСНИТЕ ДНИ КАРАКОНДЖОЛИТЕ и ВЪЛЦИТЕ облизват К. на закланите по дворовете коледни прасета и по този начин се плодят повече. При някои магически лечения на „вънкашната болест“ (епилепсията) майката на болното се съблича съвсем гола, обикаля го три пъти и с нож разрязва местата зад ушите. Пускането на К. трябва да предизвика според поверието облекчаване на страданието и символичното излизане на болестта. С К. на обредните животни (прасе за КОЛЕДА и агне за ГЕРГЬОВДЕН) се рисува КРЪСТ по челата на децата за здраве. По начина, по който се разлива тяхната К., се гадае за плодородие през годината. К. на жертвените животни се излива най-често в реката, за да „потече берекет в къщата“. Излива се и в мравуняк, за да се плодят домашните животни по подобие на мравките. При ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ, посветени на ЗМЕЯ, САМОДИВИТЕ И ДЕМОНИТЕ НА БОЛЕСТИТЕ, К. на жертвените животни (черни кокошки, черен овен или ялова крава при обичаите от типа на КОКОША ЧЕРКВА) се оставя да изтече в корена на дървото, до ОБРОКА, до ИЗВОРА или на върха на могилата.

📚 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стойнев, А.* Светогледът на прабългарите. С., 1985.
✎ *РАЧКО ПОПОВ*

КРЪГ – 1. Геометричен символ на СЛЪНЦЕТО и ЗЕМЯТА, на жизнената и оплождаща сила. К. като форма и движение олицетворява културното усвоено пространство. Кръговите ритуални шествия са типични за много народни празници, свързани с критични ситуации в пространството и времето – КОЛЕДА, НОВА ГОДИНА, КУКЕРОВДЕН, ЕНЬОВДЕН, ВЕЛИКДЕН, СПАСОВДЕН. Кръгови са обхожданията на землището против природни бедствия – ГРАДУШКА, СУША, поройни наводнения. Кръгово е ЗАОРАВАНЕТО на землището против БОЛЕСТИ И ДЕМОНИ, посредством което усвоеното културно пространство се отделя от дивата и опасна природа. Кръгово е и ритуалното ОПАЛВАНЕ НА ЛЕХУСАТА, младоженците и МЪРТВИТЕ. Кръгова форма има церемониалната обиколка на свещените ИЗВОРИ и параклиси, извършвана от НЕСТИНАРИТЕ. При много магически лечения на различни заболявания болникът се обикаля три пъти. С жар в ръцете стопанката обикаля в К. колата и ралото, преди да изпрати мъжа си на първа оран или сеитба. Когато засява орехово дърво, стопанинът разстила пояса си в К., за да не го сполетят беди. Във всички случаи К. изпълнява функцията на основен АПОТРОПЕЙ срещу зли сили и болести, той осъществява преградата между културата и природата, между Космоса и Хаоса, между своето и чуждото пространство. Затова при строеж на нова къща избраното място най-напред се обикаля с конец и се прекадява с тамян, за да се превърне в очовечено.

2. Название на дървен домашен уред, с помощта на който хлябът се поставя в пещта и се изважда опечен оттам. Когато КРЪСТНИКЪТ връща кръстеното в църквата ДЕТЕ в дома му, отпред пред ВРАТАТА е поставен К. с хляб, СОЛ и ВИНО. КУМЪТ поема храната и виното и поставя детето върху К., за да е здраво и плодовито. Щом стопанката излезе на дво-

Кръг – „пеперуда“

ра, за да изпрати мъжа си на първа оран и сеитба, тя изнася горещи въглени с К. и обикаля колата и впрегнатите животни. После вдига К. високо, за да изкласят високо посевите. При градушка К. се изнася навън и се обръща към облака, за да отмине стихията. С него се лекуват УРОКИ, уплаха и плач при децата. Карат малкото да седне върху него (или да го обиколи три пъти) и баят. В Добруджа на К. правят ПЕПЕРУДАТА за дъжд. Украсяват К. с венци и цветя и в средата му закрепват иконата на св. Богородица. С него децата и девойките обикалят по къщите и пеят песни за дъжд. Стопанките обливат К. с ВОДА, за да предизвикат валеж. Накрая участничките в обреда измиват К. в реката. Пак по време на СУША момичетата крадат К. на бременна невеста и го хвърлят в реката, за да завали. Според народното предание КОСТЕНУРКАТА е произлязла

от една срамежлива булка, която седнала върху К. и покрила гърба си с нощвите.

📚 *Георгиева, Ив.* Нестинарството в България. – В: Доклади от втория международен конгрес по българистика. Т.10, С., 1987; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди за дъжд. – В: Добруджа, С., 1974; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

КРЪС = ЙОРДАНОВДЕН

КРЪСТ – един от основните символи на слънчевия небесен ОГЪН, на соларното мъжко божество. Редица неолитни изображения на ЕЛЕНИ представят рогата на небесното животно във формата на К. За разлика от квадрата и КРЪГА, като знак К. фокусира идеята за сакралния център, от който тръгват четирите световни посоки (запад, север, изток, юг). Често К. е своеобразен модел на ЧОВЕКА и антропоморфното божество. Наред с това той е геометричен вариант на СВЕТОВНОТО ДЪРВО. Символизира силите на плодородието и жизнеността, единството на духа и материята, а в християнската религия олицетворява безсмъртието и възкресението. Затова неговото присъствие като декоративен елемент в народното изкуство е трайно – среща се в шевичните украси и тъканите, в дърворезбата, металопластиката и керамичните орнаменти. Осмислен от позициите на християнството, К. и прекръстването с ръка имат особена магическа сила да прогонват злите духове и ДЕМОНИТЕ НА БОЛЕСТИТЕ. За да се предпазят от МАГЬОСНИЦИ, НАВИ и ВАМПИРИ, стопаните рисуват по вратите си К. от КАТРАН; носят К. от черен ГЛОГ на шията си. При всяко

Кръст

БАЕНЕ против УРОКИ или уплаха (леене на куршум) врачките правят кръстен знак над водата с нож. По традиция слънчевият изгрев се посреща с прекръстване с лице на изток.

К. или *кукла* българите наричат надгробния дървен или каменен паметник. Той изпълнява функциите на антропоморфен заместител на покойника. Заоблената форма на К. е знак, че МЪРТВЕЦЪТ е от женски пол. Често върху него има пластични изображения, които насочват към социалния статус или професията на покойника. Очертаните коси или плитки, накити или ВЕНЦИ свидетелстват, че мъртвеца е мома, булка или млада невеста. Изображенията на рало или ножици говорят, че покойникът е бил орач или шивач.

Често срещани орнаменти в надгробната пластика са растителните и геометрични знаци като лозница, кипарис, розетка, кръг. Понякога те са оцветени разноцветно, като преобладаващият син цвят е свързан пряко с представите за отвъдния свят на мъртвите и прадедите. Дървените надгробни К. или трески от тях се използват с магическа цел. При продължителна СУША възрастни жени изхвърлят в реката К. от ГРОБА на незнаен покойник или удавник, за да предизвикат дъжд. С трески от К. народните лечителки баят или опушват заболелите от „мъртва кост" или други болести. По аналогия сакралността на К. се придава на КРЪСТОПЪТЯ, осмислян като място, което неутрализира вредните субстанции. Вж. Оброк 1.

Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи. С., 1990; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението. – В: Етнография на България. С., 1985; *Любенова, И.* Изкуството на българските надгробни паметници. – Изкуство, кн.1, 1978. *РАЧКО Попов*

КРЪСТАЧ = ОРЕЛ ⌕ ГРАДУШКА, ОБЛАК

КРЪСТЕНА ВОДА ⌕ ВОДА

КРЪСТНИЦА ⌕ ЛАЗАРУВАНЕ

КРЪСТНИЧКА = НЕВЕСТУЛКА

КРЪСТОВДЕН ⌕ ЙОРДАНОВДЕН

КРЪСТȎВДЕН (14 ноем.) – в рамките на годишния календарен цикъл е вторият християнски празник, посветен на КРЪСТА: „Тачим го за кръста, хвърлен на Йордановден" (вж. ЙОРДАНОВДЕН). Под християнизирания облик на двата празника се крият митологичните черти на двойното възприемане и осмисляне на природното време и на стопанската дейност, свързана с моментите на

преход в ежегодния му цикъл. Докато зимният К. ознаменува завършека на МРЪСНИТЕ ДНИ, смятани за преход от старата към новата година, летният К. е на прехода към есенно-зимния сезон. Знае се, че ако на ГЕРГЬОВДЕН СЛЪНЦЕТО достига точката, откъдето поема към лято, на К. то поема обратния път; че от К. денят започва да намалява, а от АНДРЕЕВДЕН да се увеличава; че на този ден денят и нощта се „кръстосват" – изразяват се по продължителност.

Християнският пласт на празничната обредност повтаря елементи на обредността от *Попова Коледа* (5 ян.). И сега през целия ден се спазва строг пост: „говеем за кръста"; често този пост се схваща в съвсем друг аспект – като предпазващ човека от болки в кръста. В някои природопски и тракийски селища има забрана да се яде червено грозде и червена диня. Широко разпространено е обхождането на домовете от свещеника, който ръси със светена вода. В завършения му вид обичаят включва поръсването на къщата и хармана, поднасянето на ТРАПЕЗА, на която свещеникът изпълнява „слагане кръс", т.е. полага църковния кръст върху трапезата на нова тъкана покривка. Стопаните даряват попа с варива и зеленчуци и най-вече с жито от новата реколта.

На К. се чествува семейна и лична служба (СВЕТЕЦ, ОБРОК, ЧЕРКВА, КУРБАН) за здраве и напредък. В някои села в Добруджа К. се почита за здравето на добитъка и сутринта се раздава хляб.

Независимо от поста, освещаването с ВОДА и църковната служба, на К. няма забрана да се работи. Празникът, напротив, се смята за преход, за начало на определени стопански дейности. В зависимост от природно-климатичните особености К. се определя за начало на есенната сеитба, гроздобера и бруленето на орехите. В Карловския район тези, които имат ОБРОК, личен или семеен, освещават в църква ЖИТО, което слагат в семето за посев. Най-широк е ареалът на К. като *гроздоберник*: пременени и накичени, с песни и веселба, стопаните откриват общоселски гроздобера според устойчивите общинни традиции за взаимопомощ и регламентирано единодействие в отделни сфери на земеделската работа. Някъде (напр. Пловдивско) се препазаряват ратаите и пастирите, наемани от К. до К.

В някои селища на Изт. и Югоизт. България на К. се устройват първите есенни хора и седенки. На места в Тракия на седенките ергените изпълняват карнавалния обичай *джамала* (камила), с характерната символична смърт и възкръсване на обредния персонаж камила. Вж. КУКЕРИ, СУРВАКАРИ.

Василева, М. Добруджа, с.339; Капанци, с.228; Етнография на България, т.III, с.131; *Дражева, Р.* Пирински край, с.451; *Стаменова, Ж.* Пловдивски край, с.277; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар, С., 1991, 158–164. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

КРЪСТОНОШЕ = ПОКРЪСТИ

КРЪСТОПЪТ – осмисля се и се възприема като своеобразен хоризонтален модел на света, тъй като съсредоточава четирите основни посоки – север, юг, запад и изток. Затова в народните представи К. е сакрална граница, разделяща своето от чуждото или усвоеното пространство (културата) от неусвоеното (дива-

та природа). По тази причина на К. се извършват множество обредно-магически действия и ритуали главно с очистителен характер, целящи извеждането (прогонването) на злините (БОЛЕСТИ, МАГИИ, ДЕМОНИ) в чуждото, непринадлежащо на човека пространство. Най-често на К. се изгражда грамадата от камъни – обичай, известен още като АНАТЕМА или *проклятие*. На К. баячките лекуват най-различни заболявания и там изхвърлят водата от ПОЛИВКИТЕ. Есенните женски жертвоприношения в чест на хтоничните демонични сили (*сладки и медени*, САМОДИВИ и *юди*, СТОПАН на селището), известни като КОКОША ЧЕРКВА, *Блага черква*, БОЖИ ДУХ или *Лелино здраве*, също се извършват на К., като част от обредната храна се оставя там с цел умилостивяването на тези свръхестествени сили. При ритуалните обхождания на селското ЗЕМЛИЩЕ против суша – ПОКРЪСТИ, свещеникът поръсва всеки К. със светена ВОДА, за да завали ДЪЖД. На К. се правят и развалят МАГИИ. Ако МАГЬОСНИЦАТА иска да открадне млякото на чуждо стадо, тя скрива под камък на К. залък хляб, ЯЙЦЕ или муска. Пак на К. тя поставя черен конец, верига с катинар или восък. Когато младоженците минат през това място, те стават „завързани" и брачният им живот не е щастлив. Предметите, с които е направена магия за лошо, също се изхвърлят на К. за да се „разнесе" (неутрализира) лошотията. На К. се добива най-често ЖИВИЯТ ОГЪН.

Попов, Р. Обичаят „Кокоша черква" у българите. – БЕ кн.2, 1986; *Стоилов, А.* Магии за любов и вреда. – ПСп кн.55–56, 1898. *РАЧКО Попов*

КУДА = ЧУМА

КУДАБАШИЯ ⌕ КОЛЕДУВАНЕ

КУЗМА И ДЕМЯН = СВ. ВРАЧ

КУКЕРИ ⌕ КУКЕРОВДЕН

КЎКЕРИ, кўкове, стàрци, бабўгери, бабушàри, арàпи, сурàти, пèсяци, зибèци, дрàкуси, калўгери, камилàри, джамалàри, джумàли – названия на маскираните персонажи, които участвуват в карнавалните шествия през СИРНАТА НЕДЕЛЯ или ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ. В Зап. България мъжките маскарадни игри са календарно отнесени към новогодишния празничен комплекс (периода на МРЪСНИТЕ ДНИ) и участниците в тях са известни като *сурвакари, коледжане, бабугери, станченари, ешкари, чауши, василичари, русалии*. В обичая участват само ергени и женени мъже. Красивите момци с нежни и бели лица поемат женските роли – те се преобличат като БУЛКА, невеста, ханъма. Носят дълги женски бели РИЗИ и местни носии. Връзват на кръста си пояси и ПРЕСТИЛКИ. Забулват главите си с червено було или бяла кърпа. Устните и страните им са начервени. Сред групата има и други женски персонажи – „баба", „циганка", „туркиня". Булката и бабата носят на ръце дървена кукла – „бебе", а понякога скриват в дрехата си котка, която изпълнява функцията на раждащото се дете. До тях в шествието вървят техните съпрузи – „зетят", „младоженецът", и „дядото" („старецът", „старият кукер", „циганинът"). В ситуацията на обичая тяхната главна задача се състои в опазването на партньорката им от задявките и нападенията на околните мъже. Понякога тези персонажи носят на гърба си сламени гърбици или кошове, които ги предпазват от ударите на нападателите. Основната

Кукери – „старци"

и най-многолюдна група се състои от преоблечени с обърнати наопаки кожуси мъже с почернени с въглен лица – „арапи", „сеймени", „бабугери", „дервиши". Около кръста си носят препасани колани с вързани по тях хлопки и звънци. Задължителен атрибут е тяхното оръжие – „калъчка" или „сабя" от дърво или помет за метене на фурната. Краят на оръжието е обагрен с червена боя и наподобява фалос. Най-често лицата на тези мъже са скрити под причудливи маски – разноцветни, украсени с птичи пера, мъниста, семена, стъкълца и огледала. Обикновено те олицетворяват странни и фантастични животни и птици, всяващи ужас сред публиката. Маските са от кратуни или животински черепи, имат два или три рога. Към тях са пришити дълги бради и мустаци от конци, коноп или вълна. Често с шествието върви и голямо чучело от черга, носено от двама мъже. То изобразява кон, камила (джамал) или магаре. Има рога и е покрито също с хлопки и звънци. В Североизт. България този персонаж прилича на огромна птица с дълъг клюн и се нарича „брезая". В групата на маскираните има още „мечка" и „мечкар", „цар", „царица", „кум", „кръстници", „девер", „поп", „кеседжия", „доктор", „лесничей", „кадия", „продавач на боза", „бирник", „кадъни", „лазарки" или „бейови моми", съпътстващи водача на дружината (бей) в Изт. Родопи. Задължително е и присъствието на селските музиканти.

Първият главен момент в кукерския обреден комплекс се заключава в ритуалното обхождане на цялото селище. К. посещават всяка къща. По пътя и във всеки двор те пресъздават разнообразни сценки с фалически смисъл и символика: К. нападат булката и я повалят на земята. С от-

Кукери – песяци

четливи движения на тялото или с помощта на тоягите си наподобяват извършването на полов акт. Младоженецът брани невестата си и, когато не успее да се справи с похотливите К., пада мъртъв на земята. Булката плаче и моли доктора и мечкаря да съживят нейния съпруг. През това време тя имитира раждането на бебето (котката). При обиколката маскираните с кожи мъже удрят с дървените си саби жените, за да забременяват. Те подскачат високо на място под звуците на музикалния съпровод, като по този магически начин стимулират буйния растеж на посевите и осигуряват богата реколта. Стопаните посрещат К. и ги даряват с яйца, брашно, царевица, вълна и други продукти. Кулминационният момент в обичая се състои в обредното символично ЗАОРАВАНЕ и засяване, което става обикновено на селския мегдан пред очите на всички присъстващи. Царят или булката впрягат в дървено рало К. младоженец и извършват три обиколки на

хорището. При заораването те пръскат наоколо семена, като имитират сеитба. В края на последната обиколка младоженецът, теглещ ралото, пада отново мъртъв на земята. Булката и останалите персонажи се спускат към него, плачат, удрят го, докато го съживят отново. След като мъртвият съпруг стане отново на крака, неговата невеста ражда – от полите ѝ пада дървеното бебе или изскача котка. По този начин в игрови вариант се възпроизвежда митът за умиращия и възкръсващ бог на вегетацията и плодородието, поради което много изследователи смятат, че в кукерския обреден комплекс са съхранени от някогашното почитане на тракийския Дионис. Кукерският карнавал приключва на места с ритуално изкъпване на всички участници в реката и с общо смесено мегданско хоро. Подарените храни и продукти К. разпродават на търг. С част от получените средства те си устройват мъжки гуляй, а останалите пари подаряват на училищното или църковно настоятелство.

В някои райони кукерските игри с преоблечени участници са отнесени към края на есента, когато цялата реколта е прибрана.

🕮 *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972; *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. С., 1974; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Габровски, М.* Маскирането в българските новогодишни обичаи. – БЕ кн.3, 1980; *Краев, Г.* Обредното травестиране в българските земи през зимния календарен цикъл. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стаменова, Ж.* Кукери и сурвакари. С., 1982. ✎ Рачко Попов

КЎКЕРОВДЕН, Кўковден, Стàрцовден (Пловдивско), **Рогàч** (Панагюрско) – ПОНЕДЕЛНИКЪТ от ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ, известен още като ЧИСТИ, ПЕСИ, *пес, кучи, разметни, бесни* (тези названия са свързани с обредното бесене на КУЧЕТА против болестта бяс). На този ден в българските земи (с изключение на Зап. България) по къщите ходят КУКЕРИТЕ: преоблечени ергени и женени мъже.

🕮 *Арнаудов, В.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972; *Стаменова, Ж.* Кукери и сурвакари. С., 1982. ✎ Рачко Попов

КУКЕРСКА НЕДЕЛЯ = ТОДОРОВА НЕДЕЛЯ

КУКЛА = КРЪСТ, ХЛЯБ, ⚲ ИГНАЖДЕН, КУМИЧЕНЕ

КУКЛИНДЕН = ВРЪБНИЦА

КУКОВДЕН = КУКЕРОВДЕН

КУКОВЕ = КУКЕРИ

КУКУВЍЦА – птица, която някога е била момиче. Според приказния сюжет К. и БУХАЛЪТ (пукал) били брат и сестра. Но тъй като вечно се карали помежду си, тяхната майка (в отделни варианти *св. Богородица*) ги проклела да се превърнат в птици, които все да се търсят, но да не могат да се намерят. Момичето станало К., която цял ден вика братчето си, казващо се Куку. Момчето се превърнало в нощната птица бухал. Според друга версия на разказа братчето и сестричето се загубили в гората. Момичето помолило Бог да го превърне в птичка, за да може да открие своето братче.

Вярва се, че К. кука за първи път на БЛАГОВЕЦ. Според песенния ни фолклор с куканието си тя предупреждава за идването на САМОДИВИТЕ. За-

това на Благовец майките не позволяват на дъщерите си да ходят рано сутрин за вода, за да не срещат там *юдите* и самодивите. Стопаните очакват първото кукане на К. с нетърпение. То предвещава настъпването на пролетта. Щом ги закука К., те се стремят да пипнат парче хляб или монета, за да са сити и имотни през цялата година. Ако джобовете им са празни, годината няма да бъде плодородна. При първото кукане жените връзват възел в единия край на забрадката си. След три дни развързват възела и гледат какво има в него. Ако във възела има прашец, зеленина или вълна, това е знак, че годината ще е плодовита и щастлива, а девойката ще се задоми скоро. Момите следят на кое клонче е кацнала К. После го откършват и го носят със себе си, за да се омъжат през годината.

Според народната вяра К. не вие гнездо, а снася яйцата си в чужди гнезда и ги оставя за мътене на другите птици. По този начин тя била наказана от св. Богородица, заради това, че с куканието си събудила Млада Бога. Оттук идва и определението К. за самотни жени и вдовици. Вярва се, че К. кука до ЕНЬОВДЕН или ПЕТРОВДЕН. Ако я чуят след този ден, стопаните очакват дълга и студена зима.

🕮 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ Рачко Попов

КУКУВИЧИ СЪЛЗИ = ПЕРУНИКА

КУКУМЍВКА – в народните представи често се идентифицира с БУХАЛА и совата, наричана още улулица. К. се смята за демонична и „мъртвешка" птица. Според поверието тя обитава запустели и усамотени места и сгради. Нейният зловещ крясък над покрива или КОМИНА на къщата

предвещава СМЪРТТА на някого от семейството, най-често на стопанина на дома. Затова при възможност птицата се гони или убива. Ако човек тръгне на път и види К., той трябва да се върне обратно и да остави работата си за следващия ден. А ако сънува К., това означава, че ще го сполети някакво нещастие. В този смисъл е народната клетва: „Бухали и кукумявки в къщата му да бухат!"

☰ *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

КУКУРЯК ⚲ Биле

КУЛТУК ⚲ Кум

КУМ, кръстник, калтàто или **калитàто** (гръцка заемка в южнобългарските земи), **нýнко** (Югозап. България) – главно обредно лице в традиционната СВАТБА на българите. Той трябва да бъде винаги женен; за предпочитане е да бъде от първо венчило. Неговата съпруга е *кума (кръстница, кумица, калимана, нунка, батиная)*. В народната традиция КУМСТВОТО е наследствено; то представлява една трета некръвна линия на родство. За К. на сватбата се кани онзи, който е кръстил младоженеца като дете. Той или неговите потомци имат задължението да кръстят и децата на неговото семейство. Изключения от това правило се правят в случаите, когато новородените деца на кумците умират. Тогава последното родено дете се оставя на пътя – „хвърля се на нов К." Онзи, който мине пръв покрай него, му става кръстник.

При сватбата К. е почетно лице. Той има право да покани свои гости, наричани *подкумници* или *култуци*. Той не ръководи сватбата, но неговата воля се съблюдава строго. В сватбените народни песни К. е възпят като СЛЪНЦЕ. Негов символ на обредно равнище е КУМОВОТО ДРЪВЦЕ, символизиращо силите и плодовитостта на СВЕТОВНОТО ДЪРВО. Във Врачанско е регистрирано обредно ОПАЛВАНЕ на К. преди брачното свождане. При отвеждането на младите в брачното им ложе, К. отвързва края на пояса на младенеца, а кумата повдига три пъти с пръчка от плодно дърво покривалото на БУЛКАТА. Опрощават им предстоящото свождане и си отиват у дома. Ако невестата е девствена, сватбарите им носят БЛАГА РАКИЯ в украсена с венци и ябълка бъклица. Кумата взема участие при ритуалното завеждане на булката за вода, тя сваля тържествено булото ѝ край КЛАДЕНЕЦА или под плодно дърво. След 40 дни тя събува чорапите и съблича връхните дрехи на невестата, която престава вече да говее пред кумовете си. К. се посещава от младите на КОЛЕДА, ГЕРГЬОВДЕН и ВЕЛИКДЕН.

☰ *Генчев, Ст.* Сватбени обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984. ✎ *Рачко Попов*

КУМА ⚲ Лазаруване, Кумичене

КУМА ЛИСА ⚲ Лисица, Животни

КУМИЦА ⚲ Кумичене

КУМЍЧЕНЕ, Кумѝчкане – народен обичай, неразделна част от цялостния цикъл на моминските пролетни обичаи и игри ЛАЗАРУВАНЕ. Целта на обичая, с която е свързано и názванието му, е да се избере *кума, кръстница, кумица* – водачка на лазарувалите моми. Изпълнява се, след като лазарските групи (само на момите, достигнали женитбена възраст) са завършили обхождането на

Кумичене

селото и други обекти на селското землище, най-често на ВРЪБНИЦА и по-рядко на самия ЛАЗАРОВДЕН. Само на отделни места (напр. в Пловдивско) изборът на кума става преди Лазаровден или още по-рано – на СВ. ЧЕТИРИСЕ (9 март).

К. става на реката, където девойките отиват вкупом с песни и, преди да пристъпят към избирането, изиграват лазарското си хоро После едновременно пускат по течението на реката върбови венчета, белязани от всяка, за да ги разпознаят. Кума става тази мома, чийто ВЕНЕЦ отплува най-напред по водата. В Северозап. България и някои райони на Тракия К. става с белязан залък от специален ОБРЕДЕН ХЛЯБ – *кукла, кравай, колак*, на който най-често е изобразена с тесто стилизирана човешка фигура. В Бургаско момите пускат по водата ладийки от царевични листа. Някъде венците или залците се нареждат върху бухалки за пране, която натискат да потъне във водата, за да заплуват всички на веднъж. Има югоизточни райони с участие и на ергени в К. След избора на кумата момък (обикновено нейният избраник) изтегля хоровода на момите от реката и става техен „кръстник". След К. лазарките, наредени с кумата начело (В Разградско я носят на кръстосани ръце или върху бухалката, която са топили) и с песен отиват у дома ѝ. Тук майката на кумата слага обща трапеза, а в Северозап. България изваждат обредните хлябове, поляти с вода на попара. В някои старопланински селища, докато домашните варят качамак и коприва за трапезата, се връзва люлка, на която всяка мома, а най-напред кумата, трябва да се полюлее. Отношението към кумата е почтително – момите ѝ *говеят* – не я заговарят до ВЕЛИКДЕН. Тогава те още веднъж ѝ отиват на гости, целуват ѝ ръка, поднасят ѝ кравай и могат вече да ѝ говорят.

След К. на Връбница лазарките играят последното си хоро. Накрая се присъединяват ергени, млади жени и мъже и хорото се сключва – за първи път след великденските пости.
С К., както и с лазаруването като цяло, е свързано вярването, че само мома, която е лазарувала и се е кумичила, не може да бъде отвлечена от ЗМЕЙ. Мотивът за змея присъства устойчиво в целокупната великденска обредност, вкл. и в песенния обреден фолклор. В науката с основание се смята, че разгръщането на този мотив е характерно за периода на хаоса – преход към пролетта, когато митичният змей посредник между земните и небесни стихии, между водата и огъня, властва над хората и заобикалящия ги свят.
Като се приеме, че в моминските пролетни обичаи се съдържат следи от архаичния институт на преминаване в друга социално-възрастова група с право на встъпване в брак, може да се смята, че митичният образ на змея се изявява като тотем, с помощта на който посветителният обред протича по древната схема: смърт и ново раждане. В този смисъл хвърлянето в реката на върбовите венци и обредните хлябове с човешко изображение – обобщен символ на змея, хтоничен властелин, представя К. като своеобразна победа над него, следвана от сполучливо навлизане на момите в новия им социален статус. Това съвпада с края на преходния великденски период е възстановяването на нарушения космически ред. Илюстрация за подобен извод е още и рядко срещаният в капанските села обред К. да завършва с правене на *трънка*. На трапезата у кумичини лазарките закрепят в стомна разклонена пръчка и я окичват с пуканки, разцепен праз, рожкови, бучки захар. Изнасят трънката пред портата, кумата сяда до нея, а останалите я заобикалят, пеейки специална песен, в присъствието на събралите се наоколо млади и стари. Като вариант на *сватбеното (кумово) дърво*, един от образите на СВЕТОВНОТО ДЪРВО, трънката обединява нагледно придобитото право на сватба с постигнатото равновесие в борбата между хаоса и космоса и подновяването на световния порядък.
Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 543–549; *Колева, Т.* За произхода на пролетните момински обичаи (лазаруване, кумичене и буенец). – В: Проблеми на българския фолклор, С., 1972, 367–372; *Василева, М.* Добруджа, с.329; Капанци, с.220; Етнография на България, т.III, с.119; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология, С., 1983, 79–109; *Попов, Р.* Към характеристиката на българските народни вярвания, свързани с периодите на преход към зимата и пролетта. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 64–66. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

КУ̀МОВА СЛА̀МА, Сламата, Сламен път, Попова слама, Път на грешниците – народни названия на Млечния път. Според легендата през една люта зима един кумец отишъл на гости у кръстника си. Вечерта той откраднал един кош слама от КУМА си и я занесъл в своя дом. Но кошът бил продънен и сламата се разпиляла по пътя. На другия ден кръстникът видял, че сламата му е открадната и по следата разбрал, че виновникът е неговият кумец. Тогава проклел сламата да не гасне никога и да се превърне в звезди като назидание за извършения грях. Според друг вариант на преданието един поп откраднал сламата на дядо Господ, която после се превърнала в звезди. Съществува и версията, че Млечният път се е образувал от „млякото на МЕСЕЧИНАТА и на звездите“. Сред славянските народи е разпространена представата, че душите на МЪРТВИТЕ отиват в ОНЯ СВЯТ по Млечния път.
Ковачев, Й. Народна астрономия и метеорология. – СбНУ кн.30, С., 1914. *РАЧКО ПОПОВ*

КУ̀МОВО ДРЪВЦЀ, бор, ела, дъб, ябълка, кани̇ска, чатал, вейка, клонка, гранка, бахча̀, ко̀жел, тифери̇̀ч, кон, кумова или **калтатова трапеза, сватбено дръвце** – принадлежи към задължителния сватбен реквизит. Приготвя се от плодно дърво с три или пет разклонения, на чиито върхове се поставят увити във варак ябълки, круши, смокини или други плодове. К.д. се украсява още с китки от ЗДРАВЕЦ и БРЪШЛЯН, с пуканки и цветя. То се приготвя от момите и зълвите и се закрепва в средата на обредните погачи, предназначени за КУМА – *кумови колаци*. По-рядко К.д. се прави и за кръстницата, а в Тракия и за девера и младоженеца. К.д. се приготвя с песни и се дава срещу откуп на кума. По време на сватбеното тържество то стои на масата пред кръстниците. Предполага се, че то представлява умален обреден модел на СВЕТОВНОТО ДЪРВО.
Генчев, Ст. Сватбени обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Генчев, Ст.* Сватбата. С., 1988; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984 *Миков, Л.* Пластични символи на световното дърво в сватбената и погребалната обредност у българите. – БЕ кн.1, 1991. *РАЧКО ПОПОВ*

Кумово дръвце

КУ̀МСТВО – традиционната институция на родство, придобито по обреден начин, в което няма преки (кръвни) връзки. Предполага се, че в К. са съхранени остатъци от родово-общинния строй с присъщите му институти – *авункулат* (проява на покровителство от страна на майчиния род и предимно на нейния брат – вуйчото) и посветителни обреди и обичаи (инициации). К. е необрати-

мо, задължително и се предава по наследство. Кумът или неговите наследници имат правото да изпълнят водещата роля при сватбата и при кръщаването на децата на кумците. Негово е правото да извърши първата стрижба и залагането (краденето) на детето до едногодишна възраст. По традиция на кума се преписват свръхестествени магически качества, на него принадлежи сватбеното или кумово дръвце. Смяна на кума се допуска само при крайни обстоятелства – в случай, че е бездетен или когато децата на кумците умират. Тогава последното родено дете се оставя само на улицата или пред черквата (на кръстопът) и който мине първи покрай него, приема задължението да извърши кръщението му и ролята на нов кум.
≣ *Генчев, Ст.* Кумството у българите – ИЕИМ кн.15, 1974 и кн.16, 1975. ✎ *Рачко Попов*

КУМЧО ВЪЛЧО ⌕ Вълк, Животни

КУРБАН = Оброк

КУРБА̀Н (от тур. kurban) – **1.** Кръвна жертва, характерна за цялата българска етническа територия, както и за българите, населяващи компактно райони извън нейните граници. **2.** Курбан на дядото, наречен курбан, обречен курбан – название на народен празник, посветен на анонимния стопан, наместник или християнския светец покровител на семейно-родовата общност, на отделен човек, на местност в селищното землище. За протичането на празника вж. Наместник, Служба, Оброк.
≣ Вж. Литературата към статии Жертва, Наместник, Оброк, Служба. ✎ *Маргарита Василева*

КУРБАН НА ДЯДОТО = Курбан, Наместник

КУРБАНИЩЕ = Оброк

КУРНИЦИ ⌕ Сирни заговезни

КУЦАЛАН ⌕ Вълчи празници, Върколак

КУЦИЯ = Дявол

КУЧА ⌕ Жито

КУ̀ЧЕ – според народните предания някога било брат на вълка, но след една разпра се разделили и станали врагове. Докато вълкът е творение на дявола, то К. е слуга на Господа. Легендата разказва, че дяволът решил да направи вълка и да го изпрати да захапе Господ за крака. Но не успял да му вдъхне душа и затова помолил Бога да стори това. Разбрал нечестивите помисли на своя противник, Господ вдъхнал душа на животното и му рекъл: „Хапи, вълчо, врага за крака!“. Оттогава дяволът станал куц. Според отделни варианти на преданието Бог направил К., за да настигне дявола и да захапе крака му. За българите К. е верен другар. То разпознава доброто от лошото и умее да предсказва бъдещето. Ако К. започне да вие като вълк, това е знак, че стопанинът му ще умре. От родените в събота К. се страхуват всички нощни демони и болести. В народните песни се пее, че чумата не влиза в двор, където са вързани К. съботници. На К. хората дължат житото и своя хляб. Преданието разказва, че някога, когато небето било много ниско над земята, една жена изтрила нечистотиите на своето дете с житни класове и ги обърсала в небето. Сърдитото небе и сърдитите класове започнали да се вдигат високо. Единствено К. скочило и успяло да захапе един клас. Оттогава житните класове останали ниски и единични. Вярва се още, че на оня свят К. носи

„Бесене“ на куче по Песи понеделник

стомни с вода, за да угаси огъня, над който ври неговият грешен господар, а котката раздухва и подклажда огъня. При гръмотевици стопаните гонят К. далеч от къщата, защото вярват, че козината им привлича гърма. Същата практика се прилага и при смърт в дома. Според поверието ако К. прескочи тялото на покойника, той ще се превърне във вампир. Поради сходството между К. и вълка, често се смята, че заченатите, родените или умрелите през Мръсните дни хора се превръщат приживе и след смъртта в К. или вълци. През Мръсните дни и Тодоровата неделя те бродят нощем на воля и пакостят на хората. Особено популярен е приказният сюжет за младоженците, тръгнали през гората на път за съседно село. Щом слънцето залязло, мъжът се превърнал в К. или вълк и нападнал младата си невеста. Когато петлите пропели, звярът изчезнал и младоженецът се върнал. По конците в устата му жената разбрала, че мъжът ѝ е роден през Мръсните дни и е върколак.
За да не боледуват К. от бяс, българите извършват тяхното обредно „бесене“ на Песи (кучи) понеделник от Тодоровата седмица. Денят се нарича още *Виси-куче.* На обредния хляб за Бъдни вечер наред с овчаря и неговата гега, стопанката моделира от тесто и *псета-съботници.* След прикадяване на погачата тази част от пластичната украса се дава на домашните К., за да не ги лови бяс.
Народната традиция забранява на бременните жени да прескачат К. и котки, за да не се роди детето им „песечево“ (космато). Със същата цел те не трябва да пипат животните или да сядат там, където те са лежали. Ако новороденото се роди окосмено, то се лекува от „песяците“ по следния начин: тялото му се намазва с пепел и детето се провира три пъти от баячката през място, където преминават К. и котки. Вж. Тотемизъм.
≣ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Радева, Л.* Религиозен животински култ у българите. – В: България в света от древността до наши дни. Т.2, С., 1979. *Стойнев, А.* Светогледът на прабългарите. С., 1985.
✎ *Рачко Попов*

КУШАЧКА = Магьосница

КУШИЯ ⌕ Тодоровден

КУШЛЬО = Еврейче, Дете

КЪПЍНА (Robus fruticosus), **дяволско грозде** – според поверието, когато Господ създал лозата и нейните плодове, в противостояние на него Дяволът сътворил К. и я нарекъл да зрее по-рано от гроздето. По този начин той искал да подмами хората да ядат първо от неговия плод, а след това от плода на Бога. Затова народната традиция забранява да се ядат К., преди да е узряло гроздето. Ако някой стори това, дяволът надделява у него и човекът става негов слуга. Вярва се още, че К. е била най-големият враг на първите хора – исполините. Поради своя висок ръст те се спъвали в нейните храсти, падали и умирали. Затова я боготворели и ѝ колели КУРБАН. В резултат на тази представа тези исполини се наричат спорадично *къпинчовци*. Поради ботаническите си особености (наличие на бодли) К. намира широко приложение в народната медицина и най-вече в леченията с магическо естество. При СМЪРТ на едно от две БЛИЗНАЧЕТА или ЕДНОМЕСЕЧЕТА с пръчка от К. се измерва ръстът на живото. Пръчката се поставя в ГРОБА, изпълнявайки функцията на заместител (*братче*) на умрялото дете. През трънен венец от К. се провират болни от *външна болест* (епилепсия), както и хора, които са стъпили на *самодивска софра* („ураградисали", „паднали от строшено", „намерени по вънка" и др.) Понякога в гергьовския ВЕНЕЦ се поставя и К. и през него овчарите прекратяват стадата с пожеланието: „Както не ви закача К., тъй да не ви лови магия!" Жените слагат К. върху гробовете на своите близки, за да не се превърнат във ВАМПИРИ.

Маринов, Д. Избрани произведения, Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

КЪПИНЧОВЦИ = Исполини, КЪПИНА

КЪРТЍЦА – пъклено и демонично животно. Редица фолклорни сюжети разказват, че тя е произлязла от човек в резултат на бащина КЛЕТВА. Синовете на един поп (40 или двама близнаци) се скарали за земята на своя баща и той ги проклел да се превърта в К., които да изравят до 40 къртичини. Според друг вариант единият брат заровил сина си в нивата на другия и го подучил какво да отговаря от дупката. Когато съдията дошъл на нивата, братът попитал: „Кажи сега чия си?". Заровеният син отвърнал: „Твоя съм!", но затова бил наказан от Господ да се превърне в К., която никога да не види СЛЪНЦЕТО. Поверието гласи, че щом К. излезе навън под слънчевите лъчи, умира. Ако в градините и дворовете се появи К., стопаните пъхат в дупките ѝ върбови клонки от Цветница, трески от *гърмяно дърво* или обгорени царевични кочани. Понякога забиват пръчка с бяла вълна. В чест на К. в Зап. България се тачат празниците на *св. Тодор Зимни* и на *св. Трифон*. В ранно утро жените подравняват двора и градината и забождат в пръстта горещи главни. На ТОДОРОВДЕН мъжете препускат с КОНЕТЕ си по нивите, защото „където е стъпил конски крак, К. не рови". След църковната служба жените ръсят по земята варена царевица и наричат: „Ха това за кърто, да рие тука, а не по бостаните!". Те не предат, „че както се върти вретеното, тъй К. рови в земята".
Поради принадлежността си към подземния свят на мъртвите и мрака К. е в пряка връзка с магьосничеството и народната медицина. С крак или сърце от К. се бае против УРОКИ и БОЛЕСТИ. С пръст от къртичини се налагат подутини и рани по тялото. „Къртичина" се наричат заболявания като скрофулоза, аденит и миома. От тях заболяват хора, чиито майки през бременността са прескачали К. дупки. Ровенето на К. под къщния праг означава смърт на стопанина.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар, С., 1991. *Рачко Попов*

КЪСИЯ = Дявол

Λ

Ладуване

ЛАДУ̀ВАНЕ, Дайла̀да, Тъйла̀да, Тала̀да, (Средна Сев. България), **Топене на пръстени** (Софийско), **Парен петел** (Пловдивско) – общоразпространен момински обичай, подчинен на брачната тема. По същество Л. е ГАДАНИЕ за женитба. Календарно се отнася към ВАСИЛЬОВДЕН (Нова година) и се изпълнява както в навечерието на празника, така и на следващата сутрин. Аналогичен е по структура и функции на останалите момински обредни гадания за предстоящата женитба, изпълнявани на ГЕРГЬОВДЕН (*припяване* или *наричане на китки*) или на ЕНЬОВДЕН (ЕНЬОВА БУЛЯ). В навечерието на Нова година момите се събират край реката, на КРЪСТОПЪТ или край чешмата, а понякога в двора на целокупна къща (където няма починал член на семейството). Отиват с бяло котле да налеят мълчешком *цветна* или *василевска вода.* После пускат в котлето овес и своите пръстени (китки), вързани с разноцветни конци, за да

могат да ги разпознават. Едно дете изгърсак (в други случаи ерген или старица) изважда един по един пръстените, като през това време момите припяват и по този начин предричат за какъв ерген ще се омъжи всяка от тях. После вземат няколко просени зърна, които през нощта остават под възглавниците си с надеждата, че ще сънуват ергена, за когото ще се омъжат. Пускат пръстените (китките) отново в котлето, покриват го с червено було или престилка, скриват го под трендафил и го оставят да пренощува една нощ под звездите. На следващата сутрин обредното изваждане на пръстените, съпроводено с припевки – наричания за женитба, се повтаря отново. Най-често припевките са от типа: „Цървул стяга, въз дол бяга, Ладо-льо" (ерген хайдутин); „Босо зайче на рътлинка" (ерген сирак); „На стол седи, кофи държи" (кръчмар).

Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986. *Рачко Попов*

ЛАЗАР = Лазаровден

ЛАЗАРИЦА = Лазаровден

ЛАЗАРИЦИ Лазаруване

ЛАЗАРКИ Лазаруване

ЛАЗАРОВА СЪБОТА = Лазаровден

ЛÀЗАРОВДЕН, Лàзарица, Лàзарница, Лàзар, Лàзарова събота – подвижен празник, ориентиран в календара спрямо Великден. Чества се винаги една седмица преди него, в съботата, която евангелското писание свързва с Лазаровото възкресение. То дава и названието на празника. Така Л. попада във Великденския

празничен цикъл, който в митологичното мислене се очертава като преход между зимата и пролетта (лятото), между смъртта и живота. Белезите на прехода се наблюдават и при Л. Според вярвания в Североизт. България (у капанците в Разградско) на Връбница (в неделя след Л.) „разпускат, пущат умрелите" от гробовете. За да засвидетелстват почитта си към тях, устройва се *Лазарската, Лазарната душница*. Тя се смята за най-голямата годишна задушница в този район и се спазва от всички.

В навечерието на Л. жените ходят на гробището, прекадяват и преливат с вино гробовете на своите близки и раздават за душите им *рангелов кравай, господева прусура* (дава се цяла на свещеника след опичането), куча (варено жито). Същата вечер или на Л. всяка стопанка раздава в селото малки просфорки съобразно с броя на починалите ѝ родственици (но винаги нечетно число), куча и стомнички с вода. Всяка просфорка е с пластична украса от тестото според пола, възрастта и социалното положение на починалия. Освен раздаването на задължителните обредни храни, вярването за разпускане на мъртвите поражда и паленето на огън по гробовете. Обичаят, осмислян като „греене на покойниците", се извършва преди изгрев слънце на Връбница.

Типичен за Л. е моминският обичай лазаруване, чрез който се осъществява един етап от социализацията на момите (вж. Лазаруване, Боенец, Кумичене).

Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Капанци. С., 1985,

Лазарка

215–217. ✎ *Маргарита Василева*

ЛАЗАРСКА ЗАДУШНИЦА ⌕ Лазаровден

ЛАЗАРЎВАНЕ – пролетен момински обичай, изпълняван на Лазаровден. Основни участници са моми в предженитбена възраст, наричани *лазарки, лазарици*. Цялостното протичане на ритуала става в по-дълъг период от време – през постите и до Великден. Подготовката за Л. започва от Свети четирисе или от Средопостната неделя. В празничен ден момите се събират на групи (разграничени по махали) и с помощта на по-възрастна близка жена (която вече е лазарувала) разучават песните и игрите. Предварително се избира водачка на групата, която ще води *лазарското хоро* – боенец, *боеница, водница, кръсница* (Изт. България), *кума* (Тракия), *изводачка* (Пиринско), или разпределят ролите си в обичая – *пеячки* и *шаталици* в Софийско, *поялици* и *шеталици* в Кюстендилско. На моминските събирания през Великденските пости хоро не се играе. Изключение е буйното, несключено хоро боенец, познато в източнобългарските райони. При Л. се наблюдават регионални варианти, които не променят общобългарската същност на обичая. Лазарките обхождат селските дворове (всяка група в своята махала, или цялото село – когато групата е една), като играят общо хоро начело с водачката, или две шеталци играят, а останалите пеят. Някъде лазарската група играе само на мегдана. В отделни райони на Изт. България момите лазарки изпълняват обредната игра боенец. В Стружко лазарките обличат едно момче като *невеста*, застават на кръстопът и тук припяват минувачите. В Изт. Тракия и някои природопски райони правят кукла *Лазар* от кросно или кръстачка на чекрък в женски дрехи, или от парцали. С тази кукла лазаруват, като я пръскат с вода на чешмата или я пускат в кладенец. Този вариант на Л. по същност е обичай за дъжд (вж. Пеперуда). Във всички варианти на Л. лазарките изпълняват обредни песни, съобразени с пола, възрастта, семейното или социалното положение на този, за когото са предназначени. Най-често припяват моми и ергени.

Л., както и останалите пролетни момински обичаи (боенец, кумичене), се смята задължително за всяко момиче. Според народното схващане само мома, която е лазарувала, може да се момее, т.е. да очаква сватове и да се омъжи. Идеята за предстоящ брак се проявява на различни равнища – лазарките са облечени в невестинска премяна (или части от нея), носят булчински накити, в лазарските песни преобладават любовно-женитбените мотиви. Л. е обичай с брачна насоченост, чрез него девойките преминават в нова социално-възрастова група с право на брак. По основните си белези Л. е реликт от древни женски посветителни обреди. Във връзка с тях може да се постави общобългарското поверие, че девойка, която е лазарувала и се е кумичила, не може да бъде похитена и залюбена от змей.

В Л. на обредно равнище се отразява един етап от социалния преход в групата на девойките, който върви успоредно с прехода зима-пролет в годишния цикъл. В същия контекст влиза и продуциращата функция на Л. При някои варианти на обичая лазарките обхождат ниви и ливади, припявайки за бъдещо плодородие;

Лазаруване

в Кюстендилско стопанката посреща лазарките с житни зърна от решето, а те ги събират и слагат после в хамбара си, за да се напълни с жито през есента; в Софийско лазариците пеят специална песен за пчелите. Навсякъде даряват лазарките с пари, яйца, брашно, мас и пр. Стопанката изнася брашното в сито, което после търкулва и по начина на падането му гадаят за плодородие. Житното зърно, брашното, яйцето, ситото с техните символични значения допълват стимулиращия характер на обредността.

Познато е и детско Л. на момиченца от 5–6 до 10–12 годишна възраст, наричани също *лазарки*. Ходят на групички по няколко деца. Едно или две от тях стават „булки", забулени с червена кърпа, които играят, докато останалите пеят. Обикновено подражават на големите лазарки. В някои райони Л. продължава и в неделя на Връбница, като цикълът завършва на Великден.

≣ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи, В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 530–543; *Вакарелски, Хр.* Лазарици в Софийско. – ИНЕМ, кн.10–11, 1932, 176–187; *Йорданова, Л.* За обичая лазаруване в България. – ИЕИМ, кн.9, 1966, 107–159; *Колева, Т.* За произхода на пролетните момински обичаи (лазаруване, кумичене и боенец). – В: Проблеми на българския фолклор. С., 1972, 367–372; *Василева, М.* Лазаруване, С., 1982.

✎ *Маргарита Василева*

ЛАМКАНЕ ⌕ Сирни заговезни

ЛАМНИК = Ламя

ЛАМНЯ = Ламя

ЛАМЀ, ламнѝ, ла̀мник – наименованието идва от гръцката дума "lamia" и означава митично чудовище, подобно на змея и халата. Л. е носител на женското начало и на места

Пръстен с изображение на ламя

се осмисля като сестра на змея. Произлиза от отрязаната глава на змия, престояла 40 дни в рог от вол или бивол. Прилича на грамаден гущер с кучешка глава и дълга опашка. Тялото ѝ е покрито с жълти люспи. Тя е крилата и понякога има три или седем глави. Живее в планинските пещери или в езеро. Пази водите му и ги пуска на хората, ако ѝ дадат човешка жертва. По подобие на халата Л. води битки със змейовете в небесата, вследствие на което се образуват гръмотевици, светкавици, поройни дъждове и градушки. В българските народни песни с особена популярност се ползва мотивът за борбата между св. Георги и триглавата Л. След посичането ѝ от храбрия светец змееборец, от тялото ѝ потичат три реки с мляко, вино и пшеница. Този сюжет намира широко отражение и в църковната живопис.
🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ЛАПЪРДА ⚲ Сирни заговезни
ЛАСКАНЕ ⚲ Сирни заговезни
ЛАТИНИ = Исполини
ЛАУСКА = Лехуса, Нави
ЛАФУСА = Лехуса, Нави
ЛАФУТА = Лехуса, Нави
ЛАХУСНИЦА = Лехуса, Нави
ЛЕЛИНДЕН = Антоновден
ЛЕЛИНО ЗДРАВЕ = Божи дух
ЛЕЛИЧКА = Шарка
ЛЕЛЯ ⚲ Болести, Самодиви, Мечка, Чума
ЛЕМПТИР = Вампир
ЛЕПИР = Вампир
ЛЕСА ⚲ Хоро

ЛЕСКÀ (Corylus avellana) – свещено и лековито дърво. Според поверието тя е кум на змията и затова всички влечуги се страхуват от нея. Вярва се, че змиите и гущерите могат да бъдат убити само с лескова пръчка. Затова овчарите изработват гегите си предимно от Л., като ги украсяват със змиевидни изображения. В резултат на представата, че Л. прогонва злите и болестотворни демони и сили, тя се използва широко в народната обредност. С лескови пръчки стопаните гонят магически змиите на Баба Марта и Благовец. От Л. русалиите правят своите тояги за лечение на *самодивската болест.* От лесково дърво понякога са тоягите на коледарите и суровачките на децата и момците в Сев. България. Преди сватбата всеки момък изработва и подарява на бъдещата си невеста хурка от Л. или от дряново дърво, символизираща стремеж към щастие и дълголетие. С листа и кори от Л. се приготвят отвари и мехлеми, лекуващи кожни обриви, гастрит, язва и ухапано от змия. Вярва се, че ако на Илинден гърми, лешниците и орехите ще бъдат червиви или празни.
🕮 *Петров, П.* Лечебните свойства на леската в народните поверия. – ИЕИМ кн.16, С., 1974. ✎ *Рачко Попов*

ЛЕТЕН СВ. НИКОЛА = Никулден
ЛЕТЕН СВ. СИМЕОН = Симеоновден
ЛЕТНИК = Баба Марта
ЛЕУСА = Лехуса, Нави

ЛЕХЎСА – 1. Леўса, леўпка, лафўса, лафўсница, родѝлкя, родѝля – народни названия на родилката в периода до 40. ден след раждането, когато тя се смята за особено нечиста, както във физиологичен, така и в митологичен план. В този 40-дневен отрязък от време, приключващ обикновено с църковното пречистване (сарандисване, четене на първа молитва, чиста молитва), Л. се намира в лиминално (гранично) състояние във времето и пространството; тя е между света на прадедите и света на живите, между смъртта и живота, между дявола и Господа; няма установено положение в природата и обществото, заради което е особено уязвима от страна на свръхестествените злосторни демони и сили, а наред с това самата тя е опасна за околните. След раждането Л. е изолирана от домочадието – тя не бива да поглежда никого в лицето, не бива да излиза навън след залез слънце, не бива да ходи боса или да налива вода, тъй като местата, където стъпва, и водата, която налива, се смятат за нечисти и носещи болести и зарази. Л. спазва система от разнообразни забрани, за да не попадне под въздействието на навите и самодивите. Наред с това е обградена от многобройни апотропеи, които имат за цел да я предпазят от злите духове – метла, маша, сини мъниста, катран, кози рог, ножици, щелки, режещи железни предмети, червен конец, чесън и др.
2. Лауси, лехусници, лафусници са народни местни названия и на навите.
🕮 *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани с бременността, раждането и отглеждането на детето. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Дражева, Р.* Семейни обичаи и обреди. В: Пловдивски край. С., 1986; *Цепенков, М.* Навите по лехусите. – СбНУ кн.13, С., 1896. ✎ *Рачко Попов*

ЛИЛЕК = Щъркел
ЛИСЕ = Елисей
ЛИСЕЙ = Елисей

ЛИСЍЦА – един от главните персонажи в българските народни приказки за животни. Л. е символ на хитрината и измамата, заради което е наречена кумица (Кума Лиса, Кума Лисана). С нея се свързва устойчив кръг от сюжети: Л. краде риба; вълкът носи здравата Л. на гърба си; Л. се жени за котарак; Л. съдия или кръстница и др. В повечето приказки Л. е представена като лукава, крадлива и способна да се измъкне от всякакво положение; тя е зла и отмъстителна. Наред с това в други разкази с нея е представена и темата за възмездието: тя често бива надхитрявана (от Косето-Босето, котката или човека) и получава съответното наказание. Във всекидневието появата на Л. се тълкува двояко: според местните поверия ако Л. пресече пътя на човек, това е и добър, и лош знак.
🕮 Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ЛИТЕР = Вампир
ЛОШИ ОЧИ = Уроки; ⚲ Вторник, Петък, Ден
ЛУД ВТОРНИК ⚲ Русалска не-

деля

ЛУДА НЕДЕЛЯ = Тодорова неделя

ЛУДА СРЯДА ⌕ Тодорова неделя

ЛУКАВИЯ = Дявол

ЛУНА = Месечина

ЛЪЖИКЕРВАНКА = Керванка

ЛЮТА ⌕ Горещници

ЛЯВА ВОДА ⌕ Вода

ЛЯ̀ВО – митологичен символ на лошото и опасното в традиционната култура. Според поверието дяволът седи на лявото рамо на човека, а ангелът – на дясното. Ако кон рови с левия си крак, това е знак, че стопанинът му ще умре. Младоженците влизат в новия си дом с десен крак. При сватба булката мята даровете на гостите на дясното рамо, а при смърт дарът се поставя на лявото рамо. Ако дясното око на човек „играе", това се смята за щастливо предзнаменование, „играе" ли лявото – на беда е. Новороденото засуква за първи път кърма от дясната гръд на майка си. Ако плодът промърда в утробата от дясно, това е знак, че ще се роди мъжко дете. В този смисъл Л. съответствува на смъртта, нощта, жената. Често е във връзка с магическите практики: с вода, налята от ляв вир, ляв завой на река или лява воденица (чието колело се върти наляво) се правят и развалят магии. С такава вода болните се мият и къпят за здраве. Характерно за Родопската област е *лявото хоро*, което се играе на Гергьовден.

📖 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология С., 1983; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. ✎ *Рачко Попов*

ЛЯ̀СТОВИЦА – според преданието е произлязла от невеста. Тя била много срамежлива и говяла пред свекъра и свекърва си повече от три години. Всички я сметнали за няма и затова решили да потърсят нова съпруга. Довели втората жена вкъщи и, преди да ѝ облекат булчинските дрехи, срамежливата невеста проговорила за първи път. Тя проклела всички и литнала през комина нагоре. Свекърът се опитал да я хване за полите, но в ръцете му останали само гайтаните. Затова на Л. опашката е разцепена. След този случай невестите престанали да говеят толкова дълго време. За българите Л. е символ на настъпващото природно обновление, на Слънцето и на жизнеутвърждаващото начало. С нейното пролетно идване на Благовец или на св. Четирисе стопаните вярват, че новият сезон е започнал. Тогава се свалят мартениците и се скриват под камък, за да се предскаже каква ще бъде годината. В Родопската област децата изработват на Баба Марта малки Л. от лесково дърво, които въртят с помощта на въженце. С тях обикалят по къщите и приветстват стопаните с настъпващата пролет. Изпълняват специални обредни песнички – пожелания за здраве и благополучие. Даряват ги с яйца, кравайчета и сушени плодове. Соларната символика на Л. прозира ясно във фолклорния мотив за женитбата на Слънцето. Когато Слънцето си харесало за жена мома Гроданка и се оженило за нея, девойката не проговорила до 7 или 9 години. Тогава Слънцето решило да се ожени за Деница. Нещастната Гроданка помолила Господ да я превърне в Л. Всеобщо е суеверието, че местата, където Л. е свила гнездо, не могат да бъдат омагьосани. В къща с Л. гнездо има щастие и изобилие. Л.

не бива да се хваща или убива, защото ще умрат родителите на злосторника. С лястовичи гнезда се развалят магии за омраза. Те се използуват и в народната медицина като лек срещу безплодие.

📖 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Матов, Д.* Бележки върху българската народна словесност. – СбНУ, кн.10, С., 1894.

✎ *Рачко Попов*

ЛЯТНА НИКУЛКА = Никулден, Никулден, Сурваки

ЛЯ̀ТО – основен сезон, олицетворяващ Слънцето, топлината и живота. Съобразно с традиционния народен календар, годината се дели на два природни и стопански цикъла – зимен и летен. За ориентири на това деление служат Димитровден и Гергьовден. Народната поговорка гласи: „Св. Димитър носи зима, а св. Георги – лято". За българите пролетта и есента нямат ясно изразено самостоятелно значение. Пролетта е равнозначна на Л., а есента – на зимата. И тъй като Л. е символ на младостта, живота и плодородието, то неговият предвестник е възпят в народните песни като „зелен", „хубав", „милен св. Георги". Според преданието някога на земята имало само Л. и поради топлината на слънцето всички животни придобили огромни размери – най-вече жабите, змиите и гущерите. Един жабок (според друг вариант – смок) поискал да се ожени за обикновена девойка. Бащата не бил съгласен и се помолил на Господа (на *св. Илия* или *св. Никола*) да пусне ледени вихрушки и снегове, за да замръзнат жабоците годежари по пътя. От тогава Бог решил да даде на хората шест месеца зима. Сезоните се управляват от „зимни" и „летни" светци, които обличат или събличат шест кожуха и отиват да се молят Богу за зима или за Л. Господари на летните горещини са светците близници *Петър* и *Павел, Вартоломей* и *Елисей, Огнена Марина* и *Илия*. В съответствие с географските и климатични особености в различните области най-топлите летни дни са Петровден (позната е поговорката: „Ивановденски студове и Петровденски жеги"), Горещниците и *Протуягус* (1 авг. – според представите в Странджа на този ден земята завира девет пъти и телата на всички мъртъвци се разлагат). Л. продължава до Преображение, когато „времето се преобръща" (нощите и водите на морето и реките изстиват), до Голяма или Малка Богородица, до Симеоновден или до Кръстовден

📖 *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991.

✎ *Рачко Попов*

М

МАГДА САМОДИВА ⌕ Самодива, Крали Марко

МАГЕР ⌕ Оброк 2

МАГИЧЕСКИ ЗНАЦИ = Амулети

МАГЍЯ – съвкупност от действие (обред) и слово (заклинание, баене), основана върху вярата във възможността да се повлияе по свръхестествен начин на определен обект или явление. Най-често тя бива положителна (бяла М.) и отрицателна (черна М.) Според не съвсем изчерпателната класификация на Дж. Фрейзър, възприета и от М. Арнаудов, М. се делят на имитативни и контагиоз-

ни. Според френските представители на социологичното направление в етнологията А. Юбер и М. Мос М. биват ръчни (действия) и словесни (заклинания). С. Токарев разграничава шест типа М: I тип е *контактната* М., основаваща се на непосредственото съприкосновение (носенето на АМУЛЕТ предпазва от демони и болести; целуването на ръка на жреца, стареца, свещеника води до опрощаване на греховете; скритите в дрехите скилидки ЧЕСЪН или стрък пелин пазят човека от КАРАКОНДЖОЛИ, ВАМПИРИ И РУСАЛИИ). II тип е *имитативната* М., основана върху убеждението, че всяка имитация на движение или действие поражда нещо сходно по силата на аналогията (при обичаите за дъжд жените поливат обилно с вода ПЕПЕРУДАТА, за да завали; при ЗАКЛАЖДАНЕ на седянката момите влачат тиквени стебла, за да се влачат ергените след тях; когато жените раздават на Тодоровден хляб, те цвилят и се ритат по подобие на кобилите, за да се раждат кончета; на БЪДНИ ВЕЧЕР стопанката кара децата да лягат плътно върху постелята, за да лягат от плод нивите; по време на своя ритуален танц ЛАЗАРКИТЕ трябва да подскачат високо, за да израснат високи посевите.) III тип е *инициалната* М., наричана още „магията на първия ден". От този тип е обредното ПОЛЯЗВАНЕ – гадание по първия гост. Ако *полезникът* е добър и имотен човек, годината ще бъде здрава и плодовита. Ако, отивайки за първа оран и сеитба, стопанинът срещне жена с пълни ръце или менци, вярва, че хамбарите му ще се напълнят с жито. Ако напролет той чуе първото кукане на КУКУВИЦАТА с пълни ръце, ще бъде здрав и богат. IV тип е *контагиозната* М., основаваща се на вярването, че контактът с предмети или вещи на даден човек е равнозначен на контакта със самия обект. Когато се отива при баячка, се носи дреха на пострадалия. Когато болен човек отива на лековит извор или преспива в параклис, той оставя косъм или конец от дрехата си, за да остави болестта. Най-често вредоносните М. за разболяване или разделяне се правят с КОСИ, НОКТИ или БРАДВА които се осмислят като заместители на самата ЖЕРТВА. Дрехите, с които е починал човекът, се изгарят или изхвърлят във вода, за да не се връща СМЪРТТА или ДУШАТА му вкъщи. V тип М. е *очистителна* или *профилактична* – с нея се цели прогонването на злите субстанции. Към този тип М. принадлежат обредното къпане в роса или река на ГЕРГЬОВДЕН и ЕНЬОВДЕН; паленето и прескачането на огън през мартенските празници (БАБА МАРТА, БЛАГОВЕЦ, СВЕТИ ЧЕТИРИСЕ, ЕРЕМИЯ) дрънкането с тенекии и предизвикването на шум по време на обредното пропъждане на ЗМИИТЕ напролет и по време на гоненето на ЗМЕЙ при суша; ОПАЛВАНЕТО на младоженците и мъртвите; стрелбата с пушки през ЗАГОВЕЗНИ и против ГРАДУШКА. И последният VI тип е *вербалната* или *словесната* М., почиваща на вярата в силата на словото. Тя е компонент на почти всяко магическо действие и бива положителна (доброто слово е благословия) и отрицателна (лошите думи са КЛЕТВА, АНАТЕМА).

Според преследваната цел М. се подразделят на няколко вида: военна, вредоносна, полова (любовна) лечебна, стопанска, метеорологична. Военната М. цели осигуряването на

благоприятен изход от военни действия и увеличаване храбростта и силата на войните. Така например българите вярват, че роденото с „риза" (плацента) дете е особено устойчиво и „него куршум не го лови". Затова от тази риза майките правят амулети, които дават на синовете си, когато ги изпращат войници. Вредоносната (черната) М. заплашва живота и здравето на обекта, към когото е насочена. Най-често тя е от контагиозен тип. Магьосницата прави муска от косми и нотки на жертвата, слага свинска мас, восък или сапун. Тези предмети се заравят под къщния ПРАГ, в стената или в градината. Действието е съпроводено и от вербална М.: магьосницата бае и заклина, човекът „да се топи като сапун". Подобен ефект се постига и чрез заравяне на развалени ЯЙЦА в двора. От вредоносен вид са М. за „завързване" на младоженци, целящи лишаването на младите от полова потентност. Обикновено магьосницата заравя конец, на който е направила девет възела, и заключен катинар. Щом младоженците преминат през това място, те не могат да изпълнят съпружеското си задължение. Особено широко разпространение имат стопанските вредоносни М. за кражба на чуждото плодородие от нивите и чуждото мляко от стадата. Те са съсредоточени календарно към празниците на СВ. ГЕОРГИ И СВ. ЕНЬО. Магьосницата отива преди изгрев слънце на нивата, съблича се съвсем гола, яхва КРОСНО и обикаля три пъти засятата площ. После откъсва двойните класове (т.нар. майки) и ги хвърля в своя харман. Така тя измамва житото от хорските ниви. Любовната М. се използува широко в предбрачната възраст. Магии от този вид изпълват обредното ЗАКЛАЖДАНЕ на моминските седенки влачене на клони от реката, изпридане на нишка и наклаждане на огън, за да „горят ергените по момите". Любовни магии съпътстват обредите ЛАДУВАНЕ И ПЕПЕЛНИЦА. За да бъде девойката харесана и обикната, тя поставя тайно в храната на своя избраник парче от изсушен ПРИЛЕП, за да прилепне той към нея. Лечебните М. са особено разпространени. Те целят както предотвратяването на опасност от заболяване, така и самото прогонване на болестта или по-продължителното ѝ лечение. Към сферата на лечебните М. принадлежат баенето против УРОКИ и страх (леене на куршум); поливКИТЕ с билкови отвари; запойването и захранването; ритуалното извеждане на болестите от селището и пр. Стопанската М. има за цел осигуряването на благоприятен изход от всяко аграрно начинание (заравяне на червено яйце и колене на петел в първата изорана бразда; издояване на първото мляко през кравай или пръстен; изплитане на БОЖА БРАДА от последните неожънати класове; поставяне на орехи и ябълки в семената за посев и др.) Често стопанската М. е свързана с лова, риболова, занаятите и търговията. Ловците оставят пушките им да бъдат прескочени от бременна жена или близнакиня. В предната част на лодките си рибарите колят петел, за да им е спорен уловът. Метеорологичната М. има за цел да въздейства върху природните стихии. При ГРАДУШКА мъжете стрелят с пушка, за да изплашат ОРЕЛА, който води облака. Жените хвърлят железен предмет и карат децата да гълтат ледени зърна. Против СУША те обръщат косте-

нурките по гръб и хвърлят заешки глави в реката. Не мият косите си през ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ, за да не пада гръмотевица върху тях.

Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1971; *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. С., 1974; *Гоев, А.* Урочасването. Българска народна магия. Габрово, 1992; *Hubert, A., M. Mauss.* Esquisse d'une theorie generale de la magie. – L'Annee Sociologique, VII, 1902–1903; *Токарев, С.А.* Сущность и произхождение магии. – Труды Института Этнографии. Т., 51, М., 1959; *Фрейзър, Дж.* Златната клонка. С., 1984; *Стоилов, А.* Магии за любов и вреда. – ПСп, кн. 55–56, 1898. *РАЧКО ПОПОВ*

МАГЬÒСНИЦА, магѐсница, джадѝя, вѐщица – ЖЕНА, която се занимава главно с вредоносна стопанска магия за кражба на чуждо жито от нивите и чуждо мляко от животните. Нарича се още *омайница, мамница, житомамница* (Зап. България и Тракия); *мамячка, обирачка* (Пиринския край), *привземачка, привземница* (Странджа), *бродница, брудница, броднячка* (Кюстендилско), *кушачка* (Прилепско). Демоничното пиле с две глави, което М. излюпва от ЯЙЦЕ с два жълтъка, се наричат МАМНИК. Магическото мамене на чуждото мляко е отнесено календарно към ГЕРГЬОВДЕН, докато омайването на житото от чуждите ниви става в ранно утро преди изгрев слънце на ЕНЬОВДЕН. Сведения за някогашни магьоснически сборища и бесовски игри в нощта срещу Еньовден се съдържат в <Бориловия Синодик> от XIII в. и в средновековната апокрифна книжнина. От XVIII в. е <Слово ради магесници, самовили и баснарки…>, в което всички занимаващи се с магии хора са обявени за еретици и последователи на ДЯВОЛА. Според народните представи магьоснически талант се придобива по наследство или чрез нарочни посветителни обреди. Той е присъщ в по-голяма степен за жените с по-различен физиологически или социален статус: според поверията М. стават ВДОВИЦИТЕ, бездетните или преминалите критична възраст жени. Те се отличават с някакъв белег или недъг – имат червени петна около устата и по тялото; погледът им е остър, а носът – дълъг; гърбави са или накуцват. Те са заченати или родени през МРЪСНИТЕ ДНИ. След СМЪРТТА душите им не намират покой и се превръщат във ВАМПИРИ, защото „са продадени на дявола". М. имат способността да се превръщат в животни и птици – МЕЧКА, ЖАБА, БУХАЛ, КУКУМЯВКА. Когато спят, ДУШАТА им излиза от тялото и пътешества по земята във вид на мушица или черна нощна пеперуда (*вещерица*). Затова ако вечер стопаните видят такива насекоми в дома си, убиват ги, за да унищожат самата М. Българската традиция познава най-разнообразни магически способи за кражба на чуждото благо. В утрото на Еньовден М. отива на чуждата нива, покланя се три пъти и се обръща с думи към СВЕТЕЦА: „Знаеш ли, свети Еньо, за какво съм дошла росна, росна?" После се съблича съвсем гола (или остава по риза), яхва КРОСНО или лопата за хляб и обикаля засятата площ. В други случаи тя събира с престилка или кърпа РОСАТА от нивата и замесва с нея погача. Откъсва от всеки край по три житни класа и изрича специални заклинания. След това всички класове се навеждали, като само двойните от тях

(майки, царе) оставали да стърчат. М. ги откъсва и ги хвърля в своя харман. По този начин тя успява да открадне чуждото жито. Особено популярен е мотивът за свалянето на МЕСЕЧИНАТА от М. Актът протича на потайно място (край воденица, на МОСТ или КРЪСТОПЪТ, в запустял двор) в навечерието на ГЕРГЬОВДЕН, ЕНЬОВДЕН или ДИМИТРОВДЕН. Свалянето на Луната и превръщането ѝ в крава се извършва от майка и дъщеря, които кърмят едновременно мъжки чеда (или от близнили два или три пъти жени, които са намазали телата си с кръвта на две черни кокошки). Издоявайки млякото на Луната = крава, М. увеличават млечността на своите животни, а с лунното мляко правят магии за любов и раздяла. М. могат да предизвикат плач и БОЛЕСТИ при децата; те могат да отнемат гласа на момите и сексуалните способности на ергените. Като своя покровителка М. почитат СВ.АНА.

Арнаудов, Д. Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1971; *Колева, Т.* Гергьовден у южните славяни. С., 1981; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Българските народни вярвания за магьосниците. – Векове, кн.6, 1985. *РАЧКО ПОПОВ*

МАКАВЀЙ, Макавѐи, Морѝнки, Ѐгус, Ѝгус (1 авг.) – празник, посветен от източноправославната църква на седемте братя от рода на Макавеите, загинали мъченически за своята вяра. Народното честване включва най-често първите дванадесет дни на месеца, понякога – първите шест; в Охридско – последните дванадесет дни от август, наричани с общото име *Макавеи* (*Моринки* – в Кукуш). Най-типично за М. е дългосрочното прогнозиране. Всеки М. се нарича на един месец от годината, като се започва от септември, и по времето на този ден се гадае за времето през съответния месец. Прогностичната практика е свързана с календарния момент, бележещ края на лятото. Това се потвърждава и от вярването, че на М. времето се завърта към зима (Радовиш). В района на Родопите и Източна Тракия *Егус, Ягус* се празнува в чест на ОГЪНЯ и на ВЪЛКА. Във Велес жените не предат, за да не ги болят пръстите, т.е. да не изпитват мъка. Вероятно забраната е повлияна от етимологията на названието. В Кукуш не перат, не къпят малки деца. В Северозападна България на първия М. след обща трапеза на зетьовете у тъста, най-старият от тях подгонва останалите с толум из гумното и ги бие. Това се осмисля като средство за осигуряване плодовитостта на добитъка.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.685; *Миладинови, Д. и К.* Български народни песни. Загреб, 1861, с.522; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.131. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

МАЛКА БОГОРОДИЦА, Малка черква, Малка чорква (8 септ.) – празник, в който в църковния календар се отбелязва Рождество Богородично. Както и другите празници, свързани с култа на БОГОРОДИЦА, М.Б. се почита от жените. Носят ДАРОВЕ в църква, раздават пити. Спазва се забраната за различни женски домашни занятия – предене, шиене, тъкане, чиято покровителка се смята Богородица. На места в Западна България от М.Б. започва сеитбата.

На М.Б. се правят *обречени* Курбани за здраве, особено на деца.
≣ *Симеонова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986, с.227. ✎ *Маргарита Василева*

МАЛКА КОЛЕДА, Суха Коледа, Бъдни вечер, Кадѐн вечер (в източнобългарските райони), **Малòто Кòледо** (Софийско), **Крачỳн** (Плевенско, Ломско), **Наѝдка** (Дупнишко), **Бàгни вечер** (Кюстендилско), **Бъдник, Бòдник** (в Македонската област) (24 дек.) – денят преди Коледа, свързан с приготовленията за обредната вечеря. На М.К. ходят малките *коледарчета*. Вж. Коледуване, Бъдни вечер.
≣ *Василева, М.* Коледа и Сурова. С., 1988; *Габровски, М.* Маскирането в българските новогодишни обичаи. – Бе, кн.3, 1980, 40–49. ✎ *Маргарита Василева*

МАЛКА ЧЕРКВА = Малка Богородица

МАЛКА ЧОРКВА = Малка Богородица

МАЛОТО КОЛЕДО = Малка Коледа

МАЛЪК СЕЧКО ⌕ Баба Марта, Календар

МÀМНИК, мàмниче, мàмяк, вèщерица, мàмница – демонична птица, най-често пиле, или черна нощна голяма пеперуда (вещерица, мамница). Тя се излюпва от яйце на черна кокошка, което има два жълтъка. Излюпва се от магьосниците преди Гергьовден или Великден. Според поверието магьосницата увива яйцето във вълна и го поставя на голо в пазвата или под мишницата си. Носи го в продължение на 40 дни, след което от него се излюпва М. Магьосницата го използва за кражба на чуждо мляко, жито или мед. Тя праща М. в нивата и с писукането си той мами плодородието. Вярва се, че ако човек убие М., от тялото му изтича крадено мляко, жито, сирене или мед. Ако чуят нощем писукането на М., стопаните стрелят с пушки, а ако видят нощна пеперуда, убиват я и я хвърлят в клозета.
≣ *Вакарелски, Хр.* Бит и език на тракийските и малоазийските българи. Част 1, С., 1935; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

МАМНИЦА = Мамник, Магьосница

МАМЯК = Мамник

МАМЯЧКА = Магьосница

МАНАСТИР = Оброк

МАНДРА ⌕ Св. Константин и Елена

МАНЕЖ = Годеж

МÀРА ЛИШÀНКА – 1. Обредна игра, изпълнявана на *Светла, Празна* сряда, след Великден от моми, отчасти и от ергени.
2. Обредна кукла, представяща женско антропоморфно изображение, което дава названието на целия обред. М.Л. е женска глава (някъде от три пъхнати един в друг чехъла, взети от млади булки или моми), която изобразява мома или булка със съответното забраждане и накити. Някъде фигурата е в цял ръст, облечена в мъжка риза. Куклата М.Л. се приготвя от момите в дом, където няма починали деца. Цялата група излиза на определено място в селото, като лазарувала мома с живи родители носи М.Л. Тук протича обредната игра М.Л. и се изпълняват хороводни песни, близки по тип до моминските припевки на ладуване. Присъстват и ергени. Действията заедно с песните представят символично грабене на М.Л. от ергените,

т.е. грабене на мома за невеста (или самата невеста, когато М.Л. изобразява булка). Целият обреден комплекс има ясно изразена женитбена насоченост.
М.Л. има и друг смисъл – за предизвикване на плодородие. Народната представа, че М.Л. е обичай за дъжд, за предпазване от градушка, бродници и лоши болести, за плодородие, намира основание в съдържанието на играта. След хората и песните цялата група минава през нивите и спира при реката. Тук момите (или ергените) топят М.Л. (или я пускат) във водата. Налице е акт на жертвоприношение, който може да се тълкува като общопродуциращ. Данните за случаи, когато куклата М.Л. е гърбава, грозна и с др. отрицателни характеристики, намират паралели в пролетната обредност на много народи, вкл. славянските.
Брачната символика на М.Л. се вмества изцяло в контекста на пролетните момински обичаи и преходния Великденски празничен цикъл. В тази връзка остава и идеята за продуциране на плодородие чрез изпълнението на М.Л.
≣ *Русев, С.* Народни обичаи от Бургаско. – СбНУ, кн.7, 1892, 223–224; *Маринов, Д.* Народна вяра…, 587–589; *Миков, Л.* Български великденски обреден фолклор. С., 1990, 115–117. ✎ *Маргарита Василева*

МАРЕН = Мора

МАРИНА ОГНЕНА ⌕ Горещници, Лято

МАРИЯ ОПЪРЛИЯ = Огнена Мария

МАРМАРИН ⌕ Коледуване

МАРМАРКА ⌕ Благословия

МАРНА = Мора

МАРОИН = Мора

МАРОЙ = Мора

МАРОК = Мора

МÀРТЕНИЦА, мàрта, мàртенка, кичѝлка, бàйница, гадалỳшка – усукани червен и бял вълнен конец, които според народното схващане предпазват човека от уроки, зли очи и демонични същества. Ритуалното кичене на децата и момите с М. е отнесено към първи март или Баба Марта. М. се приготвят от стара или от *чиста* жена в навечерието на празника, като се изисква тя да не е докосвала огън. В противен случай М. загубва магическата си сила. М. се връзват на ръцете на децата, поставят се като гердан около шията на момите. М. се връзват още на плодните дръвчета в градината и на новородените домашни животни. Те се носят до появяване на първите щъркели и лястовици или до първото кукане на кукувицата. След това се връзват на дърво или се поставят под камък. На другия ден децата гледат какво има под камъка – ако видят бръмбар или червей, вярват, че през годината ще се плодят едрите домашни животни (крави, коне и биволи). Ако под камъка намерят мравки и малки буболечки, вярват, че повече ще се раждат агънца и козички. В Родопската област М. са разноцветни – в тях се вплитат сини, зелени и розови конци. По традиция М. се връзва на всяко новородено домашно животно, за да бъде здраво и предпазено от уроки. С М. се свиват сватбарските китки, китките на побратимите; сватбеното знаме също се краси с М. Широката употреба на М. се обяснява с магическата сила на червения цвят, който има способността да пропъжда злите духове и болестите. Червеният

вълнен конец е най-разпространеният апотропей в народната култура. „Марта" в Асеновградско се наричат малки дървени играчки с формата на лястовици, с които децата обхождат селските къщи и благославят стопаните за здраве и благополучие.
Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Миков, Л.* Първомартенска обредност. С., 1985. *Рачко Попов*

МАСЛО = Оброк, Служба

МАШÀ, дилàф – железен уред с форма на дълги щипци, използван за бъркане в огъня на огнището. Освен чисто битова употреба, М. има място и в обредната практика. Народното вярване ѝ отрежда подчертана предпазна функция, явно обвързана с материала, от който е направена, с формата и мястото на приложение. Силата на апотропей, с която е известно желязото, се пренася върху направената от него М. Към това се прибавя още връзката ѝ с огъня и огнището, които в народните представи асоциират съответно със способността да прогонват злите сили и с култа към мъртвите прадеди. М. се използва при обредното гонене на змии и гущери, извършвано на мартенските празници Баба Марта, Свети Четирисе, Благовещение или Еремия. С М. жените удрят по ръжен, тенекия, произвеждайки силен шум и изричайки словесни заклинателни формули срещу гонените влечуги. М. се слага при родилката и новороденото, за да ги пази. Когато излиза навън, родилката носи М. пак със същата цел М. се оставя и при мъртвец, за да го пази от превъплътяване. М. се среща и при баене против уроки.
Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 187–188; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 65–66. *Маргарита Василева*

МЕД – смята се за благословен дар на природата, за елексир на живота и символ на безсмъртието – представа, типична за всички древни митологични системи, обвързани с началните етапи на човешката цивилизация и господството на присвояващата икономика. Почитта към М. и всестранната му обредна употреба е неотделима от почитта към пчелата, която го произвежда и е един от популярните символи на ефира, небето и Слънцето, а в християнската митологема – верен помощник на Господ. Българското вярване, че гръмотевицата изпива М. от пчелините, потвърждава представата за него като небесна божествена храна. Това схващане отрежда на М. широко място в празничната и погребалната обредност, в култа към предците, в обредно-магическите действия за умилостивяване и отпъждане на болести и самодиви, в сферата на народната медицина. М. се кади на трапезата на Бъдни вечер, Сурва и Водици; с М. се намазват обредните хлябове за новородено, сватбените *меденици*, месени в домовете на младоженците, някои от хлябовете за погребения и помени; с М. се подслажда свареното жито (*коливо, куча*) за погребения, помени, задушници и всички видове служба в чест на покровителя (анонимен прародител или християнски светец); медени питки се раздават против чума, шарка и други болести, изнасят се по пътища и самодивски места, за да си отидат болести и самодиви (*сладки и медени*); с М. и масло маже

вратата и прага младата невеста при влизане в новия си дом; с М. баячки и лечителки разпръскват лоши магии и уроки и др. Една от най-разпространените народни благословии гласи: „Да върви по М. и масло".
Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, т.I, С., 1981, 219; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология, С., 1983, 105–106. *Маргарита Василева*

МЕДЕНИК = Засевки

МЕДЕНИЦА = Засевки

МЕДЖАРОК = Караконджол

МЕЖДА = Граница

МЕЖНИК = Стопан, Змия

МЕЛЕНЕ НА БУЛГУР = Засевки

МЕСЕНЕ НА КВАС = Засевки

МЕСЕНЕ СВАКЯ = Засевки

МЕСЕЦ = Месечина

МÈСЕЧИНА, Мèсец, Лунà – персонифицирано същество, родено от брака между небето и земята. М. се намира в непосредствена връзка с мита за божествените небесни близнаци (двама братя или брат и сестра) – първосъздатели на космоса. Според поверията Слънцето и М. са братя или брат и сестра, които в началото били неотлъчни и светели с еднакво силна светлина. Но в резултат на скарване помежду им (или на родителска клетва), те били разделени, като М. била наказана да свети по-слабо от Слънцето. Вариантите на разказа са многобройни: *1.* Майката обичала повече първородния си син Слънцето и дъщеря си Зорницата, отколкото М. и Вечерницата. *2.* Майката проклела Месеца заради това, че се влюбил заедно с брат си – Слънцето, в една земна девойка. *3.* Слънцето и М. били брат и сестра, но не се познавали. Когато пораснали, се влюбили един в друг и тъй като поискали да се оженят, майка им ги проклела да не се видят никога. Затова те се срещат само веднъж в годината – в деня на лятното слънцестоене – Еньовден. *4.* Веднъж, когато братът и сестрата се скарали, Слънцето замерило М. с шепа пръст (кал, говеждо изпражнение), вследствие на което М. потъмняла и получила петна по своята повърхност. *5.* Една вечер Слънцето и М. видели двама цигани да правят любов пред къщата. Засрамили се, навели глави и М. потъмняла. Върху лицето и се запечатали образите на циганина и циганката. *6.* Едно време Слънцето и М., като ходели заедно по земята, срещнали едно болно зайче. М. се спряла да му помогне и била изоставена от брат си. *7.* Когато Слънцето, М. и звездите светели силно над земята и били много близо до нея, хората си взимали вечер по една звезда, да им свети вкъщи вместо свет. Един циганин поискал да вземе М., но Бог се разсърдил и я вдигнал на високо. *8.* Едно време, когато М. ходела по земята, една жена я увила с мръсните пелени на детето си (убола я с кобилицата си или с иглата, с която шиела на гергефа). Сърдитата Луна се вдигнала високо и проклела жената и децата ѝ да се превърнат в змейове. Тогава на земята се народили всички змейове и змеици. Те живеели сред хората (изяждали ги, женели се за тях), докато св. Георги не убил майката, а св.Тодор – нейните деца.
Според отделни представи М. е направена от питка кал, която Господ търкулнал в небето, за да гледа тя какво правят хората нощем. М. се смята и за огледалото на дядо

Господ, през което той наблюдава делата и постъпките на земните жители. И накрая М. е произлязла от крава. Това е кравата на Господ, която той проклел да се превърне в баба Месечинка, тъй като изяла връхчетата на неговата небесна круша (в българската народна култура крушата често изпълнява функциите на СВЕТОВНО ДЪРВО). В друго предание М. станала крава в резултат на клетвата на една МАГЬОСНИЦА, която била видяна от нея да прави МАГИИ за кражба на чуждо плодородие и мляко. Затова българите казват, че М. има РОГА, по разположението на които гадаят какво ще бъде времето. Ако рогата ѝ са наклонени надолу, това означава, че ще вали дъжд. Народните обяснения на видимите петна по лунната повърхност са отново резултат от близначния мит и представите за свързания с него инцест. Най-често се вярва, че те изобразяват мома с кобилица и ерген с овчарска гега. Без да знаят, че са роднини (брат и сестра; братовчеди или вуйчо и племенница), те се залюбват и Бог ги наказва за извършения грях. Съобразно с християнското преосмисляне на мита лунните петна се възприемат като двама братя (Авел и Каин), единият от които убил другия за парче земя или купа сено. Фазите на М. имат особено значение в ежедневния и обреден живот на българите. Периодът на новолуние – *новина, нов дядо, нова свещ, млад месец* се смята за особено благоприятен за всяко начинание. Тогава се правят годежи и сватби; започват оран и сеитба. В този период, както и при пълнолуние (*пълен месец, пълнеж*) се секат дърва за строеж на нова къща, за да не ги ядат червеи. Тогава насаждат кокошки, стрижат овцете, разплождат добитъка, . На пълна М. се влиза в нов дом. В периода след пълнолуние – *разсип, усип, гинеж, кратещ, изет*, (изеден месец), не се предприемат никакви семейни и стопански начинания, тъй като ще завършат неблагополучно. С появата на новата М. са свързани много обредни действия, целящи магическо осигуряване на здраве и плодородие. Щом се появи новата М., хората не поглеждат в нея, а в земята. Ако не спазват тази забрана и погледнат човек, по лицето му излизат лунички, а могат и да му предадат болестта си. Вярват, че ако детето се роди при нова М., то ще е от мъжки пол. Ако видят новата М. отдясно, вярват, че ще им върви на добро. Прекръстват се срещу нея, докосват се до сребърна монета или подскачат три пъти нагоре, а майките повдигат децата си към нея с пожеланието: „Както се пълни М., тъй да се пълни кесията ти!“ При нова М. момите се залавят на хоро (особено при първата „Мартена М.“ – през месец март). След това вземат камъче или треска от двора и ги слагат под възглавниците. Вярват, че ще се омъжат за ергена, когото сънуват през тази нощ. При нова М. те мият косите си, за да растат дълги и приготвят чеиза си, за да се радват на щастлив съпружески живот.

Поради връзката си с женското начало и силите на хтоноса (жена = луна; менструален цикъл = месец) М. и нейните фази имат особено значение в народната медицина и магьосничеството. Различните болести и рани се лекуват с БАЕНЕ или поливки при нова или пълна М. „Свалянето“ на М. и превръщането ѝ в „шарена крава“ е общоразпространена магическа практика за кражба на чуждото плодородие. То е от компетенцията на специални магьосници – най-често майка и дъщеря, които кърмят едновременно. Точно в полунощ срещу ДИМИТРОВДЕН, ГЕРГЬОВДЕН, ВЕЛИКДЕН или ЕНЬОВДЕН те се съблича́т съвсем голи, намазват телата си с кръвта на две черни кокошки и избират някое потайно място в двора, ХАРМАНА, край КЛАДЕНЕЦ или чешма, в къшлата или на КРЪСТОПЪТ. Поставят в средата специално изпечена за случая питка, ситото или котел. С питата или със сено в ръцете те започват тайнствен танц и със заклинания и баене превръщат М. в крава, която слиза на земята. Издояват млякото ѝ, което после използват за направа на МАГИИ, за лечение на болести или за открадване на млякото на съседите. От него дават на ерген да пие, за да се влюби лудо в някоя девойка. Дават и на залюбената от змей мома, за да се избави от него. С него намазват вимето на чужда крава, за да отнемат за себе си млечността ѝ. Вярва се, че когато М. е свалена, настъпва лунно ЗАТЪМНЕНИЕ.

📖 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Ковачева, Й.* Народна астрономия и метеорология. – СбНУ кн.30, С., 1914; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

МЀСНИ ЗА̀ГОВЕЗНИ – празник с подвижна дата в календара, определяна по фазите на луната и в зависимост от ВЕЛИКДЕН. Винаги е осем седмици преди това и в неделен ден. Вечерта на М.з. в семеен кръг се слага обредна трапеза с месни ястия (обикновено кокошка) и се заговява от месо. Някои данни сочат жертвения характер на птицата (кокошка или петел), насочен срещу активизираните в този период сили на хтоноса. В СЪБОТАТА преди М.з. всички българи извършват поминални обреди в чест на мъртвите – ГОЛЯМА ЗАДУШНИЦА, *Големи одуши, Голяма одуша.* Жените раздават на гробищата хляб, някакъв вид тестено ядене, варени яйца, сирене.

📖 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.495; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, 110–111; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край, С., 1986, с.258. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

МЕТЛА̀ – предмет от бита, употребяван предимно от жената. Използвана за събиране на сметта, М. има определено място и във вярванията, обредите и народната медицина. Вярва се, че ако мома се бие или бъде заметена с М., няма да се омъжи. Прескачането на М. се смята за грях. М., направена от набрана на ЕНЬОВДЕН метличина, се свързва със способността да предпазва. При родилката и новороденото освен предметите, определени от народната вяра, се оставя и М., която може да прогони злите демони НАВИ. Освен със силата, която носят набраните на ЕНЬОВДЕН РАСТЕНИЯ, тази способност се свързва и с представата, че докато навите преброят многобройните стръкчета на М., нощта преваля и не могат да напакостят на майката и детето. За предпазване от зли сили използват М. и на ИГНАЖДЕН, като всеки дошъл вкъщи външен човек трябва да седне за малко върху нея зад вратата. Практиката

се осмисля в общия обреден контекст на празника – за доброто бъдещо мътене на кокошките. От М. се приготвя обредната фигура ГЕРМАН в регионално ограничения (Плевенско) вариант на едноименния обичай, практикуван при продължителен дъжд и киша. Момите-пеперударки открадват от някоя къща М., увиват я в парцали, а дръжката ѝ изобразява човешка глава (вж. ПЕПЕРУДА). Позната е лечебна практика против уплаха, при която се използва М. Назоваването на М. се среща и в баяния пак във връзка с прогонване на БОЛЕСТИ.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 194–195, 373; *Георгиева, ИВ.* Българска народна митология. С., 1983, 65, 139, 166. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

МЁЧКА – животно, обект на култова почит. За българите М. е зооморфен митологичен символ на плодородието и майчинството. Според етиологичната легенда М. е произлязла от момиче. Една зла мащеха вечно пращала доведената си дъщеря на реката и я карала да пере черна ВЪЛНА, докато побелее. Злочестото момиче се помолило на Господ да го избави от бедата. Бог посъветвал девойчето да метне вълната на гърба си и го превърнал в М. Затова М. ходи изправена и лапите ѝ са като човешки ръце. В българската народна проза е познат мотивът за брак между момък и М., за облог между селянин и М., за М., която помага на загубилите се в гората моми да намерят пътя до селото. В чест на М. се почита *Мечкинден* (АНДРЕЕВДЕН). Преданието разказва, че веднъж, когато СВ. АНДРЕЙ орал нивата си, една М. дошла от гората и изяла вола на светеца. Той я хванал, обуздал я и я впрегнал в ралото. Според друг вариант св. Андрей бил самотен пустинник в планината. Той опитомил една М., яхнал се на гърба ѝ и така слязъл до близкия манастир, за да присъствува на религиозната служба. Затова светецът се тачи като господар на М. На неговия празник жените варят царевица и я хвърлят през комина нагоре с пожеланието: „На ти, Мецо, кукуруз". На Андреевден младите булки не работят нищо, за да забременеят. Вярва се, че М. излиза от леговището си напролет – на БЛАГОВЕЦ, а се скрива отново там заедно със ЗМИИТЕ И САМОДИВИТЕ на СЕКНОВЕНИЕ. На Благовец или ГЕРГЬОВДЕН тя се изкъпва в реката, след което народната традиция позволява къпането във вировете и потоците. До късна есен по селата обикалят мечкари. Идването на мечкар с М. е добро предзнаменование, то е знак за дебела снежна покривка, за здраве и обилна реколта. Болните се оставят да бъдат прескачани и тъпкани от М. Жените вземат няколко косъма от М. козина, която се смята за особено лековита. С тях се кадят урочасани и уплашени деца. Представите за М. като символ на плодовитост и раждаемост (на земята и на жената) намират израз в обредността на българите. Персонажите мечка и мечкар са типични за КУКЕРСКИТЕ игри и за карнавалните обичаи БАБУГЕРИ И СУРВАСКАРИ в Зап. България. Пак в същия район преди сватбата годеницата се преоблича като М. и изпълнява своеобразно обредно хоро с останалите девойки. С помощта на мимиката и танца тя пресъздава мита за превръщането на момичето в М., която е преследвана от ергени или турци. Обредът е известен като *момино оро*. В българския фолклор представите за М. корелират с вярата в ЗМЕЯ И ЧУМАТА. Едно от най-честите превъплъщения на горската или планинска змеица, която е влюбена в овчаря, е в облика на М. Щом М. се доближи до него, тя се превръща в чудно хубава мома „със златни фустани". Друг песенен сюжет разказва за ГОСПОД, който изпраща чумата при хората и я съветва да се появи пред тях като М. стръвница. В народните приказки М. е наречена ласкаво Баба Меца и в повечето случаи е олицетворение на тромавата сила, непохватността и глупостта.

🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Краев, Г.* Мечата комедия в руската и българската фолклорна обредност. – В:Проблеми на българския фолклор. Т.8, С., 1991; *Маразов, Ив.* Култът към мечката. – Изкуство, кн.4, 1983; *Попов, Р.* Към характеристиката на българските вярвания за змея. – БЕ кн.1, 1983. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

МЕЧКАР ⌕ КУКЕРИ, ПРЕОБЛИЧАНЕ

МЕЧКАТА = ЗВЕЗДИ

МЕЧКИНДЕН = АНДРЕЕВДЕН

МЕШЕ = ДЪБ

МИТРОВДЕН = ДИМИТРОВДЕН

МИША СВАТБА ⌕ МИШИ ПРАЗНИЦИ, МИШКА

МИШАКО = МИШИ ПРАЗНИЦИ

МѝШИ ПРА̀ЗНИЦИ, Мѝшинден, Мѝшкинден (Изт. България), **Пога̀нци, Пога̀ншляк** (Зап. България), **Мишовѝна, Миша̀ко, Очо̀вден** (Югозап. България) – празници в чест на мишките, почитани в един или три (рядко седем) дни. М.п. имат различна календарна обвързаност. Найчесто са в деня на християнския СВЕТЕЦ *Нестор* (27 окт.) – в ареала на Сев. и Зап. България. В Изт. Тракия се почитат на *св. Катерина* (24 ноем.), смятана за покровителка на гризачите; сред рупците в Странджа и Родопите и при преселниците в Добруджа М.п. се тачат на *Трифунците* (1, 2 и 3 февр.); у македонските българи, на места в Добруджа и Странджа – на ПЕСИ ПОНЕДЕЛНИК; сред западнотракийските преселници – на първите *Погани дни* след КОЛЕДА. Във всички варианти става дума за гранични периоди в цикличното годишно време.

Обредността на М.п. се определя от старинни езически поверия за МИШКАТА като въплъщение на демонична хтонична сила. Функционално тази обредност е еднотипна и насочена към неутрализиране и прогонване на вредните за човека и стопанството животни. Включва трудови забрани и магически действия, изпълнявани предимно от жените. Не се работи с ВЪЛНА; не се решат; не се използват остри предмети; не се отварят сандъците с дрехи, качето със сланина, сандъка с брашно и др. Преди изгрев слънце жените замазват с кал пода при ОГНИЩЕТО, в четирите ъгъла на стаята или само дупките на мишките, за „да замажат" очите и устата им. В Източна Тракия стопанката шие върху парче плат, за да „зашие" устата на мишките и го хвърля в огъня. Символичните магични действия са подсилени от съответен диалог. Сурова царевица (жито) хвърлят при чужда ограда, за да прогонят мишките.

За прогонване и унищожаване на мишките се изпълнява и обичаят *Миша сватба*, който в отделни случаи съвпада по време с М.п.

🕮 *Арнаудов, М.* Български народни празници. С., 1943, 104–106; *Гребе-*

нарова, Сл., Р. Попов, Обичаят „Миша сватба“ у българите. – БЕ, кн.3, 1987, 35–43. ✎ *Маргарита Василева*

МИШИНДЕН = Миши празници

МЍШКА, погàнец, бугàнец – в животинския митологичен код е олицетворение на *нечистите* хтонични сили. Според преданието М. и всички вредни насекоми и влечуги излезли от корема на дявола (на един безбожник), спукал се от миризмата на тамяна (пробит от меча на св. Нестор). Вярва се, че душите на превъплътените нечисти мъртъвци, както и всички останали демони, могат да се превръщат в М. В чест на М. българите почитат Мишите празници, които са отнесени календарно към деня на св.Нестор, Трифонците, св. Петка, св. Катерина (Южна Тракия) или Песи понеделник от Сирната неделя. През тези дни се спазват различни забрани и думата М. не се изговаря. Гризачите се назовават с табуистичните имена *момци* или *глухари*. За да се избави от тях, населението в Странджа и Троянския Балкан им организира символична сватба. Обредът е познат като *миша, мишкина* или *мишешка сватба*. Две жени едноимки улавят мъжка и женска М. и ги стъкмяват като младоженци. Поставят ги в кошница, дървена гаванка или кратуна, завързани една за друга с вълненце. Цялото село се събира и под съпровода на сватбарска музика извежда М. извън землището – в гората, на висока могила или при реката. Някои от момите и ергените стават „кумове“, „девери“ и „зълви“ на М. младоженци. В гората или на могилата М. се пускат на свобода (или се хвърлят в реката да се удавят), като се вярва, че след тях ще тръгнат всички домашни и полски М. После се нарежда тържествена общоселска трапеза. Със символичното погребение – сватба на М. се цели магическото им прогонване от селището. С М. са свързани различни поверия. Ако М. премине през разкрача на човека, ще го сполети нещастие. Появата на много М. през годината е прокоба за студена зима, за глад и болести. Ако в къщата се вдят много М., вярват, че някой от домочадието краде.

⊜ *Гребенарова, Сл., Попов, Р.* Обичаят „Миша сватба“ у българите. – БЕ, кн.3, 1987. ✎ *Рачко Попов*

МИШКАР = Стопан, Змия

МИШОВИНА = Миши празници

МЛАД ДЕН = Игнажден

МЛАД ОГЪН ⌕ Огън

МЛАДА ГОДИНА = Игнажден

МЛАДЕНЦИ = Св. Четирисе

МЛЯ̀КО – в древните митологични системи се мисли, подобно на меда, за небесна храна, елексир на живота. Това схващане според някои изследователи е обвързано във времето с появата на скотовъдството – сакрализацията на кравата и бика и включването им в ипостасите или атрибутите на редица божества, представите за Месечината като крава с рога, за облаците като крави, за змея-медиатор, който като мълния пие М. от облака-крава, за дъжда, който се представя като доене на небесните крави и др. са митологичната основа, далечен отглас на които са и българските народни вярвания, култовите и магическите действия с М. В българска среда, както и у някои славянски и балкански народи, са запазени вярванията за връзка на М. с Месечината (магьосници я свалят и доят и с М. правят магии за превземане млечността и масле-

ността на добитъка), със змея (според песни и предания го хранят и лекуват с М.), а на по-ниско митологично равнище – със смока, който бозае от крави и жени кърмачки или със змията, която, влязла в стомаха на хората, може да бъде извадена оттам с горещо М. и др.

Всеобщо разпространените вярвания за възможността да се ограби млечността на домашните животни, но така също и да се умножи, пораждат множество апотропейни и продуциращи обредно-магически действия: напр. М. назаем не се дава при отелване на кравата; първите капки цръкват в черупка от яйце и я залепват на обора; първо задояване на крава и овце правят през пръстен, гривна, колаче с дупка или през изсушена змийска глава; първото издоено М. заравят в земята или пускат в реката; предпочитат бяла овца за първо задояване на стадото и бял конец (или бял и червен) за закичване или прескачане от млечните животни; не вкусват първо издоено М., ако не са раздали най-напред за мъртвите или на чужди хора; с първото за годината овче М. и сирене на Гергьовден пръскат и замерват младите булки и бременните, за да са плодовити и млечни.

Принадлежността на М. към първия член на опозицията небе-земя личи и от включването на М. (равнозначно като негов продукт) в популярната българска благословия за успех „по мед и масло“.

⊜ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология, С., 1983, 25–26, 105; *Дражева, Р.* Етнография на България, т.III, С., 1985, с. 223. ✎ *Маргарита Василева*

МОДУС = Св. Модест

МОЛЕБИЯ = Покръсти

МОЛИТВА ⌕ Сурвакане

МОЛУС = Св. Модест

МОЛУСТУ = Св. Модест

МОМАРИ ⌕ Сватба

МОМЕНЧЕ = Еврейче

МОМИНО ОРО ⌕ Мечка

МО̀РА, му̀ра, мурàва, у̀мор, умàрина, марòк, марòин, мàрен, мàрна, марòй (от славянския корен мор/мар = смърт, мор) – персонаж от низшата митология (демонологията), олицетворяващ едноименната болест. В апокрифните средновековни молитви М. се идентифицира често с вещицата и вампира. Тя е сродна и с друг демоничен болестотворен персонаж, известен като *дидеин* или *дидейко*. М. се осмисля като невидим нощен дух, който идва при спящите хора и ги натиска и мъчи. Жертвите чувстват тежест в областта на гърдите, имат затруднено дишане, в резултат на което плачат, стенат, бълнуват и викат на сън. На сутринта по телата им се забелязват големи сини петна. За такива хора народът казва, че ги е „била или натискала М.“ В отделни случаи се вярва, че М. е душата на превъплътен нечист мъртвец. Тя излиза нощем от гроба и във вид на птица или пеперуда излита и отива да измъчва спящите. Може да изпие тяхната кръв по подобие на вампира. На страдащите от М. хора се дава да пият „реза“ – жълтеникава течност от жлъчката на воловете. Край постелята им пръскат осветена вода и поставят Евангелие и кръст.

Вероятно това същество (мъжкият ипостас) е аналог на *Черен бог* (Чернобог) от пантеона на южните славяни или е едно от неговите прозвища.

⊜ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Дукова, У.*

Названия на демонични същества от общослав. мор в българския език. В: Език и поетика на българския фолклор. С., 1980. ✎ *Рачко Попов, Анани Стойнев*

МОРИНКИ = Макавей

МОСТ – от митологична гледна точка своеобразна граница между земния и отвъдния свят, тъй като според народните представи пътят на душите към задгробния живот преминава през река. Затова в дрехите на всеки покойник се слагат пари, за да може да заплати с тях на лодкаря, който ще го отведе пред Божия съд. Вярва се още, че тънък колкото косъм М. разделя ада от рая. По него могат да преминат само душите на праведните хора. По тези причини всеки М. се осмисля като място, където земното и отвъдното се пресичат. Народната традиция забранява да се минава през М. след залез слънце или да се ходи за вода, тъй като в нея „спят всички дяволи". Нощем до първи петли под М. се събират самодивите, таласъмите и караконджолите. Там се явява и сянката на вградения в М. човек. Под М. вечер магьосниците събират вода в сито и с баене свалят Месечината. Под М. се извършват най-разнообразни лечения – там се правят поливки на бездетни съпрузи и на „завързани" младоженци. На М. или на брод девойките в предбрачна възраст изпълняват обичая кумичене. С вода, налята мълчешком под М., се лекуват *самодивската болест* (уграма, строшено) и момите, любени от змей.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стоилов, А.* Магии за любов и вреда. – Псп, кн.55–56, 1898. ✎ *Рачко Попов*

МОТОВЍЛКА – дървено приспособление, върху което жените навиват преждата от вретеното при подготовката за тъкане. Представлява стъбло с вилообразно разклонение от едната страна, а от другата с перпендикулярно прикована къса дъсчица. Народните представи свързват М. със змейове, змеици, самодиви. В едни случаи се среща забраната да се мотае с М. над дете и да се удря с М. дете, мома, момък или младоженци, за да бъдат предпазени от тези митологични същества. От друга страна на М. се приписва магическа сила да предпазва от самовили и змейове. М. се използва в народната медицина и баянията. С М. се лекува „устреляна" от *лахуси* родилка.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с. 210. ✎ *Маргарита Василева*

МОША ⌕ Духовден, Задушница

МРАТ ⌕ Болести, Мратинци

МРАТА = Мратинци

МРАТИНСКИ НОЩИ ⌕ Мратинци

МРАТЍНЦИ, Мратиня̀к, Мрата̀ (14 ноем.) – празник в чест на демоничното същество *мрата̀, мратиня̀к*, което причинява едноименната кокоша болест. Познат в Зап. и Сев. България. Принася се в жертва черно петле (пиле). Най-възрастната жена коли петлето на къщния праг (по-рядко зад вратата), като главата му трябва да остане от вътрешната страна. Петлето М. се изяжда, а перушината, главата, краката и вodеничката се запазват и използват за лекуване. С перушината се кадят лехуси, болни от родилна треска; болни от треска деца; лекува се гла-

воболие, кръвотечение от носа. Главата и краката връзват с червен конец и ги окачват над вратата или при огнището. Вярва се, че те пазят къщата от магии и всякакво зло. М. с жертвоприношението на черна птица е сходен с редица други празници и обичаи в календара (вж. Кокоша черква; Атанасовден). На места в Зап. България с названието М. се означава периода от 11 до 16 (или 21) ноември и се тачат вълците. Според народното вярване *мратинските нощи* са по-опасни дори и от Мръсните дни (и нощи), защото тогава бродят различни болести, на които човек може да налети. Спазват се забрани, аналогични на тези от периода на Мръсните дни.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981; 694–696. ✎ *Маргарита Василева*

МРАТИНЯК = Мратинци

МРЪСНИ ДНИ, Мръсни вечери, Мръсни̂ци (Сев.България, Тракия, у банатските българи), **Пога̀ни дни, Пога̀ното, Пога̀нци, Буга̀ни дни** (Родопите, Пиринския край, Странджа, българите от Одринска Тракия), **Некръстени дни** (у македонските българи и в Западните покрайнини), **Караконджови дни** (Разложко), **Глухи дни** (Кюстендилско), **Вампирови дни** (Карловско) – 12-дневен период, най-често от Коледа до Йордановден. Това е времето на родилните мъки на св. Богородица, раждането на младенеца Исус и кръщаването му. В духа на народното християнство този период се осмисля като зло време, през което действат дяволите, нечистата сила.

Същевременно в традиционните представи на българите М.д. са свързани с редица вярвания, разкриващи езическата им митологична същност. Вярва се, че през М.д. се явяват различни свръхестествени демонични същества – караконджоли, вампири, върколаци, таласъми, по-рядко самодиви, които бродят от залез слънце до първи петли. На отделни места има поверие, че през М.д. на земята идват душите на мъртвите, за които на бъднивечерската трапеза се оставя място. В района на Странджа свързват М.д. с домашния дух покровител – наместник, когото „канят" на трапезата на Бъдни вечер (или оставят парче от питата с варено жито и орехи в ъглите на стаята или на тавана). Всички тези демонични същества, идващи от света на мъртвите, се схващат като особено опасни и вредоносни за човека сили. Това поражда многобройни забрани и действия главно с апотропеен смисъл, спазвани строго през целия период – не се излиза от дома след залез слънце; не се мие и пере, тъй като водата е „некръстена"; не се работи с вълна; за да не нападат вълци стадата и овчарите; не се изхвърля пепел и въглени от огнището, защото вълците и караконджо ги ближат и от това се плодят; не се решат; спазва се полово табу, защото се вярва, че заченатото през М.д. ще има недъг или ще се превъплъти след смъртта си. В Ловешко има поверие, че родените през М.д., наричани *каракони*, всяка година през този период се превръщат в кучета или вълци. Главно в южнобългарските области през М.д. се честват Вълчите празници, известни със своята митологична основа. Периодът на М.д. се смята особено подходящ за магически действия и предсказания. Тогава магьосници и

бродници правят магии за обиране на чуждото жито и мляко; извършват се разнообразни гадания за времето през новата година, за здравето, за бъдещите бракове на момите. За предпазване от злотворните демони всеки носи в дрехите си чесън, по вратите слагат клони от бодливи растения (глог, хвойна), сито и др.; около дома и кошарите посипват просо, схващано като преграда за магьосниците. Общобългарско е поверието, че в нощта срещу Коледа и по-често срещу Йордановден се „отваря" небето. За периода на М.д. са характерни и новогодишните обичаи на момците – *коледари, сурвакари, зимни русалии, риначи, къпачи*, чрез които се извършва прехода им от един социален статус в друг. Маскарадните елементи в обичаите имат предназначението да приобщят изпълнителите към света на мъртвите прадеди, от които според митологичните представи зависят плодородието и здравето на живите. Вярванията, представите и обредността, свързани с М.д., ги представят като граничен период в годишното време, свързан календарно с деня на зимния слънцеповрат, с прехода от старата към новата слънчева година.

Габровски, М. Преходът между старата и новата година у българите. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура: С., 1989, 12–49;
Попов, Р. Към характеристиката на българските народни вярвания, свързани с периодите на преход към зимата и пролетта. – В: Етнографски проблеми…, 52–58. *Маргарита Василева*

МРЪСНИЦИ = Мръсни дни

МУКОВДЕН = Власовден

МУРА = Мора

МУРАВА = Мора

МУСА КЕСЕДЖИЯ ⌕ Крали Марко

МЪГЛА̀, баба Мъ̀гла – затворена е в пещера и се пуска оттам само по желание на Господ или на св. Илия. Освен това М. може да бъде магьосница, която омагьосва хората, или хала, която изяжда пшеницата и гроздето. Според едно предание М. била сестра на облаците. Но веднъж тя съгрешила и Господ я затворил в пещера. Дал ключовете от пещерата на св. Илия. Щом светецът я пусне, тя пълзи ниско над земята, защото се срамува заради греховете си и не смее да се издигне повисоко към братята си. Появата на М. предвещава лошо време. Вярва се, че с нея в селото идват и вълците. В една народна гатанка М. е сравнена с „черна биволица, която крие вълци в себе си". По цвета на М. се предсказва, дали дъждът ще е тих или проливен. Спорадично се вярва, че душата на мъртвия излиза през устата му като „мъглица".

Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

МЪГЛАР ⌕ Вятър

МЪЖ – според Библията Господ го е направил от кал. Тъй като е създаден първи, народната традиция му отрежда първостепенна роля в семейството, родовия колектив и селската общност. Той е глава или темел на фамилията и дома. Според поговорката „къща без М. е пуста къща", а жената вдовица е „сама като кукувица". Към сферата на мъжките задължения спадат орането, засяването и косенето на нивите; сеченето и донасянето на дърва за огрев; строежът на къща, кошара и плевня; оградането на двора; направата на каруца. Ако М. тръгне на работа или на път, жените не бива да му пресичат пътя. М. сяда първи на трапезата и заема почетното място. На него се сипва най-голямата порция. По време на празници той кади трапезата с тамян и произнася благословиите. Той коли обредните животни – агне на Гергьовден, петел на Илинден, прасе за Коледа. Той взема участие в русалийските и кукерските игри, в коледуването и обредното почистване на оборите на Риначовден (Силвестровден). М. трябва да се ожени и да създаде потомство. Традиционното отношение към старите ергени е шеговито. През Тодоровата неделя върху тях изсипват гърнета с петел или чували с брашно. На места мъжете устройват маскарадни шествия, известни като *ялова сватба*, в които двама от тях са преоблечени като булка и зет и носят имената Тодор и Тодорка. Съществува поверие, че М. е половин човек и жената е половин човек. Когато се съберат, правят цял, пълен човек.

Георгиева, Ив. Народен светоглед. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. *Рачко Попов*

МЪЖКИ ВОДИЦИ = Йордановден

МЪЛЧАНА ВОДА ⌕ Вода

МЪРЛЕНЕ ⌕ Петковден

МЪРТВА СЪБОТА = Задушница, Събота

МЪРТВЀЦ – оказва двустранно влияние върху материалното и духовното битие на своите живи родственици. Обикновено М. се делят на две категории – прадеди покровители и вредители. Първите покровителстват рода и семейството; те въздействат благотворно върху реколтата и приплода на домашния добитък, върху здравето и дълголетието; предпазват близките си от природни стихии, глад и болести. Към втората категория принадлежат душите на *нечистите* М., които се превръщат в демони (вампири, върколаци, самодиви) и вредят на живите. Затова голяма част от обредите около М. имат за цел да предотвратят евентуалното му приобщаване към категорията на вредителите: къпане и прикадяване с тамян; опалване на тялото или на гроба; денонощно бдение над тялото, за да не бъде то прескочено от котка или куче; опяване на М. от свещеник; оплакването му, известно в различните райони като *кордене, виене, нареждане, припеване* или *тъжене.* Част от обредите около М. целят осигуряването на неговото безпрепятствено преминаване в отвъдния свят: обличат го задължително в риза (покров), за да не е гол, когато се яви пред Божия съд; поставят в дрехите му пари, за да може да заплати на лодкаря, който ще го превози през отвъдната река; поставят му храна, за да не гладува по пътя. Задължително му обличат неговата венчална дреха, за да могат съпрузите да се познаят на оня свят. Представата за влиянието, което М. оказват върху живите, е залегнала в редица поверия и обреди от различно естество: на всеки голям годишен празник на стопана-покровител се оставя храна и вино; в негова чест се коли курбан (*наместник, слава, служба*). При градушка жените извик-

ват по име свои близки покойници и ги молят да „върнат облака“. На Спасовден и *св. Троица* те разговарят с тях, коленичили върху ореховите листа.

🕮 *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението. – В: Етнография на България, Т.3, С., 1985. ✎ *Рачко Попов*

МЪРТВЕШКА ВОДА ⚲ Вода

МЪРТВЕШКА ВОДА ⚲ Смърт

МЪРТОВСКА РИЗА = Покров

Н

НÀВИ, нàвье, нàвяци, нàвляци, нàвои (Зап.България, названието е от старослав. навь = смърт, мъртвец), **арменки, арменци, ерменки, ермелийки, йермийки, сърмянки** (Добруджа и Южна България), **леуси, лехусници, лауси, лафуси, лафути, лауски** (Сев.България и Средна Стара планина), **хунапи** (Охридско), **свирци** (Средна Зап.България), **шумници** (Родопите), **еврейчета** (Тракия, Странджа-Сакар) – злосторни демонични същества, които произлизат от душите на починали родилки и некръстени малки деца (пометнати, мъртвородени, незаконно заченати, извънбрачно родени и впоследствие умъртвени). За българските славяни езичници Н. (**Навь**) са въплъщение на смъртта, родствени на **Nyd** според списъка на полските божества на Ян Длугош (XV в.) По външен вид Н. са малки пилета без перушина. Явяват се нощем и кръжат над комините и покривите на къщи, в които има новородено. Те писукат или свирят, крещят или плачат като деца и се стремят да навредят на родилката и бебето. Ако майката и детето ги чуят, те *навясват* или *ерменясват* (падат в несвяст, бълнуват, имат треска). *Навивница* се нарича често родилната треска. През деня Н. се крият и спотайват в планинските пещери и канари. Според някои поверия те идват при хората на Спасовден и си отиват на Кръстовден. Излизат от скривалищата си най-вече в мъгливо и дъждовно време. С писукането си нанасят вреди на родилката и бебето до 40 ден след раждането. Те могат да отнемат млякото на майката или съня на детето. Могат да вземат сенките им, които отнасят през морето. Според представите на Северна и Южна България *лаусите* и *арменките* са персонифицирани женски демони, които приличат много на самодивите и юдите (по-рядко на орисниците). Те са душите на умрели бременни жени и родилки. Осмислят се като три, седем или дванадесет сестри – млади, облечени в бели дрехи жени или грозни, гърбави и почернени старици. За да предпазят себе си и бебето от Н., в продължение на 40 дни родилките спазват строга система от забрани: не излизат навън след залез слънце и не ходят да наливат вода; носят забрадките си ниско над челата и връзват по тях скилидки чесън, сребърна пара и синци с червен конец; вечер в стаята им гори непрекъснато огън, до вратата се поставя керемида с жар и катран, от чиято миризма Н. бягат. Често се пали рог на коза. Край постелята на родилката и бебето се окачат нищелки, сърпове и ножици; там се слагат метлата и ръженът. Пелените на детето не се оставят навън след залез слънце. Ако родилката или бебето заболеят

(навясат, ерменясат), викат баячки и врачки, които умеят „да секат арменци“. Опушват болните с треви, правят им поливки с отвара от билки, дават им да ядат *ерменясал хляб* (хляб, печен в нова фурна в деня на св. Еремия). Против Н. родилките носят в дрехите си *навя кост* (кокалче от женско животно, умряло при раждане).

🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Матов, Д.* Верзуиловото коло и навите. – БПр. кн.2 1895; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия; С., 1988. ✎ *Рачко Попов, Анани Стойнев*

НАВИВНИЦИ ⚲ Нави, Еврейче

НАВЛЯЦИ = Нави

НАВОИ = Нави

НАВЬЕ = Нави

НАВЯ КОСТ ⚲ Нави

НАВЯЦИ = Нави

НАГОРКИНЯ ⚲ Самодива

НАДВОРКИНЯ ⚲ Самодива

НАМЕСТНИК = Стопан

НÀМЕСТНИК, Стопàнова гозба (Неврокопско), **Курбан на дядото** – обичай в чест на анонимно свръхестествено същество (стопан, наместник), което в митологичните представи е покровител на семейно-родствената група или на отделен член от семейството. Н., познат в Пиринския край, Родопската област, сред българите от Източна и Западна Тракия, се устройва в дните около периода на зимния слънцеповрат – всяка година на някой понеделник през януари (в Неврокопско); на Коледни заговезни (в Бургаско, Малкотърновско, Хасковско). Основните изпълнители са жени – възрастни, чисти; в Неврокопско приготвят Н. трапеза и участват само жени, като поканват и три извън семейството, но да не са повторно омъжени или вдовици; по-рядко – само трима мъже (в Драмско и сред българомохамеданите в Неврокопско, Пещерско, Асеновградско); в района на Средните Родопи обредната храна за Н. приготвят мъж и жена извън семейството, които не са съпрузи. Жертвеното животно обикновено е черна кокошка (по-рядко черен овен). Най-възрастната жена коли кокошката при огнището, събира кръвта в дупка и я замазва с кал, а перушината се изгаря. Овенът също се коли до огнището, а кръвта, кожата и вътрешностите се заравят в дупка на пода. Прави се още хляб и баница с брашно, пресято през три сита; *коливо* (варено жито). От обредната храна, заедно с три чаши вино се слага в три ъгъла на тавана „за стопана“. Трапезата се нарежда при огнището. В началото и по време на вечерята стопанката изрича различни благословии, например: „Е, дете, добре са собрахме на наместникова трапеза! Да е имовит, да е становит, да е яковит, да е домовит! Сух да излязва, росен да дохожда!“, а останалите често повтарят: „Цъфти, кукьо, весели се, стопане!“ Н. в Средните Родопи за здраве на член от семейството се прави две съботи поред, като се повтарят едни и същи обредни действия – отливат по малко вино на трапезата от паница, покрита с прясно опечена питка и поставена върху вълна. При вариант на Н. в Бургаско и Малкотърновско жертвеното животно се коли на хармана и там в дупка се събира кръвта, а на трапезата се поканват трима мъже-съседи. Вярванията и обредните практики на Н., свързани с жертвоприношение на

черна кокошка (черен овен) го характеризират като паганистичен по произход обичай (вж. Кокоша черква), който се изпълнява за благодарност и осигуряване покровителството на митологично демонични същества – представители на отвъдния свят.

Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972, 227–231; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 746–752; *Стаменова, Ж.* Родови празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, 141–143. ✎ *Маргарита Василева*

НАПУС = Ранополия

НАРЕЧЕН КУРБАН = Курбан, Оброк, Служба

НАРЕЧНИЦИ = Орисници

НАРЕЧНЯК ⌕ Коледуване

НАРИЦАНЕ = Пепелница

НАРИЧАНЕ НА КИТКИ ⌕ Ладуване

НАРЪЧНИЦИ = Орисници

НАСЯВАНЕ НА ПРОСО ⌕ Пепелница

НАТЕМИА = Анатема

НАШТАША = Св. Анастасия

НАЯДКА = Малка Коледа

НЕБЕ – капак, връшник на Земята. Според народнохристиянския мит Господ направил Земята много по-голяма от Н. и затова не успял да го захлупи отгоре ѝ. Едва когато разтърсил земната твърд и я понадиплил, поставил съвсем ниско над нея небесния похлупак. Но тогава хората опирали главите си в Н., заради което то се разсърдило и Бог го вдигнал високо. Съществуват и други версии за отдалечаването на Н. от земята: една жена избърсала детето си с житни класове или с пелена и посегнала да се избърше в Н., тогава то се повдигнало нагоре и понесло със себе си житните класове. Кучето – най-добрият приятел на човека, подскочило и успяло да захапе половината клас. Затова днес житните стебла са малки и само с по един клас. В друг случай орачът продупчил с остена си Н., като работел на нивата. То се разсърдило и се вдигнало високо. На българите е позната митологемата за свещения брак между Н. и земята, в резултат на който се родила Месечината. Едва след тяхната женитба на земята завалял дъжд, който донесъл плодородие на хората. Според традиционните народни представи Н. е своеобразно отражение на земята и нейното битие. То представлява стъкло или огледало, в което Господ вижда какво се случва на земята. Порядко се вярва, че Н. е направено от пръст, тенекия, биволска кожа, нетъкана риза или дебела твърда кора. Според апокрифната и богомилската книжнина то е съставено от седем дипли (небеса), като на най-горното Н. живеят Господ, ангелите и светците. Към най-долната небесна дипла са приковани звездите. Там са и вместилищата на небесните стихии – дъжд, градушка, вятър и др. На второто и третото Н. се мъчат душите на богоотстъпниците и богохулниците; след това са разположени раят и адът; на четвъртото Н. са Слънцето и Луната, а останалите принадлежат на ангелите, серафимите и херувимите. Мястото, където Н. и земята се допират, се нарича *на край света, усвет*. Там се намира златният палат на Слънцето; там живеят самодивите, змейовете и демоничните болести (чума, треска, шарка и др.). Това място е достъпно само за свраките, които отиват да овършеят смила на самодивите. Във вертикалния космологичен план на устройството на света Н. заема горната (добрата, положителната, светлата) сфера. Там се намира горният или оня свят, в който отиват душите на праведните. На по-ниско йерархическо стъпало е адът, където пребивават грешните души. В този смисъл е представата, че „горните" души опасват пояса си на главата; земните хора се опасват около кръста, а на мъртвите завързват колената.

Широко разпространено е вярването, че точно в полунощ срещу някои големи народни празници, които отбелязват период на преход от една астрономична година към друга или от един сезонен или стопански цикъл към друг, Н. се отваря. Тази представа е календарно съотнесена към Бъдни вечер или Коледа, към Богоявление, Гергьовден, Великден или *св. Троица*. Ако човек остане буден до този късен час, той вижда проблясъци и светлини в Н., чува камбанен звън; вижда райската градина и самия Бог и дори долавя как всички животни проговарят с човешки глас. Ако си пожелае нещо в същия миг, желанието му се сбъдва. Популярен е приказният сюжет за мъжа, който вместо да си пожелае плодородие, се объркал и си пожелал само крина жито. Мигом главата му започнала да расте и станала колкото крина. Представата за отварянето на Н. е породила вярата на отварянето или временното сливане на рая и ада, през което душите на всички мъртъвци идват на земята при своите близки.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. – Сб.НУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

НЕВЕСТИЧКА = Невестулка

НЕВЕСТУ̀ЛКА, невѐстичка, невѐска, батьова булчица, попова булчица, попадийка, калима̀нка, кадънка, власи̇̀ца, геленджи̇̀к, кръстничка, чумова сестра – произлязла е от невеста, която никак не се срамувала от свекър и свекърва. Щом я накарали да работи нещо, тя все взимала хурката и предяла. Свекървата не издържала и я проклела да се превърне в животно: „Да даде Господ, снахо, да станеш на такова животно, че всякога да си невяста и все да предеш" Клетвата се случила в лош час и невестата станала Н. Повсеместна е представата, че Н. е много лошо, опасно и отмъстително животно, което трябва да се умилостивява. Щом стопаните видят Н. в двора си, веднага забождат на плета малко червена или бяла вълна с вретено или хурка. Действието е придружено и от вербална магия. „Невестичке, ела на мишкина сватба у дома" или „Калиманке, иди у попа, че той жени дъщеря си!" Особено популярен е приказният сюжет за косачите, които открили в нивата гнездото на Н. и нейните малки. Те ги преместили на друго място (народната традиция забранява да се убива Н., защото това носи нещастие). Н. дошла и, като не намерила малките си, разярила се и плюла в стомната с вода на косачите (вярва се, че слюнката на Н. е отровна). Но после, когато Н. открила малките си живи, тя се върнала и търкулнала стомната с вода, за да се отблагодари на косачите. Ако Н. премине пътя на човек, това е лошо предзнаменование. Нейното име не се изговаря, за да не дойде в къщата. Вярва се, че

тя е „без кокали" – белег, който я доближава до представите за ВАМПИРА. Н. се използва в народната медицина. Месото ѝ е целебно за болни от „вънкашна болест" (епилепсия). Семенниците на мъжка Н. се употребяват против безплодие.
⩦ *Генчев, Ст.* Български ритуални практики, свързани с невестулката. – ИЕИМ кн.13, 1971; *Маринов, Д.* Избрани произведения, Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

НЕВОЛКА = ПОКРОВ

НЕДЕЛЯ – **1.** Според Библията и българските средновековни извори Господ сътворил света за шест дни. Седмият бил обявен за почивка. За българите Н. е празник – нищо не се работи; стопаните се измиват, обличат чисти дрехи и ходят на църква. Ако някоя жена шие или преде, мете или пере, според поверието ще бъде наказана от св. Неделя. В Н. се правят годежи и сватби (с изключение на МРЪСНИТЕ ДНИ и ВЕЛИКДЕНСКИТЕ ПОСТИ); тогава се посрещат гости. Вярва се, че родените в Н. хора, без да работят, постигат всичко в живота – знание, пари и имот.
2. Синоним на седмица, употребяван в случаите за ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ, РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ, Празната неделя и др.
⩦ *Йоан Екзарх.* Шестоднев. С., 1981; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

НЕДЯФКА = САМОДИВА

НЕЖИТ = АПОКРИФИ, БОЛЕСТИ

НЕКРЪСТЕНИ ДНИ = МРЪСНИ ДНИ

НЕКРЪСТЧЕ = ЕВРЕЙЧЕ

НЕМОЩИЙКА = САМОДИВА, ЕВРЕЙЧЕ

НЕПРАЗНА ЖЕНА = ТРУДНА ЖЕНА

НЕСТИНАРСТВО – разгърнат обичаен комплекс, чиято кулминация е танцът върху огън. Н. е свързано с култа главно на Св. КОНСТАНТИН и ЕЛЕНА и прикрепено към техния празник (21 май). Изпълнява се в отделни села от причерноморския район на Странджа. Основните изпълнители – *нестинари* – са мъже и главно жени, чиито способности (според някои изследователи) се предават по наследство. Названието се извежда от 'ищинари' – 'нещинари' – вещ, т.е. който знае; от гръцките думи 'нестеа' – пост, или 'нестиа', 'стиа' – огън. Главната нестинарка, смятана за „сестра на светока", е най-възрастна, играе най-дълго върху огъня, предсказва най-вярно. Тя определя *векилин, питроп* измежду почитаните селяни, за да се грижи за свещените места и обредните предмети в тях. Около всяко Н. селище има *конак*-параклис, посветен на св. Константин (някъде са два – и на *св. Илия*), в който се пазят иконите и празничните им премени, както и свещеният Н. тъпан. Конак може да има и в къщата на главната нестинарка (или нестинар). В землището като свещени се знаят още лечебни извори *аязма* (с дървени постройки *манастирчета* при тях) и големи вековни дървета.
Независимо от известни варианти на протичането, нестинарският комплекс включва няколко основни момента. Един от тях е обредното обхождане на свещените места в землището или на селските домове.
Нестинарското шествие, начело с пременените „опашати" (с дръжки) икони на св.Константин и св.Елена (носени от три момчета в пубертетна възраст или момци), се движи заедно с векилина с кандило и червена

Нестинарка

кърпа и музикантите с тъпана и гайда. Особено място се отрежда на обредното отваряне на аязмата. Почистването им започва след ВЕЛИКДЕН, някъде на ЕРЕМИЯ, а на Константин и Елена с водата от извора се извършват обреди за очистване и освещаване – измиват дръжките на иконите, мият се и пият за здраве. Винаги се прави *жертвоприношение.* Общоселският КУРБАН (бик, овца) се коли при аязмото, в двора на конака, при църквата в селото или под вековно дърво. В жертва се принасят и ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ, украсени с изображения на слънчеви символи. От курбана за св. Константин се раздава на всяка къща – за здраве и плодородие. Колят се и курбани, обречени след прекарана болест или премеждие. Жертвоприношението се схваща като начин за измолване покровителството на светеца, а общата обредна трапеза е средство за приобщаване към него. Курбанът е съпроводен с хора под звуците на музиката, като нестинарите започват своите игри. Привечер всички отиват на площада, където от горелия през деня голям огън е разстлан кръг жарава. Тук продължават хората (на три или девет кръга). При съпровода на *нестинарската свирня* и думкането на тъпана нестинарите изпадат в особено екстазно състояние и „прихванати" нагазват боси в огъня с иконата на светеца в ръка.
Нестинарските игри върху огъня са след залез слънце и особено в полунощ, когато главната нестинарка в ролята на магически посредник между светеца и хората изрича своите предсказания. Обичаят завършва с обредна трапеза в конака, на която са само нестинарите, векилина и онези, които са обрекли курбан.
Пълният цикъл на Н. се разгръща в по-широк времеви обхват. Ритуални обхождания на сакралните места в селото и около него и на селските домове се правят на *св.Ефтим*, на АТАНАСОВДЕН, на ИЛИНДЕН и СВ. ПАНТЕЛЕЙ, съчетани понякога с нестинарски игри по огън или без огън. В отделните селища нестинарските обичаи са в деня на храмовия празник, когато стават празнични сборове и се стичат гости от съседни села.
Елементите в нестинарския комплекс сочат неговата старинност и обредна същност. Очертаването на КРЪГ (при ХОРОТО и ритуалните обхождания, в украсата на обредните хлябове (може да се приеме като магическа граница на организираното и защитено пространство, в което се

осигурява здраве и плодородие за хората. Кръгът се асоциира и с движението на Слънцето. Действията на Н. целят да активизират по магически път слънчевия ход. Присъствието на огъня в нестинарската обредност насочва пряко към слънцето. Огънят като еквивалент на небесния огън (Слънцето) се пали, за да се предпази Слънцето от зли сили или за да се увеличи силата му. В обичая се проявява и очистващия характер на огъня. Неговата продуцираща и катарактична функция е аналогична на широко практикуваните у българите обредни огньове при преходите в годишния цикъл, напр. Мръсните дни, Сирница, Еньовден. В подобни гранични периоди се изпълнява и нестинарската обредност.

Според едни изследователи Н. е заета от гърците култово-религиозна мистерия; според други – стадиално многопластово явление, което българите възприемат пряко от късноантичното тракийско население. Във всеки случай, по своите пространствено-времеви параметри и белези Н. е регионална явление, адаптирано в цялостната мирогледна и обредна система на българите.

Арнаудов, М. Екстаза и мистика. – В: Очерци по българския фолклор. Т.2, С., 1969, 372–531; – Нестинари в Тракия. – В: Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1 1971, 17–161; *Ангелова, Р.* Игра по огън. Нестинарство. С., 1955; *Георгиева, Ив.* Нестинарството в България. – В: Доклади на Втория международен конгрес по българистика. Т.10, С., 1987, 37–51. *Маргарита Василева*

НЕЧИСТО – отрицателно натоварена митологична категория с широко разпространение в ежедневния и обредния живот. Опозицията чисто – Н. е аналогична на добро-зло, светлина-мрак, здраве-болест, живот-смърт. Българската народна култура разполага с множество примери, в които изискването за физиологическа чистота (девственост, извънместруален период или период след климактериума при жените, период без полови контакти) е основно и равнозначно на „сакрална чистота". Обредните хлябове за всеки голям годишен празник, за сватба, кръщене и погребение трябва да бъдат приготвени винаги от „чисти" жени. В обичаите за дъжд Пеперуда и Герман участват само девствени момичета. Девствено момиче или вдовица колят кокошките по време на есенното жертвоприношение от типа на Кокоша черква. Чисти (без полови контакти) трябва да бъдат стопаните, когато засяват, орат или жънат нивите. Чисти трябва да бъдат жените, когато лекуват по магически начин различни болести. Н. жени (по време на менструален цикъл) не могат да влизат в стаята на родилката и бебето, защото ще им причинят обриви и болести. Н. жена не може да кади с тамян обредната трапеза. Като Н. се окачествява недевствената булка. Според поверието тя носи беди и природни бедствия за селото. Затова я къпят насилствено в реката. Н. са и починалите некръстени деца, а и онези покойници, които са погребани без установените от християнството ритуали (къпане, опяване, оплакване).

Категориите чисто Н. се съотнасят и към времето и пространството. Н. са онези времеви отрязъци, които отбелязват някакъв годишен преход или прелом в социалния статус на индивида. Такива са Мръсните дни от Коледа до Богоявление, осъществяващи прехода от старата към новата година. Нечиста е Тодоровата неделя на границата между зимата и пролетта и Русалската неделя между пролетта и лятото. Н. са 40-те дни след раждане на детето, след брачното свождане на младоженците и след смъртта на всеки човек.

Според народните вярвания и представи като Н. се определят онези места, които се осмислят като свърталища на злите демонични сили. Върху хорището на самодивите или върху тяхната софра не бива да се сяда и ляга, не се уринира; там не се разговаря. Същата забрана е валидна и по отношение на местата, където живее змей – дървета, пещери или хралупи. Нарушилият забраната ще заболее от самодивска болест или ще бъде залюбен от змей. Народната традиция забранява строителството на къща или друга сграда на Н. място. А такова е мястото край запустяла воденица или гробище, в близост до харман. Повсеместно за Н. места се смятат бунището, местата под стрехите и капчуците, край плетищата и оградите, където най-често се излива водата от къпането на мъртвец, и от поливките на болен, и където се заравят умрелите некръстени деца. Ако някой стъпи там, заболява неизлечимо – уградисва, пада от строшено, намира го вънкашното. Някои места придобиват характеристиката на нечисти само в определени периоди от денонощието или годината. Във времето от залез слънце до първи петли, както и през Мръсните дни и Тодоровата седмица вечер не се ходи за вода на чешмата, извора или реката, защото според поверието „в нея спи дяволът". Нощем не се минава по мост или край кръстопът, не се минава край гробище или воденица, тъй като тези места са обиталища на злите сили.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

НЕЧИСТО МЯСТО – обикновено се свързва с вярата в свръхестествени демонични сили. Н.м. е обиталище на самодиви, змейове, караконджоли и вампири. Върху местата, където самодивите играят нощем хоро (играло, колело) или върху софрата им не се стъпва, не се ляга и не се уринира. Същата забрана е валидна и за местата, познати като *змейчови* (дървета, пещери и хралупи). В противен случай човек заболява от „самодивска" болест (парализа, загуба на зрението или слуха), или бива залюбен от змей (змеица). Народната традиция забранява строителството на нова къща на Н.М. Такива са местата край стари и запустели воденици или черкви, където според поверието вечер се събират дяволи и караконджоли. Къща не се строи и в изоставен харман (гумно), тъй като момите в нея ще бъдат залюбени от змейове. Повсеместно за Н.М. се смятат бунището, местата под стрехите и капчуците и край оградите и плетищата. В нечисти се превръщат и онези места, където се излива водата от къпането на мъртвец, водата от поливките на болен човек, където се погребват нечисти покойници- незаконно заченати и родени деца, некръстени деца, удавници, анатемосани. Вярва се, че ако човек стъпне там, заболява неизлечимо (орадисва, уградисва,

пада от строшено, намира го вънкашното). Някои места придобиват характеристиката на нечисти само в определени периоди от денонощието или годината. Във времето от залез слънце до първи петли, както и през Мръсните дни и Тодоровата неделя, вечер не се ходи за вода на чешмата, кладенеца, извора или реката; не се минава по мост и покрай кръстопът, не се отива до воденица, тъй като тези места са обиталища на злите сили (вампири, караконджоли и самодиви). Според поверието „нощем дяволът спи във водата". Спорадично се съблюдава и забраната вечер да се минава покрай гробища.

☰ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

НЕЯДКА ⌕ Йордановден

НИВИН КЪСМЕТ = Божа брада; ⌕ Жито

НИВНИК = Божа брада

НИВНИНА = Божа брада

НИЕДНО ВРЕМЕ = Нощ

НИЙНО ВРЕМЕ = Нощ

НИКУЛДЕН, Свети Никола, Рибен св. Никола (6 дек.) – голям зимен празник сред всички българи, честван в деня на св. Николай Чудотворец, архиепископ Мирликийски. Според народнохристиянския мит за подялбата на света на св. Никола се паднали моретата, реките, езерата; той е господар на целия подводен свят – рибите и водните демони (морски юди, змеици и пр.). Шаранът се смята слуга на светеца. Затова на Н. се приготвя *рибник* (опечена в тесто цяла риба) – *жертва* за светеца, от която задължително се раздава. На обредната трапеза се слага хляб – *боговица, никулденски кравай*

Никулденски обреден хляб

(*колак*); варена царевица, жито или булгур; постни сарми, чушки. Най-възрастната жена прекадява; стопанинът вдига високо хляба и го разчупва, символизирайки високото израстване на посевите. Значението, което народното схващане отдава на задължителната консумация на риба, се разкрива в редица широкоизвестни изрази, например: „На Н. човек трябва да си почопли зъбите с рибя кост, макар и от боклука да я вземе". Костта от главата на рибата с форма на кръст се запазва и използва в лечебни магически практики. Представата за св.Никола – покровител на рибарите и моряците, обяснява по-специалното чествана на Н. в районите, където риболовът е основен поминък. Първият улов се принася винаги в жертва на светеца. Св. Никола в народната вяра е господар и на зимните студове, ледове, бури; той носи първия сняг; разтърсва дългата си бяла брада и от нея се изсипват първите снежинки. известна е поговорката „Днес му е денят, утре му е снегът". Той побеждава митичните персонажи змейове,

змеици; с неговото име гонят змии и гущери на Еремия. Тези представи насочват към древната основа на разглеждания образ. В същата посока е схващането, че Варвара и *Сава* са сестри на св. Никола. Известно, че всяка свещена триада има старинна митологична основа. Някои поверия представят светеца като куц старец с патерица, т.е. с типичната за някои митични персонажи асиметричност. На Н. се правят предсказания за времето и бъдещата реколта. Вероятно под влияние на житието на светеца в обредността на Н. се явяват някои женитбени елементи. Момите за женене ходят на църква и поднасят цветя и дарове пред иконата на св. Никола. На последното празнично хоро на Н. – *сглядно хоро*, се ловят само моми в предженитбена възраст, а ергени и родители ги оглеждат отстрани. Св. Никола се смята покровител на семейството и рода, пазител на дома, имота и стоката. Н. се чества като семейно-родов и селищен патронен празник много широко в цялата българска етнична територия (вж.Светец, Служба, Курбан, Оброк). Известни са различни варианти на мъжките чествания на Н., в които се открива влиянието на мъжки посветителни обреди – участие само на мъже; главната обредна роля се отрежда на най-възрастните. Така те установяват връзка с починалите предци-покровители (в чиято чест е тържеството), а чрез тях – и със света на мъртвите. В източнотракийските райони вечерта срещу Н. е първата *кадена вечеря*, посветена на анонимния домашен покровител – наместник. Покровителството на св.Никола се търси и при освещаване на нова къща (Ловешко, Горнооряховско); той е патрон на търговци, кираджии, воденичари, ловджии. Честването му се отбелязва с курбан. В различни райони Н. се тачи за здраве на овцете; прави се „обрук за стоката". Това сближава светеца със св. Влас и св. Георги. По-рядко Н. се почита и за вълци. Разнообразните поверия и представи за св. Никола са отразени в редица песенни и приказни сюжети. Народният култ към светеца разкрива митологичната хтонична натовареност на неговия образ. Св. Никола може да се приеме като наследник на предхристиянски божества на подземния свят на мъртвите и прадедите, на влагата и плодородието. В народната среда се тачи и *Летен св.Никола, Лятна Никулка* (9 май), който влиза в едно семантично поле със светците градушкари Илия, Герман, Вартоломей и др. На този ден се устройват общоселски *жертвоприношения* за стопана-покровител на посевите; изпълняват се обичаите за дъжд Покръсти, Пеперуда и Герман.

☰ Жития на светиите. С., 1974, 612–616; *Попов, Р.* Светци в българския народен календар. С., 1991, 25–57. ✎ *Маргарита Василева*

НИХНО ВРЕМЕ = Нощ

НИ́ЩЕЛКИ – част от тъкачния стан, през бримките на която се прокарват нишките на основата. Според народното вярване Н. притежават способността да предпазват от различни зли сили, демони и болести. Магическата сила на Н. се използва главно в гранични моменти и ситуации, различни от всекидневните. Н. са между предметите, които се слагат при родилката и новороденото през първите 40 дни след раждането, за да ги пазят от нави, лехуси и други вредоносни сили. Ко-

гато върлува епидемия, окачват Н. при вратата на дома, за да спрат болестта. Същата практика се прилага и за предпазване през периода на МРЪСНИТЕ ДНИ (от Коледа до Йордановден), свързан с традиционните представи с появата на КАРАКОНДЖОЛИ, ВАМПИРИ и други свръхестествени същества. Всеобщото убеждение за предпазната сила на Н. се основава на поверието, че докато злите и вредоносни същества преброят многобройните им бримки, петлите пропяват и те изгубват способността си да напакостят на хората.

⚏ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 212–213. ✎ *Маргарита Василева*

НОВ ДЕН = Игнажден

НОВ ДЯДО ⚲ Месечина

НОВ ОГЪН ⚲ Еньовден, Огън

НОВА ГОДИНА = Сурваки, Симеоновден

НОВА СВЕЩ ⚲ Месечина

НОВИНА = Месечина

НОЖ ⚲ Желязо

НОКТИ – подобно на КОСАТА и БРАДАТА на човека се осмислят като заместител на самия човек. Затова ако МАГЬОСНИЦАТА се сдобие с Н. на някого, чрез тях може да направи черна МАГИЯ на техния притежател. Обикновено тя ги смесва с косми, свинска мас, восък, пирони и зърна и ги скрива под къщния ПРАГ, под огнището или в градината. Затова изрязаните Н. се заравят някъде, за да не могат да бъдат намерени. Народната традиция забранява горенето на Н. в огъня, тъй като според поверието това носи болести и беди. Дългите Н. са атрибут на хтоничните злосторни демони (ВАМПИР, ВЪРКОЛАК) и на персонифицираните в женски

образ болести (ЧУМА, ШАРКА).

⚏ *Стоилов, А.* Магии за любов и вреда. – ПСп, кн.50–51, 1898. ✎ *Рачко Попов*

НОЩ, зло време, нѝхно време, нѝйно време, ниѐдно време, потайно време, глуха доба – от митологична гледна точка времето но залез слънце до първи петли е отрицателно натоварено: то съответства на хаоса, на СМЪРТТА, на БОЛЕСТТА, на отвъдния свят на мъртвите. През този отрязък от денонощието бродят злите ДЕМОНИ – ВАМПИРИ, ВЪРКОЛАЦИ, ТАЛАСЪМИ, САМОДИВИ и КАРАКОНДЖОЛИ. Тогава те са най-силни и нанасят най-големи пакости на хората. В полунощ се правят и МАГИИТЕ за вреда и кражба на чуждото благо. Самите названия на Н. свидетелстват, че това време принадлежи не на хората, а на хтоничните свръхестествени сили. Съществуват поверия и гатанки, според които денят и Н. са брат и сестра, които никога не се срещат. Според отделни представи те са две кълбета – едното бяло, а другото черно, които Господ размотава. През зимата той размотава черното кълбо по-бавно, затова Н. е по-дълга.

⚏ *Колева, Т.* Гергьовден у южните славяни. С., 1981; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. ✎ *Рачко Попов*

НУНКО = Кум

ОБИРАЧКА = Магьосница

ОБЛАЦИ – планините на дядо Господ. О. се образуват от земните изпарения, от пушека, който излиза от

комините на къщите; от бяла вълна и памук, които, щом се намокрят и натежат, пускат дъжд; от водата, която пият в морето или в голямо езеро накрай света. Летните облаци са подвластни на *св. Илия*. Според някои поверия те наподобяват на агънца от стадото на светеца. Зимните О. са подчинени на Зимния *св. Атанас*, който е господар на студа, снега и леда. Светците държат О. в небесна пещера и ги пускат по своя воля. На места МЪГЛАТА се смята за сестра на О. Множество предхристиянски представи описват О. като дихание, излизащо от устата на ХАЛИ и ЗМЕЙОВЕ. В Зап. България тъмните градоносни О. се наричат *хала*. Те се предвождат от „кьораво пиле" или „орел-кръстач". Облаците-хали се бият с добрите змейове, които са СТОПАНИ на селото и ЗЕМЛИЩЕТО му. А мъжете стрелят с пушки срещу О., за да уплашат птицата, която го води. Градоносните О. се прогонват посредством словесни МАГИИ. Стари жени, обикновено вдовици, се заголват срещу О., повдигайки полите си, или гледат срещу него през СИТО, като изричат специални заклинания. Пак в Зап. България се вярва, че градоносните О. са подвластни на демоничния персонаж Джерман (ГЕРМАН). Затова на БЪДНИ ВЕЧЕР стопанките канят Джерман на трапезата са думите: „Джермане, облаче, ела да вечеряме! Сега да дойдеш, че лятос да не те видим по ниви и ливади!" Спорадично се среща представата, че ангелите карат О. с коли по НЕБЕТО. Ако две коли се сблъскат, излизат СВЕТКАВИЦИ и ГРЪМОТЕВИЦИ. Над О. започва първата дипла на НЕБЕТО.

⚏ Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Ковачев, Й.* Народна астроно-

мия и метеорология. – СбНУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ОБРЕДЕН ХЛЯБ, колàк, колàч, кравàй, пѝта, погàча, тỳрта – в традиционната народна култура най-универсалното обредно-магическо средство и същевременно безкръвна ЖЕРТВА. Основанието за изключително широката употреба на хляба като обреден се съдържа както в реалното му значение на основна храна, така и в значението му на един от първичните символи на усвоеното, културното пространство у народите с развито аграрно стопанство. В българската народна култура трудно може да се намери празник, обред, каквато и да било култова практика без участието на О.х. Като еманация на символиката на хляба въобще, О.х. се отличава от него не само по форма и украса, но и по начин на приготвяне, зависещи от идейната натовареност на празника, обичая или събитието, по повод на които се прави.

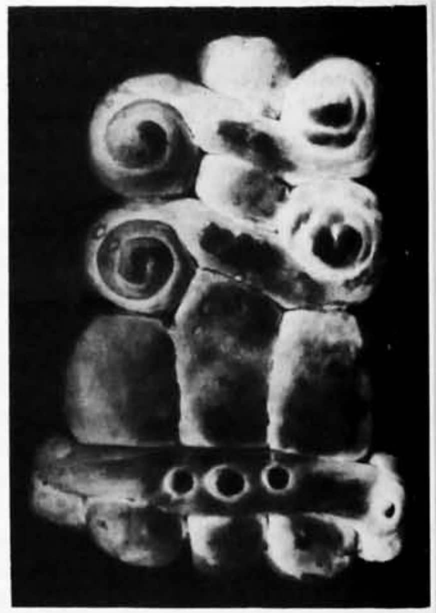
За О.х. още след вършитбата се избира най-едрата и чиста пшеница; останалите зърнени култури, вкл. и царевицата се изключват. Житото се измива на реката, суши се и се пази за цялата година напред. За календарни и семейни празници, в които основна е идеята за продуциране на растежа и плодородието (КОЛЕДА, ВЕЛИКДЕН, ГЕРГЬОВДЕН, СВАТБА), брашното се пресява до три пъти, а в нощвите са пуснати невестините пръстени и гривни. Тестото се замесва с ВОДА – *мълчана, неначената, цветна*, донесена в зори от мома или невеста при пълно мълчание, без да се разлива нито капка от напълнения съд, в който са сложени

ОБРЕДЕН ХЛЯБ

Обреден хляб

БИЛКИ или цветя. Водата се стопля върху *жив* ОГЪН, горящи въглени, без дим. КВАСЪТ е нов, замесен също с билки и треви. Месачката е мома, млада БУЛКА, млада жена – празнично облечена, закичена с цвете и сватбени накити. Докато трае пресяването на брашното и месенето, се пеят обредни песни. Този първи етап на приготвяне на О.х. е твърде показателен – в него личи движението от природното към все по-нарастващото значение на културното (от реката, мълчаната вода, билките през огъня – граница и средство за преодоляване на опозицията сурово-печено, към културния продукт – хляба). Важна е продуциращата роля и на младата жена – и като начало, новост, растеж, и като символ на очакваното раждане, плодовитост.
Закономерно при ПОГРЕБЕНИЯ, ПО-

Обреден хляб за Бъдни вечер

МЕНИ, ЗАДУШНИЦИ, СТОПАНОВА ГОЗБА, СЛУЖБА тези акценти на продуциране при приготвянето на О.х. отсъствуват, тъй като обредността в тези случаи носи главно апотропеен, умилостивителен, благодарствен характер. За погребения и помени до година след СМЪРТТА, за раздаване против БОЛЕСТИ И САМОДИВИ, за отпъждане на ВАМПИРИ и всякакви нечисти сили О.х. най-често се месят пресни, без квас, който е подчертан символ на оплодителното продуциращо начало.
Формата на О.х. обикновено е кръгла, както и на обикновения хляб. Единствено като обредна се среща елипсовидната, яйцевидната, продълговатата, като плетеница от тестени сукари, тестена скулптурна зооморфна фигурка (*конче, свиня, крава, змиорка*), фигурка-предмет (*бъчва, хамбар, кола*), вероятна антропо-

морфна фигурка (тестената плетеница *кукла* в лазарските обичаи).
Повърхността на обредния хляб обикновено е с пластична украса, която носи разнообразието на местните традиции, но все пак подлежи на известна обща класификация. Многобройните варианти на украса вървят главно по две направления: изображение на соларни символи и изображение на стопански сюжети. Към първия тип се отнасят мотивите КРЪСТ, свастика, КРЪГ или кръгове концентрични (с вписана вътре розета) – все известни в митологичните системи символи на СЛЪНЦЕТО, а същевременно и на хорозинталния пространствен модел на света с четирите основни световни посоки. Вторият тип – стопанските сюжети, е идеограмно изображение, което съобщава (съгласно утвърдения в селищната общност пластичен код) в какви сфери на стопанството и социалния живот се очаква плодородие и напредък. За това говорят повече названията на О.х. (*кошара, харман, нива, лозе, градина*), отколкото самата композиция-идеограма, силно стилизирана и разбираема само за локалната група, в която поколения наред е формирана, утвърждавана и онаследявана.
Освен с тестени елементи, украсата на О.х., когато той трябва да предизвиква и стимулира плодородието в стопански и социален аспект, може да се постига и с допълнителни материали: ЯЙЦА (върху великденските хлябове), бобени и царевични зърна, сушени сливи, стафиди; варакосани китки (при коледарските и сурвакарските краваи) и клонки (КУМОВО ДРЪВЦЕ, *сватбено дръвче*, върху *кумовия кравай* на сватбата), които заедно с хляба съставят изоб-

ОБРЕДЕН ХЛЯБ

Обреден хляб за празника св. Константин и Елена

ражение на *дървото на живота* като най-завършен символ на очакваното благополучие. О.х. се украсяват с отпечатъци от пръстена и гривната на младата булка, с агнешко кокалче от агнето курбан на Гергьовден – за подсилване на желаното плодородие. Църковно-християнски характер има украсата с *просфорен печат* върху О.х. за МЪРТВИТЕ и във връзка с култа към предците и християнските СВЕТЦИ.
О.х. се освещава с прекадяване; в обредите за измолване на плодородие и напредък се издига високо и се разчупва най-напред на КРЪСТ; залъци от хляба или пластични фигури от неговата украса се оставят дял на Бога, светеца или демоничните сили; залъци се дават на домашните животни, заравят се в земята с посевите, край кошарата с овцете и другаде, но най-голямата му част се изяжда от хората. Изяждането на О.х. е акт, с който по обредно-магически път се осигурява неговото възпроизвеждане и умножаване, а от-

там и възпроизвеждането и умножаването на плодородието в най-широк смисъл.

⩸ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 372–377; *Вакарелски, Хр.* Пластиката по обредните хлябове у българите. – ИИИИ, кн.3, 1960, 115–173; *Янева, Ст.* Български обредни хлябове. С., 1989; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984, 180–184. ✎ *Маргарита Василева*

ОБРЕЧЕН КУРБАН = Курбан, Сужба

ОБРИЦАНЕ = Пепелница

ОБРО̀К – 1. Обро̀к, обро̀чище, черко̀вище, кръст, по̀дкръст, за̀пис, ка̀мик, цѐрквище, манастѝр, пара̀клис, курба̀нище и др. – култов обект, посветен на християнски светец, Богородица или Иисус Христос и предназначен за провеждане на празник в съответния календарен ден. О. е в рамките на селището или извън него, на високо място, до дърво или група стари дървета, често в близост до извор или кладенец. Много О. се намират върху развалините на езически светилища, надгробни могили, християнски храмове. Има О. на синорите на семейно-родовата, махленската или общоселската обработваема земя, пасища и гори. Срещат се О. в близост до природни забележителности – лековити извори, големи скали, планински върхове. О. е означен с голям камък, каменен или дървен кръст, понякога с надпис кога и на кого е посветен, кои са установителите му. В Родопите често О. *черквичка* представлява грамада камъни, подредени в полукръг; на много О. има издигнати дървени или каменни параклиси. О. е свещено място, под постоянна охрана и почит, което се изразява в строга забрана за посегателство върху дърветата, камъните, кръста, водата, а от друга страна – в редица празнично обредни действия за измолване на защита от природните стихии, на здраве и благополучие. Характерна е календарната обвързаност на голяма част от оброчните патрони (и съответните празници) с пролетно-летния сезон, когато опасността от природни бедствия – суша, градушка, наводнения, пожари, е най-голяма. По време на турското владичество поради липса на църква около О. се съсредоточава религиозният и празничният живот на селището и околната група селища, а при ускореното църковно строителство, характерно за епохата на национално Възраждане, много параклиси, църкви и манастири се издигат върху стари О. Като реликт на древното митологично възприемане на природните сили и сакрализирането на нейните обекти (растителност, вода, особености на ландшафта) О. са едновременно и знак, граничен белег между неусвоеното и усвоеното, културно пространство.

2. Обро̀к, светец на синор, светец на имота, светец на орнича̀ко, колене на кръст, по̀кръст, за̀пис, черква, масло, курбан – празник в чест на светеца покровител на дадена местност в границите на селищното землище. Честването на О. на местност може да бъде на семеен кръвно-родствен, на съседско-териториален или общоселищен принцип.

Наименованието на празника и оброчното място или е наследено по териториално-родствена линия, или пък се помни неговото установяване в години на природни бедствия, както и при разораването на целинни

Оброк

земи за нови градини, лозя, ниви. Ако изборът на светеца покровител има обреден характер, той става с наричане на три свещи и посочване от млад мъж на една от тях. Популярен е и изборът на светец според най-близкия до деня на природното бедствие празник, а също и по присънване някому на божествено внушение. След избора се отива на отреденото за О. място, изкопава се дупка, поръсва се с осветена вода и се поставя оброчен знак (вж.1). Празникът се състои в колене на оброчното място (като се напръсква с кръв камъкът, кръстът или дървото) и съвместно ядене на жертвено животно, едно или повече (овца, агне и по-рядко теле), обикновено варено. На много места организирането на общоселски О. (а също и на по-известните махленски О.) се поема от църквата и най-възрастните мъже. От мъжка среда се определят *светогорци, титори, васии*, които обхождат селото и събират средства, обикновено продукти, които продават, за да купят общо животните за курбана. Други мъже – *шътачи, магере, ахчии* изпълняват ролята на колачи и готвачи на курбана. Хлябовете, виното, ракията, вареното жито, свещите, които се палят на оброчните камъни и на трапезата, се донасят от жените. Хлябовете са същите, както и за семейно-родовата служба. Прекадяването и благославянето на трапезата със свещи и тамян, както и разчупването на обредните хлябове става от свещеника или от най-възрастния представител на селищната или друга социална общ-

ност. След благославянето на трапезата стопанките пристъпват към взаимно раздаване на хляб, като по предимство започват от КУМОВЕТЕ и най-близките си роднини, независимо дали са редом или по-далеч от трапезата. Празникът обикновено завършва с песни и хора, макар в някои източници да се сочи, че в по-далечното минало обичаят не е включвал веселба.

В О. на местност под християнската митологема за светеца покровител и защитник ясно прозира древният култ към природните сили, примесен с елементи на култа към митичния СТОПАН (на синора, орничака, извора и др.) и покойните предци.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, С., 1981, 720–723; *Стаменова, Ж.* Етнография на България, т.III, С., 1985, 149–150; *Мутафов, В.* Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура, С., 1989, 194–220. *Маргарита Василева*

ОБРОЧИЩЕ = Оброк

ОБРУК = Служба

ОВЧА СВАТБА = Петковден

ОВЧАРСКА ЗВЕЗДА = Звезди

ОГЛЕДАЛО – според отделни представи НЕБЕТО е стъкло, в което се отразява целият земен живот. Спорадично се вярва, че МЕСЕЧИНАТА е О. на дядо Господ, с помощта на което той наблюдава всичко на Земята. Народните вярвания сочат, че огледалното изображение е своеобразен двойник (близнак) на оглеждащия се обект. Затова образът в О. има двояко митологично значение. Традицията забранява на децата да се оглеждат в О., докато не са навършили една година. Според поверието, ако те видят образа си, ще умрат. При СМЪРТ всички О. в дома се покриват с кърпи. Ако лицето на МЪРТВЕЦА се отрази в тях, ще умрат и други хора. На места се вярва, че ако някой се оглежда в полунощ в О., при него идва ДЯВОЛЪТ, за да го прелъсти. При някои магически лечения на епилепсия болният държи О. пред лицето си, докато баячката бае и „реже" с ножици болестта. Напротив, при сватбата (преди или след брачното свождане) на младоженците дават О., за да се огледат двамата в него. По този начин се желае децата им да приличат на тях (или на по-хубавия от двамата).

Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. *Рачко Попов*

ОГНЕНА МАРИЯ (22 юли) – празник, честван в деня на Мария Магдалина, от която Исус Христос изгонил седем бесове. Според Светото писание тя първа възвестила Христовото възкресение и църквата я признала за света мироносица и равноапостолна. Народът смята св. Мария Магдалина за сестра на св. Илия и тачи нейния празник О.М. за предпазване от ОГЪН и пожар. Спазват се строго забрани за домашна и полска работа и палене на огън. Израз на преклонение и почит пред огъня, те се осмислят като начин да се запазят реколтата, човекът и домът му от разрушителната сила на тази стихия. В Панагюрище О.М. се нарича и цялата седмица от 15 до 22 юли, известна в Софийско като *Мария Опърлия*, в някои южнобългарски райони – *Запалена* или *Опалена неделя*, а в Пиринския край – *Громна неделя.* Представата за опасността от огъня и традиционните обредни забрани в случая се отнасят за целия едноседмичен период, който включва дните, тачени в други райони от етническата територия като ГОРЕЩНИЦИ.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.684; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.1, С., 1985, с.130; *Гребенарова, Сл.* Празници за предпазване о огън у българите. – БЕ, кн.3/4, 1990, 3–14. *Маргарита Василева*

Огнище

ОГНИЩЕ – основен елемент в структурата на традиционното жилище с изключително практическо значение. На О. се поддържа ОГЪНЯ – източник на топлина и светлина, проготвя се храната на семейството. О. заема широко място във вярванията и обредната практика. Около О. се извършват редица обичаи, обреди, магически и лечебни практики. Дошлите в дома сватовници сядат до О. и разравят огъня; при влизане в новия дом младоженката се покланя пред О.; край него оставят кръстеното дете; на О. се извършват обредите с БЪДНИКА; *полезникът* отива най-напред при О.; тук се коли черна кокошка в чест на семейния дух покровител – СТОПАН, НАМЕСТНИК, и край О. се нарежда обредната трапеза; при О. се окачват главата и краката на жертвената птица на МРАТИНЦИ; срещу ВАРВАРА до О. се нарежда обредна трапеза за ШАРКАТА, с която да бъде умилостивена. О. е сакрален център на дома, около който се развиват многостранният социален живот на семейството и отношенията в него.

Възприемането на О. като свещено място в жилището произтича от

Главнярник за огнище

символните значения, с които се свързва. Определяща е връзката между О. и огъня, които практически са неотделими. Основните качества на огъня – да очиства и предпазва, се пренасят и върху О. Пусто О., т.е. без огън, губи своята градивна сила и значение. Вярва се, че на пусто О. се правят магии. Представата за огъня като еквивалент на небесния огън – Слънцето – вероятно има значение за изграждането на О. в средата на помещението или на източната му страна. В традиционните светогледни представи на българите О. е и мястото, където обитава семейния дух покровител. това допълва значенията, приписвани на О. и закрепва осмислянето му на важна пространствена единица на дома. В представите на фолклорните текстове О. се отъждествява с цялата къща; названията „край огъня, „при огъня" често се използват за означаване на помещението с О., което е основното жилищно помещение. Значимостта на О. се потвърждава и от особеното внимание, с което се избира мястото и се извършват регламентирани от традицията обреди при изграждането му и запалването на първия огън.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 180–181; 307. *Георгиева – Стойкова, Ст.* Огнището в българския бит. С., 1956; *Николов, Ив.* Огнището в семейната традиция на българите. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, Т.10, С., 1987, 280–286. *Маргарита Василева*

ОГРАМА ⌕ Самодива, Нечисто място, Къпина, Мост, Русалии, Поливки, Еврейче, Ясен

ОГЪН – заема важно място в народните вярвания, които му приписват магическа очистителна, предпазна и профилактична способност. О. може да прогонва зли духове и болестотворни демони; да отпъжда вредни животни, насекоми и др.; да предпазва от градушка. О. като проекция на небесния огън се явява посредник между небето и земята, между двата свята. Успоредно с тези схващания, обусловени от практическата съзидателна сила на О., се проявява и отношението към него като стихия с голяма разрушителна сила, пред която трябва да бъде изразено необходимото уважение. Запалването на първия О. в нов дом е винаги обредно – от най-възрастната жена, по строго определен начин и придружено с благословии за здраве, голяма челяд, плодородие. Смята се, че загасването на О. в огнището ще донесе нещастие за дома и стопанството, затова грижливо се поддържа от всяка домакиня. Традицията изисква веднъж през годината да се угаси във всички къщи остарелият О. и да се подмени едновременно с нов, млад, жив О., наричан още божи О. (Неврокопско) или див О. (Родопите), който се получава чрез специален обред от триенето на две дървета. Според народното поверие нов, божи О. пада сам от

небето на третия Горещник (17 юли), затова подменянето на стария О. се прави на този ден. (във Варненско срещу Еньовден). Нов О. се пали и в случай на епидемична болест, през който се прекарват всички хора и добитъка и се подменя стария О. в огнищата.

Поверията, свързани с О., обуславят широкото му присъствие в традиционната обредност и народнолечебната практика. О. се явява в обредите от жизнения цикъл – при родилка до 40 ден след раждането гори О., за да предпазва нея и новороденото от вредоносни същества (нави, лехуси, ерменки); когато излиза след залез слънце от дома, родилката носи горящи въглени; дрехи на детето, останали след залез слънце навън, се прекарват през О., преди да му ги облекат; познато е обредното „опалване" на младоженци на сватба и на мъртвец и гроб; при мъртвец същи винаги гори О. (свещ) като средство против превъплътяване.

Редица моменти от празничния календар също са свързани с паленето на обреден О. Особено място се отделя на *бъднивечерския* О. (вж. Бъдник) с неговата богата и сложна символика. Аналогичен на него е О., който палят македонските и западнотракийските българи на Богоявление. Явно свързан с периода от зимния слънцеповрат, *коледният О.* се осмисля като средства за прогонване на *поганото*, самодивите. За предпазване от болестта шарка в района на Разложко, Дупнишко на Варвара децата палят О. на кръстопът, правят обредно вариво, прескачат О. и си вземат главня от него. Широко разпространени са ообредните О. на мартенските празници Баба Марта, Свети Четирисе, Благовещение, както и на Еремия, свързани с „гоненето" на змии, гущери, бълхи (Североизточна и Южна България). Между пролетните О. най-известен е О. на Сирни заговезни. *Заговезнишкият* О. има същата функция – да очиства и предпазва, както и да продуцира бъдещото плодородие. При някои от формите на заговезнишкия О. – вдигнатите високо запалени кошове и катранени мехове, въртения в кръг *оратник*, огнените стрели – може да се направи пряка аналогия с образа на Слънцето и неговите лъчи и да се разглеждат като вид слънчева магия. *Средлетни* огньове на Еньовден са познати главно в югоизточните райони (*Яньов* О. у рупците в Странджа) и на места във Варненско, Великотърновско, Ловешко, Пиринския край, където ги прескачат за здраве и прогонване на насекоми). *Нестинарският* О. в Странджа на св. Константин и Елена понякога се пали също на Еньовден. О. в обредната практика показва определена връзка с култа към мъртвите – на места в Северна България на *Велики четвъртък* или Връбница се палят огньове на гробовете с вярата, че така ще се осигури светлина и топлина на покойниците.

Двойнственото отношение към О. се проявява в обредността на редица празници, почитани за предпазване от О. и пожар – Горещници, Павловден, Илинден, Игнажден, календарно отнесени най-често към периода на лятото с типичните за него небесни стихии. Рационалната представа за разрушителната сила на огнената стихия поражда многобройни трудови забрани през тези дни, включително и за палене на О. Те отразяват и преклонението пред

О., и желанието да се неутрализира неговото евентуално унищожително действие.
О. е изключително важен елемент в магически лечебни практики – леене на куршум, „намятане плач" на дете, гасене на въглен при баене, прекарване на хора и добитък през жив О. и др.
Особена сила се придава на остатъците от О.: пепел от БЪДНИКА или от О., горял през МРЪСНИТЕ ДНИ, се слага в семето за посев, за да се роди чисто жито, жътвата да бъде богата; от недогорелия бъдник се правят части за РАЛОТО, все с идеята за бъдещо плодородие; главня от заговезнишкия О. се носи в къщи за прогонване на бълхи и т.н.
Изключителното място на О. във вярванията, всекидневния и празнично-обредния живот на българите заради приписваната му очистителна, предпазваща и продуцираща функция поражда преклонението и култа към него.
≣ *Арнаудов, М.* Празничен огън. – В: Очерци по българския фолклор. Т.2, С., 1969, 204–277; *Шишков, Ст.* Следи от култа на огъня в Родопите. – Родопски напредък, кн.5, 1910; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 67–68; *Стоилов, П.* Почитане на огъня – Сп БАН, кн.67, 1906, 68–85. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ОДУМКИ = ГОДЕЖ
ОДУША = ЗАДУШНИЦА
ОДУШЕ = ЗАДУШНИЦА
ОЙ ЛЮЛЕ = ПЕПЕРУДА
ОЙДАЛЕЛИЯ ⌕ СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ
ОКОСТНИК = ПЛЪТЕНИК, ВАМПИР
ОЛЕЛИЯ ⌕ СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ
ОМАЙНИЦА = МАГЬОСНИЦА
ОМЕЛА = ИМЕЛ

ОНЯ СВЯТ, **отвъдното** – имагинерно определение за света, обитаван от ДУШИТЕ на мъртвите. Противостои на „този", „нашия" или „земния свят". Представите за неговото местонахождение са различни и понякога противоречиви. Според поверията О.С. се намира на най-долната дипла на НЕБЕТО или е под ЗЕМЯТА. Той обединява едновременно РАЯ И АДА. В отделни народни схващания раят е на небето, а пъкълът – в сърцето на земята. О.С. има свои пространствени измерения и социална структура, осмисляни често като огледален образ или обърнато наопаки изображение на земния свят. Тези два диаметрално противоположни възгледа намират отражение в поверията, че богатите са пак богати в О.С. или обратно – там те са бедни, а бедните и нещастните хора живеят в охолство. Всеобща е представата, че О.С. е отделен от земния свят посредством вода – най-често река. Душите на мъртвите преминават през реката с лодка или пък през МОСТ, тънък колкото човешки косъм. Душите на ГРЕШНИЦИТЕ не могат да достигнат до О.С. (в смисъла на рай). Ако те са превъплътени в ДЕМОНИ (ВАМПИРИ, ВЪРКОЛАЦИ, НАВИ), остават на земята и пакостят нощно време на своите живи родственици. В този смисъл границата между О.С. и земния свят за демоните е фиктивна – тя е съвсем лесно преодолима с настъпването на нощта или с определени годишни отрязъци от време (МРЪСНИТЕ ДНИ, ТОДОРОВАТА И РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ). О.С. за демоните (превъплътените МЪРТЪВЦИ) носи до голяма степен белезите на деструктивността и хаоса.
≣ *Георгиева, Ив.* Народен светоглед. (Знания и вяра). – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ОПАЛВАНЕ – магически обред, целящ предпазването на човека от зловредни въздействия и демонични сили. Основава се на вярата в свръхестествените апотропейни възможности на КРЪГА И ОГЪНЯ. О. е винаги кръгово, като се използват лесно запалими материали – памук, кълчища или вълнен конец. То се прилага при обичаите от жизнения цикъл на човека (раждане, СВАТБА И СМЪРТ) и при лечение на тежки заболявания. Веднага след раждането бабите акушерки обикалят родилката и бебето с кълчища, които запалват. По този начин те предпазват майката и детето от НАВИТЕ. В районите на Южна Тракия зълвата, майката или някоя близка родственица от „целокупна къща и първо венчило" извършват обредно О. на младоженците. О. става поотделно или заедно на двамата млади, които трябва да са стъпили върху сватбената възглавница, приготвена за първата брачна нощ. Най-често О. се прави против „завързване" (лишаване посредством МАГИЯ младоженците от възможност да извършат полов акт). В Западна България (Врачанско) е регистрирано ритуално опалване на КУМА по време на брачното свождане. В Източните райони на страната – Странджа и Бургаско, съществува практика да се опалва всеки МЪРТВЕЦ. О. се извършва непосредствено след окъпването и стъкмяването на покойника от възрастни жени. Използват се кълчища или черни вълнени конци. Често О. е съпроводено от словесна магия, целяща отстраняването на възможността от превъплъщаване на мъртвия. В цяла Северна България в деня след погребението (или на третия, деветия, четиридесетия ден) нечетен брой жени отиват да опалят с кълчища гроба на всеки мъртвец. След това забиват три вретена, заравят сварени ЯЙЦА и „засаждат" три стръка ЧЕСЪН с корените нагоре. По този магически начин предотвратяват евентуалното превръщане на покойника във ВАМПИР. Обредът се извършва при строгото спазване на задължително ритуално мълчание. На места майката и бабата на болно от епилепсия дете извършват О. с кълчища на болното. Изнасят го мълчешком нощно време на някой КРЪСТОПЪТ извън селото, където протича магическото лечение.
≣ *Вакарелски, Хр.* Български погребални обичаи. С., 1990; *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985 *Гребенарова, Сл.* Огънят в обредите на българите. Канд.дис., С., 1990. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ОПАС = ПОЯС
ОРАДА ⌕ СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ
ОРАДИЕ = СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ
ОРАЛИЦА = РАЛИЦА
ОРАЛНИЦА = РАЛНИЦА
ОРАТА ⌕ СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ
ОРАТНИК ⌕ СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ, ОГЪН

ОРЕЛ – свещена птица, символ на НЕБЕТО, СЛЪНЦЕТО и светлината. Той никога не остарява, защото живее във висините и може да достигне до край света. Там се изкъпва в езеро с *жива вода*, която подмладява всяко живо същество. О. олицетворява небесните стихии – ВЕТРОВЕ и градоносни ОБЛАЦИ. Повсеместна е представата, че той води ГРАДУШКА-

та. Вярва се, че орли-кръстачи или картали летят пред облака и го насочват към мястото, където ще се изсипят ледените зърна. По тази причина при град мъжете стрелят с пушки, за да изплашат птицата-водач на облака. Затова О. винаги се почита и умилостивява. Неговото гнездо не бива да се пипа или разваля; О. и малките му не се убиват. В противен случай над селото тегне заплаха от градушка. На ГЕРГЬОВДЕН в гнездата на О. стопаните оставят част от плешката на обредното гергьовско агне, за да бъде лятото дъждовно. По някога при СУША те взимат сламки или трески от О. гнездо и ги хвърлят в реката, за да завали. Повсеместно е вярването, че там, където мътят О., не бие град и няма суша. Вероятно под въздействието на старинни тотемистични и шаманистични представи, свързани с О., се смята, че той може да достигне до отвъдния свят (оня свят) на мъртвите. Във вълшебните приказки О. успява да изведе героя от долния свят (ада). В народното творчество и изкуството на българите О. е един от символите на короната на СВЕТОВНОТО ДЪРВО. Той присъства като декоративен елемент в родопските халища, в украсата на медени съдове и в църковната дърворезба. В народните песни и приказки О. вие гнездото си на върха на ЯВОР или ДЪБ; той помага на хората да открият дървото на живота, чийто аромат лекува всички болести. Вж. ТАНГРА и ТОТЕМИЗЪМ.

📖 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стойнев, А.* Светогледът на прабългарите. С., 1985. ✎ *Рачко Попов*

ОРЕХ (Juglans Regia) – в българския фолклор (предимно в коледните песни) изпълнява функцията на СВЕТОВНО ДЪРВО. В Беломорска Тракия се вярва, че ЗЕМЯТА представлява голямо орехово дърво. През зимата СЛЪНЦЕТО е под корена на дървото и затова е студено. Вследствие на тази първоначална представа О. се осмисля и като своеобразен път, който свързва земното с отвъдното. В празниците *св. Дух* (ДУХОВДЕН) и *св. Троица*, когато според народната вяра ДУШИТЕ на всички покойници се прибират отново в отвъдния свят, жените берат орехови листа и ги полагат върху гробовете. По време на църковната служба те коленичат върху орехова шума. Вярват, че така могат да видят и чуят своите покойници. Със същата цел долепят ухо върху листа от О., разстлани на ГРОБА. Според общото поверие „мъртвите се мамят с орешка". Традицията забранява на млади хода да садят О. дърво – вярва се, че когато стволът на дървото стане толкова дебел, колкото е вратът на човека, той ще умре. Спорадично тази опасност се премахва, ако преди да посади дървото, мъжът постели в кръг своя ПОЯС. Тогава копае дупката в средата. Ореховата сянка се смята навсякъде за неблагоприятна. Под О. не се сяда и ляга, защото там нощно време се събират ЮДИ и САМОДИВИ. Плодовете на О. носят двойнствена митологична символика. Веднъж са символ на здраве – на БЪДНИ ВЕЧЕР трапеза без О. не се кади; всеки чупи орех и гадае по него за своето благополучие; на коледарите и сурвакарите се дават задължително О. Но той е символ и на хтоничните сили – ЧУМАТА търкаля О. по тавана, когато играе с детето си; ако на ИЛИНДЕН гърми, О. ще са червиви или кухи;

ако човек лежи под О., уградисва (заболява от самодивска болест). О. се използва широко в народната медицина.

📖 *Ватев, Ст.* Материали по народната медицина в България. – СбНУ кн.21, С., 1905; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ОРЙСНИЦИ, урѐшници, хорѐсници, врѐсници (у банатските българи), **нарѐчници, наръ̀чници** (Южна България), **рѐченици** (Зап. България), **су̀деници, су̀геници** (Средна Зап. България) – митични персонажи, които определят СЪДБАТА на всеки човек от самото му раждане. Те са три сестри, чийто дом се намира накрай света при палата на СЛЪНЦЕТО. В района на Странджа-Сакар и сред преселниците от Беломорска Тракия и Мала Азия е разпространена представата за наречниците като един, двама или трима мъже. О. идват през първата или третата нощ след раждането на човека. Те влизат през КОМИНА и се скриват зад вратата. Невидими са. Само бабата акушерка или майката на новороденото могат да чуят предсказанията им. Макар че О. са пратеници на ГОСПОД, той няма никаква власт над тях. Определената от тях съдба не може да бъде променена дори от него. Тя остава запечатана върху челото (черепа) на всеки човек. В Македония и Западните покрайнини е съхранен поетичният образ на О. като три жени, които предат с хурка или размотават кълбо с прежда. Най-възрастната от тях, смятана за най-лоша и най-властна, отрязва с ножица изпредената нишка и определя по този начин продължителността на живота. О. се очакват със страхопочитание. Поредицата от задължителни обредни действия през първата или третата вечер след раждането на детето има за цел умилостивяването на О. В тяхна чест се нарежда трапеза. На места бащата на бебето отива в гората и оставя под някое дърво три кравайчета за О. Огънят се поддържа цяла нощ. Новороденото се облича в бащина риза. Край люлката му се поставят предмети с апотропейна сила – НИЩЕЛКИ, монети, палешник, сърп, ръжен, метла. Челото и подмишниците му намазват с КАТРАН и мас. Понякога в близост до бебето поставят книга или молив (да стане то учител); вързоп със стоки и пари (търговец); аршин и ножица (шивач). До главата му слагат погача и паничка с МЕД, защото според поверието О. обичат сладките неща и когато са сити, са по-благосклонни към детето. Те обичат реда и чистотата. Затова бебето трябва да бъде изкъпано. Обикновено във водата бабата пуска монети и кокоши пера, за да бъде новороденото здраво и животът му да е лек като перата. После облича детето и го поставя в люлката обърнато на изток. В отделни селища тя кани тържествено О. на вечеря. Представите за О. намират широко отражение в българския фолклор. Мотивът за невестата, която била орисана да умре в деня на своята сватба, е сред най-популярните в песенното творчество. Особено разпространен е и сюжетът за търговеца, попаднал случайно в дома на младо семейство. През нощта стопанката родила дъщеря и гостът чул орисията на наречниците, които предсказали, че той ще се ожени за момичето, когато порасне. Търговецът откраднал детето и го хвърлил в едно дере. То било наме-

рено и отгледано от беден козар. Когато пораснало и станало мома за женене, търговецът отседнал в къщата на козаря и поискал дъщеря му за жена. Известен е и мотивът за бедния и богатия брат. Когато първият се раждал, неговата О. не работела и затова той останал беден. Затова през целия си живот той работел само за О. си. В българското народно творчество съществуват и образци, които представят християнизацията на езическите представи за О. Често техните функции се приемат от закрилницата на майчинството *св. Богородица* и от двете сестри *св. Петка* и *св. Неделя*. Спорадично се вярва, че в коледната нощ човек може да установи контакт със своята О. Разклащайки с ръце една млада фиданка в градината, той кани О. си да дойде през нощта при него.

☰ *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Богданова, Л.* Песента „Орисана невеста" в българския фолклор. – ИЕИМ кн.13, 1971. ✎ *Рачко Попов*

ОРОТНИК ⚲ Сирни заговезни, Огън

ОРУГЛИЦА = Ябълка; ⚲ Сирни заговезни

ОРФЕЙ (Orpheus) – едно от имената прозвища на върховното анонимно божество на траките; най-прочутият певец, поет и музикант за цялата античност; лечител, прорицател, владетел; основател на Елевзинските мистерии (в чест на *Деметра* и на *Персефона*), на тези на Дионис и на мистериите на о. Самотраки, посветени на Кабирите, при които чрез посвещения в обредни свещенодействия се поддържа вярата в божествата и правото да се съзре новата им поява; един от седемте мъдреци на света, създател на учението на тракийския орфизъм, комуто античната литературна традиция приписва още авторството на хероическата метрика, на астрологията; културен герой (нов Прометей), убит поради гнева на боговете, защото разкрил на хората много от нещата, които преди тава не са им били познати и в това си качество е просветител и основател на земеделието; религиозен реформатор, но и персонификация на царя жрец, на царя бог в тракийските предели и на неговия затворен аристократичен кръг от посветени в доктриналното му учение. Характеристиките могат да се умножат, но и изредените са достатъчни, за да се разбере, че се намираме пред един от най-сложните митове на древността. Някои езиковеди виждат в етимологията на името О. смисъла на „мрак" – намек за подземното царство. Други го свързват с едно божество на Ада – Орфос, но тези дешифровки съвсем не са стабилни, нито са единствени. За древните О. несъмнено е тракиец, а родината му е Тракия. Той е син на тракийския цар Ойагър (Самотен ловец), но понякога и на самия бог *Аполон* и музата Калиопа (Хубавогласна) и следователно е ученик на самите музи. С вълшебните звуци на лирата си – дар от Аполон, и със своите песни О. има чудната дарба да омайва хора, диви животни и хищни птици, а дори и „дърветата и камъните го следват с удоволствие и слушат изтръпнали в захлас". Името на О. се споменава най-рано през VI в. пр.Хр. от лирика Ибик от италийския град Регион като „прочутия". Известието не е случайно след мълчанието и тайната на учението, проповядвано от Питагор и от неговата школа в

Орфей

Южна Италия и в Сицилия, и е първото писано свидетелство за орфизма. По всяка вероятност самият Ибик е един от посветените съзаклятници. Краткият текст се потвърждава от чернофигурната вазопис, върху която О. започва да се появява от втората половина на същото столетие насетне, а основното при майсторите художници е да съчетаят идеята за родната среда на О. с постепенната гърцизация на образа му. Този процес завършва окончателно към края на IV в. пр.Хр., когато в Александрия филолозите ерудити обработват митографски легендата за О., а той трайно се закрепва в гръко-римската литература и в изобразителното изкуство.
След едно посещение в Египет, където научава много свещени неща, О. по съвета на кентавъра Хирон помага на Язон в подвизите му и участвува в похода на Аргонавтите за търсенето на знаменитото златно руно. Той е необходим на героите, заради чародейната си песен, чрез която те преодоляват много опасности. След завръщането си при траките О. се жени за Евридика (Широковластна) за която рядко се среща и името Агриопа (С див поглед), вероятно някаква тракийска нимфа. Когато Евридика умира, ухапана от змия, любовта на певеца е толкова силна, че той смело слиза в подземното царство, за да я вземе обратно. С песента си О. очарова не само лодкаря Харон, който не превозва през реките Ахерон и Стикс никой жив, но и триглавия Цербер и накрая успява да трогне *Хадес*, който връща Евридика при условие докато тя не види слънчевата светлина, О. да не се обръща назад към нея. В нетърпението си обаче, О. не се съобразява със заръката и така я загубва завинаги. Третият най-известен епизод от

митичния му живот е неговото разкъсване от менадите – вакханките на Дионис. Някои древни автори предават, че О. пренебрегва култа към Дионис, проповядва други тайнства и то само на мъже. Нещо повече, всяка сутрин той се качва на планината Пангей, за да поздрави Слънцето, което нарича Аполон и смята за най-велик бог. Поради тази причина разсърденият Дионис настройва срещу него тракийските жени. Те издебват момента, когато мъжете им влизат „в една голяма и добре направена за мистериите постройка", като оставят оръжията си отвън. Ето удобният случай те да ги грабнат и да убият де когото сварят, а самият О., който приучил мъжете им на „мъжка любов", разкъсват и разхвърлят частите му навсякъде, а главата му в морето или в р. Марица. След ужасното престъпление „страната била опустошена от глад" и от мор, докато, според предсказанието, най-сетне намират главата на О., която е още свежа и още пее и я погребват „под една голяма могила, която оградили със свещен двор. Известно време това било хероон (гроб на героя), а по-късно се наложило като светилище. Почита се с жертвоприношения и с каквото друго се тачат боговете, но за жените е съвършено недостъпно". Версиите и подробностите обаче са противоречиви, защото от други автори се знае, че след като Дионис преминава от Азия в Европа, закрепва в Тракия на власт Харопс и го научава на своите тайнства. Той от своя страна ги предава на сина си Ойагър, а той – на О. и следователно никакъв конфликт между О. и Дионис не съществува, което ще рече, че не може да се разбере и неговото убийство от жените. По-скоро, многото объркани и антитетични постановки са резултат на конфликта между културата на Аполон и този на Дионис (между соларното и хтоничното начало), при които първоначално се стига до съчетанието на отделни техни елементи, а впоследствие и на същността им, в духа на общата религиозна концепция за О. Именно О., като религиозен реформатор е в основата на синтеза между слънчевото и земното начало, а това е върховно достижение в развитието на тракийската религия.

Особено показателни са версиите за локализацията на О. и на царската династия, от която той произхожда. В античната литературна традиция О. е известен като владетел на тракийските племена биетони, едони, кикони, одриси, а освен това и на македоните. Местоположенията му се търсят западно от Струма в зоната с център областта Пиерия и планината Олимп, източно от устието на р. Места, в район с център района на по-късната елинска колония Маронея, и източно от устието на р. Марица в териториите с ядро Тракийския Херсонес (дн. Галиполски полуостров). Очертаните граници не са случайни и съвпадат с найизявените процеси на държавностроителна практика, на поява и на живот на тракийските държавни организации. Този е пътят, по който в Тракия и при траките персонификацията О. се въплъщава в идеята за царя жрец, за царя бог и за неговото обкръжение от посветени последователи, които изповядват учението на тракийския орфизъм. Това е устно аристократично учение, което дава идейни корени и на гръцкия орфизъм, но принципно се различава и съвсем не съвпада с него. В основата му, като начин на мислене и светогледна система, заляга идеята за самоусъвършенстването и за безсмъртието – така характерно и при Залмоксис. Тя се реализира наймалко на 2 равнища: I е чисто аристократично (езотерично) и принадлежи на посветените в свещеното знание; II е народностно (екзотерично) и принадлежи на онези, които знаят за учението, но остават сравнително непосветени в него или са само негови привърженици. Два са и пътищата за сливането с бога. Те се персонифицират от О. в Тракия и Аполон и от Дионис и се изразяват чрез ентусиазма, т.е. чрез индивидуалната мистериалност, при която участникът въвежда бога в себе си, както и чрез екстаза, присъщ на колективната мистериалност, защото всеки се опитва да стигне до бога. Тракийският орфизъм предполага също уреждането на света на 4 степени. При I Великата богиня майка – земята, се самоопложда и сама ражда своя син – Слънцето. Неговата поява бележи II степен. III е възмъжаването му, а IV – периодичният свещен брак с богинята сътворителка, за да се появи и новият син. Всъщност О. е отличен пример за идеята, че богът е син на Слънцето и на Великата богиня майка. Поради отпадането на самооплождането при II фаза следват още три степени и така се получава 7 – 10-степенен цикъл, който организира подредбата и хармонията във Вселената – вечния възпроизводителен кръговрат на новото раждане, на възраждането въобще. За разлика от гръцкия, този модел е асиметричен и се основава на цикличното, а не на линейното време. Тракийският орфизъм съчетава изповядването на култ към Слънцето и на култ към земята и в този смисъл образът на О. в Тракия се появява и под други имена прозвища, най-популярното от които е Залмоксис. Подобна практика божеското име да е табу, която се прилага и по отношение на Збелсурд, Перкос, *Гебелейзис, Сурегетес*, Дионис, *Сабазий, Загрей* и т.н., а също и спрямо женските божества като Бендида, *Котито, Зеринтия, Брауро*, допринася идеята образ да се вкорени дълбоко в съзнанието на носителите си. Точно персонификации като О., като Залмоксис, които носят посредническите функции между соларното и хтоничното, олицетворяват равновесието между небето и земята и балансират борбата между основните стихии. При това положение е несъмнено, че тракийският орфизъм е в основата на елинския, оформен като мистична философска и донякъде спекулативна школа с космогония и с теогония и с учение за създаването на човека и за неговата душа. Той оказва влияние на питагорейството и на неоплатонизма, а някои негови елементи влизат и в християнството. През ранохристиянската епоха самият О. се превръща в кротък, мирен пастир, носител на представата за т.нар. божи човек -демонстрация на новия антиезически морал. Но в балканския и в българския фолклор О. е още и овчар, и певец, и поет и герой закрилник – аспекти, които са найтрайно съхранени в устната традиционна народна култура на родопското население, а и направо се доказват чрез епическите песни събрани от Стефан Веркович в сборника

<Веда Словена>, или публикувани самостоятелно.
≣ *Фол, Ал.* Тракийският орфизъм. С., 1986 (с всички извори). ✎ *Димитър Попов*

ОСИНОВЯВАНЕ – свързано е с разнообразни обредно-магически действия, целящи социалното усвояване и приобщаване на чуждия представител към семейно-родствения колектив. Посредством тези обреди на преход осиновеното дете – „храненик", „рачениче", трябва да се превърне в „свое дете от сърце" в „чедо на място". Обикновено се осиновяват роднински или подхвърлени на мегдана или край черквата деца. Те се прекарват през ризата на майката или бащата осиновители. Понякога майката се изкъпва и със същата вода полива детето, след което излива водата под фиданка на двора. В други случаи бащата опасва с пояса си детето или докосва главата му със стъпало (с обут крак). Той премерва теглото на осиновеното с кантар и заравя в къщата си камък със същата тежест. Наблюдава се и символично закърмяне на храненичето от гръдта на осиновителката му. Най-често новите родители подаряват на детето кат дрехи и го отвеждат в църквата, където свещеникът им прочита молитва и ги благославя.
≣ *Андреев, М.* Българско обичайно право. – В: Етнография на България. Т.1, С., 1980; *Бобчев, С.* Сборник на българските юридически обичаи. Т.1, Пловдив, 1895; *Москова, Д.* Обичайно право. – В: Пловдивски край. С., 1986. ✎ *Рачко Попов*

ОСТЕН = Звезди

ОТБИВ ⌕ Св. Константин и Елена

ОЧОВДЕН = Миши празници

П

ПА̀ВЛЬОВДЕН, Па̀улувден, Па̀лювден (30 юни) – празник, който в народна среда се чества един ден след официалната му дата в църковния календар – 20 юни, свети апостоли Петър и Павел. Известен като празник за почитане на огъня, П. се тачи в много широк ареал, обхващащ Добруджа, цяла Източна България, Родопската област. Според народното схващане *св. Павел*, за разлика от брат си Петър „не щял колак, а искал да го тачат".
П. съвпада с върхови моменти в календара и стопанската дейност – средата на лятото с най-силното Слънце и жътвата. Многобройните забрани за полска и домашна работа целят предпазването на реколтата, имота и дома от огън и пожари. Утилитарното осмисляне на забраните има по-дълбок митологичен подтекст. Земният огън в митологичните представи се отъждествява с небесния, т.е. със Слънцето. П. може да се разглежда и като празник в негова чест. Директната забрана да се пали огън на П. се свързва с идеята да не се увеличава силата на и без това най-горещото слънце в момента, когато се прибира реколтата. Това универсално явление, познато на много народи, се проявява ярко в традиционния празничен календар на българите, който включва цяла редица от летни „огнени" празници.
≣ *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986, с.275; *Гребенарова, Сл.* Празници за предпазване от огън

у българите. – БЕ, кн.3/4, 1990, 3–14. ✎ *Маргарита Василева*

ПАЗЕНЕ КВАС ⌕ Игнажден, Квас

ПАЙДУТКИ ⌕ Сирни заговезни

ПАЛЕУСНИК = Върколак

ПАЛИКО̀Ш – регионална форма на обреден огън, който се пали на Сирни заговезни в някои райони на Източна Тракия и сред източнотракийските преселници в Добруджа. Напълнен със слама стар кош се запалва и се издига високо с помощта на прът (или няколко пръта). Когато огънят се разгори, мъжете около него (или най-възрастният мъж, а след него и всеки, който желае) с висок глас обявяват сторените от отделни хора пакости и грешки. Сходство показва обичаят в Беленско, където около запален огън (макар и не във формата П.) момци размахват горящи дървета и съобщават високо за блудства на моми и ергени. И в двата случая тези, които наричат, според традицията не подлежат на санкции. Всеобщо е схващането, че чрез тази по-скоро морално-етична практика може да се избегне бъдещото повтаряне на грешните постъпки. Останалите действия на П. са същите, както при огньовете, палени в периода около Заговезни.
Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Добруджа. С., 1974, 139–140; *Гребенарова, Сл.* Заговезни-Тодоровден като преходен период в народния календар. – ИПр., кн.1, 1989, 61–62. ✎ *Маргарита Василева*

ПАЛЮВДЕН = Павльовден

ПАНТЕЛЕЙ ПЪТНИК = Св. Пантелей

ПАНУКЛА = Чума

ПАРАКЛИС = Оброк

ПАРПАЛУДА = Пеперуда

ПАТАЛЕЙ = Св. Пантелей

ПАТЕРИЦА ⌕ Служба

ПА̀ТЕРИЦА – **1.** Атрибут на хтоничните демони и божества, свързани с подземния свят на мъртвите и прадедите, със зимата и смъртта, с нощта и тъмнината, с водата и болестите. П. символизира тяхната асиметричност (в случая куцото). С П. в народното въображение са представени както нощните демонични сили с езически произход, така и редица християнски светци покровители на зимата, болестите и смъртта. Дяволът и караконджолите са хроми или еднокраки, поради което носят П. Персонифицираните демони на болестите (чума, шарка) са прегърбени старици, които се подпират на П. Християнската защитница на шарката св. Варвара често се осмисля като хрома бабичка, която удря с П. си децата и ги разболява. На П. се подпира и куцият предводител на вълчата глутница Куцалан, в чест на който се празнува последният ден от Вълчите празници. П. е атрибут на светците Никола и Тодор, първият от които е покровител на водите и зимата, а вторият – на конете и булките. Според поверието те удрят с П. онези хора, които не почитат техните празници и не спазват забраната за работа или сексуално общуване. В резултат тези хора заболяват тежко и умират.
2. Название на следпразничния ден, напр. *Николова* П., *Петрова* П. Щом се отива на гости на именници на следващия ден, се казва: „Идем ти на гости на П." Денят след семейната служба курбан също се назовава П. Народното вярване утвърждава, че светецът покровител си е отишъл, но е оставил П., на която се

подпира. Затова в нейна чест отново се слага празнична трапеза с обредни ястия и хлябове. Част от питата се поставя пред домашната икона на светеца патрон. После тя се хвърля в нивата и лозето, за да е плодовита годината.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. *Рачко Попов*

ПАУЛУВДЕН = Павльовден

ПЕЛИН Биле, Русалии

ПЀПЕЛНИЦА, обрѝцане, нарѝцане – название на моминско обредно магическо гадание за женитба, изпълнявано в района на Странджа през Мръсните дни (Поганото) или Тодоровата неделя. Състои се от тайно заораване на двора с откраднати от ергенски къщи рало и палешник. След това момите наливат *мълчана вода*, с която замесват от пепел, брашно и сол (също откраднати от *честити* или *първи* домове, т.е. от къщи, в които няма умрял човек и стопаните са от първо венчило) питка, наричана П. Замесвайки я, те изричат името на харесвания момък, за да го „замесят" и него в хляба. После търкалят П. и по падането ѝ гадаят за предстояща женитба. В Родопския край аналогичното моминско гадание за брак, извършвано през същите календарни отрязъци от време, е познато като *насяване на просо.* В уречен ден привечер няколко девойки, водени от старица, отиват мълчешком и тайно на някоя рекичка. Поставят мост над водата и преминават три пъти по него, като ръсят наоколо просо или жито. Действието е съпроводено от вербална магия: докато ръсят семената, момите наричат: „С когото се оженя, с него да женя!" или „С когото се взема, с него да ям хляба". Вечерта поставят няколко зърна под възглавницата си и вярват, че ще се омъжат за оня момък, когото сънуват.

Гребенарова, Сл. Пепелница – момински обичай за женитба. – Векове, кн.3, 1989; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. *Рачко Попов*

ПЕПЕРУДА, Перперу̀га, Перперу̀на, Пеперу̀на, Перпелю̀да, Перуни̂га, Парпалу̀да, До̀дола, Ду̀дул, Вай Ду̀дула, Вай Гу̀гу, Ой Лю̀ле, (Средна Зап. и Югозап.България, на места в Македония и Одринска Тракия), **Росома̀нка** (Западните покрайнини), **Войда̀нка** (Момин проход) – наименование на обичай за предизвикване на дъжд. Обредът няма точно фиксирана календарна дата и се изпълнява най-често през пролетно-летните празници на св. Йеремия – Еремия (1 май), летния Атанасовден (2 май), летния Никулден (9 май), Гергьовден или Еньовден, както и по време на продължителна суша. Главно обредно лице е П. – момиче или девойка. Според местните традиции то трябва да отговаря на няколко задължителни условия да е сираче, първаче (първо родено) или изтърсак (последно родено дете в семейството). Трябва да е девствено. Физиологически и полово чисти трябва да бъдат и останалите участнички в обреда – пеперударките (момичета и девойки) и водачката на П., която е старица или вдовица. В уречения ден момичетата се събират в дома на сирачето или край реката и го обвиват цялото в зеленина – клонки и листа от бъз (по-рядко върба, букова шума или росен.) Под зеленината то е голо или облечено в овехтяла стара риза. Пеперударките са боси, с разпуснати коси. Понякога

Пеперуда

те покриват главата на П. с червено було и закрепват на нея кокалче от незнаен гроб и жива жаба. В Странджа и Родопите П. наподобява на малък движещ се зелен храст. Изпълнявайки специални за случая обредни песни пеперударките повеждат П. из селото като обикалят всяка къща. Стопанката ги посреща на вратата с котле пълно с вода. Докато момичетата пеят, тя полива П. с вода. П. се тръска и с ръце наподобява летежа на птица. Посредством имитативната магия се цели умилостивяването на небесните божествени сили, от които зависят дъждът и влагата. След това стопанката поръсва П. с брашно през сито, за да се излее ситен, дребен дъждец. Тя търкулва ситото и ако то се захлупи, това означава, че годината ще е плодовита и хамбарите ще се напълнят с жито. Накрая дарява П. и нейните спътнички с брашно, боб, мас и други хранителни продукти. Така с песни („Пеперуда ходи, на Бога се моли. Дай, боже, дъжд, да се роди ръж...") момичетата обикалят всички селски къщи, като задължително спират пред всеки водоизточник. След обиколката отиват отново на реката и там съблачат зеленото облекло на П. Хвърлят зеленината по течението, изкъпват П. и сами се пръскат с вода. Сетне се нареждат около трапезата, подготвена от стари жени, които са изпекли хляб и баници от събраните продукти. Останалите хранителни продукти се дават на сирачето, което е изпълнило ролята на П. В Тракия обредът приключва на места с общоселски курбан и молебен за дъжд. Пак там функциите на пеперударките често се прехвърлят на лазарките, които обикаляйки селските домове на Лазаровден изпълняват предимно песни за дъжд. На места в Добруджа П. представлява кръг, с който жените хвърлят хляба във фурната. Дървеният кръг се украсява с цветя и венци и в средата му се закрепва икона. Понякога се „облича" в бяла детска риза. Българските преселници от Вардарска Македония приготвят за обичая дървена кръстачка, която украсяват цялата в зеленина и цветя. Наричат я Дудул и с нея обикалят къщите, като постоянно я пръскат с вода и брашно. В отделни случаи в пеперударската група има и други обредни лица – кума на П. и поп. Попът е мома с черно бакърче на главата вместо калимявка и с конски букаи в ръцете, вместо кандилница. Неговите функции стават по-силно изразени при следващия обред за дъжд – Герман, който се изпълнява често непосредствено след П.

⚟ *Беновска, М.* Наблюдения върху символиката в обреда за дъжд „Пеперуда". – В: Фолклор, език и народна съдба. С., 1979; *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди за дъжд. – В: Добруджа, С., 1974 и Капанци. С., 1985; *Попов, Р.* Пеперуда и Герман. С., 1989. ✎ *Рачко Попов*

ПЕРИЯ = Самодива

ПЀРКОС, Перкòус, Перкòнис (Perko/u/s, Perkonis) – едно от имената прозвища на анонимното върховно божество на траките. Името уточнява неговата същностна характеристика и по-късно остава само епитет на тракийския конник – *Херос*. Може би това дори е същинското име на Збелсурд, впоследствие изместено поради табу или поради някакви други причини от прякора. Засвидетелствувано е върху два надписа, открити близо до дн. квартал Галата от района на Одесос (днес Варна) – (igBulg. I^{2}, №283 и №283 bis). Първият надпис датира от II–I в.пр.Хр. и е посвещение от Артемидор и Полемарх, синове на Теоксен, на всевслушващия се Херос Перкос. Вторият надпис е от I в.пр.Хр. – I в.Хр. и също е посвещение, този път на Хероса Перконис. Имената са в дателен падеж, а именно „Перко херои" и „хероней Перконей". Те попадат в една семантична редица на родствени наименования с основа „Пер(к)". Тя възхожда към хетското „перва", производно на древноиндийското „парвата" със значение на „планина, скала, камък". Божеството Перва – скалата бог или богът скала, е свързано с конете и реконструира прототипа на един конен бог на бурята. В тази връзка е възможно езиково отъждествяване на хетското „перва" с тракийското „херос" не само поради липсата на надеждна етимология на старогръцката дума, но и поради опитите да се изведе тя от от догръцки или от негръцки произход. Името на бога на бурята гръмовержец се възстановява на основата на съвпадането на ред древни традиции, защото във веригата Перката-Перва-Херос се включват още славянският бог на гръмотевицата Перун (с многобройни трансформации) и равнозначните му идентификации: при балтите Перкун; при литовците Перкунас – божества на бурята, на буреносната вихрушка. Точно тук е мястото и на епитетите на тракийския бог конник – херос П. Съвпаденията са естествени и по линия на топонимията, а най-напред в редицата идва тракийското Перинт, което принадлежи към най-древния ономастичен слой, сигурен за II хил. пр.Хр. за балканско-егейско-малоазиатската етнокултурна зона. Следва топонимът Форуна, включен от Тит Ливий в названието на „столицата" – крепост на тракийското племе меди от I в.пр.Хр., в областта на средното течение на Струма (XXVI, 25, 7 и 15). Най-важно е отъждествяването на Форуна с Перин или Пирин, като и валидността на това положение по отношение на всички други имена на върхове в България от типа на Персенк, Перелик и други подобни, и обредът за дъжд Пеперуда в българската традиционна народна култура. В топонимичните съвпадения и в редуването на тракийското Перинт, Форуна със славянското Перин или Пирин не е изключена и езикова и културно-митологична контаминация, но е недопустимо да се мисли за пряко славянско влияние върху тези тракийски имена, след като те са налице векове преди идването на славяните на

Балканския полуостров. Следователно голяма група имена, които непосредствено възхождат към славянското Перун и тяхното широко разпространение в сравнение с другите територии на славянския свят, трябва да се търси в съвместяването на пренесеното на Балканите славянско божество с местния култ към тракийския конник херос, в реконструкцията на бог гръмовержец, найпочитания от тракийските богове в предславянския период. Проблематиката се усложнява поради хероя Пейрой – един от вождовете на траките от района на Хелеспонта (дн. Дарданели), който идва на помощ на трояните и е засвидетелствуван още у Омир в „Илиада" (II 844), защото връзката му с хетското Перва и логичната аналогия с хероса П. се налага от само себе си. От четвърта песен се знае още, че той поразява врага си с огромен остър камък (IV, 517–538), т.е. образът на бога скала или на скалата бог съвпада с този на божествения герой, който поразява, като хвърля камъни. Или „хвърлячът на камъни" опосредства връзката между „камък" и „поразяващ" божествен герой. От Страбон се знае още и местността Пейросос (XIII, 1, 17), чиято локализация е в Троада – Мала Азия, което ще рече, че точно там се изповядва култът към този типично ураничен, но и соларен бог гръмовержец, след като мястото се превръща по-късно в култов център на слънчевия бог Аполон. В същия семантичен ред попада и женският род на П. – Перке, названието на Тракия. Формата е засвидетелствувана у Стефан Византийски, който следва Ариан (Витиния, фрг. 13), и макар и късна, не оставя съмнение в деривационната си връзка с производното Перкоте – град между Абидос и Лампсак на малоазийския бряг на Хелеспонта. При това положение е ясно, че най-древното наименование на земята на траките също се извежда в ономастична единица с основа „Перк" и се локализира в Югоизточна Тракия във времето до края на II хил.пр.Хр. Това е страната на хероя Пейрой, чието име е вече озвучаване на името на сина на Великата богиня майка, на соларен бог. Връзката Пейрой-Перва-Херос-П. налага комбинацията скала (планина) – скален (планински) бог – бог на бурята, бог на хвърлянето – бог конник (гръмовержец). Самото озвучено име на сина на Великата богиня-майка, този централен космогоничен персонаж в системата на *тракийския орфизъм*, е съвсем естествено да дава названието на земята, където се изповядва това учение. От друга страна възможността „Перке хора" да означава „страна на дъбовете", „дъбрава" не противоречи на същностната характеристика на поразяващия бог, чието място е тъкмо по такива свещенни места, скалисти върхове и масиви. В тази обстановка „Перко херой" ще означава „дъбът на хероса" и съответно посвещението ще е на хероса – божеството на дъба, което обитава дъба, а пък „херoей Перконей" е правомерно да се приеме за херос гръмовержец. И в двата случая е налице индентификацията на един бог на гръмотевицата, на мълнията, на светкавицата, който има пряко отношение към дъба, който поразява, но и живее в дъба или в дъбрава. Самата гръмотевица, мълнията се възприема като бог, който бързо слиза от небето и разцепва с пламтящ трясък дървото, върху което най-често стоварва силата на уда-

ра си – дъба. Ето как именно дъбът се превръща в зримо обиталище на поразяващия бог-небе, който тътне със страховития си глас, който нанася бляскави, огнени удари и винаги оставя следи от присъствието си. Съвсем естествено е царят на дърветата – дъбът, да е посветен на бога, господстващ над всичко и всички. Именно той предизвиква дъжда на плодородието, стимулира изобилната реколта за добро и за щастие на своите поданици и за ужас и страх на враговете. По този начин този бог придобива и соларна натовареност и носи също всички характеристики на бог на Слънцето. И докато Пейрой наистина е огласеното име на сина на Великата богиня майка, чието название носи и страната му Перкоте-Перке, епитетите на хероса П. разкриват във времето профанацията на чистотата и на неприкосновеността на орфическата доктрина от аристократичен тип, изгубват задължителната ѝ тайнственост и недостъпност за масата от обикновеното население, но (и това е забележително!) стават известни само като божески епитети. Те всъщност продължават ревностно да пазят неизвестността, анонимността на името на върховния бог. При всички положения Пейрой, П. са други имена прозвища на небесния бог, бог на бурята, бога гръмовержец, соларния бог на плодородието. Те дообогатяват познанията за неговата същностна характеристика, но и се вписват във веригата Залмоксис, *Гебелейзис*, Збелсурд и т.н., отлични квалификации за качествената му определеност, какъвто е например и чисто елинският превод означение на Залмоксис – Плейстор, т.е. „най-голям", „най-велик". Самата локализация на Пейрой П. се отнася до зоната на Югоизточна (Приморска) и до Североизточна Тракия и съвпада с областта на разпространението на самия Залмоксис. (Вж. Перун).

Галдин, Л.А. Древнейшая ономастика Восточных Балкан. С., 1989, 81–89; *Фол, А.* Тракийският орфизъм. С., 1986, 15–17; *Попов, Д.* Залмоксис-Гебелейзис и обредът стрелба с лък (под печат). *Димитър Попов*

ПЕРПЕЛЮДА = Пеперуда

ПЕРПЕРУГА = Пеперуда

ПЕРПЕРУНА = Пеперуда

ПЕРСЕФОНА ⌕ Велика богиня майка, Бендида

ПЕРЎН – върховен бог за българските славяни. Единствено за него по съществуващите данни може да се твърди със сигурност, че е имал строго определено място в пантеона като главен бог. Прокопий Кесарийски пише за славяните: „Така те смятат, че само един бог – създателят на мълнията, е единствен господар на всичко и му принасят в жертви волове и всякакви други животни. Те не знаят нищо за съдбата, нито пък изобщо вярват, че тя има някакво въздействие върху човеците. Но когато пред тях вече се изпречи смъртта, било от болест или че се намират във война, те обещават, че ако се спасят, веднага ще принесат на бога жертва за душата си онова, което са обещали, а след като избегнат опасността, смятат, че именно чрез такава жертва са изкупили своето спасение. При все това те почитат реки и нимфи и други някои божества и на всички тях принасят жертви, като именно при тези жертвоприношения вършат гадания. Тук ясно се вижда, че П. не е единствен бог за южните славяни, те са почитали и други богове и че той е бил „господар на всичко". Следователно П. е сходен с богове като древногръцкия Зевс и скандинавския Тор. Той е гръмовержец и върховен бог. А сведенията за него са различни. Така в един от ръкописите на <Житие на Димитър Солунски> името на Зевс е заменено с П. Спиридон Йеросхимонах в своята <История во кратце о болгарском народе словенском> от 1792 г. споменава, че българите и по негово време почитат П. „И сего Перуна болгары почитають". Повече са географските наименования на П., запазени до наше време. Изцяло е запазено неговото име поне в шест географски названия из Балканския полуостров, главно в неговите централни и западни области – по едно в Истрия, Далмация и Македония и три в Босна. Това са наименования на гори и възвишения. Освен това името П. е видоизменено в множество други названия и селища, местности, реки, например Перовец, Перово село, потоци и реки като Перутац, Перучац, Перучица, от същия корен е град Перущица в България. В Югозападна България е планината Пирин (диалектно Перин). От тази област има запазени предания за бог П., който живеел из Пирин: „Когато бог Перун живеел още по тия места, дошел един християнски поп да го гони с кръст в ръка. Той пръв открил голямото езеро и разправил на хората за него. Нарекли го „Попово езеро", а след време турците го нарекли „Папазгьол". Освен в географски наименования споменът за бог П. е запазен в лични имена у южните славяни, включително българските – мъжкото име Перун и женското Перуна, Перуника.

П. е старобългарският глагол **пєрѫ, пьрати**, „бия, удрям". Среща се в други славянски езици като: руски – перун „свѐткавица", украински – перун „гръм", белоруски – пярунь, полски piorun „светкавица", сходен е по име и функция с ведическото божество Parjanya (вж. Перкос) На български език думата е трансформирана в названието на растението Iris germanica – перуника, перунига, перушничка, в думи като перкам, „удрям", пернат „блъснат, неразбран, налудничав, халосан, смахнат, луд", пере „бие, удря". Цветето перуника е известно като богиша, посветено на Бога. Среща се още като „перушан" вместо гръмотевица: „Скокна Перушан, подскокна, всичката земя разтърси." В гатанки вместо „удрям": „Два овна се перйе, бели пени пущае – гребенът, даракът", „Кривулест баща, перната майка, шупливи деца – чекръкът, въртележката и цевите". Наименованието на обреда Пеперуда е редупликация от П. Не по-малко интересни от етимологичните са и функционалните сходства, тъй като главното в обреда е да се измоли от божеството дъжд. Пеперудата (момичето) трябва да бъде малко и чисто в плътски, оттук и в свещен смисъл. Целта на тези условия за избора на пеперудата е тя да бъде максимално отдалечена от обикновеното, всекидневното, и да се доближи до свещеното, да са имитира посвещаване на божеството. Ако условията не били спазвани, се смятало, че момичето ще полудее, а над селото вместо дъжд ще бие градушка. За обреда пеперуда пише още в 1792 г. Спиридон Йеросхимонах. „Во время бездождия собираются юноши и девици и избирают една-

го, или от девиц или юношах, и облачают его в мрежу, аки в багреницу и сплетают ему венец от бурянов в образ краля Перуна того, и сами себе; людие же безумний дают им милостиню". Според сведението на Спиридон пеперуда може да бъде и някой юноша. Не е изключено това да е по-ранна форма на обреда, когато главното действащо лице е било от мъжки пол, така че аналогичното действие, имитацията да е била попълна.

Една от особеностите на митологичното мислене е, че някои основни мотиви, митологеми, проявяват голяма устойчивост в народното съзнание и, преобразени, се отразяват широко във фолклора. Такъв мотив е борбата на небесното с подземното божество, който има много широки, не само индоевропейски паралели и може да се разглежда като архаична типологична представа изобщо. В древногръцката митология например тази схема на борба между небето и подземния свят, светлината и тъмнината, доброто и злото е отразена в двубоя между Зевс и стоглавото чудовище Тифон и между Аполон и Питон. В древноегипетската традиция двубоят е между бога на Слънцето Ра и змея Апоп. В българското народно творчество и най-вече в митичните песни може да се установи борбата на П. като прототип, представен като митично същество, което се бори със змей, по-често ламя, хала (думи, заети от гръцки език, но означаващи славянски езически представи). И тук противникът на доброто е запазил хтоничната си природа. Със змея (ламя, хала) се бори и побеждава св. Илия, Крали Марко, Бранко юнак, Мирчо войвода. Всички те, а и други, в случая са заместители, варианти, алоформи на бога на гърма – П. Тази основна схема се открива в цяла поредица от песни, предания и приказки – например за Бранко юнак и люта змия:

Он си узе остра сабля,
та си погуби люта змия,
пресече я на два трюпа;
плисна мляко като порой,
та понесе мало село,
мало село у Загоре.
Селяне го дар дарили
Магдалена баш девойкя.
Зарад тая славна радост
момите му песни пеят,
момчетата поклон чинат.

Въз основа на историографските сведения за бог П., на данните за разпространението на неговото име в топографията, растителния свят, личните имена, в представите и вярванията, както и в обредната практика, могат да се обособят следните атрибути и функции на П. Те са изведени само от домашен емпиричен материал, затова неговата характеристика е ограничена, но заедно с това е аналогична на тази за бог П. у източните славяни, на Свентовит у полабите, както и в най-общи линии на индоевропейския Гръмовержец.

Атрибути: а) *Мъжко божество.* Това личи най-напред от сведението на Прокопий, че той е бог и „господар на всичко", както и от замяната на Зевс с П. в <Житие на Димитър Солунски>. Подобно е сведението и на Спиридон. Представата за небето като мъжко начало е характерно за повечето митологии и религии, то опложда земята. б) *Антропоморфен облик.* Макар засега да не са открити недвусмислени изображения и идоли на П. за разлика от другите славяни, логично е да се приеме, че и у южните и българските славяни той е

бил представян в антропоморфен облик. Доказателство за това са, освен аналогиите с общославянската религиозна система, и беглите сведения, по които може да се съди за равнището на религиозното мислене у българските славяни. Съществуването на многобожие, на понятия като Правда и Кривда, сведенията на Прокопий и на Спиридон за „крал Перун" говорят за антропоморфизирано божество. Макар и да няма ясни данни, може да се предполага, че антропоморфизирането на славянските богове е станало или поне започнало още в тяхната прародина и преди разселването и разделянето на източни, западни и южни славяни. в) *Високо място, планина, възвишение.* П. е небесно божество и затова негов атрибут е *горе*, той е на върха на дървото на света – това съответства както на общославянското, така и на индоевропейското място на върховния бог. Домашни свидетелства са многото топонимични данни за разпространението на неговото име върху високи места – възвишения, гори, бърда, планини. Високите места са най-често обект на поклонение като обиталища, атрибути на небесния бог, защото от тях най-лесно се общува с божеството. г) *Гръм и мълния.* П. е гръмовержец. Както отбелязва Прокопий, той е „създател на мълнията", а мълнията е предшестваща, видимата изява на гърма. Етимологията на името П. насочва към разбирането му като Гръмовержец. Това е в пълен синхрон и със сведенията и за други върховни богове у индоевропейците – Зевс, Тор. В народните представи тази отличителна черта на П. е поета от *св.Илия* – когато гърмят облаци, св. Илия обикаля с колесницата си по небето. д) Дъб, *дъбова гора.* Дъбът е известен като атрибут на П. у източните славяни. Въпреки липсата на историографски свидетелства, има основание да се твърди, че това се отнася и за П. у южните, вкл. българските славяни. Има хълмове с дъбрави, които носят името на П. или на св.Илия. Дъбът е дървото, обект на най-голяма религиозна почит у българите. На Бъдни вечер бъдникът трябва да бъде от дъбово дърво. По време на суша (сходно с Пеперуда) според народните вярвания се молят на дъбови дървета. На местата, където се извършват оброци и се правят курбани, също трябва да има дъбове. Стърготини от дъб се пият за лек. Това дава основание да се приеме, че дъбът е бил атрибут на П. у българските славяни, негово свещено дърво.

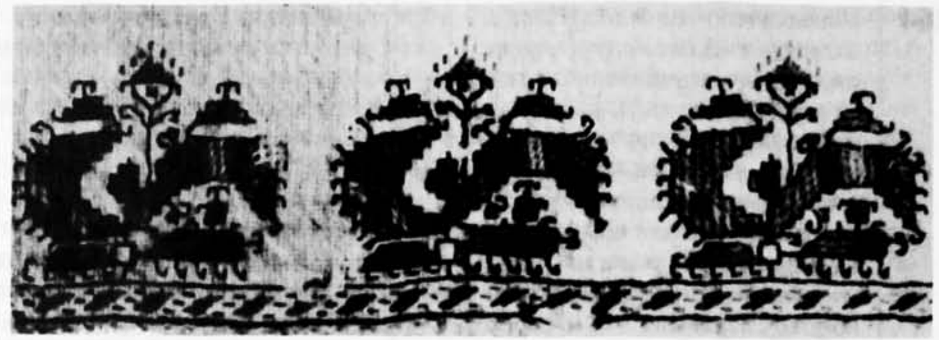
Функции: а) *Военна.* Тази функция е основна в пантеоните у индоевропейските народи и поради това е характерна за върховните богове – така е при Зевс, Тор, така е при Свентовит у полабите, и при П. у източните славяни. Повечето изследователи приемат, че при подреждането на боговете от киевския княз Владимир в 980 г. П. е поставен на първо място именно като дружинен бог, като покровител на военната дружина на Владимир. Етимологията на думата и множеството паралели дават основание да се предполага, че така е било и у българските славяни. Има едно интересно свидетелство в <Чудесата на св. Димитър> за извършени гадания от славянски вожд при обсадата на Солун в 620 г., които вероятно са били отправени за измолване на успех от върховния военен бог П. „Предводителя на тези славяни Хацон поискал според оби-

чая си да узнае чрез гадание дали ще влезе в нашия богохраним град. Казано му било, че ще влезе, но не му било казано как. Впрочем, изглежда, че той имал добри надежди, като че ли поради направеното му предсказание и с дързостта си ускорил развоя на събитията". (ГИБИ, III, с.133) Подобно е и цитираното свидетелство на Прокопий. б) *Наказваща*. Предполага се, която е характерна за боговете, че П. е имал и такава функция. Тя е израз на т.нар. юридическа функция в индоевропейските пантеони. Така Прокопий пише, че „богът е единствен господар на всичко и му принасят в жертва волове и всякакви други животни", а жертви се принасят на боговете, за да бъдат благосклонни и милостиви. в) *Даряваща*. Тази функция на П. вероятно се е появила вторично, наслоила се е в естествения процес на монотеизация в представите на българските славяни и особено след налагането на християнството, когато висшите равнища на езическата религиозна система са били насилствено унищожени и се е получило допълнително смесване и в самите езически представи – главно в демонологията, която е най-консервативна. Но тя може да е и от праславянско време. Така в обреда Пеперуда основното е измолването на дъжд от божеството, на тази влага, която е гаранция за плодородие. В по-общ смисъл тази функция може да се разглежда като израз на стопанската функция в индоевропейските пантеони.

📚 *Иванов, Й.* Культ Перуна у южных славян. – В: ИОРЯСл, т.8, N 4, 1903; *Филипович, М.* Трагови Перунова култа код южных словена. – Земалски музей у Босни и Херцеговини. Гласник земалског музея у Сараево. Нова серия, 1948; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. ✎ *Анани Стойнев*

ПЕРУНИГА = Пеперуда

ПЕРУНЍКА, перўнов цвят, богѝша, тъжàк, калўгерица, кукувичи сълзи, змейово цвете (Iris sp.)- растение. Етимологията насочва към вярата в славянския гръмовержец Перун. Според българските поверия и фолклора П. е една от онези билки, които притежават магическата сила да прогонват змея. Тя се бере на Еньовден и се носи от момите, за да не бъдат залюбени от змей. С нея се правят и магии за любов. Ако някой момък открадне китката с П. на девойката, той се влюбва в нея. В българските народни песни е популярен мотивът за превръщането на мома в П. в повечето случаи той е непосредствено свързан с темата за инцеста между брат и сестра. В друг кръг от песни годеникът тръгва със сватбарите да вземе невестата си. Той преминава през река или море, които пресъхват и на дъното им поникват П. В случая растението е в семантична връзка с идеята за преодоляването на предбрачното препятствие. Изследователите смятат, че П. е своеобразно митологично въплъщение на женския персонаж в митологемата за гръмовержеца и неговото семейство. Названието е във връзка и с народните наименования на общоразпространения обичай за дъжд Пеперуда (Пеперуна, Перперуна). В някои предания П. се явява като посредник между земята и небето. Когато веднъж всички цветя поискали да се превърнат в птици и пеперуди, те избрали П. за свой представител. Изпратили я при Зимния св. Атанас – господаря на зимното слънце и зимните студове. П. помолила светеца да даде на всички цветя крила и да ги превърне в разноцветни пеперуди. Като билка П. се използва широко в народната медицина.

Петлета – традиционна шевица

📚 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Иванов, Й.* Культ Перуна у южных славян. Санкт Петербург, 1904; *Попов, Р.* Народният култ към св. Атанас у българите. – БЕ кн.4, 1991. ✎ *Рачко Попов*

ПЕРУНОВ ЦВЯТ = Перуника

ПЕРЯНИЦА ⚲ Венец

ПЕСИ ПОНЕДЕЛНИК = Чист понеделник, Кукеровден

ПЕСОГЛАВЕЦ = Исполини

ПЕСЯЦИ ⚲ Куче

ПЕТЀЛ – свързва се много тясно с представите за Слънцето. В митологичното мислене П. е слънчев символ. Той възвестява настъпването на новия ден, т.е. слънчевия изгрев. Частите на денонощния цикъл народът съотнася с П. Широка употреба имат изразите „петляно време", „първи петли", които асоциират с времето, когато пее П., с приближаващото начало на деня. Според традиционните представи в деструктивните периоди на преход времето от залез слънце до първи петли е тази част от денонощието, когато се появяват караконджоли, вампири, таласъми и други митологични персонажи. С пропяването на П. те загубват своята сила. Предпазната функция на П. косвено се потвърждава от редица заклинателни формули, с които баячката отпраща болестта в „пусти гори, дето П. не пее", т.е. П. винаги се свързва с усвоеното от човека пространство, в което той е защитен от болести, вредоносни сили и свръхестествени същества.

П. е многозначен символ. Той олицетворява мъжкото начало и оплодителната способност, както и женското възпроизвеждащо начало. Така П. е ярък символ на потенция. Обичаят да се принася в жертва П. на Петловден (освен предохранителната функция на някои елементи) може да се тълкува като продуциране на плодородие и специално на мъжка плодовитост. По-особено е значението на *сватбения* П., който едновременно е и мъжки, и женски символ. Към мъжкото начало (изразено с червения цвят и пола на птицата) чрез травестията (украсяването му като „кон") от момина страна се прибавя и женска семантика. Така

в своята многозначност П. се включва в общата структура на СВАТБАТА и изразява нейната основна идея. Връзката П. – женска потенция се потвърждава многократно в народната култура – „гребенското" забраждане на жени във фертилна възраст; шевичния орнамент „петлета" по женските ризи; изразът „клъвнал я петелът" за момиче при полово съзряване.
Коленето на П. при определени празници и обичаи като жертвено-благодарствен акт се свързва с многозначната символика на П.
Поведението на П. е един от ориентирите в народната метеорология.
Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 146–147; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984, 201–203, 103–104; *Михайлова, Г.* Някои семантични паралели между българския и източнославянския костюм. – БЕ, кн.3, 1986, 26–29. *Маргарита Василева*

ПЕТЕЛАРОВДЕН = Петловден

ПЕТКÒВДЕН, Св. Пѐтка (14 окт.) – отбелязва завършека на лятото и есента, с който приключва и активният стопански сезонен цикъл. На П. и Димитровден стопаните се разплащат на ратаи и наемни работници и сключват договорите си за следващия трудов цикъл. На този ден става обикновено заплождането на женските домашни животни, известно като мърлене, *овча сватба* или *коч курбан*. Докато трае актът, жените не похващат никаква работа, за да се роди здрав и пъргав добитък. Според поверието, ако стопанките плетат или шият, агънцата и теленцата ще бъдат увити в пъпната връв на майките си. По традиция П. поставя началото на семейно-родовите чествувания, посветени на анонимния дух покровител на дома и имота и на светеца-патрон. Тези чествания са известни като СВЕТЕЦ, СЛАВА, СЛУЖБА, НАМЕСТНИК, СВЕТОГО, ЗАПИС, ОБРОК. На този ден на мегдана се извива и първото голямо смесено хоро, на което се залавят всички моми в предбрачна възраст. Възрастните наблюдават девойките и правят своя избор за бъдеща снаха, поради което на места П. е известен като *Сгляда на момите.*
В християнската митология св. Петка се почита като покровителка на женските домашни дейности: предене, тъкане, влачене на вълна, кроене, шиене. Някои представи я определят като светица с андрогинна природа. На места българите почитат св. Петко, когото осмислят като звяр (вълк). В Зап. България вярват, че св. Петка се появява пред неспазващите ЗАБРАНАТА за работа жени във вид на змия. На П. както и през следващите дванадесет дни (до Димитровден) традицията забранява на жените да работят с ВЪЛНА. Наред с това те не бива да кроят и шият дрехи за мъжете, защото според поверието стадата и овчарите ще бъдат нападнати от вълци. В този смисъл П. поставя началото на поредицата от ВЪЛЧИ ПРАЗНИЦИ. Спорадично светицата сее почита и против МИШКИ. Нейният народен култ е силно повлиян от представите за ПЕТЪКА като един от най-лошите седмични дни. П. поставя началото и на есенните женски жертвоприношения на черни кокошки, известни като КОКОША ЧЕРКВА. В земите на Тракия петъкът след Великден е летният П., наричан още Лятна св. Петка, Пресвета Петка,

Петка Балъклия. На този ден се устройват жертвоприношения, съпроводени с богати трапези, песни и хора.
Попов, Р. Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. *Рачко Попов*

ПЕТЛÒВДЕН, Петелàровден, Ефтѝм, Ихтимà (20 ян.) – регионален празник, честван в източнобългарската етническа територия от Добруджа до Одринско и Лозенградско включително. Свързан е с ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ НА ПЕТЕЛ, което се прави от жени, майки на мъжки деца. Осмисля се като обичай и празник за здраве и плодовитост на момчетата. Жертвената птица (в отделни селища черна на цвят) се коли от майката или от момче, не достигнало полова зрялост (*петелар*) на прага на пътната врата, като се гледа кръвта да изпръска наоколо. Пак с кръв се прави кръстен знак по лицето на петеларя и на другите момчета, по вратите. Петльовата глава с околовратните пера оставят при пътната врата. От цяло сварения петел, заедно с кравайчета (или парчета пита) и тиганици майката раздава на съседи. Сред някои групи население обичаят включва и обща трапеза в дома на БАБАТА, помагала при раждането на майката. Тук всички жени, както и бабата, са в булчинско облекло (или поне части от него), закичени с *колуни* – пера от опашката на петела. Жените окичват бабата с къдели ВЪЛНА, нанизи от пуканки и червени чушки, цветя. Тя кади трапезата и благославя да се раждат деца. Празничната трапеза е съпроводена с буйно веселие. Гостуването у бабата е аналогично на съответния момент от БАБИНДЕН.
П. (и обичаят, извършван на него) е мъжки празник за стимулиране плодовитостта на момчетата. Това показва съставът на участниците; петелът като символ на потенция; сватбеното облекло на жените; действията около жертвоприношението. В някои селищни варианти обредната птица е ярка, т.е. застъпва се женското начало и действието е адресирано към момиченцата. Обичаят на П. се приема за древнославянски по произход.
Николова, М. Обичаят Петловден. – ИНМ, Варна, кн.9/24/, 1973, 153–180; *Генчев, Ст.* Българският Петловден и руската Троециплятница. – БЕ, кн.2, 1979, 21–36; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Добруджа. С., 1974, с.316. *Маргарита Василева*

ПЕТРÒВДЕН (29 юни) – празник, който в източноправославния календар е посветен на светите апостоли Петър и Павел. Народната вяра тачи в този ден *св. Петър*, един от петимата братя юнаци, комуто при подялбата на НЕБЕТО И ЗЕМЯТА се паднали райските ключове. На отделни места П. се мисли като преход към нов годишен сезон. В Пловдивско се вярва, че на П. „се задава студът". Празникът съвпада с усилената жътва, но няма забрана за работа. Смята се, че „сам свети Петър видял как хората жънат и грабнал сърпа да им помага". Обикновено се жъне до обяд. В някои райони по време на жътвата се извършва обредното събличане и прощаване на младата БУЛКА ОТ КУМОВЕТЕ. На П. завършват двуседмичните *Петрови пости.* Отговява се с петровско пиле. На места то е курбан и от него се раздава. В жертва се принасят и червени ябълки *петровки*, особено от жени, които имат починали деца. В случая практиката се основава на семантич-

ната връзка на ЯБЪЛКАТА със света на мъртвите, или се залага на ябълката като символ на плодородието. На П. се колят ОБРЕЧЕНИ КУРБАНИ за здраве, устройват се селски сборове и храмови празници. При суша на П. правят *молебени за дъжд*; черкуването за дъжд често се съчетава с общоселски курбан.

🕮 *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.130; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986, с.275. ✎ *Маргарита Василева*

ПЀТЪК – петият ден от седмицата е посветен на християнската св. Параскева или св. Петка, почитана като покровителка на жените и техните домашни дейности. Повсеместно е народното убеждение, че това е един от тежките, лошите дни. Той е нечетен и затова носи характеристиката на *женски* ден. Всеки П. е постен ден. В неговото навечерие се спазва задължително сексуално табу. В П. жените не работят с ВЪЛНА – не влачат, предат, тъкат. Не перат и не се мият, за да не разсърдят св. Петка. В противен случай в Западните покрайнини вярват, че светицата ще се появи вкъщи като змия. Общовалидно е поверието, че родените в П. хора са нещастни и болнави. Вярва се още, че през годината има дванадесет лоши П., през които се забранява всякаква работа, консумация на месо и полово общуване. Това са *черните* петъци срещу Димитровден, Коледа, Сурова, Водици, Трифон Зарезан, Тодоровден, Средопостница, Великден, Русаля, Петровден, Голяма Богородица и Кръстовден. С най-голям страх се говори за П. от Тодоровата, Русалската и Средпостната недели, които се осмислят от народа като три „зли сестри". Традицията забранява венчавките в П., тъй като на този ден бил разпнат Христос. В П. мъжете не се бръснат и жените не мият косите си, за да не овдовеят.

🕮 *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. ✎ *Рачко Попов*

ПЕШКИР = Престилка

ПИРОСТЍЯ, са̀джак – трикрака желязна скара, върху която се поставят съдовете за готвене на огнището. С П. са свързани редица вярвания. Ако огънят пуска много искри около П., това се смята знак за голям добив във всичко. П. не трябва да се държи в огъня без работа, за да се предотврати евентуално премеждие. Вярва се, че такава П. препречва пътя на мъртвите и ги подпалва, когато искат да излизат от АДА. Вярването, че обърната с краката нагоре П. може да спре ГРАДУШКАТА, е породило съответната практика. В народните представи П. приема апотропейната сила на ЖЕЛЯЗОТО, от което е изработена, както и качеството на огъня, в който е стояла. Смята се, че П. има женска семантика, затова през нея се прекарва семето за посев.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, Т.1, С., 1981, с.188. ✎ *Маргарита Василева*

ПИСА = Ад

ПИСЯЦИ = Кукери, Болести, Куче

ПИТА = Обреден хляб

ПЛИТКА НИВНА ⌕ Жито

ПЛУТОН ⌕ Тракийски конник

ПЛЪТЕНИК, пълтняк, самсамо̀лец, око̀стник, джангало̀з (Зап. България) – название на ВАМПИРА, в случаите, когато той придобие човешки образ. Вярва се, че след 40. ден от смъртта, ако превъплътената ДУША на покойника не бъде унищожена, тя придобива плът и кръв – „уплътява се", „укоства се". Според поверието П. се разпознава по това, че има само кожа и плът, че му липсват кости и нокти, че няма хрущялна преграда между ноздрите си. След три години той става красив мъж. Любими занаяти са му търговията, месарството и бръснарството, но ако случайно се пореже – умира и се превръща в пихтия от кръв. Жени се за обикновени селянки и му се раждат деца, които са надарени с магическата способност да разпознават и убиват вампири. Те се наричат ВАМПИРДЖИИ, ГЛОГОВЕ, СВЯТОЧЕРИ.

🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ПОБЍТИ КА̀МЪНИ (дяволски камъни) – няколко десетки групи необработени камъни, побити в земята в съответното симетрично разположение и с религиозно-култово предназначение. Намират се и до сега в околността на първата столица Плиска. Те са прабългарски и в науката се приема за установено, че са надгробни паметници. Групите П.к. са разположени обикновено в посока изток-запад, което има сакрално значение. Самите групи се състоят от различен брой камъни, в което също може да се съзре магическа цифрова символика. Паралели на П.к. се откриват в Средна Азия, откъдето е прародината на прабългарите. Има различни схващания за конкретния смисъл на П.к. като надгробни паметници. Според едни изследователи те са израз на убитите в сражение от знатен прабългарин неприятели. Според други самите камъни са своеобразни надгробни паметници на прабългари. Според трети те представляват символично най-близките люде на мъртвия прабългарин, с които той ще може да пребивава в задгробния живот. Независимо от това какво е конкретното им значение, несъмнено е, че П.к. са религиозно-култови, и то погребални паметници. Това съвпада както със силно изразения култ към мъртвите и прадедите у тюрките и прабългарите, така и с тяхното подчертано почитане на камъка – този вечен според тях материал. Така в орхоно-енисейските надписи на тюрките пише: „Всичко, което имах да кажа, изрязах на вечния камък"; „Аз съм вечен камък"; „Този камък съм аз". Неслучайно върху камък са и многобройните прабългарски каменни надписи. Камък са поставяли тюрките и върху гробовете на своите войни. Такива са и КАМЕННИТЕ БАБИ, вече скулптури, но все от камък. Има свидетелство и за свещен, магичен или лечебен камък у прабългарите: „Вие разправяте, че преди да приемете християнството, у вас бил открит камък, от който, ако някой вземе нещо за болест, случва се да добие цяр за тялото си, а някога да остане без полза..."(62. отговор на папа Николай I по допитванията на българите). Какъв е бил точно този камък за нас е неизвестно, но несъмнено той е бил свещен, както са били свещени и П.к.

🕮 *Бешевлиев, В.* Първобългарите. Бит и култура. С., 1981. ✎ *Анани Стойнев*

ПОБРА̀ТИМСТВО – традиционен институт, чрез който се цели официално установяване на родствени от-

ношения без наличие на кръвна връзка П. между мъже и жени, известно още като „хващане на *арътлици*" се осъществява по обреден начин. Календарно то е отнесено към Ивановден (по-рядко към зимния Атанасовден), тъй като св. Иван се почита като покровител на кумството и П. Ергени или мъже, които другаруват и искат да се уважават като братя за цял живот, отиват на Ивановден в черквата. Свещеникът ги опасва с пояс и ги благославя. Най-често П. се осъществява посредством размяната на китки от бръшлян и чимшир, вързани с червен вълнен конец, като към него са прикрепени стари златни монети. В Родопската област ергените се събират най-напред в дома на най-възрастния от тях. Неговата майка ги посреща и ги закичва с китките като благославя: „От тук нататък чимшир-побратими станете! Не се карайте и се уважавайте като братя!" После ги гощава и дарява с дрехи. Процедурата се извършва и в домовете на останалите момци. В Тракия ритуалното П. е по-разгърнато. На Ивановден мъжете, които ще се побратимяват (и техните съпруги, ако са женени) се събират в дома на някой от тях. Всеки носи богато украсена празнична погача, китка от здравец и чимшир със златна монета и червен конец, бъклица червено вино. Мъжете събуват десния си крак и го поставят над палешник с горещи въглени. Стопанинът ги пита: „Огънят ли пари или свети Иван?". Мъжете отвръщат последователно: „Огънят пари, не пари, свети Иван по пари!" Диалогът се изрича три пъти, след което мъжете си разменят погачите и китките и отпиват от бъкличите с вино. После се надхващат с две ръце на една права пръчка. Този, чийто ръце останат в горния ѝ край, е длъжен да покани побратимите си на гости първи. Съпругите на мъжете също се смятат от този момент нататък за *посестрими*. Всяка година на Ивановден и други големи годишни празници си ходят на гости и се даряват с ризи, чорапи и кърпи. Бракът между техните деца е изключен. Според традиционното обичайно право за побратими се считат и децата, които са кърмени от една и съща жена („братя по мляко"), както и онези, които са потопени от свещеника в една и съща вода по време на църковното кръщение.

В много случаи П. се налага и при някои крайни ситуации – например при лечение на тежки болести или при смърт. Когато болен човек се отвежда от някого да преспи на поляна с росен срещу Спасовден или край някой параклис или лековит извор в навечерието на празника на светеца-патрон на оброчното място, между двамата се установява връзка на П. Жената или баячката, която прави поливки на болния на кръстопът или в „чужд синор", също става негова посестрима. При смърт на едно от децата близначета или едномесечета съществува практика в гроба на мъртвото да се пусне живото дете. Този, който го извади от гроба, става негов побратим или посестрима. Ако рожбите на една майка умират след раждането, последното родено дете се оставя на улицата и който мине първи покрай него, му става П. (посестрима). Родителите го даряват с дрехи всяка година на Ивановден. На Гергьовден му носят парче от гергьовското агне, а на Великден – червени яйца и козунаци. В българския песенен фолклор е популярен мотивът за П. между юнаци и самодиви (змеици). Такъв е случаят с Крали Марко и неговите посестрими Гюрга, Вида и Магда самодива. В прозаичното творчество често се разказва за П. между вампир и ерген.

🕮 *Андреев, М.* Обичайно право. – В: Етнография на България. Т.1, С., 1980; *Бобчев, С.* Сборник на българските юридически обичаи. Т.1, Пловдив, 1896; *Нечов, Н.* За побратимството. – П Сп кн.49–50, 1895.
✎ *Рачко Попов*

ПОВРАТКИ ⌕ Сватба, Булка

ПОВТАРАК = Повторено

ПОВТО̀РЕНО, повтара̀к – дете, засукало повторно след отбиването му. Вярва се, че когато порасне, П. ще има лоши очи и ще може да урочасва както хора, така и добитък. Срещата с П. се смята за лоша – тя предвещава неуспех в работата на срещнатия. Народните схващания за П. обясняват изключването му от обредите. – П. не се приема за *полезник*, не може да бъде сватовник, или сватовница на сватба и пр.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.236. ✎ *Маргарита Василева*

ПОГАНЕЦ = Мишка, Дявол ⌕ Караконджол

ПОГАНИ ДНИ = Мръсни дни

ПОГАНОТО = Мръсни дни

ПОГАНЦИ = Миши празници, Мръсни дни

ПОГАНЧЕ ⌕ Караконджол, Исполини

ПОГАНШЛЯК = Миши празници

ПОГАЧА = Обреден хляб

ПОГРЕБЀНИЕ – традиционните обреди и обичаи при полагане на мъртвеца в земята имат за цел осигуряването на безпрепятствено приобщаване на душата му към отвъдния свят на прадедите. Те трябва да предотвратят и всякаква евентуална възможност за връщането ѝ обратно вкъщи сред семейството. Мъртвецът се изнася винаги с краката напред от дома. Това е първият етап от отделянето му от домашните и живите в пространствен план. Покойникът се носи с носило на ръце, с кола, а в Западна България с шейна. По пътя до гробището се правят три задължителни почивки, които понякога са пространствено ориентирани – почивките са на моста, осмисляни като сакрална граница между своето и чуждото пространство (мост, кръстопът, река). Когато жените ходят на гробището, те винаги преливат тези места с вода и вино, прекадяват ги с тамян и оставят там цветя и запалени свещи. Преди П. ръцете и краката на мъртвеца се развързват и черните връзки се поставят до него в ковчега. Развързват се поясите на мъжете и забрадките на жените, за да могат душите им да се движат свободно на оня свят. При спускането на ковчега в гроба ритуалното оплакване бележи кулминационен стадий. След хвърлянето на първата шепа пръст то приключва окончателно. На излизане от гробището всеки измива ръцете си с вода, хвърля камък или горещ въглен през рамо и не бива да се обръща назад.

В южните планински райони на Странджа, Родопите и Пирин след нечетен брой години – 5, 7 или 9, се извършва повторно ритуално погребение. Календарно то е отнесено към периода на Великденските пости – на Лазаровден или в някоя друга събота преди Великден.

Близките разравят гроба и събират костите на мъртвеца. Измиват ги с вино и зехтин, увиват ги в нова кърпа и ги отнасят на преноощуват една нощ в черквата. Понякога костите на жените се увиват в забрадка, а на мъжете се поставят в калпак. На следващия ден след тържествената църковна служба те се заравят отново в гроба или в специални костници, намиращи се в близост до черковната сграда. Второто П. протича с ново опело и поменална трапеза. В памет на мъртвия се изнасят всички ПОМЕНИ до 40. ден. След този период чествуванията в негова памет приключват окончателно.

П. на млади неженени хора става по специфичен начин и се нарича погребение-сватба. Починалата девойка се облича в булчински дрехи и на главата ѝ се поставя булчински венец. На умрял ерген се слагат сватбени китки. Край покойника момци и девойки приготвят СВАТБЕНО ЗНАМЕ, което се носи от тях начело на погребалното шествие. То се оставя на гроба или се прикрепва към клоните на близко дърво. Към особените П. принадлежи и АНАТЕМАТА – натрупването на грамада от камъни, изпълняваща функциите на гроб на прокълнат човек или НЕЧИСТ мъртвец. Традиционните погребални норми не се спазват при П. на ЕВРЕЙЧЕТА (некръстени деца), самоубийци (вж. УДАВНИК) и починали родилки до 40. ден след раждането (те не се носят в черквата, защото се смятат за нечисти; тях не ги целуват за прощаване).

🕮 *Вакарелски, Хр.* Български погребални обичаи. С., 1990; *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Лозанова, Г.* Обичаят „Второ погребение" у българите. Съдържание и функции. – БЕ кн.3, 1991. ✎ *Рачко Попов*

ПОДКУМНИК ⌕ Кум

ПО̀ДНИЦА, чѝрепня, црѐпна, црепня̀ – съд от глина, в който се пече хляб. П. е плитка, с кръгло плоско дъно. Може да има куполовиден глинен или метален похлупак с дръжка отгоре – ВРЪШНИК. При печенето се зарива в жарта на ОГНИЩЕТО. Освен важно битово предназначение П. заема особено място и в народните представи. Смята се, че с П. или парче от нея халата може да убие ЗМЕЯ, който пази посевите в землището от опустошителна ГРАДУШКА. Затова П., дори и счупена, не се оставя в двора на открито, а особено когато гърми. Свръхестествените възможности на П. се обуславят от предназначението в нея да се пече ХЛЯБ, а представата за хляба като свещен се свързва и с П. Непосредственият ѝ досег с ОГЪНЯ и ОГНИЩЕТО допълнително подсилват свръхестествените качества, които се приписват на П. Отношението към нея се проявява и в специалния обичай за приготвянето ѝ (вж. ЕРЕМИЯ), при който на митологично-обредно равнище плодоносещата функция на ЗМИЯТА се пренася върху П.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.192; *Николова, В.* Обичаят за правене на подници у българите. – БЕ, кн.2, 1986, 35–44. ✎ *Маргарита Василева*

ПОКЛОН ⌕ Великден

ПОКРО̀В, мъртовска риза, рѝзче, сава̀н, са̀вено платно (Добруджа, Пиринския край), **са̀довище** (Разградско), **нево̀лка** (Странджа) – задължителен елемент в облеклото на МЪРТВЕЦА. П. е от домашно тъкано ленено или памучно платно. В средата се прави дупка, през която се промушва главата на покойника. Встрани платното не се зашива. Облича се на голо или върху дрехите. Платното не се реже с ножица. По традиция разрязването става с помощта на пламък или посредством удряне с два камъка. Според поверието мъртвите се явяват пред Божия съд облечени само с този П. Понякога се вярва, че с помощта на П. душите им прелитат в отвъдния свят.

🕮 *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани със смърт и погребение. – В: Капанци. С., 1985; *Дражева, Р.* Обичаи при смърт и погребение. – В:Пирински край. С., 1980. ✎ *Рачко Попов*

ПОКРЪСТ = Оброк

ПО̀КРЪСТИ, Скръсти, Кръстоно̀ше, Черку̀ване, Молѐбия – обичай за дъжд, изпълняван в ареала на Македонската област, Югозападна България, Софийско, Старозагорско, Пловдивско. Календарно е прикрепен към свободно избран празник в периода на засушаванията от ВЕЛИКДЕН до ПЕТКОВДЕН – ГЕРГЬОВДЕН, РАНОПОЛИЯ, Руса сряда, СПАСОВДЕН, Света Троица, *Летни св. Никола*. Момци с църковните икони и хоругви и моми (някъде само моми) правят ритуално шествие из цялото селско землище, водени от свещеника с КРЪСТА. При извори и ОБРОЧИЩА той прави водосвет; ръси нивата със *светена вода*. През цялото време момите пеят песен-молба към Бога за дъжд, която повтаря основни моменти от композицията на пеперударските песни. В някои села в деня на П. се прави и ПЕПЕРУДА, а момите пеперударки се включват в шествието на П., пеят играят, пръскат себе си и свещеника с ВОДА. След П. се прави общоселски КУРБАН за дъжд. Подобно съчетаване на селската общинна служба с *черкуване за дъжд* някъде се прави два пъти годишно. Участието на свещеника и църковни предмети в обичая представят П. като проява на битово християнство или „православно езичество". Езическите символи на Пеперуда се преплитат с християнски канонични елементи, за да се подсили магическото действие и се постигне желания резултат.

🕮 *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.1, С., 1971, 168–171; *Стаменова, Ж.* Родови празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.153; – Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986, с.280. ✎ *Маргарита Василева*

ПОЛАЗЕВДЕН = Св, Ана зимна

ПОЛАЗНИК ⌕ Полязване

ПОЛЕ-РАНИ = Ранополия

ПОЛЕЗНИК ⌕ Полязване

ПОЛЍВКИ – една от най-разпространените обредни практики за лечение на БОЛЕСТИ и за разваляне на МАГИИ. Обикновено водата за П. се налива МЪЛЧЕШКОМ от БАЯЧКАТА привечер или рано сутрин преди изгрев слънце. Изисква се тя да е налята от девет места или от воденица левичарка (чието колело се върти на ляво). В нея се поставят БИЛКИТЕ в съответствие с болестта, която ще се лекува: клинавиче за болни от *клини* (безплодие, подутини в областта на слабините, нарушен менструален цикъл); тинтява, перуника, комунига и вратика за „змейчеви" (любени от ЗМЕЙ) моми и невести; самодивски тръни и треви за хора, които са стъпили на самодивската трапеза или на

самодивското колело (хорище); пелин и росен за „русалската болест“ (ограма, урама – парализа); омайниче или дилянка за направата на магия за обич и раздяла. П. се правят най-често срещу СРЯДА И СЪБОТА на потайно място – под мост или под плодовито дърво, на КРЪСТОПЪТ, край чешма, извор или КЛАДЕНЕЦ. Болният се съблича съвсем гол и се облива с отварата. П. на любените от змей моми се предприемат в курника или на двора, като болната стъпва върху сено, тъй като в него също има изсъхнали лекови билки. П. на „завързан“ (импотентен) младоженец се извършват върху ВЕРИГАТА ОТ ОГНИЩЕТО или върху РАЛОТО. П. на болни деца се правят от техните майки най-често под ябълково дърво. Недевствената БУЛКА се полива със студена вода или се къпе насила в реката. Вярва се, че водата от П. е опасна и ако човек стъпи върху нея, заболява (поема болестта на изкъпания). Затова водата от П. се излива край плета и на места, където трудно стъпва човешки крак. Водата от къпането на МЪРТВЕЦ също се излива върху оградата или върху трендафил, защото ако човек стъпи върху нея, ще умре скоро.

Големанов, Г. Материали по народна медицина. – СбНУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ПОЛЯ̀ЗВАНЕ – посещението на първия дошъл в дома човек на определен от традицията празник, което е свързано с обредни действия. Обредът П. се основава на инициалната МАГИЯ, магията на първия ден. Затова е свързано с празниците ИГНАЖДЕН (най-често), ГЕРГЬОВДЕН, ДИМИТРОВДЕН, ВАРВАРА, СВ. АНА, смятани като преходни, начални дни в народния календар. Първият дошъл в дома се нарича *полезник, сполязник* (в Източна България), *споходняк, поожняк* (в Северозападна България) или *полазник* (Югозападна България). Вярва се, че ако той е с добър *полез*, т.е. добър, имотен и късметлия човек, това предвещава добра, здрава и плодородна година за семейството. Полезникът внася трески или слама вкъщи, слага ги край ОГНИЩЕТО или зад ВРАТАТА и сяда върху тях „да мъти“. Стопанката ги посипва с пшеница, пуканки, боб, орехи, сушени плодове, за да предизвика по магически път плодородието. Същият смисъл има и практиката в Западна България полезникът да „сее“ с решето около огнището житни зърна, орехи, боб, наричайки: „Да се роди гдето рало ходи и дето не ходи!“ Другаде полезникът разравя огъня с пръчка от плодно дърво и нарича: „Колко искрици, толкова пиленца, шиленца, яренца, теленца, ждребенца, дечица!“ За полезника се слага трапеза; даряват го с риза, пешкир, чорапи или къделя ВЪЛНА. Ако *полезникът* на гостенина е добър, на следващата година може да го поканят. Всяка задруга в Западна България е имала свой полезник, предварително поканван на *споход* с бъклица вино. Ролята на полезник има и онзи член от семейството, който пръв сутринта излезе и внесе вкъщи трески или слама. Той повтаря същите действия. За особено добър се смята полезът на животни (например на свиня, защото тя рие с муцуната си напред). В района на Родопите и Петричко П. се свързва с празника ВАРВАРА; в Кюстендилска Каменица и покрайнината Граово – със СВ. АНА.

По *полазица* гадаят за пола на децата и приплода от добитъка през годината.

Според народното схващане качествата на полезника и извършваните при влизането му в дома действия в точно определен ден от годината могат по пътя на магическото уподобяване да окажат влияние върху здравето, плодородието и живота на семейството.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В:Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 381–384; *Захариев, Й.* Пиянец. – СбНУ, кн.45, 1949, с.187; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; 97–98. ✎ *Маргарита Василева*

ПОЛЯЗИНДЕН = ИГНАЖДЕН

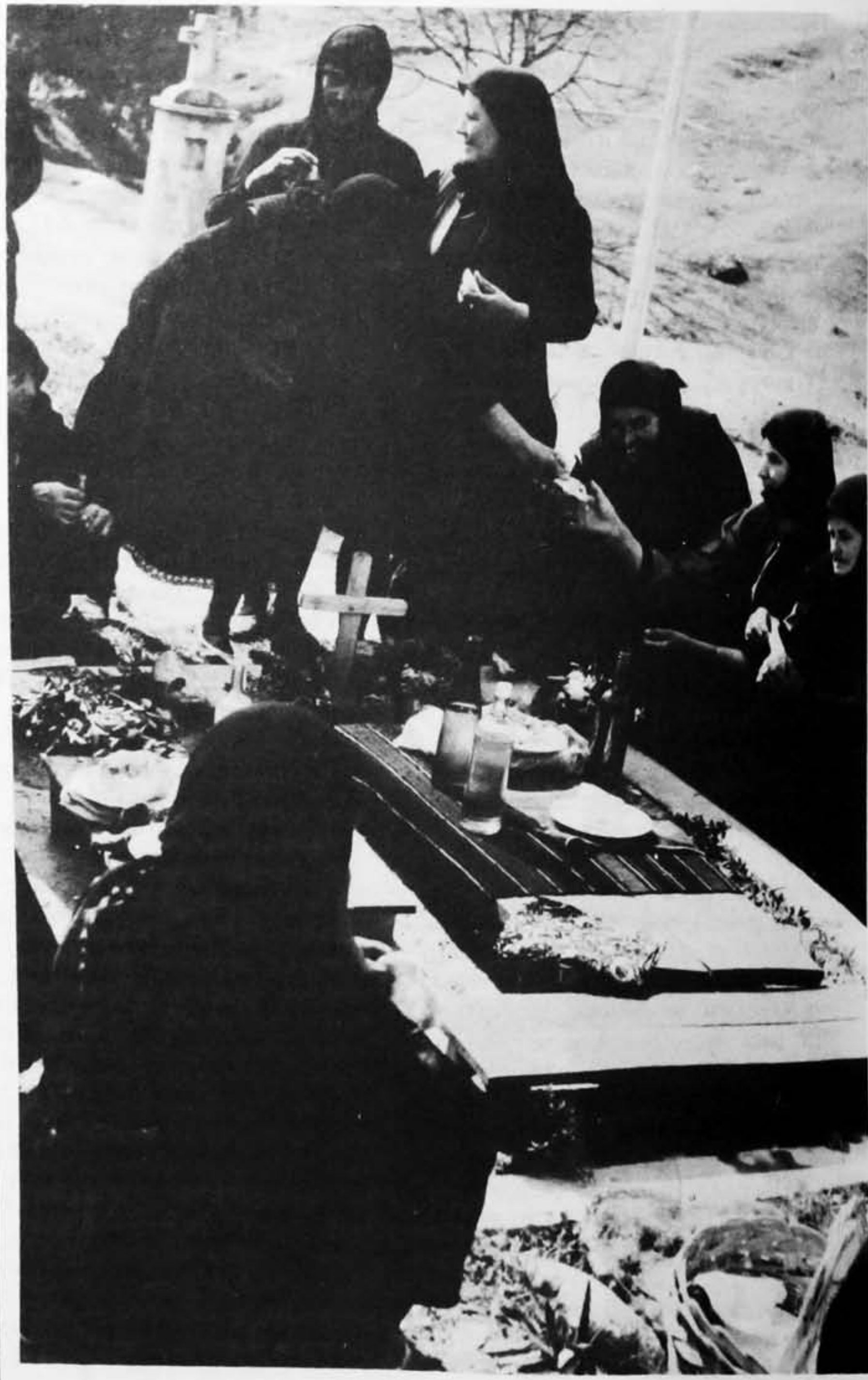
ПОЛЯЗОВДЕН = ИГНАЖДЕН

ПОМАНА = ПОМЕН

ПОМА̀НА – особен вид ПОМЕН, който се извършва от възрастни хора приживе. Разпространен е в отделни селища на Северозападна България. Стари мъже и жени, които нямат деца и близки родственици, си устройват П. в близост до ВОДА (река, извор). Нареждат поминална ТРАПЕЗА, канят гости и даряват някого с пълен кат дрехи, както се прави на помена на 40. ден след СМЪРТТА. Така те са спокойни, че след като умрат, „на ОНЯ СВЯТ ще им се види всичко“, че ДУШАТА им ще намери вечен покой. Някои изследователи предполагат, че в обичая П. са съхранени реликти от някогашното „изпращане на старците“ в отвъдния свят, осъществявано по насилствен начин.

Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи. С., 1990; *Петров, П.* Към проучването на обичая „помана“ в Северозападна България. – ИЕИМ кн.5, 1962. ✎ *Рачко Попов*

ПО̀МЕН, по̀нос, изно̀с, изно̀сване, стру̀ване, струви̂ло – задължително посещение на ГРОБА, извършвано през установени периоди от време и съпроводено от различни ритуални действия. Най-голям брой П. за мъртвите се правят до изтичането на една пълна година от тяхната смърт, известна като *връхнина* или *склопване*. Те са разположени във времето в съответствие с устойчив цифров код: П. са на 3., 9., 20. и 40. ден след смъртта (*третини, деветини, двайсетини, четирисе*). След това те са отнесени към 3., 6. и 9. месец. След изтичането на годината П. се правят отново само на нечетен брой години – 3, 5, 7 или 9. При всеки П. се отива на гроба рано сутринта – „поутрине“, „на разбуд“. Гробът се полива с ВОДА и ВИНО. Палят се свещи. Близките раздават варено жито (коливо) и хляб. Понякога броят на хлебчетата (просфорки) отговаря на броя на дните, изминали след смъртта. На третините или деветините жените извършват обредното ОПАЛВАНЕ на гроба; тогава забиват вретена, стръкове ЧЕСЪН или заравят сварени ЯЙЦА, за да предотвратят превъплъщението на мъртвия. Най-тържествени са П. на 40. ден и на едната година, когато в чест на покойника се коли задължително КУРБАН. Според местната традиция той се изяжда на гробището или в дома на мъртвия. На 40. ден става и първото равняване на ГРОБА. Тогава се раздават дрехите и пособията на мъртвеца. Според поверието на този ден неговата ДУША напуска окончателно земята и се преселва в отвъдния свят. В Северозападна България е регистриран обичаят ПОМАНА, при който възрас-

Помен

тни хора приживе си организират богата поминална трапеза с много гости, „която да им се види на оня свят".

Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи. С., 1990; *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди при смърт и погребение. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Петров, П.* Към проучването на обичая помана в Северозападна България. – ИЕИМ кн.5, 1962. *Рачко Попов*

ПОНЕДЕЛНИК – като начало на новата седмица и във връзка инициалната МАГИЯ (магията на „първия ден" – „нов ден, нов късмет") е добър и щастлив ден. Винаги в П. се започват оран, сеитба, жетва и вършитба. В П. се започва строеж на нова къща, сграда или кладенец. В П. се влиза в нов дом и се запалва първият огън в огнището. Вярва се, че роденото в П. дете е късметлия. То става учител или свещеник. Лош е само *чисти* или ПЕСИ ПОНЕДЕЛНИК от ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ, който се тачи против болестта БЯС. В Източните Родопи той се нарича „похлупен", защото според поверието на този ден се „затварят душите на мъртвите".

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ПОНОС = ПОМЕН

ПОНУДА ⌕ ВРАТА

ПООЖНЯК ⌕ ПОЛЯЗВАНЕ

ПОПАДИЙКА = НЕВЕСТУЛКА

ПОПОВА БУЛЧИЦА = НЕВЕСТУЛКА

ПОПОВА КОЛЕДА ⌕ ЙОРДАНОВДЕН

ПОПОВА СЛАМА = КУМОВА СЛАМА

ПОСЕСТРИМИ ⌕ ПОБРАТИМСТВО

ПОСОБЦИ = ЕДНОМЕСЕЦИ

ПОСТ, пòсти, пустѝ, пỳстове – въздържане от употреба на месо, месни и млечни продукти, яйца, риба в определени дни и периоди от време на годишния календарен цикъл. В българската празнично-обредна система П. са ориентирани според християнския календар: *Коледен* П. – 6 седмици, *Великденски* П. – 7 седмици. *Петровденски* и *Богородичен* П. – по 2 седмици; пости се също всяка СРЯДА и ПЕТЪК. Прекъсването на П. се оценява с негативен знак – то води до евентуални злини за индивида и социалната общност. Спазването на П. се придружава и от забрани за буйна веселба и хора, за плътски страсти и наслади. В българската народна среда П. се обосновава и изпълнява въз основа на своеобразен синкретизъм от дохристиянски представи и вярвания и християнски предписания и норми. Това намира израз в компромисното нарушаване на забраните за храна (на Средопостница, БЛАГОВЕЩЕНИЕ, ВРЪБНИЦА и др.), на забраните за игри и хора (КУКЕРИ, ЛАЗАРУВАНЕ И КУМИЧЕНЕ); в регламентирането пола и възрастта (моми, годеници, стари жени) на спазващите тридневния пълен пост (ТРИМЕРЕНЕ) след Сирната неделя; в голямото разнообразие от обичаи и обредно-магически действия, в чиято рамка става началото и краят (*отговяването*) на големите годишни П. (бъднивечерската и коледната, сирнишката и великденската обредност).

Изследователите приемат, че П. се корени в архаичните временни, сезонни ограничения откъм някои видове храни, свързано с икономически фактор – необходимост от регулиране потреблението на изтощени-

те хранителни запаси или с натрупването на храни за предстоящи ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ. От митологична гледна точка трябва да се подчертае календарната прикрепеност на най-продължителните П. към моментите на преход в природния цикъл (около зимния слънцеповрат и пролетното равноденствие), което подсказва ролята на П. като един от механизмите за преодоляване на хаоса и възстановяване на поредното ново начало, нов порядък в природата и обществото.

📖 *Листова, Н.М.* Пища и обрядах и обычаях. – В: Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Исторические корни, М.1983, 170–171. ✎ *Маргарита Василева*

ПОТАЙНО ВРЕМЕ = Нощ

ПОТО̀П – свършекът на света от митологична гледна точка. Представлява състояние на първоначален вселенски хаос, на липса на всякакъв порядък в природната и социалната среда. След П. следва отново актът на първотворението, на зараждането на Космоса с присъщата му строго определена структура. В средновековната апокрифна и богомилска книжнина П. е обрисуван особено експресивно и пресъздава картината на опустошително природно бедствие: СЛЪНЦЕТО и НЕБЕТО стават кърваво червени, ЗЕМЯТА се тресе и пъкълът в нейната сърцевина се отваря, за да пусне оттам душите на грешниците. ЛУНАТА губи светлината си, звездите падат върху земната твърд и четирима ангели пускат ветровете от четирите посоки на света. Морето и океанът се люлеят и заливат с водите си сушата. Настъпва непрогледен мрак. Светът на хората, създаден от САТАНАТА, е разрушен. АНТИХРИСТЪТ властва навсякъде. Часът на страшния съд е настъпил. Според народните представи П. настъпва, когато небесната ДЪГА изчезне. Земята се люлее и залива от КРЪВ и ВОДА. Небето се отваря и оттам се изсипва ОГЪН и жупел. Небесният владетел *св. Илия* влиза в битка с ДЯВОЛА. Земната твърд потъва в световния океан. Според различните версии дядо Ной или Адам и Ева единствени успяват да се спасят с помощта на сал. На него те съумяват да качат по едно женско и едно мъжко животно от всички видове. Изпращат гълъба да търси суша. След 40 дни (такава е продължителността на П.) птицата се връща с клонка в човката си. Това е знак, че тя е открила земя. Така се заражда началото на новия Космос и на живота в него. Според друга версия ГОСПОД спасява от П. само една кокошка и пиленцата ѝ. Той ги превръща в звезди (*Квачката* или ВЛАСЦИТЕ), от които се ражда новата вселена. Този народен разказ съхранява остатъци от мита за космическото ЯЙЦЕ, дало нов живот на Вселената.

📖 Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. ✎ *Рачко Попов*

ПОТУРИ = Гащи

ПОЧУДИ = Уроки

ПОЧУДИЩА = Уроки

ПО̀ЯС, о̀пас – елемент в основния състав на традиционния мъжки костюм. Освен битово-утилитарно предназначение да придържа дрехата, която покрива долната част на тялото, П. е белег за възраст и социално положение. По традиция момъкът запасва П. на 15–16 година или когато за пръв път ще участва в КОЛЕДУВАНЕ. Явно се прави връзка между половото съзряване и премипаването на момчето в друга възрастова група, което му дава право на брак. При обредното утвърждаване на този преход П. взема ролята на материален знак.

Като част от мъжкия костюм в народните представи П. се свързва с мъжкото начало и оплодителната способност. На П. се приписва плодоносеща функция. Това обяснява използването му във важни моменти от жизнения цикъл на човека. При посрещането на младоженците свекърът поема невестата от коня с П., който сваля от себе си (Трънско); на много места въвеждат невестата (или двамата младоженци) в дома с П. В традиционната СВАТБА много често БУЛКАТА е пребулена с мъжки П. Въпреки възможността и за други тълкувания (например като акт за приобщаване към мъжкия род), вероятно е осмислянето на П. във връзка с плодоносещата му функция. Затова и СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ се прави с червен П. и бял пешкир, а когато знамената са две – момковото е с червен П. Към П. – символ на мъжа, се прибавя и семантиката на червения цвят, който в случая носи също мъжки знак. Връзката на П. с детеродните органи поражда осмислянето му като символ на ВРАТА към новото начало. В това си значение се използва в редица моменти от сватбената обредност. П. като символ на плодородие се разкрива и в други обичайни практики. В КРЪГ, очертан с П., хранят кокошките с жито от *кадените вечери*. Това е магическо по тип действие, което включва символиката на П., на прекадените житни зърна и на кръга, известен с богатото си семантично съдържание.

Без да противоречат на изложеното осмисляне, някои данни убедително разкриват П. (мъжки и женски) и като белег за брачен съюз. Според обичайното право ако мъжът среже П. на жена си, тя трябва да го напусне; когато умре единият от съпрузите, другият трябва да му свали П., ако иска да се ожени повторно; изразът „разпасъл(а) си П.“ се употребява за мъж или жена с извънбрачни контакти.

📖 *Михайлова, Г.* Костюмът в българската обредност. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, с.61, 78–79; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984, 161–163, 187–192; *Манова, Цв.* Поясът в традиционното народно облекло от Пернишко. – Векове, кн.1, 1990, 58–61. ✎ *Маргарита Василева*

ПРАБЪЛГАРСКА РЕЛИГИЯ, религиозна система на прабългарите – липсата на достатъчно писмени сведения затруднява неимоверно много опита да се реконструира в нейната цялост религиозно-митологичната система на прабългарите. Освен прабългарските каменни надписи и някои други писмени извори за това могат да помогнат и отделни археологически находки – различни предмети, изображения, амулети. Тези отломки обаче са твърде малко, за да дадат възможност да се възстанови в цялост картината на П.Р. Затова обикновено изследователите се обръщат към сходни религии и ги използват за сравнение. Несъмнено е, че прабългарите са имали митове, религиозно-митологична система със своя космогония и космология, със свои представи за произхода на човека и за социалното устройство, установено от божествата. Доказателство за това е, освен отделните останки от тяхната религия, и общи-

ят ход на развитие на човешката култура. Но до нас не са стигнали такива разнообразни и многобройни автентични писмени паметници, като тези на траките от VI–VIII век или като запазените в „консервиран" вид сказания и легенди на други тюркски народи. Огромното разстояние по време между старотюркската епоха и сравнително късното записване на митове и легенди на различни тюркски народи, както и многото, често съвсем противоположни влияния върху религиозно-митологичните им представи в процеса на тяхното историческо развитие (у едни напр. от зороастризма и манихейството, у други – от ламаизма и мохамеданството) не дават винаги достатъчно основания за сигурни паралелни сравнения. Това се отнася дори за такъв родствен на прабългарите народ като днешните чуваши. Извън търсенето на космогонични и космологични представи и генеалогични легенди, от което при внимателно използване и на фолклорни и етнографски данни могат да се появят положителни резултати, има основание да се предполага почитането (но пак без достатъчно сигурни домашни емпирични факти) на различни божества у прабългарите. Всъщност единственото, чието съществуване е ясно потвърдено, е ТАНГРА. Но сравнението с религията на древните тюрки и типологичните сходства с народи, близки по социално-икономическо развитие до прабългарите, предполага наличието и на други божества. Отделен и сложен е въпросът дали по времето на създаването на каменните надписи тези божества са били още на почит, или вече са били извън официалния култ, а са продължавали да живеят в представите на ханските поданици – прабългарите. Наистина в каменните надписи се използва византийската акламация „от бога архонт", а не „от боговете". Но това само по себе си не е доказателство, че богът е само един, защото най-напред акламацията е стереотипна, а след това не на едно място в руническите надписи на тюрките се споменава само Тангра – небето, без това да означава, че те са почитали единствено Тангра, че са имали монотеистична религия. Затова може и трябва да се предполага съществуването и на други божества в религиозно-митологичната система на прабългарите. У тях бил развит шаманизмът, който предпоставя поне тричленно структуриране на света. А това от своя страна допуска наличието на божества и на подземния, и на средния (човешкия) свят. За шаманизъм и свързаните с него превъплъщения на ШАМАНА свидетелствува кремонският епископ Луидпранд. <MGH–SS, III, 29, 309 –ЛИБИ, II, с.323>. Вероятно прабългарите са обожествявали и ЗЕМЯТА, ОГЪНЯ, ВОДАТА. Като при другите тюркски народи, може да се предполага вяра в т.нар. *онгони* – добри и зли духове. Въпросът следователно е в това, не дали изобщо в П.Р. е имало различни богове, а дали това многобожие по времето на Първата българска държава и особено през първата половина на IX в., преди приемането на християнството, не е било вече на изживяване, като остатък от по-ранни вярвания и култове. Най-вероятно по това време религията на прабългарите е била в процес на монотеизация, без да е стигнала до класически монотеизъм. Това се е налагало, от една страна поради необхо-

димостта от идеологическо санкциониране на ханската власт, за установяване на едно държавно божество за поданиците на хана – прабългари и славяни. Такова узаконяване на пантеона поначало е характерно при образуването на държавни обединения. Върховната власт определя боговете и с това създава представата за официално единство на своите поданици. В подкрепа на това може да служи и фактът, че древните тюрки са почитали преди всичко небето – Тангра, и са го откроявали рязко от другите си божества, както личи от руническите им надписи. От друга страна, естественият процес на монотеизация е бил усилен при вековното общуване с Византия. Прабългарските ханове вероятно са се влияели от монотеизма на християнския бог, който дава властта на императора и определя един господар на небето и един на земята. И така, поставя се въпросът за определянето на вида религия на прабългарите. Едно от често даваните определения е че П.Р. е монотеизъм. Това е неадекватно по две причини. Първо, в религиозната и религиоведска терминология като монотеистични се схващат т. нар. световни религии – християнство, ислям, будизъм. Монотеизмът се приема за най-висш стадий в развитието на религиозното мислене. И, второ, освен традицията самото понятие монотеизъм, тук даже и в етимологичен аспект, има друго съдържание. Монотеизъм означава, че има един и само един бог, той не е просто върховен, той е единствен. Извън монотеизма има политеизъм, многобожие. Но тъй като това понятие обхваща най-различни пантеони, с различен статус на боговете в тях, то се доуточнява с понятия като енотеизъм (племенен теизъм) и супремотеизъм (върховен теизъм). Енотеизмът също е еднобожие, но на племенно равнище – всяко племе, общност има свой бог. Супремотеизмът се схваща като политеизъм, при който един бог е главен, а другите са подчинени – както напр. в Двуречието и Древен Египет с установяване надмощие на един град неговият бог става върховен, като при това се запазвали божествата на другите градове, но в подчинено положение. От такава гледна точка П.Р. може да се определи като вид супремотеизъм. Тангра е бог на много азиатски народи, той е върховният бог, но извън него всяка племенна общност, народ има и свои специфични божества, които са подчинени на върховния повелител. Съществуват сериозни податки и за взаимно влияние между прабългарите и иранската култура и религия (като не са изключени и други влияния в историческото развитие на П.Р.). Едни от тях са чисто етимологични, но етимологичните сведения за древните митологии носят също и социална, култура и религиозна информация. Други са археологически – напр. голямото сходство между сакралните скални изображения в иранската традиция и у прабългарите; (типичен пример е Мадарският конник). Това не отрича основното единство с тюрките – като се започне от езика и се свърши с божествените наименования, но показва, че цялостният културен и религиозен контекст е изтъкан от допълнителни, понякога множество контекстове, които именно могат да бъдат израз на отделянето, на индивидуализирането в сравнение с общото пралоно. При прабългарите това се из-

разява в около тривековното им общуване (преди идването на една част от тях на Дунава) в земите пред Кавказ – между Каспийско и Азовско море – с отделни прояви на тогавашната иранска култура. И допълнителният общ поток е вече налице – и в особения, кавказко-ирански градеж на сградите и крепостните стени, различен от византийския, и в именната система (да речем, Аспарух – име с най-вероятен ирански произход, а да не забравяме, че той не само е бил хан, но е и роден за хан, а символиката на царските имена не е случайна), и в скални изображения камо Мадарския конник, които, при всичките възможни тълкувания, имат несъмнен сакрален характер.

Върху съществуващия домашен емпиричен материал могат да се обособят следните равнища в религиозната система на прабългарите, които са подредени по степен на важност за общността, по обобщеност на функциите и значението, както и по степен на индивидуализираност.

I. Висше равнище – Тангра (равнище на божествата) с определени атрибути и функции, които имат всеобхватното значение за общността. Бъдещите проучвания биха доказали дали има други божества, подобно на Умай за древните тюрки (вече има такива подадки), или специфични за прабългарите.

II. Митологизирани герои – Авитохол и Ирник, полубожества-полухора, които имат функцията на културни герои. Те са сходни с героите от тюркския епос като посредници между боговете и хората.

III. Култ към мъртвите и прадедите. Той е широко застъпен у тюркските народи и е отразен в погребалните паметници (КАМЕННИ БАБИ, ПОБИТИ КАМЪНИ) и възпоминателните надписи у прабългарите.

IV. Почитане на свещени животни – като ВЪЛК, КУЧЕ, КОН, ОРЕЛ, ЕЛЕН. Това са тотемни животни, отглас на по-ранни представи и вярвания у прабългарите, а някои от тях са били атрибути на Тангра.

V. Одухотворяване на природни обекти, аналогично на Йер суб (свещената родина – земя-вода) у древните тюрки.

Израз на разкриването на съдържанието на П.р. е анализирането на съществуващия емпиричен материал чрез система от бинарни опозиции. 1) *абстрактни*: живот-смърт, здраве – болест, успех – неуспех; 2) *пространствени*: ляво – дясно, вътрешен – външен, център – периферия, небе – земя, земя – подземен свят; 3) *по цвят* бяло – черно, светлина – тъмнина; 4) *социални*: мъжко – женско, бог – човек, хан – народ, боили и багаини – народ, прадеди – потомци, главен – неглавен, свой – чужд, човешки свят – нечовешки свят, военни съоръжения; 5) *конкретни*: коса – без коса; дълга коса – къса коса. От предложената кратка реконструкция се вижда, че религиозната система на прабългарите е сходна с тази на древните тюрки, без това да означава, че П.р. не е изпитвала различни влияния от други културни и религиозни традиции, които са се отразявали най-вече на по-ниските равнища в системата.

📖 *Стеблева, И.* К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системой. – Тюркологический сборник 1971, М., 1972; *Бешевлиев, В.* Първобългарите. Бит и култура, С., 1981; *Стойнев, А.*, Светогледът на прабългарите, С., 1985; *Овчаров, Н.* Съществувала ли е богинята Умай в прабългарския пантеон? – Проблеми на българската история и култура, С., 1989. ✎ *Анани Стойнев*

ПРАБЪЛГАРСКИ КАЛЕНДАР – древните календари, дори най-точните от тях, какъвто е използваният от прабългарите средноазиатски (китайски) календар, имат религиозно-митологична основа. Това не означава, че те не са верни от съвременна гледна точка, както и последното не противоречи на сакрализиращата сила на митичното мислене, което ги е създало. Характерно за този тип календар 12-годишният цикъл, т.е. цикличното възприемане на времето, отчитането на движение в едно вечно повтарящо се постоянство. Наистина, това възприемане на времето остава като рамка, в която се измерва хронологията, но неговата моделираща същност влияе изключително силно върху схващането на по-важни събития от живота на общността. 12-годишният цикъл отговаря на видимото движение на Слънцето през дванадесетте съзвездия, които са били сакрализирани. Така китайският календар, сходен с тюркския и неговите средно и централноазиатски разновидности, има следният цикъл: 1. мишка (плъх); 2. вол (крава, бик); 3. тигър; 4. заек; 5. дракон; 6. змия; 7. кон; 8. овца; 9. маймуна; 10. петел (кокошка); 11. куче; 12. свиня (глиган). 12-годишните цикли се обединяват в цикли от 6- години чрез комбинации с петте основни елемента в китайската космогония и ранна философия: дърво, огън, земя, метал, вода. Тези 5 елемента съответстват на няколко петорки в схващането на света: 5 известни планети в древността – Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн; 5 музикални тона в музикалния лад (пентатоника); 5 световни посоки – изток, юг, среда, запад, север; 5 основни цвята – зелено, червено, жълто, бяло, черно; 5 животински органа за жертвоприношение и гадание по някои от тях – далак, бял дроб, сърце, черен дроб, бъбрек и т.н. Тези религиозно-митологични схващания са били присъщи и на хуни и тюрки. Чрез изследване главно върху <Именник на българските ханове> са установени елементи и на календара на прабългарите, който по структура и функции изцяло съответствува на изложения погоре: 1. самор (мишка); 2. шегор (вол); 3. верени (тигър, барс); 4. дванш (заек); 5...; 6. дилом (змия); 7...; 8. текучитем (овен); 9...; 10. тох (петел); 11. етх (куче); 12. докс (свиня). Както и следните месеци, подредени като „първи", „втори", „трети" и т.н.: 1. алем; 2.... 3. вечем; 4. тутом; 5. бехти; 6. алтом (алтем); 7.... ; 8.егтем; 9. твирем (твирим); 10.....; 11. ени алем; 12... Така календарът на прабългарите разкрива цикличното възприемане на времето, което има религиозно-митологична основа. Тази цикличност не изключва точността на хронологията, нито последователното и причинно излагане на събитията вътре в кръговото възприемане на времето. Но нейната употреба и митологичната ѝ основа, съотнесени с епохата, когато е бил използван календарът, неминуемо пораждат сакрално схващане на събитията – добри и лоши часове, дни, години, гадание за тяхното откриване и преодоляване и т.н.

📖 *Тодоров, Я.* Източноазиатският животински цикъл от гледище на

астрологическите вярвания (Към въпроса за Именника на първобългарските ханове). – ГСУ ИФФ, XVII, 8; *Стойнев, А.*, Светогледът на прабългарите. С., 1985; *Москов, М.* Именник на българските ханове, С., 1989. ✎ *Анани Стойнев*

ПРА̀ВДА И КРЍВДА – антропоморфни същества в религиозно-митологичните вярвания и представи на българските славяни. П. и К. са вече отдалечени от същинското свещено и религиозно и имат много поземни измерения. Както личи и от самите думи, те са персонификации съответно на доброто и злото, на правото и кривото. Поради това в друг аспект имат характер на морално-етнични понятия, както и на понятия от обичайното право и от средновековно официално (цивилизовано) правораздаване, с което вече излизат извън сферата на религиозно-митологичното. Персонажи като П. и К. широко битуват в българския фолклор и имат съответното морално-назидателно звучене. Вж. и Религия на българските славяни. 🕮 Българското народно творчество. С., 1961–1965, т.9, раздела за Правда и Кривда. ✎ *Анани Стойнев*

ПРАВОСЛАВНО ЕЗИЧЕСТВО ⌕ Светец 1

ПРАГ – свещено място, тъй като според отделни поверия под него живее змията стопан на дома. Освен това той е граница между усвоеното културно пространство (къщата) и неусвоеното (природата). На П. не бива да се седя и яде, защото хората ще говорят лоши думи за къщата и жените няма да могат да забременяват. Когато булката влиза за първи път в дома на свекъра, тя намазва горния и долния П. с масло и мед, за да е благополучен животът на младото семейство. Освен това, по този начин тя се приобщава към новия дом и неговия митичен стопан покровител. Черупките на червените великденски яйца не се хвърлят, а се залепват с говежда тор на горния П. на вратата. Вярва се, че те предпазват домочадието от зли духове и болести. Понякога с тях се бае против „русата болест". На домашния П. се извършват множество магически действия, целящи лечебен ефект. Върху П. бабата разрязва сребърна пара или варено яйце с два жълтъка. Половинките дава на деца близначета, едномесечета или едноденчета, за да ги „раздели". Според поверието раждането на такива деца носи нещастие. Ако едното заболее или умре, същата участ очаква и другото. На домашния П. се лекуват някои болести като „усади" и „клини". Болният от усади (ишиас) ляга на П. и се оставя да бъде прескачан три пъти от близнила жена. Страдащата от клини невеста (безплодие или подутини в областта на половите органи), също ляга на П. С брадва в ръце баячката реже символично клините и произнася специални заклинания. Под долния П. се заравят билки и муски, които пазят къщата и обитателите ѝ от магии. Пак под П. магьосниците поставят развалени яйца, торбички с восък, зърна и косми или завързани железни предмети (пирони, ножици, ножове), за да направят злина на домочадието. Народната традиция забранява да се подава нещо през П. Вярва се, че в противен случай здравето и изобилието ще излязат от къщата.
🕮 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стоилов, Кр.* Традиционното жилище и народната

вяра. – Доклади от II конгрес по българистика. т.10, С., 1987. ✎ *Рачко Попов*

ПРАЗНА СРЯДА ⌕ Мара Лишанка

ПРЕБРАЗЕНЕ = Преображение

ПРЕВИТАЦИ ⌕ Игнажден

ПРЕВЪРТАЦИ ⌕ Игнажден

ПРЕГАЧ = Престилка

ПРЕГОВЯЛА СРЯДА ⌕ Тодорова неделя

ПРЕДНИК = Престилка

ПРЕДОЙ ⌕ Св. Константин и Елена

ПРЕКЛАДНИК = Бъдник

ПРЕОБЛИЧАНЕ – според изследванията по етнология и антропология целта на това действие е ритуалната смяна на пола (мъж се преоблича като жена и обратно); известно е още като травестия. П. е един от най-древните и универсални феномени в културата на различни племена и народи. В него изследователите съзират най-разнообразни причини, но всички са единодушни, че то е неотменен елемент от просветителните обреди (инициациите или обичаите на преход). Предполага се, че П. в смисъл на травестия почива върху идеята за божествената тоталност, т.е. върху вярата в двуполови (безполови) божества. Много богове от древността като Митра, Кибела, Зевс и Дионис имат андрогинна природа, съчетаваща наличието на мъжки и женски полови белези. Празниците в тяхна чест са съдържали маскарадни шествия, а участниците в тях са сменяли своя пол чрез П., вероятно за да постигнат по-голяма сакрална близост със своя бог. Ритуалното П. е в непосредствена връзка с идеята за вечния природен кръговрат, с митологемата за последователните циклични раждания, умирания и прераждания на главното божество. В този аспект те носят белезите на аграрните култове, в центъра на които е хтоничното божество на земята (влагата, раждаемостта). Такъв е случаят с българските кукери, сред които част от персонажите са от травестния тип мъж-жена (булка, баба, циганка, хаъма и др.). Обратният вариант жена-мъж е типичен за моминските пролетни обреди (Боенец), при които една от участничките се преоблича като мъж. И при двата вида обичаи с елементи на травестия (мъжките сурваскарски и кукерски игри и женските лазарски игри и боенец) носят идеята за свещения брачен акт, вследствие на който настъпва плодородие и възпроизводство на рода. Ритуалното П. и носенето на маски е непосредствено свързано и с почитта към тотема родоначалник, а също и към покойните прадеди. Посредством П. участниците в обреда установяват пряк контакт със своите предци. Обличането на дрехи наопаки (кукерите носят кожуси с обърната навън козина) улеснява проникването в отвъдния свят на мъртвите и праотците. Затова по време на траур жените обличат ризите си наопаки, връзват престилките си с обратната страна навън, а мъжете ходят с обърнати кожухчета и ямурлуци. За българската традиция са характерни и П. от типа човек-животно. Най-често срещаните зооморфни превъплъщения в новогодишните и заговезнишките кукерски мъжки маскаради са камила, кон, мечка, коза или птица. Корените на подобни животински персонажи в обичаите може да се търсят в някогашните тотемистични вярвания и представи на етносите, участ-

вали в консолидацията на българската народност. Прави впечатление обаче, че животните, които маскираните представят, са митологични символи на необуздана сексуална мощ, на плодородие, раждаемост и майчинство. С такава митологична семантика са натоварени бикът, овенът, козелът, конят и мечката. В такъв смисъл следва да се тълкува и П. на свекървата като мечка непосредствено след брачното свождане на младоженците в някои български райони (Михайловградско).

🕮 *Baumann, H.* Das Doppelte Geschlech. Ethnologische Studien zur Bisexualitaet in Ritus und Mythos. Berlin, 1955; *Краев, Г.* Обредното травестиране по българските земи през зимния календарен цикъл. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981; *Краев, Г.* Травестизмът в моминската фолклорна обредност. – В: Митология – изкуство – фолклор. Т.1, С., 1985. ✎ *Рачко Попов*

ПРЕОБРАЖЀНИЕ, Прибризинѐ, Преобразенѐ, Приближинѐ, Сотѝр, Стратѝр (6 авг.) – един от по-малките християнски празници, който е в средата на *богородичните пости* и както предстоящият голям народен празник Голяма Богородица бележи предела между лятото и есента. В контекста на битовото християнство изпъкват не знанията за Преображението Господне – ярък акт, с който Господ доказва истинността на Иисус като Божи син, а непосредствените знания и представи за сезонните природни промени: денят намалява, змиите и гущерите се скриват по дупките си, лястовиците отлитат на юг. По пътя на народната етимология, а възможно и в поопосредствана връзка с библейското слънчево преображение и озарение на Христос, в родопските села вярват, че Господ *прибрязнувал* – пускал *брязна* (бразда) – като знак, че може вече да се засяват есенниците. Във Велес с нощта срещу този ден свързват „отварянето на небето" и *божата врата*, където Господ се явявал, за да изпълни желанията на праведните – вярване, отнасяно найчесто към Богоявление (вж. Йордановден).

Позната е забраната за работа, особено домашна – миене, пране. Най-разпространени са обичаите за първото вкусване на грозде и къпини. Известна е етиологичната легенда за къпината, създадена от дявола да узрява по-рано от Божието творение – гроздето, откъдето е и забраната да се ядат къпини, преди да е узряло гроздето. Затова първите зрели гроздове стопанките отнасят в църквата на сутрешната служба и след освещаване ги раздават помежду си, по съседските къщи или на пътя, когато се изкарват говедата. След изпълнението на обичая се разрешава брането и яденето на грозде и къпини. Сред капанците в Разградско, обаче, на този ден не се позволява яденето на червено грозде и червена диня, за да не се *преврази* човек, т.е да не му станат следи по лицето и кожата – вярване, утвърдено вероятно пак по принципите на народната етимология.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, т.I, С., 1981, с.686; *Василева, М.* Капанци, с.228; Етнография на България, т.III, с.131; *Стаменова, Ж.* Пловдивски край, 276–277. ✎ *Маргарита Василева*

ПРЕПАСАЛЬНИК = Престилка

ПРЕСТЍЛКА, прѐдник, прега̀ч, препаса̀льник, пешкѝр, ску̀тник, фу̀та,

ху̀та – характерен елемент на традиционния женски костюм. Наред с всекидневно-утилитарната и празнично-декоративната си функция П. в народните представи е утвърден белег на жената, символ на женското начало. Затова на пубертетна възраст момичетата обикновено не носят престилка, а ако носят, тя е с по-малки размери и оскъдна украса, в тъмни или пастелни тонове – различна от П. на момите и омъжените жени. При старите жени, изживели периода на полова зрялост, П. загубва яркия си колорит и е в подчертано тъмни цветове. П. участвува в първия социализиращ обред: новороденото се поема с П. на майката или бабата, не само за да има дълъг живот и здраве, но и като знак за първоначално приемане в семейно-родовата и селищната общност.

Заложеното в П. женско начало, осмисляно като носител и стимул на плодовитост в стопански и социобиологичен план, отрежда на П. съответно място в семейните и календарните празници и обичаи. В сватбеното облекло на невестата и в облеклото при лазарските момински обичаи се откроява обредно-магическото значение на бялата П. (ако е цветна, върху нея се спускат един или два бели пешкира), която е задължителна част от посочените костюми дори в районите, където традиционното облекло е без П. (Софийско, Трънско и др.). В Самоковско ако булката не е девствена, свекървата събира боклука, пометен от стаята на младоженците, в бялата сватбена П. и го отнася с нея на невестините родители. При жътва върху първите ожънати снопи се мята бяла П. (или забрадка). В тези случаи идеята за плодотворното женско начало е акцентирана с първия член на бинарната опозиция бял-черен (светъл-тъмен), който се асоциира с плодородието, доброто, чистотата, нравствеността. П. се използува в магически действия за примамване на плодородието – с нея жените *мамници* обират росата от чуждите жита и я отнасят в своя хамбар или на своята нива. За предотвратяване на градушка жена може да тръгне срещу облака, като пее песен, пята от нея насън, и свали П. си и я вдигне на рамо, което е равнозначно на заголване и снемане на белега за пол. В индивидуален план П. може да замества жената, на която принадлежи, при вредоносни или лечебно-магически практики по силата на вярването, че човекът като цяло може да се представи от някоя негова част.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, т.I, с., 1981, С.221; *Михайлова, Г.* Обредната функция на престилката в българското народно облекло. – В: Въпроси на етнографията и фолклористиката, С., 1980, 58–66. ✎ *Маргарита Василева*

ПРЕСЯВАНЕ НА ПРОСО ⌕ Просо

ПРЕСЯКА ⌕ Праг, Ясен

ПРИБЛИЖИНЕ = Преображение

ПРИБРИЗИНЕ = Преображение

ПРИВЗЕМАЧКА = Магьосница

ПРИВЗЕМНИЦА = Магьосница

ПРИД ⌕ Сватба

ПРИДАН = Дар

ПРИЕМНИЦА = Магьосница

ПРИКЯ = Дар

ПРЍЛЕП – според поверието някога бил човек – много грешен престъпник, успял да избяга от затвора. Като възмездие Бог го превърнал в птица, която непрестанно да се пла-

ши и крие от хората. Затова П. излиза само нощно време, а през деня се вмъква в цепнатините на запустели и необитавани къщи и сгради. Под въздействие на народната етимология (прилеп = прилепва се) П. се използва широко за направата на ЛЮБОВНА МАГИЯ. Ако ерген харесва някоя мома и иска да се ожени за нея, той хваща П. и отрязва главата му със сребърна монета. Оставя тялото му да изсъхне и тайно го зашива в дрехите на момата. Носейки П. със себе си, тя ще се „прилепи" към момъка и ще се ожени за него. В други случаи девойките пускат тайно парче от П. в храната на ергена, когото харесват и желаят за съпруг. Често търговците забиват на стената на своите дюкяни глава от П., за да им се пълнят магазините със стока и клиенти. Има и поверие, че П. е произлязъл от мишка, която е живяла 40 години.

🕮 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ПРИПЯВАНЕ ⌕ ЛАДУВАНЕ

ПРИРОДНИК = ГОСПОД

ПРИТВЪРДЪК = ГОДЕЖ

ПРОСО̀ – според народните представи има силата да предпазва от МАГИИ и зли духове. Около постелята на родилката и бебето акушерката ръси П. в продължение на 40 дни след раждането, за да бъдат прогонени НАВИТЕ – злосторни демони, които разболяват майката и детето. В навечерието на празника на СВ. АНА, която се почита като покровителка на МАГЬОСНИЦИТЕ И ВРАЧКИТЕ, стопаните ръсят П. около къщите и стопанските постройки, за да се предпазят от вредоносни МАГИИ. Тази практика се предприема и срещу други годишни календарни празници като ГЕРГЬОВДЕН и ЕНЬОВДЕН, когато нивите и домашните животни са също застрашени от магии. Тя е типична и за МРЪСНИТЕ ДНИ от КОЛЕДА до ВОДИЦИ и има за цел предпазването на домочадието от КАРАКОНДЖОЛИ. В района на Странджа възрастни жени обикалят всеки МЪРТВЕЦ три пъти като ръсят около трупа П. и изричат специални заклинания. Обредът е известен като *пресяване на П.* и е необходима предпазна магическа мярка срещу превъплъщението на покойника. В други български краища жените ръсят П. около ГРОБА на мъртвеца, за да не се превърне неговата ДУША във ВАМПИР. При опасност от появата на вампир в дома жените пръскат П. на тавана или на двора. Според поверието докато вампирът преброи зърната, петлите ще пропеят и той ще изчезне. П. се използва и в традиционната сватбена обредност на българите. При първото обредно отвеждане на БУЛКАТА за вода, тя обикаля три пъти водоизточника и пуска от ръкава на РИЗАТА си зърна П. Понякога това са зърната, които са били поставени под брачното ложе на младоженците. В случая употребата на П., както и на други семена, е във връзка с оплодителната символика на първата брачна нощ.

🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Николова, В.* За семантиката на някои български следсватбени обичаи. БЕ, кн.4, 1991. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ПРОСТЕНА НЕДЕЛЯ = СИРНА НЕДЕЛЯ

ПРО̀СФОРНИК – дървен четириъгълен печат с релефно изображение на КРЪСТ, между чиито рамена са отбелязани съкращенията на израза „Исус Христос победи". Срещат се

Просфорник

П. с изображение и на цялата проскомидия (начална част от литургията). С П. се шарят обикновено ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ на ПОГРЕБЕНИЕ, ПОМЕНИ И СЛУЖБИ. П. се притиска върху омесения хляб на едно или няколко места (според предназначението му), често пъти кръстообразно, след което хлябът се пече. Цялостното изображение на П., използвано и схващано като християнско по форма и функция, чрез доминиращия знак на кръста насочва към твърде древния произход на този символ и сложното преплитане между езичество и християнство.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.377. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ПРОТОЯГУС ⌕ ЛЯТО

ПРОТЪК ⌕ СИТО

ПРОЧКА = СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

ПРОШКА ⌕ СИРНА НЕДЕЛЯ

ПРОШЧАНИ ПРОКЛАДИ = СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

ПРЪ̀СТЕН – накит, изработен от злато, по-често от сребро, пиринч (сплав от мед и сребро). Народната вяра съзира в него голяма сила, затова му отделя широко място в обичаи, магически действия, лечебни практики. Новороденото къпят с ВОДА, в която пускат П. на майката, за да бъде запазено от болестите *изтравци* и *склопци*; същият П. слагат на трапезата за ОРИСНИЦИТЕ на третата вечер след раждането. На ЗАСЕВСКИ пускат момковия П. в СИТОТО с брашното; водата за замесване на тестото понякога наливат през П. Когато сватбарите идват за БУЛКАТА, тя гледа през П., за да види първа младоженеца. Особено значение се придава на П. меновник (годежния П.) с него погребват починалия, защото се вярва, че той му помага по пътя към ОНЯ СВЯТ. На ГЕРГЬОВДЕН се пуска П. в *мълчана вода* и с нея пръскат стадото, за да бъде запазено МЛЯКОТО му от БРОДНИЦИ, както и конския череп, поставен на оградата заради поверието, че може да брани добитъка от УРОКИ и ВЪЛЦИ. През П. се издоява първата овца на Гергьовден, за да бъдат запазени овцете от *лоши очи* и да дават много мляко. П. се слага в мълчаната вода, с която се ръси харманът преди вършитба, за да е лека, да има повече жито. П. се използва при лекуване на уроки за разваляне на МАГИИ, като особено подходящ се смята П., изкопан от ГРОБ. Припяването на П. (или на КИТКА, на която е вързан П.) е обред, свързан с моминските гадания за женитба и изпълняван на СУРВАКИ, ГЕРГЬОВДЕН, ЕНЬОВДЕН. Апотропейната и продуцираща функция на П. се определя от схващането за силата на метала, от който е изработен, и от семантиката на кръговата му форма. Вж. КРЪГ 1.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 224–225; *Беновска, М.* Кръгът като символ в Северозападна България. – БФ, кн.3, 1980, 75–82. ✎ *Маргарита Василева*

ПРЯПОР = Сватбено знаме

ПУКАЛ = Бухал

ПУСТОВЕ = Пост, Сирни заговезни

ПЧЕЛÀ – благословено от Бога насекомо. Когато Господ и дяволът се надпреварвали кой първи ще създаде земята, небето и животните, Бог пратил П. да чуе какво си говори дяволът. Тя разбрала от него как Господ може да направи земята помалка и да я покрие с небето. В друга етиологична легенда П. попречила на Слънцето да се ожени. Заради това Господ я благословил да дава най-сладкото нещо на света – меда. От тогава медът и восъкът се смятат за лековити. Те имат магическата сила да пропъждат всякакви демонични сили и да умилостивяват персонифицираните болести – баба Шарка, чумата. Като патрон на пчеларите се почита св. Прокоп – Прокопи пчелар. В Югоизт. България господарка на П. и пчеларството е *св. Богородица*. Вярва се, че душите на починалите кръстени деца се превръщат на П., които кръжат под райското дърво. Във вид на П. и мушици душите на мъртвите идват на земята в периода от Велики четвъртък до Спасовден. Те жужат около цветовете на ягодите. В Сев. България съществува обичай в памет на умрял по време на пости или в постен ден (вторник и петък) човек да се жертва пчелен кошер. Кошерът се покрива и запалва и П. в него умират.

🕮 *Дунев, Д.* Български легенди, сказания, обреди и обичаи и пословици за пчелата. С., 1938; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Маразов, Ив.* Видимият мит, С., 1992. ✎ *Рачко Попов*

ПЪКЪЛ = Ад

ПЪЛЕЛИЯ ⚲ Сирни заговезни

ПЪЛНА ЖЕНА = Трудна жена

ПЪЛТНЯК = Плътеник, Вампир

ПЪРВÈНЧЕ, първàнче – първото, родено в семейството дете. Народното вярване го отделя от останалите деца, приписвайки му пособени качества. П. е винаги найочаквано в семейството. Смята се, че то носи щастие и благополучие. П. играе важа роля в редица обичаи и обреди. За Еньова буля се избира момиченце П. на живи родители. Често П. – момиче с живи родители става пеперуда; или една пеперуда е П., а другата – изтърсак. Според традиционните представи П. – пеперуда може да предизвика първия дъжд. Предпочитанията към П. се основават на схващането за имитативното въздействие.

🕮 *Маринов, Д.* Народната вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.234; *Попов, Р.* Пеперуда и Герман. С., 1989, с.29. ✎ *Маргарита Василева*

ПЪРЛИГА ⚲ Горешници

ПЯРНИЦИ ⚲ Сирни заговезни

РÀБОШ, чèтула – гладка издялана пръчка, върху която с резки, кръстчета или точки са отбелязани всички делнични и празнични дни през го-

Рабош

дината. Обикновено календарната година при Р. започва от 1 септември. Специални Р. са използвани и при различни животновъдни или занаятчийски дейности – например за измерване на предадено количество мляко, вълна, прежда и пр. Този вид Р. се състои от две дървени части, очертани също с различни знаци, отговарящи на определен обем или количество. При предаване на продукта едната част остава у собственика (например на млякото), а другата се дава на производителя (например на сиренето). По този начин се е извършвал контрол върху продукцията.

🕮 *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. С., 1974; *Захариев, Й.* Календар – рабош. – ИНЕМ, кн. 8–9; *Начов, Н.* Нещо за нашите рабоши и цифри. – СбНУ кн.7, С., 1892. ✎ *Рачко Попов*

РАБРО ЮНАК ⚲ Витек

РАЗКОВНИЧЕ ⚲ Костенурка

РАЗПЕТИ ПЕТЪК ⚲ Велика неделя

РАЗПУС = Ранополия

РАЗПУС ⚲ Разпус

РАЗСИП ⚲ Месечина

РАЙ – според средновековната апокрифна книжнина се намира на третото небе, а според по-късните традиционни представи – на първото, т.е. непосредствено над облаците. Р. се осмисля като обширна, озарена от светлина, градина, в средата на която никне райско дърво. То е толкова голямо, че клоните му прикриват целия Р. и хвърлят сянка навсякъде. Под дървото, за което най-често се приема, че е ябълково, във вид на мушици или пчели кръжат душите на починалите кръстени деца. Според отделни представи настрани от тях са душите на некръстените, които се стремят да си откъснат ябълки от дървото. За да могат да сторят това, майките им трябва да раздават много ябълки за „бог да прости“ на Петровден. Със същата цел народната традиция им забранява да пият мляко до Гергьовден, за да могат умрелите им деца да пият мляко в райската градина. Вярва се, че млякото и медът се стичат по клоните на дървото или извират от райските извори. В Р. цари вечно спокойствие; отвсякъде звучат омайни песни и се разнася аромат на уханни цветя и плодове. Тази най-обща представа за Р. обуславя и народното название на Слънцето – Райко.

Р. е достъпен само за праведните души. Той се пази от св. Петър, който държи ключовете за райската градина. Фолклорът представя св. Петър като най-справедливия светия, който не допуснал в райската градина дори собствената си майка, понеже била алчна и стисната жена. В Р. душите се разхождат като сенки, облечени в бяло. Там всички са млади, на възрастта, на която е бил разпънат Христос. Съпрузите живеят заедно. Ако някоя девойка се омъжи за вдовец, то на оня свят тя става слугиня на мъжа си, защото той се връща при първата си съпруга. В Р. всички са равни – „няма бедни и богати“. Повсеместна е представата, че в точно определени периоди от

годишното време Р. се отваря и душите на всички покойници идват на земята при своите близки. В най-широк пространствен обхват това е периодът от Велики четвъртък до Спасовден (*св. Троица, св. Дух*). През това време душите на мъртвите жужат като пчели или мушици край цветовете на ягодите. В Изт. Родопи се вярва, че Бог затваря душите в понеделника от Тодоровата неделя, наричан *похлупен понеделник*. В отделни райони представата за отварянето на Р. (или сливането на Р. с ада) се сътнася към митологемата за отварянето на небето; характеризираща навечерието на големите годишни празници Коледа, Богоявление и Гергьовден. (Вж. и Ад).

🕮 Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

РАЙКО = Слънце

РÀЛИЦА, Орàлица, Орàлница, Рàлото – народни названия на съзвездието Орион. Според поверието Господ ги поставил на небето, за да научи хората как да го правят и как да си служат с него. Състои се от седем звезди, които обозначават орача, ралото и двата вола, впрегнати в него. Последните звезди изобразяват вълците, които искали да изядат воловете. Р. се осмисля като звезда-закрилница на земеделците. Когато започне да захожда по-рано на есен, те смятат, че е дошло благоприятно време за сеитба. Аналогично поверие съществува и по отношение на Голямата мечка, наричана Колата. Тя представлява колата на дървар (ралото на орач) и два вола. Веднъж един вълк (или мечка) нападнал и изял единия вол. Стопанинът хванал звяра и го впрегнал в колата. Затова тя „върви по накриво“.

🕮 *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. – СбНУ кн.30, С., 1914. ✎ *Рачко Попов*

РÀЛО – в съответствие с предназначението си – да оре земята, се асоциира с мъжкото начало и има фалическа символика. Затова ритуалното заораване с Р. е съществен елемент от кукерските игри и моминските обредни гадания за женитба от типа на пепелницата. В тези случаи използването му има оплодителна семантика. Към Р. българите се отнасят с почит. Р. никога не се оставя вън на двора непокрито. Старо Р. и хомот не се горят в огън, за да не боледуват стопаните и впрегатните животни. В деня на първата оран или първата сеитба Р. се обикаля ритуално от стопанката, която държи жар. На Р. се разчупва обредният хляб и върху него се коли жертвеният петел. След изораването на първата бразда сеячът пали върху Р. гергьовденската свещ и го полива с вино. На Бъдни вечер стопанинът кади трапезата с ралника (палешника) и запазва част от горелия през коледните празници бъдник. От треските на бъдника изработва „ушите“ на Р. През тях стопанката прекарва семената за посев, за да е богата житната реколта. На Водици задължително се измиват в реката Р. и палешникът. Върху Р. се правят поливки на „завързан“ младоженец. С Р., изработено от дърво-близнак се извършва ритуалното заораване на селището против болести и демони. Р. не бива да се изработва от „дяволско дърво“ (например брекина), защото на впрегатните животни ще им бъде много тежко да го

теглят. Р.е един от основните пластични символи върху обредните коледни, гергьовденски и великденски хлябове.

🕮 *Дражева, Р.* Трудови празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Градиво за веществената култура в Западна България. – СбНУ кн.18, С., 1901; *Маринов, Д.* Избрани произведения Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

РАНГЕЛОВДЕН = Рангеловден

РАНГЕЛОВО БЛЮДО ⌕ Архангел Михаил, Архангеловден

РАНГЕЛОВСКА ЗАДУШНИЦА ⌕ Архангел Михаил, Архангеловден, Задушница

РАНГЕЛСКА ЗАДУШНИЦА ⌕ Архангел Михаил, Архангеловден, Задушница

РАНЕНИЧЕ ⌕ Осиновяване

РАНИ-ПОЛЕ = Ранополия

РАНОПÒЛИЯ, Пòле-рàни, Рàнипòле, Нàпус, Рàзпус, Гергьòв брат – (24 април) – денят след Гергьовден, който в народната представа е тясно свързан с този празник. Смята се, че Р. е сестра на „цветен Георги“; тя го подсетила да напусне празничното хоро и да обиколи нивите и ливадите, за да завали дъжд. Най-трайна е връзката, която се прави между Р. и градушката, дъждът, водата. За предпазване от градушка се спазва забраната за работа вкъщи и на полето. На Р. се *черкува за дъжд*, като се правят общоселски курбани. В Пловдивско е известен вариант на обичая Пеперуда за дъжд, при който моми и ергени с пеперуда обхождат селото на Р., а на летния Никулден правят обиколка на селското землище и след това слагат общ курбан. В прибалканските райони на Средна Северна България Р. се почита като господар на враните, за да предпазят царевицата. На Р. приключват договорите на наемните работници (овчари, козари, говедари, калфи, чираци и др.) и се сключват нови до Димитровден.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 621–623; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986, с. 272, 280. ✎ *Маргарита Василева*

РАСТЀНИЯ – заемат особено място във всяка митологична система, тъй като често образуват своеобразен растителен (вегетативен), митологичен код, въз основа на който се изграждат и предават цели съобщения (представи, приказки). В архаичното човешко мислене наред с животните Р. изпълняват функцията на семантични символи на божествените и демонични сили. Те са атрибут или хипостаза на самите богове. Възникването на растителните митове е свързано със събирателството и лова, а оттам и с най-ранните тотемистични форми на религиозно мислене. Представите за своеобразната симбиоза между човека и Р. намират късен израз в българския фолклор. Според отделни образци трепетликата и калината са произлезли от девойки. Перуниката е също мома, а паламидата била грозно момиче, за което никой не искал да се ожени. Затова Бог го превърнал в Р., в което да се спъват всички ергени. Кокичето било момче, чиято мащеха го излъгала, че навън времето е топло. То излязло и се превърнало в кокиче. В четвъртък преди сватбата майката и братът на младоженеца отиват в градината или в гората и ритуално канят три плодни дървета да дойдат на сватбеното тържество.

Поливат корените им с вино, поставят там цветя и казват: „Ела, дръвче, на сватбата на сина (брат) ми!" В Западна България годежарите влизат в дома на момините родители и питат, дали могат „да си захванат от техния трендафил".
В космогоничните митове светът с неговите три дяла (горе-среда-долу) се изобразява посредством растителния код. Светът е *дървото на живота* или на познанието (*космическо*, СВЕТОВНО или *шаманско* ДЪРВО). В българската традиция функциите на световно дърво се изпълняват най-често от ДЪБА, ЯВОРА или ОРЕХА. В народното приложно и изобразително изкуство дървото на живота е кипарис, лозница или ТРЕНДАФИЛ, а растителните мотиви са сред най-широко разпространените в орнаментиката на шевиците, тъканите, дърворезбата и ювелирното изкуство. Умалени модели на световното дърво в ритуалния живот на българите представляват СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ, КУМОВОТО ДРЪВЦЕ и дръвцето на коледарския цар на Североиз. България.
Според традиционните представи дърветата биват свещени и прокълнати. Първите са добри, а вторите – лоши и опасни за човека. У българите съществува култ към старите вековни дъбове, букове, брястове, явори. Техните клони не бива да се кършат и дърветата не бива да се секат, защото нещастия и беди ще сполетят селището. Често тези дървета се миросват от свещеник и под техните клони се колят курбани. На големите календарни празници и свещените дървета в землището се обикалят и ръсят със светена вода, за да е годината плодовита, за да няма ГРАД и СУША. С особена почит се ползват плодните дървета – ябълка, слива, дюля. Под техните клони се извършват обреди и магически действия от най-различно естество – *бръснене* на младоженеца; сплитане и отбулване на невестата; заравяне на първите подстригани коси на ДЕТЕТО; лечение на болести, ПОЛИВКИ и други. От клоните на плодно дърво се изработват сватбеното знаме, кумовото дръвце и дръвцето на коледарския цар; от клоните на свещени дървета, които имат способността да пропъждат злите сили, се изработват кобилиците и хурките на девойките, тоягите на овчарите, *коледарите* и *русалиите, сурвакниците* и *венците*, през които се провират против БОЛЕСТИ. Магически свойства според народната вяра притежават бодливите Р. и дървета – КЪПИНА, ШИПКА, ГЛОГ. Към категорията на прокълнатите дървета принадлежат върбата, трепетликата, тополата, кленът и елата, тъй като единствени те не се поклонили на св. Богородица, когато родила Младенеца. За „дяволско дърво" се възприема и брекината. Тя не се гори в ОГНИЩЕТО, от нея не се изработват РАЛО и хомот, тъй като според поверието „къщата ще пострада". Към „самодивските" дървета и Р. се числят черницата, орехът, смокинята, БРЪШЛЯНЪТ, РОСЕНЪТ И ИМЕЛЪТ.
Р. играят голяма роля в обредността. Вечнозелените растителни видове (здравец, чимшир, бръшлян) са символ на здраве и дълголетие. С тях момите и момците вият КИТКИТЕ си, от тях се свиват сватбените ВЕНЦИ. Дрянът е символ на устойчивост; трендафилът – на моминство; ябълката – на брака; орехът – на отвъдния свят на мъртвите. Според поверието някога дърветата вървели

след хората и сами отивали в дома им. Но след като една жена ги омърсила, те престанали да правят това.

🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Илиев, Ат.* Растителното царство в народната поезия, обичаите, обредите и поверията на българите. – СбНУ кн.7, 1892; *Илиев, А.* Растенията от българско фолклорно гледище. – Сп БАН кн.18, 1919; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Романска, Цв.* Апокрифите на Богородица и българската народна песен. С., 1940.
✎ *Рачко Попов*

РЕЛИГИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ СЛАВЯНИ – за разлика от религията на източните и западните славяни, религията на южните славяни е най-слабо проучена. Причината за това е, че, като се изключи писаното от Прокопий Кесарийски за бога гръмовержец, за тях няма почти никакви други преки исторически свидетелства. Това дава основание на някои изследователи да твърдят, че южните славяни нямат пантеон, а други да смятат за безпредметно проучването на религията на южните славяни. Но и двете твърдения не могат да бъдат убедителни, защото:
1. След като чрез реконструкция е установен общославянски пантеон, той се отнася – поне като общи параметри – и за южните, вкл. за българските славяни. Този пантеон е близък до структурите в модела на света на индоевропейците и представлява най-обща схема на славянските митологични и религиозни представи, които се модифицират за отделните славянски групи. Доказана е и неговата близост с религиозната система на балтийските племена.
2. Въпреки крайно оскъдните исторически сведения за религията на южните славяни, нейното проучване не само че не е безпредметно, но е наложително. Защото, ако няма сведения за техния пантеон, то за различните митологични персонажи от по-ниско равнище данни има. Те също не са от времето на славянското езичество, но са отложени в духовната култура на южните славяни, включително българските, главно във фолклора.
Кои са причините за малкото исторически сведения, за южните славяни? Освен неголемия исторически шанс богове от техния пантеон и други данни за религията им да бъдат засвидетелствувани най-вече от византийските писатели, главната причина трябва да се вижда в особеностите на тяхното историческо развитие. Най-късно от края на V и началото на VI век южните славяни започват да заселват територията на Византийската империя. За разлика от другите славяни те твърде рано попадат под силното културно влияние на Византия. Това ускорява естествения процес на монотеизация, характерен за развитието на религиозното мислене. Друга, не по-малово важна причина е ранното приемане на християнството, особено за българските славяни. Когато напр. княз Владимир определя езическия пантеон за Киевска Рус през 980 г., в България вече повече от век християнството е прието за официална религия, а християнизирането на българските славяни вероятно е започнало и по-рано. Освен това българските славяни влизат в държавно обединение, в което първоначално ръководна роля има етнос с различна религиозна традиция – прабългарите. Следователно смесването (креолизацията) на тяхната религия е

вървяла в две насоки още преди приемането на християнството – от една страна, влияние от Византия, от друга – от прабългарите. Българските славяни не образуват самостоятелно държавно обединение, което би обхванало (както става в Киевска Рус) различните божества в единен държавен пантеон. А създаването на пантеон е възможно при някаква форма на държавна организация. В противен случай има локални култове, като често една и съща функция може да се изпълнява от различни богове. Затова за пантеон, разбиран като строга и задължителна за всички йерархия на божества с определени функции, които са израз на отделни страни от живота на общността, може да се говори при централизирано обединение на отделни племена. Това обаче не отхвърля съществуването на многобожие при племена без форма на държавна власт, защото нейната поява не създава боговете, а само ги узаконява по определен начин, подрежда ги в някаква система. Държавната власт е най-адекватната форма не само за ускоряване на етногенетичните процеси, но и за уеднакляване, консолидация в сферата на духовната култура. Затова от гледна точка на държавността е пресилено да се търси развит пантеон у българските славяни. При липсата на централизирано управление отделни богове са изпълнявали една и съща функция в различните племена, като върховен бог за всички е бил ПЕРУН.

Трябва да се подчертае, че поради общото историческо развитие и близките сходства в духовната култура между сърбохърватските племена и племената от българската група няма съществени различия в тяхната религия и митология. Различиките са по-големи при сравнение между тяхната религия и тази на другите славяни. За това обикновено се говори общо за южни славяни по отношение на тяхната религиозна история, а се набляга на тяхната вътрешна диференциация с оглед на политическата им история. Това не означава, че няма никакви различия между религиозните вярвания и представи на сърбохърватските племена и на племената от българската група, но тези различия са по-скоро в детайлите и то най-вече от по-нишите равнища на религиозната система. Затова реконструирането на религиозната система, на модела на света само у българските славяни идва от домашния емпиричен материал, от конкретното проучване върху български източници, а не от предпоставката за тяхната принципна откъснатост от южнославянските. Сведенията за най-ранния период на славянската религия са съвсем оскъдни и са предимно езикови.

Чрез анализ върху отделни думи със свещено значение се правят определени изводи за времето на тяхната поява и за промените в семантиката им. Така напр. от индоевропейско време (преди I хил.пр.Хр.) е думата *див*, от deywo-s – „бог, божество", т.е. може да се предполага, че по това време с тази дума е означавано божеството изобщо и че това време отразява най-старата фаза на праславянската религия. Оттогава е вероятно и думата *Перун*, както и думи като ВИЛА, **НАВЬ**, МЪРТВЕЦ, БЯС, ВЪРКОЛАК, ЗМЕЙ. През I хил. пр.Хр. славянската митология изпитва силното влияние на иранската религия. Тогава се появяват нови думи със свещено значение, а някои

от старите получават пейоративно значение – от положителна придобиват отрицателна семантика. Например див от „бог, божество" получава значение „зъл дух, чудовище". На мястото на див под иранско влияние идва БОГ, авестийски baya – „господар бог", староперсийски и персийски baga – „бог", староиндийски bhàga – „който раздава, господар, хранител". Под иранско влияние са приети свещени думи и съответстващите им представи като например СВАРОГ, Хърсъ, или Хорс, рай. След III в. започва постепенно навлизане в славянския език и светоглед на християнски думи и представи.

Направените досега реконструкции на религиозните системи и на пантеоните на славянските племенни общности се отнасят непосредствено за времето преди приемането на християнството. Оттогава са историческите сведения и те отразяват конкретното развитие на общославянската митология след нейното диференциране според оформянето на източни, балтийски или западни славяни. Така за източните славяни от Киевска Рус по времето на княз Владимир, както е отбелязано в <Повесть временных лет> и в други руски летописи, е реконструиран следният пантеон: Перун – **Перунъ**; Велес – **Велесъ**, **Волосъ**; Стрибог – **Стрибогъ**; Дажбог – **Дажьбогъ**; Сварог – **Сварогъ**, **Сварожичь**; Хорс – **Хорсъ**, **Хърс**, **Хрьс**; Мокош – **Мокошь**, Семаргл – **Семарглъ**, **Симарглъ**, **Сѣмарглъ**. Пантеонът на балтийските славяни се оформя по следния начин: Свентовит – Zwantewit, Svantavit, Szuentevit; Триглав – Triglaus, Trigelawus, Triglous, Triglav; Сварожич-Радгост – Zuarasizi, Zuarasiz, Radegast, Redigast, Redegast, Riedigost; Яровит – Gerovitus, Herovith; Руевит – Rugieuithus; Поревит – Poreuithus; Поренут – Porenutius; Чернобог – Zcernoboch; Прове – Prove; Припегала – Pripegala; Подага – Podaga; Жива – Siwa. Близка по произход и функции с тези пантеони е религиозната система на балтийските племена: западни – пруси, ятваги; източни – жемайти, аукштайти (литовци), латиши. Показателни за общ древен произход са имена на богове като Дейвс (Диевас), Перкунс (Перкунас), Перконс. Върху основата на българския емпиричен материал в Р.Б.С. може да се обособят и равнища (описани по-долу), подредени по степен на обобщеност на функциите и по значение за общността, както и по степен на индивидуализираност. Освен това в Р.Б.С. се забелязва и преход от митологично към исторично, както и към изграждане на представи с етичен характер (елементи от III и IV равнище). Приблизителните исторически параметри на тази реконструкция се отнасят за времето преди приемането на християнството в България, т.е. когато групата на българските славяни вече е сравнително обособена от тази на сърбохърватските племена. Религиозните представи на българските славяни не изчезват с приемането на християнството. Следи от тях се откриват в народните вярвания и днес.

I. Висше равнище на боговете. Според съществуващите източници трябва да се приеме, че българските славяни са почитали няколко божества, т.е имали са многобожие, пантеон, без това да означава, че той е бил подреден и официално узаконен както при централизирана държавна

власт. Вероятно отделни племена са почитали отделни божества в различна степен. При сегашното състояние на историческите данни и проучвания трудно би могло да се установи точното географско разпространение на култовете към различните божества, както няма и научно основание да се твърди, че те са покривали всички територии, населени с български славяни. Трудно може да се каже нещо повече, нещо по-конкретно и за значението и влиянието на различните божества в представите на славяните от българската група. Несъмнено е единствено върховното положение на бога гръмовержец Перун за времето преди приемането на християнството. Що се отнася до останалите божества, тяхното подреждане е в голяма степен условно, тъй като няма конкретни данни, които да дадат преимущество на едно или друго божество. Дори и за светилището върху останките на античната крепост Монтана (а то е едно от най-големите славянски езически светилища, открити досега), не може точно да се каже на кое божество е било издигнато.

Освен за Перун има сведения по домашни източници и за Велес, Сварог, Дажбог, Бял бог и женско божество. Оскъдните данни не могат да разкрият напълно тяхната същност в представите на българските славяни, затова в повечето случаи те само могат да бъдат отбелязани и подкрепени с аналогии.

II. Пазители на дома и рода – стопан, змия. Българските славяни са живеели в родови общини и затова е напълно обяснимо почитането на рода и на дома у тях. Почитането на рода у славяните не е било така развито, както у източните народи – китайци, хуни, тюрки, и не може да се говори за култ към рода, а по-скоро за одушевяване и сакрализиране на дома и рода, на домашното огнище. Пазителите на дома не са валидни за цялата общност, те са различни за отделните родове, а от по-късно време – и за отделните домове. Но заедно с това те са по-пряко свързани с всекидневния живот на човека.

III. Митични същества

- Одушевени животни – вълколак, змей.
- Одушевени обекти – Слънце, Месечина, водни пространства, гори, планини. *Вили, диви, самовили*, самодиви – добри и лоши духове. Зъл женски демон като Мора, Мара, Морава, известен и в мъжки хипостази като *Марен, Марой, Марок*.
- Исторически герои в митичен облик – Цар Траян, Крали Марко
- Човешката душа като отделно съществуваща.

Одушевяването на животни и природни обекти спада, най-общо казано, към т.нар. демонология. Това са нисшите духове, с които митологичният човек непрекъснато общува. В този смисъл те са негови постоянни спътници и пряко се намесват във всекидневието му. Митологизираните исторически герои като цар Траян и Крали Марко са израз вече на смесване на митологичното и историческото. При тях конкретният, историческият повод се митологизира. Те са израз, следователно, на някакво историческо съзнание, а не са просто плод на архаични митологични представи.

Представата за съществуването на човешка душа отделно от човека е показател за по-висок етап в религиозното мислене. Славяните са изга-

ряли своите мъртви, вярвали са, че така душата на човека, носена от огъня, ще отиде по-бързо на оня свят, освободена от плътта. Самата дума доуша е от корен „дых-", „дух-", доухъ, следователно душата е свързана с дишането и с последния дъх тя излиза от тялото на човека. Това е типологично по-късна представа от виждането на душата като *кръв* (напр. у древните евреи – Лев. 17:14), характерна за най-ранните етапи на религиозното мислене. Вероятно тази представа е била повлияна и от понятието за душа в християнската религия при продължителното културно общуване с Византия. Не може да се определи точно дали тази представа у българските славяни е била за „безтелесна душа" или за душа в някакъв облик – сетивно изразена. По-вероятно е да се предполага, че това е душа в своеобразен сетивен образ, достъпна за съзерцание само за избрани (аналогично с астралното тяло и праната у индусите). Но както и да се разглежда този въпрос, несъмнено е, че представа за душа, съществуваща отделно от тялото, е била присъща на славяните преди приемането на християнството.

IV. Антропоморфни персонажи с абстрактен етичен характер, като Правда и Кривда, живот-смърт. Това вече са понятия, макар все още представяни и в сетивен вид, представляващи по-абстрактен израз на основополагащи опозиции като добро-зло, живот-смърт, и които максимално се отдалечават от митологичното и стават чисто човешки морални норми за поведение и живот.

Тези понятия отразяват реалните социални норми, породени от живота – от системите на родство, от натуралната обмяна, от обичайното право. В този смисъл те са готови за теоретична употреба. Именно те се използват при превеждането и съставянето на първите законодателни сборници в България след покръстването – <Номоканон>, <Еклога> и <Закон за съдене на хората>. В тях има няколко десетки основни понятия, които вече са съществували у българските славяни, и са били направо заети при съставянето на законодателните сборници, без да се налага да се измислят съответстващи на гръцките понятия – такива са например право, криво (и производните им), закон, устав, род, дом, владение, съд и т.н.

Равнищата на Р.б.с. и нейните елементи са разположени в митологично пространство, чиито параметри са небето, земята и подземният свят и четирите посоки на света – изток, запад, юг, север. Обединяващо звено на тези параметри е световното дърво, за което има множество сведения и в българския фолклор. Това е пространство, в което свещеността намалява в отгоре надолу и в което центърът – дървото на света – е с най-голяма сакрална натовареност.

Израз на тълкуване на елементите на религиозната система е нейното анализиране чрез система от бинарни опозиции. Тя дава преднаучната класификация в езичеството на българските славяни и позволява разхвърляните и на пръв поглед несвързани едни с други данни да бъдат обвързани, т.е. приведени в система. Могат да бъдат реконструирани следните видове опозиции: 1. *абстрактни*: щастие – нещастие, живот-смърт, четно-нечетно; 2. *пространствени:* горе-долу, изток-запад, юг-север; 3. *по време:* ден- нощ, лято-

зима; 4. *по цвят*: светло – тъмно, бяло – черно; 5. *социални:* мъжко – женско, свой – чужд, дом – гора и т.н.

🕮 *Бобчев, Ст.* Борба в българското народно право против византийското влияние. С., 1934; *Иванов, В. и В.Топоров* – Славянские языковые моделирущие семиотические системы. М., 1965; *Георгиев, Вл.* Трите фази на славянската митология. В: Изследвания в чест на академик М. Арнаудов. С., 1969; *Гейщор, А.* Митология на славяните. С., 1986; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988.

✎ *Анани Стойнев*

РЕЧЕНИЦИ = Орисници

РЕШЕТО ⌕ Сито

РЍБА – заема основно място в космогоничните представи. В животинския митологичен код олицетворява подземния свят, ВОДАТА и влагата, СМЪРТТА и тъмнината, сексуалната потентност и плодородието. Според отделни поверия ЗЕМЯТА е закрепена върху Р. или около нея са опасани змия и Р. В българските коледни песни Р. е представена като еквивалент на ЗМЕЯ, когото *св. Георги* убива. А самият змей произлиза от четиридесетгодишен шаран и има рибя опашка. С рибешки опашки са и дългокосите господарки на планинските реки и вирове, наричани в Македонските земи СПРИИ или СТИИ. Р. е постоянен атрибут на владетеля на морето и океана *св. Никола*. Тя (в повечето случаи шаранът) се осмисля като слуга на СВЕТЕЦА. Според едно предание веднъж по време на корабокрушение св. Никола запушил дупката на гемията с един шаран. Оттогава останал обичаят на НИКУЛДЕН във всеки дом да се жертва Р. в чест на светеца. Традицията изисква жертвената Р. да има люспи и кост на главата, която има формата на КРЪСТ. При почистване на Р. нейните люспи не бива да падат на земята, защото ако човек стъпи на това място, заболява. Костта от главата се запазва и се носи като АМУЛЕТ срещу УРОКИ. Окачва се на шапчиците на малките деца. Според поверието тази кост (кръхче, дъна) лекува безсъние. Обредното блюдо от Р. за Никулден се нарича *рибник*. Р. се консумира задължително и по време на постите – на БЛАГОВЕЦ, ЦВЕТНИЦА и ПРЕОБРАЖЕНИЕ. С Р. жените правят МАГИЯ за любов. Преспиват една нощ с Р. между краката си, която после сготвят. От яденето дават на мъжа, за да стимулират сексуалните му способности. Появата на много Р. в реките е знак за дълга и мразовита зима, за природно бедствие или война. Ако човек сънува Р., очаква го някаква беда и влошаване на метеорологичните условия.

🕮 *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991.

✎ *Рачко Попов*

РИБЕН СВ. НИКОЛА = Никулден

РЍЗА, кошу̀ля – основна дреха и важен композиционен елемент в традиционния женски костюм. Освен всекидневно-утилитарна и художествено-декоративна функция Р. в народните представи се свързва с жената, която я носи. Вярва се, че Р. представлява самата ЖЕНА и може да я замества. Механизмът на подобно осмисляне се основава върху принципа на метонимията, когато частта замества цялото. Това определя отношението към Р. Според народната вяра Р. стои по-високо от останалото облекло; тя трябва да се

пази от чужди хора, защото с нея могат да се направят различни магии на жената. МАГИЯ може да се направи дори само с конец от Р.

Р. заема важно място в сватбената обредност. Особено показателна е широко разпространената у българите традиционна практика на сватба невестата да облича две Р. – една чисто бяла, а над нея втора, богато извезана. Когато Р. е една, тя найчесто е бяла, поръбена на пазвата и огърлието с червен конец „за здраве", или пък от червено платно и с богата везба (например в някои източнотракийски села). Обредно-магическото значение на *венчалната* Р. се разкрива в нейните характеристики: бяла на цвят – „да е чист късметът" на БУЛКАТА или червена – за здраве и плодовитост; специално подарена от *калиманата* неразогърлена Р., на която тя прорязва огърлието непосредствено преди брачното свождане (в Пиринския край). Венчалната Р. се изнася в СИТО (решето) пред сватбарите, за да се удостовери девствеността на булката. Най-често тази Р. е една от дрехите, с които погребват жената, за да бъде разпозната по нея от съпруга ѝ на ОНЯ СВЯТ.

Като социален знак Р. съдържа информация за възрастовия и семеен статус на жената. Най-богато орнаментирани са венчалната Р. и Р. на омъжената жена, особено тази във фертилна възраст. Много интересен е шевичният орнамент „петлета" върху пазвата на капанската Р., при който ПЕТЕЛЪТ като символ на потенция е във връзка с женското начало и възпроизвеждащата способност на неотродилата се жена.

Голяма обредно-магическа натовареност се приписва на Р., ушита от изтъкано за една НОЩ платно при определени от традицията изисквания. Вярва се, че такава Р. има силата да пази от БОЛЕСТИ и СМЪРТ. Затова я приготвят и обличат с нея новороденото, на чиято майка децата „не траят", т.е. умират скоро след раждането.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 220–221; *Михайлова, Г.* Етнография на България. Т.2, С., 1983, 274–275.

✎ *Маргарита Василева*

РИЗЧЕ = Покров

РИНАЧИ ⌕ Силвестровден

РИНАЧОВДЕН = Силвестровден

РИТУАЛНО БРЪСНЕНЕ = Бръснене

РОГ – от митологична гледна точка е символ на мъжкото начало и на плодовитостта. Р. е атрибут и на някои хтонични митологични персонажи, свързани с идеята за раждаемостта и изобилието. В древногръцката и тракийската традиция с Р. са изобразени сатирите и пановете от свитата на Дионис. В аналогичен контекст трябва да се разглеждат и рогатите маски, носени от кукерите. Интерес в това отношение представляват и някои женски забраждания или прически с формата на Р., присъщи за жените във фертилна възраст. На Р. наподобява забраждането на гребенките в Добруджа, а „на рогца" са прическите на невестите в Русенско, когато изпълняват обредно хоро на ТОДОРОВДЕН. Тъй като повечето от годишните семейни или календарни ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ на мъжко животно, традицията изисква да се запали свещ на неговия десен Р. Понякога рогата на обредните животни се запазват – в Странджа ги окачват на плетищата, за да пред-

пазват дома и добитъка от МАГИИ. В Ловешко рогата на жертвеното животно при строеж на къща се оставят на ТАВАНА с апотропейна цел. В Родопите с тях кадят родилките против НАВИ. Каденето на ЛЕХУСИТЕ с Р. от коза против демони е типично и за останалите български краища. В празниците, посветени на домашните животни (ВЛАСОВДЕН, СВ. МОДЕСТ) и на първата оран и сеитба, стопанките приготвят малки кравайчета, които поставят на рогата на добитъка. Според откъслечни представи злите демони – УСТРЕЛ И ВАМПИР, се крият през деня между рогата на домашните животни. С формата на Р. са голяма част от съдовете на тракийските съкровища.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; *Маразов, ИВ.* Тракийските ритони. С., 1978; *Михайлова, Г.* Облекло. – В: Добруджа. Етнографски, езикови и фолклорни проучвания. С., 1974. *Рачко Попов*

РОГАЧ = КУКЕРОВДЕН

РОД, родà, джинс, колѝно, кòрен, пòяс, повòй, еднà кръв, еднà лозà – обществена структура, изградена върху кръвно-родствения принцип. Тя е патрилинейна, т.е. родството се води по бащина линия и се предава от бащата на синовете и внуците. Неомъжените жени принадлежат към Р. на своите бащи. Р. получава началото си при отделянето на син от баща и при образуване на ново домакинство. На родов принцип възникват голяма част от селищата в България. Свидетелство за това са названия като Стоевци, Враниловци, Петково и др. При по-големите планински селища отделните махали възникват също на родов принцип и названията им посочват името на родоначалника. Всеки Р. притежава свой имот, свой СВЕТЕЦ-покровител и свои оброчища. В християнския празник на светеца той организира тържествени родово-семейни чествувания (курбани), наричани СЛУЖБА И СВЕТЕЦ. Родовият празник е водещ и при основните традиционни форми на взаимопомощ като тлъка, меджия и др.

Кръстанова, К. Традиции на трудовата взаимопомощ в българското село. С., 1986; *Пешева Р.* Род, родствени групи и традиции. – В: Етнография на България. Т.1, С., 1980. *Рачко Попов*

РОДИЛЯ = ЛЕХУСА

РОЗА = ТРЕНДАФИЛ

РОЗАЛИИ ⌕ РУСАЛИИ, РУСАЛСКА НЕДЕЛЯ

РОСÀ – вярва се, че е образувана от сълзите на починали девойки, които тъгуват по любимите си. Според народнохристиянската версия на представата Р. представлява сълзите на *св. Богородица*. Смята се, че пролетната Р., особено на ГЕРГЬОВДЕН и ВЕЛИКДЕН, е лековита. С нея жените и момите мият лицата си, за да нямат луннички и обриви. Търкалят се в росни треви и ливади за здраве. Събират Р. с кърпи, които после изцеждат. С нея заквасват млякото и омесват тестото за обредните гергьовденски хлябове. Дават от нея на децата да пият, за да не боледуват. В нощта срещу Гергьовден, Великден или ЕНЬОВДЕН МАГЬОСНИЦИТЕ събират с кърпа, РИЗА или ПРЕСТИЛКА Р. от нивите и замесват с нея погача. После използват погачата за примамване на чуждото плодородие и мляко.

Етнография на България. Т.3, С., 1985. *Рачко Попов*

РÒСЕН (Dictamnus albui) – горско

цвете, което съдържа етерично масло и отделя силно благоухание. Сред народа е познато като лековита и магьосническа БИЛКА, възпята в много песни. Нарича се „русалско биле", „самодивско цвете", което расте по „самодивски поляни". Моми берат „ситен Р.", вият китки и се кичат с тях или ги дават на момците за предпазване от САМОДИВИ И ЗМЕЙОВЕ. Има вярване, че през РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ или срещу СПАСОВДЕН през нощта РУСАЛИИТЕ идват и кършат цветовете на Р. С представата за русалиите-лечителки и целебната сила на Р. е свързан обичаят да се ходи „на Р.", известен широко сред българите. Болните от различни недъзи и неизцерими болести, от „самодивската болест" преспиват до Р. с постлана бяла кърпа (или паница вода) край себе си. Ако сутринта върху кърпата (или във водата) има зелен лист или тревица, това вещае оздравяване, ако ли е суха шумка или пръст – СМЪРТ. Народното предание свързва повериeто и обичая с много конкретни места, наричани Русаля, Росин и др. В народната медицина отвара от Р. се пие или с нея се правят *поливки* срещу различни болести.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 112; *Илиев, Ат.* Растенията от българско фолклорно гледище. – Сп БАН, кн. 18, 1919, 153–154; *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972, 187–214; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, с. 127. *Маргарита Василева*

РОСОМАНКА = ПЕПЕРУДА

РУБА = ДАР

РУБНИЦА = СВАТБЕНО ЗНАМЕ

РУГЛИЦА = СВАТБЕНО ЗНАМЕ

РУЖА = ТРЕНДАФИЛ

РУКЛА ⌕ СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

РУСА СРЯДА ⌕ СРЯДА

РУСАЛИ ⌕ РУСАЛСКА НЕДЕЛЯ

РУСАЛИИ ⌕ РУСАЛСКА НЕДЕЛЯ

РУСАЛЍИ, русалѝйки, русàлци, русàри – предполага се, че названието е във връзка с древноримските *Розалии* – празници в чест на мъртвите, или има славянски произход (от роса, русло, росен).

1. Персонифицирани женски ДЕМОНИ от низшата митология на българите. Представляват ДУШИТЕ на млади удавници или родилки, които прелитат във вид на бели пеперуди отвъд Дунав през РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ, започваща от Петдесетница. Обитават водите и горските поляни, по които расте билката РОСЕН. Смятат се за вещи лечителки на всякакви БОЛЕСТИ и най-вече на *самодивската болест.* Затова през цялата седмица болните преспиват на русалски поляни и се мият с водата от русалски извори, която през този период е особено лековита. Болният поставя до главата си зелена паница с вода. Точно в полунощ, когато Р. идват, за да откъснат цветовете на росена, те пускат някакъв знак в паницата на болния. Ако това е зелен лист или цветче, болният скоро ще оздравее. Ако той намери пръст или камъче, не очаква скорошно изцеление. Р. са много опасни за хората, тъй като им причиняват болести. Ако те не спазват системата от забрани: за полово общуване, за сядане или преспиване под големи дървета и сред ливади, за замръкване навън след залез слънце и др., разболяват се от самодивска болест (уграма, парализа). За да се предпазят от Р.,

Русалии

стопаните ходят на групи в полето или лозята, носят в дрехите си пелин, лепка, ЧЕСЪН или орехова шума, които според народната вяра прогонват демоничните сили. Според отделни представи Р. идват на земята след Петдесетница, за да напръскат житата с „жива вода", която стимулира растежа на посевите. Вж. РУСАЛСКА НЕДЕЛЯ.

2. Р. или КАЛУШАРИ са названия на обредни лица от едноименния обичай, изпълняван през Русалската неделя в Сев. България или през МРЪСНИТЕ ДНИ от КОЛЕДА до БОГОЯВЛЕНИЕ в Македония. Р. са момци и мъже, винаги нечетен брой, които образуват русалийска дружина. Имат свой главатар – *ватафин* или *юзбашия*. Облечени са в бели нови дрехи, калпаците им са окичени с всякакви лековити треви; имат свое знаме. Всеки Р. носи тояга от ЛЕСКА, ЯВОР или ДРЯН – дървета, смятани за лековити и надарени с магическа сила да пропъждат злите духове. Дружината обикаля селата през цялата седмица и лекува русалската или самодивска болест. Строго се спазва ритуално мълчание. Избягва

се срещата на две Р. дружини. Ако това се случи, дружините влизат в бой, който продължава докато едната надделее над другата. Победената дружина не може да участва повече в обичая. Познáти са много топоними от типа на Русалски гробица, свързани с предания за люти битки между две дружини. Р. лекуват болните със специален обреден танц. Те се нареждат в кръг около болника и заиграват под звуците на музикален съпровод. Темпото на танца постоянно нараства. В мига на висша екзалтация (Р. изпадат в екстаз) ватафинът счупва гърне с целебна течност, след което болният става от мястото си и побягва. Мястото му се заема веднага от един Р. Вярва се, че по този начин болестта се отстранява. След ритуално пречистване в църквата в края на Русалската седмица момците отново поемат ежедневните си задължения. Предполага се, че русалските игри са късен отзвук от архаични инициационни мъжки обреди, свързани с военните съюзи.

📚 *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972; *Маринов, Д.* избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Шапкарев, К.* Русалии – Сборник от български народни умотворения. Т.1, С., 1968.

✎ *РАЧКО ПОПОВ*

РУСАЛИЙКИ = РУСАЛИИ, 🔍 РУСАЛСКА НЕДЕЛЯ

РУСАЛИЯ = РУСАЛСКА НЕДЕЛЯ

РУСАЛКИ 🔍 РУСАЛСКА НЕДЕЛЯ

РУСÀЛСКА НЕДЀЛЯ, Русалѝя, Русàля, Самодѝвска недèля, Голя̀ма недèля – седемдневен период, календарно свързан най-често с християнския празник Петдесетница.

Названието *Русалия* (за означаване едновременно на вярванията, митичните персонажи, забраните и обредните практики, отнасящи се до Р.н.) е познато от средновековни писмени паметници. Охридският архиепископ Димитър Хоматиан през 1230 г. говори със същото име за „срамни представления" на млади хора по селата в Македония през седмицата след Петдесетница. <Слово на русалию> в ръкопис от XIII в. дава основание на учените да твърдят, че още в старобългарския език думата русалия има значението на Петдесетница, която се приема за наследник на римския празник на розите *Розалия* с характерните за него поминални обреди. Макар и вече разколебани, митологичните представи за Р.н. разкриват нейната езическа същност. В по-ново време някои учени акцентират върху смисловата връзка между РУСАЛИИ, РОСА И РОСЕН, подсказана от запазените до началото на XX в. български поверия и обредни практики. По-рядко Р.н. се отнася към седмицата преди Петдесетница.

Р.н. се смята за твърде опасен за здравето на хората период. Според традиционните представи на българите през това време се явяват РУСАЛИИ, РУСАЛЦИ, РУСАЛИЙКИ, РУСАРИ, РУСАЛКИ, които могат да причиняват различни тежки БОЛЕСТИ. Често (главно в южнобългарските райони) народното поверие свързва Р.н. със САМОДИВИТЕ (близки по характеристика до русалиите), макар че прави разлика между двата митични персонажа. Смята се, че който се разболее през Р.н., не оздравява. За такъв човек казват, че русалиите го „сбъхтали", „сблъскали", „ударили", „побили", „нагазили", че е „оградисал". Представата за болестотворния характер на русалиите по-

ражда цяла система от обредни забрани, които се спазват много строго през Р.н. – жените, особено неотродилите се, не мажат, не предат, не тъкат, не шият, не плетат, не перат; всички избягват да се мият; не се работи на нива и особено на лозе (дори не се влиза в него), за „да не се изреси“, т.е. да изпада цветът и да не даде плод; не се спи денем на открито сам, защото русалиите идвали насън; не се върви направо без път през нивите и полето, за „да не нагазят“ върху трапезата на русалиите.
За предпазване от русалии се използват пелин, лепка, орехова шума, ЧЕСЪН, клончета от които внасят в дома по пода, леглата и завивките, носят у себе си в дрехите, на главата и кръста. В последния ден от Р.н. хвърлят зеленината на улицата след говедата или я закопават на място, където не се тъпче, а една част запазват за лекуване. Най-опасни са *русалската* СРЯДА и *русалският* ПЕТЪК (някъде и *лудият, въртоглавият* ВТОРНИК), тачени за предпазване от полуда. На места на Р.н. правят ВЕНЕЦ от пелин, всички се провират през него и го окачват на пътната ВРАТА, за да гони русалиите.
През Р.н. се изпълнява известният на много места обичай ходене на росен (вж.СПАСОВДЕН), свързан с представата за двойствената природа на русалиите като болестотворни същества и лечители. Болните преспиват на самодивски или росенови места (където расте цветето росен) с нова зелена паница с ВОДА или нова кърпа до главата си; отнасят храна и дар за болестта (или за русалиите, самодивите); в зори преди изгрев слънце се мият в росата или в *русалски, самодивски извор* и напускат мястото, без да се обръщат назад.

През цялото време пазят мълчание. За изцеление или СМЪРТ гадаят по оставеното им от русалиите – зелена тревица или пръст в паницата с вода (или върху кърпата). За лекуване от *самодивска, русалска болест*, както и за осигуряване на плодородие се изпълняват игрите на РУСАЛИИ, КАЛУШАРИ, познати в Северозап. България.

Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972, 132–137, 187–214; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 121–124; 127–132; *Беновска – Събкова, М.* За русалките в българския фолклор. – БФ, кн.1, 1991, 3–14. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

РУСАЛСКА СРЯДА Русалска неделя
РУСАЛСКИ ПЕТЪК Русалска неделя
РУСАЛЦИ = Русалии
РУСАЛЦИ Русалска неделя
РУСАЛЯ = Русалска неделя
РУСАРИ = Русалии

С

САБАЗИЙ = Дионис
САВАН = Покров
САВЕНО ПЛАТНО = Покров
САДЖАК = Пиростия
САДОВИЩЕ = Покров
САЙБИЯ = Стопан, Имане
САМОВИЛА = Самодива
САМОДЍВА (Зап. България), **самовѝла, вѝла** (Изт. и Южна България), **ю̀да** (Пирин и Странджа-Сакар), **перѝя** (Родопите), **ю̀дефка, нѐдефка, нѐдяфка, вѝдяфка, дя̀фка, светинка̀, немощѝйка** (Тракийския регион) – женски митичен персонаж, олицет-

воряващ природните сили. Сродни на С. са северноблъгарските РУСАЛИЙКИ (русалии, русалци, русари) и македонските СТИИ (стихии, стихи; ед. ч. стихя), осмисляни като жени с рибешки опашки, които повличат с дългите си коси къпещите се във вировете и ги давят. Във фолклора С. са възпети още като *ветрогонки, вихрогонки, ветрища, усоянки, нагоркини, надворкини, полунощници и ятерици.* В ежедневието те се назовават с табуизираните имена *майки, лели, сладки и медени, благички, сестри, бели и червени.*
Първите писмени източници за вярата в С. датират от XIII в. В ръкопис от времето на Константин-Асен се споменава за съществуването на „вилски кладенец“ край гр. Прилеп. От XVII–XVIII в. е <Слово ради самовили, бродници и магесници>, открито в с. Рила. С. се споменават и в апокрифните молитви против БОЛЕСТИ и злини.
С. са аналогични на русалките у източните славяни, на дриадите и нереидите у древните гърци, елфите у древните германци. Върху земите на Балканския полуостров са оставили следи различни култури – тракийска, гръцка, римска, в които също има почитане на подобни същества. Вероятно след идването на славяните на полуострова е станала креолизация на представите на по-старите обитатели с тези на българските славяни. С., *дивите* са от корен **дивъ <въ дивъ прѣвратити>** (в миней от XV в.), от пейоративизацията на индоевропейското deiwo-s – бог. Вила, самодива, самовила, вихър, вихрушка“, **три вилы пророчицѧ** <Манасиева хроника> е вероятно от индоевропейското wei – вея, духам, или wei – вия, въртя се. Среща се в сърбо-

хърватски: вила; словенски: vila – магьосница; староруски: **вила**; чешки: vila – митична, приказно хубава жена; старочешки: vila – зла жена, побъркан, безумен човек; старополски: wila – неразумен, побъркан, глупак, лудея, безумствам. Н. Геров споменава и за *самовилник* – той е лош човек, мъжки хипостазис на самовилите.
С. обитават дивата природа – горите и поляните, изворите и реките. Причиняват силни ВЕТРОВЕ и бурни морски вълни. Българите вярват, че ВИХРУШКАТА е С., заради което я наричат често самувила или юда. С. се появяват през пролетта заедно със ЗМЕЙОВЕТЕ и ЗМИИТЕ и отново се скриват на СЕКНОВЕНИЕ. Живеят на края на света, където се намира златният дворец на СЛЪНЦЕТО. Там отиват само свраките, за да помогнат на С. при вършитбата на смила. Пристигането на С. на земята се оповестява от КУКУВИЦАТА. Представите за външния вид на С. са твърде различни. Веднъж те се схващат като красиви, дългокоси руси девойки с бели прозрачни РИЗИ. Яздят ЕЛЕНИ, имат камшици от змии и носят колчан със стрели. Силата им се крие в ПОЯСА около кръста. В българския фолклор е особено популярен мотивът за овчаря, който откраднал пояса (ризата) на къпещата се във вира С. Загубила силата си, С. се съгласява да се ожени за него. Ражда му деца. Но когато след време намира своя пояс в сандъка, опасва го и излита през комина на къщата, за да не се върне никога повече при семейството си. Нощем до първи петли С. излизат да се къпят в горските води и да играят своето „самодивско хоро“. Там, където стъпват, трева не никне. Според по-

верието „самодивското играло“ (колело, хорище) представлява изсъхнало място, върху което растат само отровни самодивски гъби. То се намира под стари вековни дървета – обикновено бряст, круша, орех, черница или топола. Там селяните избягват да отиват, защото ако стъпят на „самодивското играло“ или „самодивската софра“, заболяват неизлечимо (орадисват, уградисват, падат от строшено, намира ги юдинското). Самодивската болест се лекува от русалийките (калушарите) или от баячки. Те отиват привечер на С. софра, постилат нова кърпа и върху нея поставят конска подкова, зърна от просо, ечемик или овес, зелена пръстена паничка с мед, пирони и босилкова китка, вързана с червен вълнен конец. Носят и погача за С. Пръскат наоколо мед с китката и канят С. да дойдат да си хапнат и пийнат и конете си да подковат. В чест на С. тракийските жени организират общоселски жертвоприношения на кръстопът, край чешмата или на могила извън селището. Тези курбани от типа на Кокошата черква се правят през есента в периода от Петковден до Архангеловден. Според второто народно схващане С. са грозни, разчорлени старици, облечени в черни дрехи. Те ходят по горите в потайна доба. Пакостят най-вече на родилките и новородените. В този смисъл представите за тях са сходни с представите за навите и орисниците. На тях се приписват причините за родилната треска и други опасни заболявания при родилките. Стеснен регионален обхват има поверието, че С. произлизат от душите на млади покойници – предимно лехуси или удавени девойки. Обикновено хората разпознават С. по звуците на гайдата и тъпана и по техните викове по време на нощния им танц. Особено разпространен е мотивът за самодивската сватба. Ако човек попадне на тяхното сватбено тържество, С. го даряват с риза или кърпа. На сутринта, след песента на първите петли и появата на първите слънчеви лъчи, човекът намира в ръцете си вместо кърпа конски череп.

С. се осмислят като вещи познавачки на билките, и като надарени лечителки. Те причиняват планинското ехо. Според народните песни те се побратимяват с юнаци, а децата, които сучат от гърдите им, придобиват необикновена физическа сила. Такива са случаите с Крали Марко, Секула детенце и Момчил войвода. Във фолклора са възпети Дена и Радка Самодива, които били посестрими на юнаците и овчарите; Магда Самодива – посестрима на билкарките; Гюра и Димна – съпруги на овчари.

📖 *Ангелов, В.* Самовилите в българската народна поезия. – Изв. на семинара по слав.филология към СДУ, кн.3, 1911; *Ангелов, Д.* Българската народна балада. Балада за самодиви-самовили. – ИНЕМ, кн.12, 1936; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Шапкарев, К.* Русалии – древен и твърде интересен българскки обичай. Пловдив, 1887; Българскки етимологичен речник, т.1, С., 1971; *Геров, Н.* Речник на българския език, т.1–6, С., 1975–1978. ✎ *Рачко Попов, Анани Стойнев*

САМОДИВСКА НЕДЕЛЯ = Русалска неделя

САМОДИВСКИ ОГЪН ⚲ Сирни заговезни

САМСАМОЛЕЦ = Плътеник, Вампир

САТАНАЙЛ, сатанà – название на дявола, употребявано главно в дуалистичните предания и легенди на богомилите. В превод от еврейски език означава „противник“. Според апокрифната богомилска книжина — <Тайната книга>, <Тивериадското море>, <Откровение Варухово> и др. – С. е създаден от Господ заедно с всички ангели. Той е сътворен пръв и затова е назначен за началник на десетте ангелски чина. С негова помощ Бог създава Земята, като го кара да се гмурне в морските дълбини и да донесе от там пясък или пяна. Но С. скоро се възгордява и постепенно се превръща в Божи противник. Бог го наказва, като го лишава от святост и го осъжда да хвърчи постоянно над бездната. С. е носител на разрухата и тъмнината. Той е творец на злото. Когато Бог създал човека, С. надупчил тялото му. В облика на змия той подтикнал Ева да яде от райския плод (според друга версия се съвъкупил с нея в образа на юноша). В богомилските легенди се разказва, че Бог изпратил *Архангел Михаил* да победи С. Но С. излязъл по-силен от архангела, заради което Бог го подстригал като черноризец и премахнал божествената частица „ил“ от негово име. Така С. станал сатана.

📖 *Ангелов Д.* Богомилството в България. С., 1969; *Георгиева, Ив.* Народен светоглед. – Етнография на България, Т.3, С., 1985; *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1970; *Кристанов, Ц., Ив.Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България. С., 1954; *Стойнев, А.* Св.Иван Рилски, официалното християнство и богомилството, С., 1991.

✎ *Рачко Попов*

СБОР = Събор

СВ. ÀНА ЗЙМНА, Àнино зачàтие, Àнино зачàкье, Ѝнино зачàтие, Полàзевден (9 дек.) -празник, честван в деня, когато според Светото писание св. Ана заченала Дева Мария. Култът на Св.А. е най-силно изявен в Зап. България и в отделни райони на Южна България. Св.А. попада в периода на годишния поврат от есен към зима, когато „слънцето се завърта към лято“ (Пиянец); „слънцето рипнува като пиле на праг“ (Пиринския край). Представата за прехода прави празника на Св.А. подходящ за момински женитбени гадания, прогнози за бъдещето и налага различни предохранителни практики. Момите „засяват“ в житни зърна гърне с вода и топят клонки от ябълка или вишна. Ако до Сурваки житото поникне и клонките се разлистят, това се приема за знак, че момата ще се омъжи през следващата година. В покрайнината Гравово Полазевден се смята като добър за отпочване на нова работа. Тук и в Кюстендилска Каменица се следи *полеза* на първия гост в дома и се гадае за пола на децата и на приплода от добитъка през годината. Жените не предат вълна, за да се обагнят женски агънца. В Михайловградско се смята, че Св.А. „затваря“ вълчите празници, наричани тук Мратинци. Жените не тъчат черги, за да се запазят стадата и овчарите от вълци. В Хасковско празникът се смята много лош, опасен и се нарича *Св.А. хаталива*. За да не окуцяват домашните животни, жените не предат вълна. Познато е вярването, че на Св.А. вражалици, магьосници свалят Месечината от небето и я издояват, за да увеличат млякото

на своя добитък; или пак с МАГИИ могат да вземат носливостта на кокошките, като откраднат трески от чужд ДРЪВНИК и ги сложат в храната им. Затова на Св.А. всеки пази кокошките си, мажат виметата на кравите с ЧЕСЪН или слагат при кошарите човешки екскременти.
В народния култ към Св.А. се отразява и християнската представа за светицата като майка на св.Богородица. Св.А. се приема за закрилница на бременните, децата, на брака и семейството и празникът ѝ се почита главно от жените. В Търновско майките с деца не работят, за да не се разболяват децата им. Същият празник в района на Странджа се тачи на 22 декември и се нарича *Света Яна* или *Тъйяна.* Знае се като *лош ден*, през който жените не работят. По дата на честване се покрива с деня на СВ. АНАСТАСИЯ (стар стил), чийто култ е разпространен в Родопската област.
📖 *Захариев, Й.* Каменица. – СбНУ, кн.40, 1935, с.229; *Мартинов, Ал.* Народописни материали от Граово. – СбНУ, кн.49, 1958, с.742; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, 96–97; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, 146–153.
✎ *Маргарита Василева*

СВ. АНАСТАСѝЯ, св. Чьòрна, Нашtàша (22 дек.) – почита се предимно в Родопите и Странджа. Осмисля се като свръхестествено женско божество, което предпазва хората от СМЪРТ. В деня на нейния празник жените не бива да похващат никаква работа, за да не се „почерни" техният дом. Според поверието стопанките, които работят, овдовяват и децата им умират.

📖 *Маринов, Д.* избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

СВ. АНДРЕЙ = АНДРЕЕВДЕН

СВ. АНТОН = АНТОНОВДЕН

СВ. АТАНАС = АТАНАСОВДЕН

СВ. ВАРТОЛОМЕЙ = ВЪРТОЛОМЕЙ

СВ. ВЛАС = ВЛАСОВДЕН

СВ. ВРАЧ, Св. Врàчове, Кузма и Демян (1 юли) – празник на народните лечители (*врачки, билярки, баячки, правилци* и др.) В официалния православен календар на този ден църквата отбелязва паметта на двамата братя Козма и Дамян, прославили се със своите богоугодни дела в Рим. Изучили добре умението да лекуват, те получили и чудодейна сила от Бога да изцеряват всякакви БОЛЕСТИ. Лекували даром, заради което били наречени безсребреници. Житието на двамата братя им приписва характерни за народните лечители черти – те също не вземат пари за оказаната помощ.
На този ден разпределят и подреждат набраните на ЕНЬОВДЕН треви и БИЛКИ, с които се лекува през цялата година. В природопските райони на Пловдивско Св.В., наричан още *Кузма и Демян*, се смята за *тежък* празник, на който не трябва да се работи, за да не се разболява човек. Водят душевно болни и недъгави по извори и църкви, за да търсят изцеление. На Св.В. се правят ОБРЕЧЕНИ КУРБАНИ за здраве. В селата, където има *черквичка грамада* „Св. Врач", курбанът се устройва до нея.
📖 Жития на светиите. С., 1974; 319–320; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с. 678; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986, с. 275. ✎ *Маргарита*

Василева

СВ. ВРАЧОВЕ = СВ. ВРАЧ

СВ. ГЕОРГИ = ГЕРГЬОВДЕН

СВ. ГЕОРГИ ⚲ ГЕРГЬОВДЕН, СВЕТЕЦ, ЗМЕЙ

СВ. ДИМИТЪР = ДИМИТРОВДЕН

СВ. ДУХ = ДУХОВДЕН

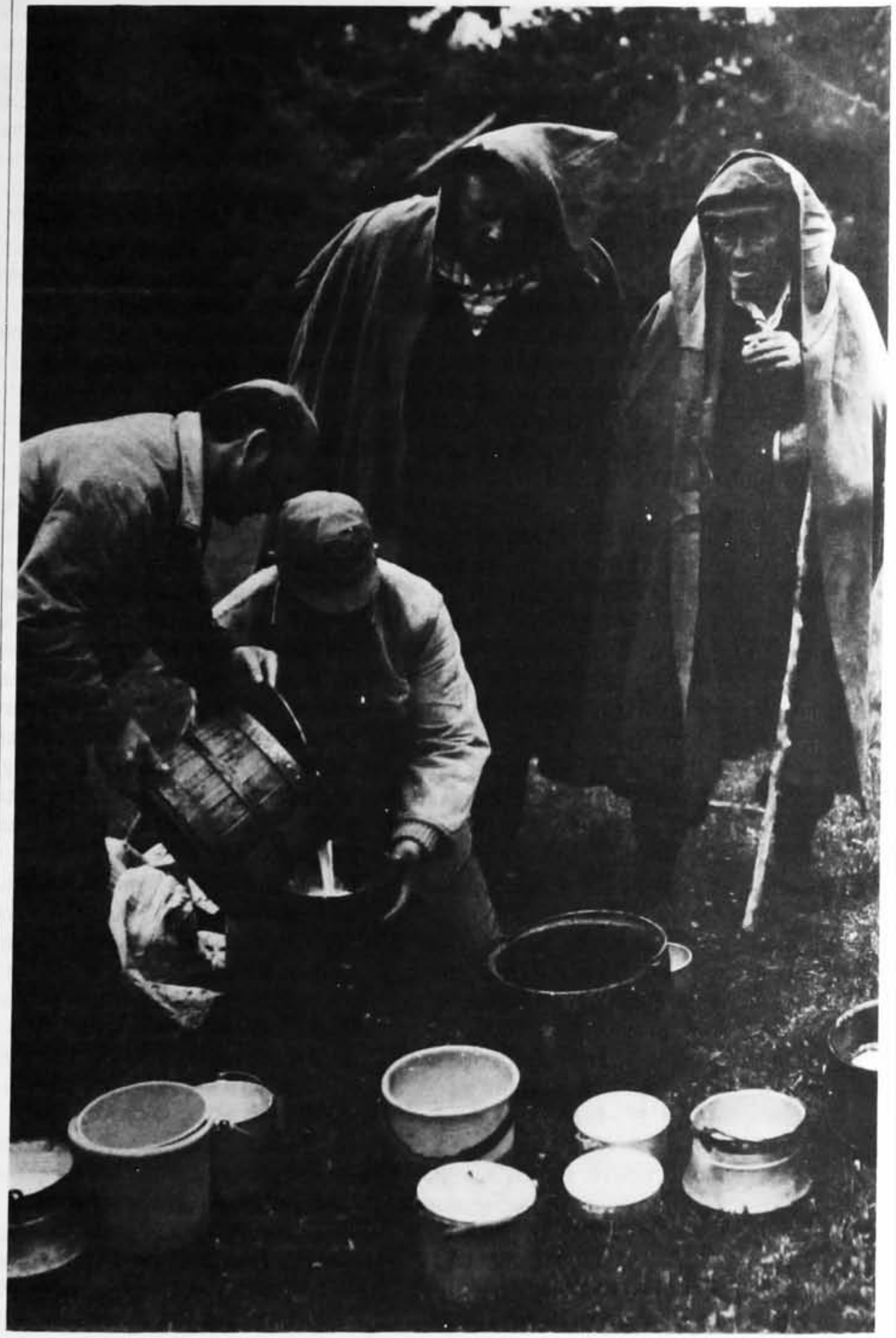
СВ. ИВАН = ИВАНОВДЕН

СВ. ИВАН ЛЕТНИ = ЕНЬОВДЕН

СВ. ИЛИЯ = ИЛИНДЕН

СВ. КАТЕРѝНА (24 ноем.) – почита се главно в Южна България. В Пловдивско Св.К. е покровителка на децата и ги пази от БАБА ШАРКА. В ранно утро майките замесват тесто с прясно налята ВОДА и изпичат погача и малко кравайче, които намазват с МЕД. Кравайчето поставят над външната врата или на покрива в чест на баба Шарка. Погачата раздават из махалата за здравето на децата. В Източна Тракия – Странджа и сред преселниците от Беломорието Св.К. се почита против МИШКИ. На този ден жените замазват с кал ОГНИЩЕТО и раздават варена царевица със затворени очи, за да замажат и затворят символично очите и устата на гризачите. Не работят нищо, не режат с нож и ножица, не плетат и не шият с игли. В Родопската област Св.К. се тачи против БОЛЕСТИ – ТРЕСКА и висока температура. Стопанките не пипат остри и режещи предмети, защото ако се порежат, раната няма да зарасне.
📖 *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Гребенарова, Сл., Попов, Р.* Обичаят „миша сватба" у българите. БЕ кн.3, 1987; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

СВ. КОНСТАНТѝН И ЕЛѐНА, Светà Елѐна и Костадѝн, Светà Елѐнка и Костадѝнка, Костадѝновден (21 май) – малък църковнохристиянски празник, повече познат и почитан в Югоизт. България – Тракийската низина, Родопската област, Странджа. Отбелязван в цветуща пролет, Св.К.и Е. носи вече белезите на прехода към лятото, когато основна грижа е опазването на избуялите посеви и младия приплод от СУША, ГРАДУШКА и мор. Св. равноапостолни цар Константин и неговата майка Елена, на които е посветен празникът, народът определя или като брат и сестра, или дори като две сестри, но във всички случаи се съзира древният механизъм на митологичното двоично мислене и често срещаната в българския народен календар близначност на светците.
В тази двойка светци, според правилото за женското олицетворение на лошото, на Е. се отрежда ролята на зла и отмъстителна. За нея най-често се казва, че „носи градушката в ръкава (полата) си", а митологичното женско начало на опустошаващия град е трикратно подчертано в родопския израз: „Сирница го подсирва, Тодорица го мята, а св. Елена в ръкав го носи".
На Св.К.и Е. е строго забранена всяка полска работа. Някъде се устройват младежки забави с люлеене на люлки и песни. На много места се провеждат едноименни храмови празници и сборове с колене на КУРБАН и черкуване за дъжд, посещавани масово от населението на близката околност.
В Родопската област *Костадиновден* е голям празник за овчарите. Извършва се тържествено *предой, отбив, мандра* (общо доене на овцете и отделяне на млякото, което се полага на всеки стопанин; отлъчване на млечните овце за извеждане на лет-

Предой на празника Св. Константин и Елена

ните пасища), който завършва с обща трапеза и курбан за овчарските семейства.

На Св.К.и Е. в някои села от черноморския край на Странджа се изпълняват НЕСТИНАРСКИ игри по ОГЪН.

Дражева, Р. Пирински край, с.448; *Стаменова, Ж.* Пловдивски край, с. 273; *Василева, М.* Българска етнография, т.III, с.125. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

СВ. МОДЀСТ, Молу̀с, Молу̀сту, Мо̀дус (18 дек.) – почита се предимно в района на Родопите и Странджа като покровител на орачите и техния едър рогат добитък. В деня на празника волòвете и биволите не се впрягат, а стопаните раздават за тяхно здраве варено ЖИТО и нечетен брой хлебчета. Понякога поставят на РОГАТА им малки кравайчета и палят на хомота свещи. Спорадично Св.М. се тачи като патрон на овчарския еснаф. На икони от Странджа той е изобразен като овчар.

Георгиева, Ив. За произхода на култа на св. Модест във: Въпроси на етнографията и фолклористиката. С., 1980. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

СВ. НЕСТОР = МИШИ ПРАЗНИЦИ

СВ. НИКОЛА = НИКУЛДЕН

СВ. ПАВЕЛ = ПАВЛЬОВДЕН

СВ. ПАНТЕЛЀЙ, Пантелѐй пътник, Вòден Пантелѐй, Паталѐй (27 юли) – почита се като небесен господар на силните порои и наводненията. В планинските райони на Родопите и Странджа много от параклисите и изворите носят неговото име. В деня на празника жените раздават там хляб и палят свещи, за да ги пази Св.П. от проливни дъждове. Наред с това те тачат СВЕТЕЦА и като вещ лечител. Според поверието той помага на хората с болни очи. Те се мият с лековитата вода на извора с надеждата за близко изцеление. Колят КУРБАН и принасят дарове в негова чест. Денят му се смята за *хаталия* (лош, тежък) и не бива да се похваща никаква домашна и полска работа, за да не патят (страдат) хората. Светецът се назовава пътник, тъй като според поверието в неговия ден прелетните птици се събират на ята и политат на юг.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981.

СВ. ПЕТКА = ПЕТКОВДЕН

СВ. ПЕТЪР = ПЕТРОВДЕН

СВ. ПРОКÒП, Прокòпи пчелàр (8 юли) – покровител на пчеларите. В ранно утро жените на пчеларите приготвят два ОБРЕДНИ ХЛЯБА – боговица и *светец*. Преди изгрев слънце отнасят хлябовете при пчелните кошери, прикадяват ги с тамян и ги намазват отгоре с МЕД. Мъжете им прикадяват кошерите и вземат малко МЕД от всеки. Носят меда в черквата и го оставят да пренощува една вечер. Според поверието с този мед се лекуват различни заболявания. С него мажат болните от ШАРКА деца. В Странджа и Изт. Родопи *св. Прукоп* се почита от жените, „за да прокопсат" (да им върви работата добре). В Ломско се организира общоселски общоселски КУРБАН в чест на ПЧЕЛИТЕ. До ОБРОКА на светеца се коли овен и се нарежда богата ТРАПЕЗА.

Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България.Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

СВ. РАНГЕЛ = АРХАНГЕЛ МИХАИЛ, АРХАНГЕЛОВДЕН

СВ. СИМЕОН = Симеоновден

СВ. СПИРИДО̀Н (12 дек.) – почита се като патрон на различните занаятчийски еснафи – обущари, терзии, абаджии, дюлгери, тухлари, бакърджии. В деня на неговия празник еснафът освещава в църквата мъжко животно, което коли за КУРБАН в чест на СВЕТЕЦА. В Пиринския край Св.С. се почита като покровител на конете и едрия домашен добитък. Още в ранно утро жените раздават, тичайки по улиците, ОБРЕДЕН ХЛЯБ за здравето на животните. Те бягат, за да бъде добитъкът пъргав и работен. В родопската област Св.С. се тачи против „струпки" – обриви и рани. Стопанките раздават пити по между си; през целия ден не работят нищо, защото, ако се убодат или порежат, раните им няма да зараснат лесно. В Пловдивско през този ден не се варят боб, леща и царевица, за да не излизат по тялото. В Троянския Балкан е разпространено поверието, че в деня на Св.С. „Слънцето спира да се движи и поема обратния път към лятото".

≡ *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Дражева, Р.* Календарни празници и обичаи. – В: Пирински край, С., 1980; *Хайтов, Н.* Асеновград в миналото. Пловдив, 1968. ✎ *Рачко Попов*

СВ. СТИЛИЯН = Св. Щилиян

СВ. ТИМНЬО ⌕ Св. Черна

СВ. ТОДОР = Тодоровден

СВ. ТОДОР = Тодоровден

СВ. ТРИФОН = Трофон Зарезан

СВ. ХАРАЛА̀МПИ, Харала̀мпи, Х(А)рала̀нпей, Х(А)рала̀нбей, Арала̀мбос, Чу̀минден (10 февр.) – принадлежи към групата празници, посветени на умилостивяването и прогонването на злите болестотворни сили, продуциращи са в природата при прехода от зима към лято. В Тракийската равнина според народната етимология „Араланбей *араландисва* (прекадява) земята", тя се затопля и вече може да се обработва. Празникът е най-широко застъпен в Североизт. България, Тракийската низина, Рило-Родопската област, Пиринския край. Християнският СВЕТЕЦ великомъченик се смята за повелител на БОЛЕСТИТЕ – „бей на болестите", „държи на болките юздите", „държи ключа на болките", а най-страшната от тях – ЧУМАТА – е завързал с девет синджира. На много икони в местните църкви Св.Х. е изобразен да бие и измъчва чумата. тези вярвания определят празника като втория *Чуминден* за българите: чумата се „родила" на зимния АТАНАСОВДЕН и се разхождала свободна, докато Св.Х. я оковал и подчинил; в друг вариант братята Андон и Атанас я заловили и вързали с вериги, откъдето техните два празника се наричат *Верижници*; според капанците в Разградско пък на АНТОНОВДЕН, наричан по табуираното име на болестта Лелинден, са съсредоточени основните обредни и магически практики срещу нея.

На Св.Х. обредите и забраните за умилостивяване и отгонване са еднотипни: сутринта се отнася в църква МЕД за освещаване, „да са сладки и медени болестите", с него се намазват прясно опечени три питки или една по-голяма и те се раздават в самата църква, по съседите, на пътя, когато изкарват говедата. В някои родопски села, като излиза да раздава, домакинята оставя отворена къщната ВРАТА и с табуирани женски имена зове болестите да си

вървят; „Айте, Райно, Смарайдо, излявайте, ша ви дам пита". В Разградско пък оставят една от питките на ТАВАНА или я изяждат вкъщи. В Сливенско някъде всички излизат накрай село и си раздават хляб, гозба и ВИНО, за да се нахранела чумата и да се здрави хората. В Пиринския край ОБРЕДНИЯТ ХЛЯБ, омесен от ЧИСТА ЖЕНА, се отнася извън село и се оставя за чумата. В Хасковско, ако селото е „заоравано" против болест, стопанките обикалят околовръстната бразда, а после разчупват и подават питите на КРЪСТОПЪТ. Навсякъде запазват от осветения в църква мед за цяр през цялата година. Строга е забраната да се работи, особено домашна женска работа.

≡ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, т.1, С., 1981, 492–493; *Василева, М.* Добруджа, с. 318; Капанци, с. 211; Етнография на България, т.III, с. 110; *Дражева, Р.*Пирински край, с. 435; *Стаменова, Ж.* Пловдивски край, с. 258.
✎ *Маргарита Василева*

СВ. ЧЀРНА, Ба̀ба Чѐрна, Чьо̀рна, Черни̇̀ веру̀ги, Църън ден, Черня̀й, Чѐрен пра̀зник, Света̀ Чѐрква – денят, рядко двата дни, след АТАНАСОВДЕН, тачен строго за предпазване от тежка, *черна* БОЛЕСТ и СМЪРТ („да не църнеят за починали"). Под това название празникът е разпространен в Тракия, Пазарджишко, Пловдивско, Хасковско, северните склонове на Родопите, Сакар, както и в Охридско. Типичен женски празник, на който не се върши никаква домашна работа, за да не се „почерни" къщата – да не умре мъжът, да не се разболеят децата от „черната" болест (епилепсия, коремен тиф). Ако се падне в НЕДЕЛЯ, ГОДЕЖИ и СВАТБИ не се правят, за да не умре някой от младоженците. Устойчива традиция е във всеки дом да се коли черно пиле или черна кокошка, да се месят пресни пити, намазани с МЕД или захар и от това да се раздава на съседите с думите: „Вземи за свети Атанас и света Черна, да пазят от болест". В Хасковските села наред с това раздават и вълмо ВЪЛНА, за да се „криела" баба Черна в нея. Перата на жертвената кокошка се скриват, за да се прекадяват с тях при нужда децата, заболели от шарка, паралич и др.

В посочените райони връзката с Атанасовден е толкова неразривна, че втори черен ден (Св.Ч.) се отбелязва и след *Летния Атанасовден* (2 май или 2 юли). Посвещаването на празника на женския персонаж Света или Баба Черна, сподвижница или „сестра" на св. Атанас, на която, като за хтонично демонично божество се жертва черна птица, показва, че тук несъмнено е налице митологична близначна двойка. В нея св. Атанас, повелител на зимното СЛЪНЦЕ и небесния ОГЪН, е носител на мъжкото-небесното-светлото-живота, а Св.Ч. носи семантиката на женското-земното-мрака-СМЪРТТА.

Св.Ч. има свой мъжки вариант в празника *св.Тимньо* (*Тимян, Тимен, Тивньо*), известен в Родопската област и чествуван също в деня след Атанасовден или на 20 ян. Основният обичаен комплекс и тук се състои в ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕТО на черна кокошка или пиле, защото според местната легенда св.Тимен се разсърдил на братята си Андон и Атанас и се зарекъл ако ги настигне, да заколи черна кокошка. Името Тимньо, Тивньо, свързано с тъма, тъм-

нина, в по-широк смисъл сочи мрак, чернота, смърт – това, което е отличително за Св.Ч..

Друг вариант в тази поредица от празници за предпазване от тежки болести и смърт, чествуван също в триада с АНТОНОВДЕН и Атанасовден, е ЕВТИМОВДЕН (Ихтима), но най-известен като ПЕТЛОВДЕН (20 ян.) характерен за Североизт. България и Странджа-Сакар. Независимо от по-разгърнатата и многозначна обредност на североизточния Петловден и в двата района е задължително коленето и раздаването на кокошка (петле, ярка) за здравето на децата, за избягване на неизлечими болести.

Жертвоприношението на черна кокошка се наблюдава в развита форма и в есенния обичай на Тракия КОКОША ЧЕРКВА, който кореспондира с лятната Св.Ч. и е вероятен неин инвариант.

Василева, М. Етнография на България, т.III, 108–109; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар, С., 1991; 69–72, с. 81.
МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

СВ. ЧЕТИРЙСЕ, Светò четѝрси, Младѐнци (Зап. България) (9 март) – празник, с който православната църква отбелязва паметта на мъченически загиналите 40 воини християни от Севастия. Св.Ч. (по стар стил 22 март) календарно стои най-близо до деня на пролетното равноденствие, което се отразява в народните представи за празника. Широко разпространена е митологемата, че на Св.Ч. Слънцето се обръща на лято и забива 140 или 40 нагорещени шиша в земята, които я затоплят; Господ удря 40 сопи по земята, от което змиите се събуждат и се обръщат на другата си страна, а на БЛА-

Кукла от честването на Св. Четирисе

ГОВЕЩЕНИЕ излизат от дупките си. Среща се поверието, че на Св.Ч. от различните видове ЖИВОТНИ на земята се появяват 40, а останалите – на Благовещение.

Схващането за събуждане на природата и поява на различните животни (на първо място ЗМИЯТА) поставя Св.Ч. при останалите празници на прехода от зима към пролет. Това обуславя предпазващата и общопродуцираща по тип функция на обредността, която сближава празника най-вече с БАБА МАРТА и Благовещение. На Св.Ч. се прибира червеният плат (ПРЕСТИЛКА, ПОЯС, парцал), изнесен на Марта пред къщата, на оградата, за „да се засмее баба Марта". Извършват се обреди с предпазна насоченост – пали се огън в двора и се прескача или се обикаля къщата три пъти със запа-

лен парцал; гонят се змии, гущери чрез дрънкане на железни предмети и словесни заклинания (вж. БЛАГОВЕЩЕНИЕ) Името на змията е табу. Вероятно по народна етимология за Св.Ч. са характерни практики, свързани с числото 40. Събират и варят 40 охлюва (рака), свиват 40 сарми, пият 40 чаши (глътки) ВИНО, ракия, засаждат 40 гнезда картофи, изшиват 40 конеца и др. В Зап. България момите плетат „мостове" по вадите с 40 върбови пръчки (дрянови, дъбови), връзват ги с червени конци и наричат: „Кой ми е на късмето, той да ме преведе през мосто тая нощ". Празникът се тачи за здраве на воловете заради поверието, че на този ден волът сваля 40-те пояса, с които е опасан и не трябва да се впряга (Зап. България).

За предпазване от ШАРКА (изобщо от епидемични болести) се раздават ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ, обикновено 40 на брой и намазани с МЕД – *младенци* в Зап. България (с антропоморфни белези); *тенурки* „за болесчиците" в Родопската област (тънки пшеничени питки); кравайчета или голям хляб квасник, който се чупи на парчета. Хлябът се раздава за здраве и на децата, и на стоката (особено на овцете).

На Св.Ч. се изпълняват и обреди, главни участници в които са моми на предженитбена възраст. В Северозап. България посрещат изгрева на слънцето извън селото около запалени по високите места огньове, пазейки пълно мълчание. След изгрева пеят песни с призив към гората да се развива. Предвид изоморфността на времето в годишния и денонощния цикъл, посрещането на изгрева явно отговаря на посрещането на пролетта. Обхождания на селското землище с песни от момите е познато и в Хасковско, където те си избират водачка за ЛАЗАРУВАНЕТО.

В същия район е регистриран интересен локален вариант на обичай за посрещане на пролетта, наричан *Светото* (по названието на празника). Участието на моми годеници, широко разгърнатият комплекс от обредни елементи с женитбена, здравеносна, очистителна и соларна функция; обредната кукла-булка; видът на изпълняваните хора и съдържанието на песните определят общопродуциращата функция на обичая, която изцяло се вмества в характера на празника като начало на нов годишен сезон.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В:Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 522–526; *Генчев, Ст.* „Въвеждане" на пролетта. – Векове, кн.1, 1984, 39–46. *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

СВ. ЧЬОРНА = Св. АНАСТАСИЯ; СМЪРТ

СВ. ЩИЛИЯ̀Н, Св. Стилия̀н (26 ноем.) – почита се предимно в южнобългарските земи. Осмисля се като покровител на „детешките" болести – детски паралич и рахит. В деня на неговия празник жените с малки деца месят и раздават из махалата питки за здравето им. Питките са намазани с МЕД. Често се раздава и варена царевица. Жените не похващат никаква домашна работа, за да не се разболяват децата им.

Дражева, Р. Календарни празници и обичаи. – В: Пирински край. С., 1980. *РАЧКО ПОПОВ*

СВ. ЯНА Св. АНА ЗИМНА

СВАРÒГ – бог у източните и балтийските славяни, известен от писмени източници като Сварогъ, Сварожичь, Zwarasiz. Той е бог на зем-

ния огън и е аналогичен на Хефест у древните гърци, така е заменян в преводната литература. Вероятно името С. е сходно със староиндийското svarga-h „небе“, svarati „свети, блести“ и то показва, че има индоевропейски произход. Някои изследователи не го причисляват към южнославянските божества, като смятат, че след разпадането на праславянската общност С. вече не е бил на равнището на боговете. Други обаче поддържат, че С. е бил известен и у южните славяни. Така според Ив. Дуйчев има основание С. да се приеме за божество и у българските славяни – по един старобългарски превод на хронографията на Йоан Малала, където името на Хефест е заменено със С. Атрибут на С. е огънят, той е духът на огъня, божество на огъня. Вероятно неговото почитане е свързано с трупоизгарянето като погребален ритуал, характерен за славяните. Чрез изгарянето душата най-бързо отива в отвъдното царство. Като допълнителен аргумент може да се посочи изписването на името С. – сварокъ, върху дъното на плитък съд, от който е запазена долната част. Съдът е намерен при разкопки на Царевец и се отнася към времето на Втората българска държава. В случая Сварокъ е собствено име и може да се предполага, че по този начин споменът за бога е запазен чак до това късно време. И още, етимологично доказателство за разпространението на думата у българските славяни е заемката sfarog в румънски език – „изсушено от горещината“. Тези данни дават основание да се предполага, че С. е бил почитан на равнището на боговете – до определено време – и у българските славяни.

Нидерле, Л. Славянские древности. М., 1956; *Иванов, В. и В.Топоров*; Славянские языковые моделирующие семиотические системы. М. 1965; *Георгиев, Вл.* Трите фази на славянската митология. – Изследвания в чест на академик М.Арнаудов, С., 1969; История на българската философска мисъл, Т.1, С., 1970; *Георгиева, С.* Керамиката от двореца на Царевец. – Церевград-Търнов. Т.2, С., 1974 *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. *Анани Стойнев*

СВÀТБА – основен момент в системата от обреди и обичаи, свързани с жизнения цикъл на човека. Образува цялостен завършен празничен комплекс с елементи на народна драма. Състои се от предсватбен, същински и следсватбен цикъл от обреди и обичаи. Сватбеният период е обусловен от поминъчната дейност – той съвпада с есенно-зимния сезон, когато стопанската работа е приключила. Изключение правят т. нар. нечисти периоди на Мръсните дни и Тодоровата неделя, поставящи началото на Великденския пост. Брачната възраст настъпва на 16–17 години, макар че границите ѝ в отделните райони са различни. Познати са много случаи на брак между момче и значително по-голяма от него мома. Любовният период е съсредоточен около седенките, меджиите и празничните хора на мегдана. По традиция правото на избор принадлежи на ергена и неговите родители. Предсватбеният период включва *сгледата* (сглядата). Момковите родители изпращат сватовници (*женихари, момари, снобници, стройници, удумници*), които искат момата от баща ѝ. Следващият етап е годежът (*года, углава, тъкмеж,*

Водене на сватбен овен

нишан), който на места бива голям и малък. Тогава става размяна на дарове между младите. Деловото уговаряне между двата рода на С. се извършва с обредното ѝ „отсичане“, при което момковият баща заплаща на своя сват т. нар. бащино право (*агарлък, прид, буба хак*). По този начин се заплаща чеизът на булката. Същинската сватба започва в четвъртък с ритуалното замесване на тестото за обредните хлябове – меденици. Обредът е известен като засевки. След направата на сватбеното знаме и кумовото дърво. Рано сутринта в неделя се пристъпва към ритуалното бръснене на младоженеца и сплитането (кносването) на булката. Младоженецът целува ръце на родителите и кумовете си и тръгва да вземе невестата от дома ѝ. Моментът на раздялата на булката с нейните родители и дружки е съпроводен с много лирични песни. Сватбеното шествие начело със сватбеното знаме, носено най-често от девера, се насочва към черквата, където става венчавката. С разнообразни обредно-магически действия е свързано посрещането на младите от свекъра и свекървата. Тя захранва и запойва с вино двамата, подава на булката мед и масло, за да намаже с тях къщния праг, вратата и огнището, пуска през пазвата ѝ яйце и семена, за да е плодовита, кара я да погледне през комина и да вдигне с ръце мъжко дете. Трапезата на двора е богато наредена. Централно място заема кумът. Тук протича и даряването на сватбарите. Следващ съществен момент е брачното съставяне или свождане. Сватбеното ложе е подредено от зълвите, помайчимата и кумата, а в отделни райони – от настойниците, които дават указание на младите как да извършат акта. Ако булката е

Поднасяне на сватбен хляб

девствена, младоженецът изнася ризата ѝ и гръмва с пушка. Тогава настъпва същинско веселие. Задължително се пие БЛАГА РАКИЯ. Свекървата почерня лицето си, коли черна кокошка и играе с нея. На места в играта се включват и маскирани лица. Танцът е оргиастичен и протича при песенния съпровод на <Как се сади тоз пипер>. Сватбарите отиват у кума и момините родители и ги черпят с блага ракия. Ако булката не е девствена, веселието стихва. Свекървата съобщава печалния факт на домашните животни, „за да отиде лошото при тях". Качват булката на магаре и я водят в бащиния ѝ дом, къпят я насилствено в реката, карат я да меси хляб за кучетата.
Сватбеният обреден комплекс включва ритуалното отвеждане на булката за вода в понеделник, където в близост до КЛАДЕНЕЦ кумата или деверът свалят булото ѝ с точилка, жегъл от хомот или пръчка от плодно дърво. След като налее вода, булката ръси около водоизточника семена, чупи яйце, за да е плодовита. Следват *повратките* – първото ходене на младоженците на гости в дома на нейните родители. Двамата им целуват ръка и им искат прошка. Ритуално е събличането на връхните дрехи и събуването на чорапите на младата невеста от кръстницата, календарно отнесени към ВЕЛИКДЕН, ГЕРГЬОВДЕН или СПАСОВДЕН. С утвърждаването на новия социален статус на младото семейство са свързани и някои празници като ИВАНОВДЕН и ТОДОРОВДЕН. На Ивановден задължително се къпят всички младоженци, а на Тодоровден младите невести за първи път месят и раздават помежду си хляб, съпроводени от свекървите си.

🕮 *Арнаудов, М.* Българските сватбени обреди. – Годишник на Софийс-

кия университет „Св.Кл.Охридски". Историко-филологически факултет. кн.27, 1931; *Вакарелски, Хр.* Народната сватба. – В: Българско народно творчество. Т., 5 С., 1962; *Генчев, Ст.* Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Генчев, Ст.* Сватбата. С., 1988; *Георгиева, Ив.* Етнографско единство на сватбата у българите. – В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971; *Иванова, Р.* Българска фолклорна сватба. С., 1984; *Николова, В.* За семантиката на някои български следсватбени обичаи. – БЕ кн.4, 1991; *Христов, П.* Снахачеството у българите. – БЕ кн.3, 1992. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

СВАТБЕН ВЕНЕЦ ⌕ ВЕНЕЦ

СВАТБЕНА КИТКА ⌕ КИТКА

СВÀТБЕНО ЗНÀМЕ, байрàк, прàпор, рỳглица, ферỳглица, стяг рỳбница – принадлежи към основния и задължителен сватбен реквизит. Приготвянето му е съпроводено с разнообразни ритуали и магически действия, със специални песни и благодарности. Дръжката на С.з. се отсича с един замах от девера и по-рядко от младоженеца. Тя трябва да е от плодовито горско или домашно дърво – слива, круша, дюля, ЯБЪЛКА, за да може плодовитостта му да се предаде на младоженците. Често дръжката е от дърво, символизиращо здравината, жизнеността и устойчивостта – ДРЯН, ШИПКА, бор или от дърво, имащо силата да прогонва злите духове и да́ предпазва от уроки – ЛЕСКА, КЪПИНА. Към нея се пришива пешкир, подарен на младоженеца от неговата годеница. Ако пешкирите са два, единият е червен и е на момъка, а другият – бял, взет от дома на НЕВЕСТАТА. В някои слу-

Сватбено знаме

чаи се приготвят две С.з. – едното в момковата къща, а другото – в момината. На върха на С.з. се забива ябълка, дюля, смокиня или глава лук, като плодът е увит във варак. С.з. се украсява с пуканки и сватбарски китки от здравец, бръшлян, чимшир и смин, вързани с усукани червен и бял конец (МАРТЕНИЦИ). Приготвянето и китенето на С.з. се извършва от девойки с живи родители, които изпълняват специални за случая обредни песни. То се носи от девера и се разваля при взимането на БУЛКАТА от бащиния ѝ дом. Тогава дръжката на С.з. се счупва на три или четири парчета, които се хвърлят в различни посоки. Варакосаният плод се изяжда от младожен-

ците, за да им се родят много деца. Пуканките и китките се събират от момците и момите, за да се задомят скоро. В ситуацията на сватбения празничен комплекс С.з. се тълкува като своеобразен растителен и обреден код на СВЕТОВНОТО ДЪРВО. Вж. и СВАТБА

Генчев, Ст. Сватбени обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Генчев, Ст.* Сватбата, С., 1988; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984; *Миков, Л.* Пластични символи на световното дърво в сватбената и погребалната обредност у българите. – БЕ, кн.1, 1991. *Рачко Попов*

СВЕТЕНА ВОДА ⌕ Вода

СВЕТЀЦ – 1. Култовете към християнските светии проникват и се разпространяват по българските земи през III–IV в., т.е. много порано от официалното приемане на християнската религия (865 г.). Голяма част от тях наследяват някои от белезите и характеристиките на старите езически божества. Съвместното съжителство на паганистични и християнски елементи в култовете към С., както и в народните представи за тях, води до оформянето на една своеобразна религиозна система, наричана *битово православие* или *православно езичество*. С. са безплътни, мъдри и добри. Те живеят на НЕБЕТО заедно с Господ и АНГЕЛИТЕ. Покровителстват различни области от материалното и духовно битие на човека. Според християнския мит за подялбата на СВЕТА между С., Бог отредил господството на небето и небесните стихии на *св. Илия.* Затова този С. се почита повсеместно като покровител на гръмотевиците и светкавиците, на ГРАДУШКАТА И ДЪЖДА. Той е повелител на лятното СЛЪНЦЕ и летните мълнии и по този начин унаследява чертите на езическите небесни богове ПЕРУН, *Зевс* и ТАНГРА. Господар на зимното слънце, зимните вихрушки и студове е *св. Атанас*. Летните горещини и райските ключове Бог дава на *св. Петър.* Управлението над моретата и реките, над корабите и моряците се пада на *св .Никола*. Кумството и побратимството се отреждат *св. Иван.* Този християнски и митологичен сюжет намира широк израз на изява в българския фолклор. С течение на времето почти всички християнски С. намират своето поле на действие като покровители на различни сфери: като господари на БОЛЕСТИТЕ се почитат *св. Харалампи* и *св. Атанас,* чиито празници се честват за ЧУМАТА. СВ. ВАРВАРА И СВ. КАТЕРИНА пазят децата от ШАРКА. *Св. Елена* се тачи против „синя пъпка" и обриви; св. Григор – против болки в гърлото; *св. Евтим* – против детски паралич; *св. Щилиян (Стилиян)* – против рахит; *св. Влас* – против болестта влас при домашния добитък. С. предпазват стопаните и тяхната стока от вредни диви животни или насекоми. *Св. Андрей* е господар на МЕЧКИТЕ; *св. Петка, св. Димитър, св. Филип, св. Никола* са господари на ВЪЛЦИТЕ; св.Нестор, св.Петка и св.Катерина – на МИШКИТЕ; *св. Трифон* и *св. Тодор* – на КЪРТИЦИТЕ; СВ. ЕРЕМИЯ – на ЗМИИТЕ; Ранополия – на ВРАНИТЕ. Като покровителка на раждаемостта и майчинството българите почитат св.Богородица. Женските домашни занаяти като предене и тъкане са под властта на св. Петка. Св. СПИРИДОН е патрон на тухларите, медникарите и грънчарите; СВ. ПРОКОП – на пчеларите; *св.*

Георги и СВ. МОДЕСТ на овчарите и орачите; св.Трифон – на лозарите и винопроизводителите; св. Илия – на шивачите; св. Атанас – на ковачите; св. Никола – на рибарите, търговците, ловците и воденичарите; св. Тодор – на коневъдите; СВ. АНА – на билкарите и магьосниците; братята близнаци КОЗМА И ДАМЯН – на народните лечители; *св. Симеон* – на бременните жени; АРХАНГЕЛ МИХАИЛ – на мъртвите, а СВ. АНАСТАСИЯ – на смъртта. Непочитането на С., изразяващо се в нарушаването на традиционните забрани за работа, пост, сексуално общуване, водят според народната вяра до тежки и трудно поправими последствия (природно бедствие, неплодородна година, глад, болест или смърт).

2. Регионално или областно название на жертвоприношението в чест на семейно-родовия християнски покровител, известен още като СЛУЖБА, КУРБАН ИЛИ СЛАВА.

3. Название на ОБРЕДЕН ХЛЯБ, приготвян за тържествената трапеза на големи годишни празници или в чест на семейния покровител.

Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския празничен календар. С., 1991; *Янева, Ст.* Български обредни хлябове. С., 1989. *Рачко Попов*

СВЕТЕЦ НА ИМОТА = ОБРОК 2

СВЕТЕЦ НА ОРНИЧАКО = ОБРОК 2

СВЕТЕЦ НА СИНОР = ОБРОК 2

СВЕТИНКА = САМОДИВА

СВЕТЛА СРЯДА ⌕ МАРА ЛИШАНКА

СВЕТѸВНО ДЪРВѸ, космѝческо дървѸ, шамàнско дървѸ, дървѸ на живѸта, дървѸ на познàнието – един от основните и най-разпространените растителни митологични символи на организираното космическо пространство. Олицетворява идеята за триделното разпределение на СВЕТА във вертикален план. Короната на С.д. символизира горния, небесния свят с неговите реални и свръхестествени обитатели – птици (ОРЕЛ, ГЪЛЪБ), БОГ, СВЕТЦИТЕ И АНГЕЛИТЕ. Стволът на С.д. съответства на средния, земния или нашия свят. Корените му представят долния, подземния свят, обитаван найчесто от злосторните демони на мрака и водата, чиито зооморфни митологични въплъщения са ЗМИЯТА, (ЗМЕЯТ), РИБАТА, видрата, КЪРТИЦАТА. Освен като универсален вертикален модел на Вселената, С.д. изразява архаичната представа за възможността да се преминават границите между долния, средния и горния свят. В този смисъл еквивалентите на С.д. в обредността носят идеята за преход от един социален статус в друг, от един свят в друг, а самото С.д. се интерпретира като „път" към света на небесните богове или към света на подземните демони. В народните вярвания и обичаи на българките ролята на С.д. изпълняват най-често ДЪБЪТ, ЯВОРЪТ, ОРЕХЪТ и борът, а по-рядко – кипарисът, брястът и лозата. Традицията забранява строго сеченето или кършенето на клони от такива вековни дървета. Под тях в миналото като в храм се извършвали разнообразни служби, чествания и церемонии, в които основен елемент е ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕТО. Под стари дървета край ИЗВОРИ, ОБРОЦИ, КРЪСТОПЪТИЩА или на могили се колят курбани в чест на митичния дух или светецпокровител на селото, в чест на де-

моните на БОЛЕСТИТЕ, в чест на небесните божества на мълниите, ДЪЖДА И ГРАДУШКАТА. Кръвта на обредните животни се оставя да изтече в корените на дървото.

Мотивът за С.д. е представен широко в българската традиционна култура. Той се среща в шевиците и дърворезбата, в украсата на метални и глинени съдове, в златарството и каменопластиката. Като еквиваленти на С.д. се интерпретират редица неизменни елементи от обредния реквизит като дръвцето на коледарския цар, СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ, КУМОВОТО ДРЪВЦЕ, някои варианти на надгробния паметник. Мотивът за С.д. е типичен и за българския песенен и словесен фолклор, като често той е онагледен и със съответния зооморфен код:

Израсло е високо дърво,
в корен му жълт змей лежи,
на средата – тънка змия,
на върха му орел мъти.

В по-абстрактен план С.д. се осмисля като митологичен еквивалент на отделния човек и неговия дом, които се тълкуват като своеобразен микрокосмос, развиващ се по законите на Вселената (макрокосмоса).

⊜ *Георгиева, Ив.* Космическото дърво в българската народна култура. – Векове, N 1–2, 1982 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Габровски, М.* За „дръвцето“ на коледарския цар. – Българска етнография, N 2, 1986; *Миков, Л.* Пластични символи на „световното дърво“ в сватбената и погребално-поменната обредност у българите. – БЕ, кн.т38 1, 1991; Мифы народов мира. Т.1, М., 1980. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

СВЕТОГОРЕЦ ⌕ ОБРОК 2

СВЕТОТО ⌕ СВ. ЧЕТИРИСЕ

СВЕЩЀНА ЧА̀ША – чашата е много разпространен свещен предмет с широк географски и етнически обхват на действие. За митологичното съзнание тя е съд, в който се събира течност, имаща ритуално предназначение, напр. КРЪВТА на жертвеното животно като израз, носител на неговата сила. У древните гърци има рог на изобилието, който е функционално сходен с чашата. С.ч. като символ се среща често и в Библията (Псалми 148:14; Лука 22:20 и т.н.), а и днес се използва като свещен атрибут в християнския култ. Разпространена е и в индоевропейската културна традиция. Херодот (IV, 5) пише за С.ч. у скитите (близки в културно и религиозно отношение с траките), която пада от небето заедно с плуг и секира и така е символ на царско избраничество и власт. С.ч. може да се приеме и за един от символите на ханската власт у прабългарите. Двете КАМЕННИ БАБИ от с. Ендже, Шуменско, държат в ръцете си, отпред на корема, чаши. Може би чаша държи в ръката си и Мадарският конник; има и други мнения – за рог, юзда. Според Дякон Игнатий при сключването на трийсетгодишния мир между България и Византия е бил извършен езически клетвен ритуал, при който Лъв V Арменец по искане на хан Омуртаг „извършва с ръце излияния от чаша върху земята“. Другите писмени източници – Теофан (PGr. CVIII, col. 988 = ГИБИ, III, с. 283) и Георги Монах (PGr, CX, col. 976 = ГИБИ, IV, с. 54) са за по-особен вид чаша – направена от череп. Тя не само е сходна с обикновената чаша, но още повече подчертава свещеността на функциите ѝ: да носи силата на течността, жизнената енергия – *оренда*,

вакан, за тюрките *кут*. Тези съобщения са за похода на Никифор I Геник и за това, как Крум заповядал да направят чаша от черепа му, като го обковат със сребро. ✎ *АНАНИ СТОЙНЕВ*

СВЕЩЀНО ЦАРЕУБИЙСТВО – жертвоприношенията на хора, каквото е и С.ц., не са присъщи само на религиозната традиция на прабългарите. Владетелят е бил символ, при това реален, на своето племе или народ. Като такъв символ, като реална персонификация на народа той е трябвало да бъде здрав физически и умствено и действията му да бъдат успешни. В противен случай се е приемало, че собствената му несполука е сегашна или бъдеща несполука на цялата общност. За да се спаси общността от такъв фатален неуспех, ханът е бил премахван. Такива са и някои исторически свидетелства от времето на Първата българска държава, които потвърждават съществуването на подобни обичаи у прабългарите. Едно от тях е за Диценг, наследник на хан Крум или висш военачалник, който бил убит, след като ослепял. За това се съобщава в <Менология на Василий II> и в <Синаксар на Цариградската църква>. Като се остави настрана спорът за наследника на Крум, тук по-важното е, че описаното убийство е от типа С.ц.. За съществуването на такъв обичай у прабългарите говори и сведението на арабския писател от X в. Ал-Масуди за цареубийството у родствените на прабългарите хазари. Друго свидетелство е из <Хроника> на Теофан изповедник за хан Телец: „Българите, като се разбунтували, убили Телец, заедно с неговите войводи и поставили Сабин, който бил зет на техния някогашен господар Кормесий.“ (PGr. CVIII, col. 873 = ГИБИ, III, с. 271). Това избиване на Телец с неговите приближени може да се тълкува и съвсем светски – като израз на недоволство, преврат и издигане на нов владетел. Но дори конкретно-исторически да е така, корените на този акт трябва да се виждат от позицията на С.ц. Свързани със С.ц. са и *човешките жертвоприношения*, за които също има свидетелства, че са били практикувани от прабългарите. Така Неизвестният автор, описвайки похода на хан Крум към Цариград, споменава за жертвоприношения на хора, които той е извършил пред стените му: „И Крум според обичая си принесъл в жертва вън от Златните врата много хора и добитък. След това потопил нозете си във водата край брега на морето, умил се, поръсил войниците си и приветстван от тях, преминал между наложниците, които му се поклонили и го възхвалявали“. (PGr. C VIII, col. 1071 = ГИБИ, IV, с. 20). За човешки жертвоприношения, но в друг религиозен контекст, има свидетелства и у траките (вж. ЗАЛМОКСИС). ✎ *АНАНИ СТОЙНЕВ*

СВИРЦИ = НАВИ.

СВРА̀КА, гарага̀шка – самодивска птица. Според поверието единствено С. знае къде живеят САМОДИВИТЕ. А това е село Змейково, което се намира накрай света и където никой не може да отиде. Всяка година самодивите канят С. при себе си, за да им овършее омайното цвете *смил*. След вършитбата С. се изкъпва в самодивското езеро, сменя перушината си и се връща на земята. Тогава тя е обладана от магическа целебна сила, изразяваща се най-вече в способността ѝ да влияе върху здравината

на човешките зъби. Затова при падането на първия млечен зъб у децата, той се хвърля на покрива на къщата с пожеланието: „На ти, сврако (врано, гарго) костен зъб, а ти ми дай железен!". Крякането на С. в двора предвещава идването на гост или появата на БОЛЕСТИ и мор по добитъка. Перушината на С. се използва за направата и развалянето на МАГИИ. Убита С. се поставя в курника, за да предпазва кокошките от кокоша слепота и други болести.

🕮 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

СВЯТ – творение на ГОСПОДА. Според традиционните народни представи хората живеят на *този* С., който е на земята. След СМЪРТТА ДУШИТЕ им отиват в ОНЯ СВЯТ, който се намира на небето или под земята. В повечето случаи небето се свързва с представите за РАЯ, а подземното пространство – с представите за АДА (пъкъла). По този начин се оформя един триделен модел на С. във вертикален план. Негов конкретен израз във фолклора и народното изкуство (шевици, дърворезба, металопластика) е СВЕТОВНОТО ДЪРВО (дърво на живота, космическо, райско или шаманско дърво). Короната на това дърво олицетворява горния свят (НЕБЕТО, СЛЪНЦЕТО, ЛУНАТА и ЗВЕЗДИТЕ, РАЯ) стволът е земята, а корените му са символ на подземното царство (долната земя, ада). За българите функциите на световно дърво изпълняват ДЪБЪТ, ЯВОРЪТ и ОРЕХЪТ. Трите сфери на С. се олицетворяват често от различни животни. Небето, което се населява от Бога, АНГЕЛИТЕ, СВЕТЦИТЕ и душите на праведните хора, се изобразява посредством птица (ОРЕЛ, гълъб, феникс), кацнала (или мътеща) на короната на това дърво. Подземният свят на мрака, на демоните на СМЪРТТА и на пъкъла се обозначава чрез хтонични или водни животни (ЗМИЯ, КЪРТИЦА, видра, РИБА), разположени в неговите корени. А средният земен С. – стволът на дървото, принадлежи на КОНЯ, кравата или бика. Представата за тризделността на С. намира израз в поверието за ПОЯСА, който земните хора носят около кръста си, т.е. по средата на тялото. На горния С. хората увиват пояса си около главите, а на долния – около краката. В този смисъл човешкото тяло се явява своеобразен принизен модел на световното дърво. Подобна идея съществува и по отношение на дома. Таванът с неговия покрив съответстват на горния С., помещенията за живеене – на средния, а мазето – на долния С. По този начин се оформя схващането за човека и неговия дом като умален модел (микрокосмос) на вселената (макрокосмос). Специфични съответствия на световното дърво в обредния живот на българите са сватбените атрибути КУМОВО ДРЪВЦЕ и СВАТБЕНО ЗНАМЕ, както и дръвчето на коледарския цар по време на новогодишните ергенски обичаи. Съществува поверие, че там, където земята и небето се допират, се намира краят на С.; там е златният дворец на СЛЪНЦЕТО; там живеят ОРИСНИЦИТЕ, САМОДИВИТЕ И ЗМЕЙОВЕТЕ; там небесната дъга спуска единия си край, за да се напие с *жива* ВОДА. С. има и хоризонтални измерения. Негов модел в този случай е КРЪСТЪТ, чиито четири страни символизират четирите основни посоки (север, запад, изток и юг). Тъждествени на кръста в семантичен план са КРЪСТОПЪТЯТ и надгробният паметник с формата на кръст. При този модел силите на доброто и жизнеутвърждаващо начало се олицетворяват от посоките изток и юг, докато северът и западът са обиталища на злите демони на мрака и смъртта. Представата за завършека на С. е свързана с поверието за ПОТОПА и за Страшния съд, който ще бъде известен от тръбния глас на Антихриста.

🕮 *Георгиева, Ив.* Народен светоглед. – Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Георгиева , Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения Т.1, С., 1981; *Миков, Л.* Пластични символи на „световното дърво" в сватбената и погребално-помената обредност у българите. – БЕ, кн.1, 1991. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

СВЯТОЧЕР ⌕ ВАМПИР, ПЛЪТЕНИК, ГЛОГ

СГЛЯДА НА МОМИТЕ ⌕ ПЕТКОВДЕН, СВАТБА

СГЛЯДНО ХОРО ⌕ НИКУЛДЕН

СГОВОРНИШКИ ВЕНЕЦ ⌕ ВЕНЕЦ

СЕВЕРНЯК ⌕ ВЯТЪР

СЕЕНЕ НА БУЛГУР = ЗАСЕВКИ

СЕКНОВЀНИЕ, Ивàн Обсѐчен, Св. Ивàн с отсѐчената главà, Ивàн Копривàн (29 авг.) – според народните представи един от най-тежките и лоши дни през годината, тъй като на този ден юдеите отсекли главата на св. Иоан Кръстител и я хвърлили в копривата (в дренките). Поради невинно пролятата кръв на СВЕТЕЦА на този ден народната традиция забранява да се ядат червени плодове и зеленчуци и да се пие червено ВИНО. Не се работи нищо против порязване и рани. Според поверието на този ден ЗМИИТЕ, ЗМЕЙОВЕТЕ И САМОДИВИТЕ се скриват в своите леговища, перещи или златни дворци, които се намират накрай СВЕТА. Настъпва краят на лятото и народната поговорка гласи, че „денят и нощта се отсичат", т.е. стават равни по времетраене. Водата в реките и изворите започва да изстива и е неподходяща за къпане. В Македония в деня на Църния св. Иоан жените не кроят и не шият дрехи, защото който ги облече, ще бъде нещастен. В Троянско стопанките следят в какъв ден се пада празникът. Ако е ПОНЕДЕЛНИК, те не започват нова работа през всички понеделници в годината, тъй като начинанието ще завърши безрезултатно.

🕮 *Маринов, Д.* Избрани произведения. т.1, С., 1981. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

СЕКУ̀ЛА ДЕТЀНЦЕ – един от найпопулярните юнаци в българския епос. С.Д. е сред приятелите на КРАЛИ МАРКО. Своята необикновена физическа сила той дължи на ЗМЕИЦИТЕ или САМОДИВИТЕ, от чиято гръд е бозал като ДЕТЕ. Сред подвизите му особено място заемат битките с ЛАМИ и *хали*, с Черен арапин или *Муса Кеседжия*. От същия порядък са и епическите юнаци *Дете Големеше, Андрея, Груица* и *Рельо войвода*.

🕮 *Динеков, П.* Български фолклор. Ч.1, С., 1972; *Стойкова, Ст.* Юнашки песни. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

СЕЛЕНА ⌕ ВЕЛИКА БОГИНЯ МАЙКА, БЕНДИДА

СЕЛСКОТО = СТОПАН, СЪБОР

СЕНИЩЕ = СЯНКА 2, ТАЛАСЪМ; ⌕ ИМАНЕ,

СЕЧКО ДЕЧКО ⌕ ЗАЕК, СИМЕОНОВДЕН

СИВУЙНИЦА ⌕ ЙОРДАНОВДЕН

СИЙМОН СТЪЛПНИК = СИМЕОНОВДЕН

СИЛВАН ⌕ ТРАКИЙСКИ КОННИК

СИЛВЀСТРОВДЕН, Силивѝстри, Карамàновден, Ринàчовден (2 ян.) – празник в чест на биволите (или на едрия рогат добитък). Известен главно в ареала на Източна и прибалканската част на Средна Северна България. За С. е характерно обредното почистване на оборите. Участници са момците – *риначи*, същите които са коледували и сурвакали. В нощта срещу празника, събрани в групи по няколко души, те изриват непочистения от Коледа тор в оборите с биволи (едър добитък). В някои села риначите чистят оборите само на семействата, в които има моми. Стопаните оставят торба с хляб, месо и вино в обора за момците, която те вземат след почистването и си отиват, без да се обадят. На самия празник често се слага трапеза за риначите, особено в дом, където момата е за женене. На С. се играе хоро за здраве на добитъка. Същият смисъл има и целият обред на почистването – да бъде предпазен добитъкът от болести и да даде добър приплод.

Обредното ринене на оборите се вмества в системата на новогодишните ергенски обичаи през периода на Мръсните дни (вж. Коледуване; Сурвакане; Русалии; Ивановден). Момците риначи в традиционните митологични представи чрез участието си в тези обичаи и дòсега със силите на отвъдния свят получават свръхестествени възможности да влияят върху плодородието. Аграрно-продуциращата им функция се допълва от социално-регулативната, изявена ярко в женитбената насоченост на обреда.

Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.106. *Габровски, М.* Преходът между старата и новата година у българите. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., 1989, 12–49.

Маргарита Василева

СИЛИВИСТРИ = Силвестровден

СИМЕОН БЕЛЕЖНИК ⌕ Симеоновден

СИМЕОН БРУЛЬО ⌕ Симеоновден

СИМЕОН ЗАБЕЛЕЖНИК = Симеоновден

СИМЕОН ОРАЧО = Симеоновден

СИМЕОН СЪРП ⌕ Симеоновден

СИМЕО̀НОВДЕН, св. Симео̀н, Стар Симео̀н, Смио̀н Забелѐжник, Шимио̀н, Сиймо̀н стълпник – название на два годишни празника, които отразяват на мирогледно и обредно равнище характерното за българския народен календар двойно деление на годишното време. Зимен С., Стар Симеон (3 февр.) е третият, последен ден от празнично-обредния комплекс *Трифунци*, бележещ прехода от зима към пролет/лято и началото на новата стопанска година. В различни райони на страната зимният С., заедно с празниците от тридневния цикъл, се тачи за предпазване от вредни за човека и неговото стопанство животни – вълци, мишки, зайци, къртици (вж. Трифон Зарезан, Вълчи празници, Миши празници). Реалната заплаха, която тези животни носят за трудовата дейност на хората и представата за тях като митологични символи на света на мъртвите и прадедите се свързват с култа на отделни християнски светци, почитани в граничните периоди от годишното циклично време. Такава връзка е налице при култа на *св. Симеон*. Неговото зимно чистване се влияе и от предс-

тавите за предхождащия го празник на Богородица (2 февр. – Сретение), с който се отбелязва краят на нейния следродилен период. Зимният С. се почита специално от бременните и неотродилите се жени; на С. се спазва полово табу и младоженци не се свождат. Зимният С. се смята за един от най-лошите дни през годината. Празнува се и за здраве на добитъка. Спазва се строго забраната да се сече и реже, за да не се роди *симьосано*, т.е. с белег, дете (или добитък). Заради това вярване светецът (а и празникът му) се нарича още *Смион бележник, забележник*. За да се избегнат нежелателните последици от забранените действия (ако все пак се извършат), най-напред удрят три пъти с ножа върху желязо или главня; забиват сутринта брадвата на дръвника, след което могат да секат и режат. Изобщо жените избягват домашна работа.

Летен С. (1 септ.) – на места е свързан с представата, че от него дните започват да окъсяват; лястовиците и щъркелите отлитат на юг, а змиите и гущерите се прибират в леговищата си. От Летен С. започва есенната оран и сеитба. Представата за празника като начало на нов годишен цикъл, на новата земеделска година се разкрива в названията на *Нова стопанска година, Симеон сърп, Симеон брульо, Симеон орачо*, както и в ритуално засяване на места (когато сеитбата се извършва по-късно). Обредността на летния С. е концентрирана около семето за посев и насочена към осигуряване на бъдеща добра реколта. Срещу празника свещеникът благославя семето (в черква или по домовете); в семето слагат суровo жито и пепел от три кадени *вечери*, китка от босилек, вързана с червен конец, орехи. От прекаденото пак тогава просо жените посипват около къщата; не се дава в заем, особено огън, жито, брашно, хляб, пари – за да не се изнесе плодородието от дома, да не се „измами" плода на нивата. Някъде оставят портата отворена – „да иде берекетя". Черен (опушен) съд не се слага на огъня, за да се предпазят житните култури от главня. При изпращането на сеяча стопанката обикаля колата с впрегнатия добитък три пъти, ръсейки пепел; пред колата (по-рядко след нея) изсипва котел с *мълчана* вода; у банатските българи колата минава върху слама, покрита с червена престилка. В Средна Западна и на места в Северозападна България колят обредно кокошка или петел (червен) – жертва за св. Симеон. Облечен в бяла риза, сеячът се прекръства с лице на изток и тръгва за нивата с пита и варена кокошка. При изгрева вдига високо питата, благославя за плодородие и я разчупва – едно парче хвърля на изток (за птиците), с второ парче захранва воловете, трето заравя в земята за смока стопанин на нивата, а четвъртото изяжда. У бесарабските, тракийските и малоазийските българи търкалят питата и гадаят за реколтата. Перата и костите на кокошката заравят в първата бразда или хвърлят в течаща вода.

Като празник на прехода от лято към есен/зима летният С. е свързан с вярването за *полазване* (в Дряновския и Еленския Балкан) и с някои метеорологични прогнози.

Обредността на летния С. се явява повторение на Зимния С. В Казанлъшко, Пирдопско и Ловешко летният С. влиза в тридневен празничен комплекс с общото название *Симе-*

онци, който е аналогичен на Трифунците и се тачи за вълци. В Средните Родопи празникът на св. Симеон Летни се нарича *Устина* и също се почита за предпазване от вълци и мечки. Широко разпространена е представата за Летен С. като лош *(хаталия, лих)* ДЕН и свързаната с него обредна забрана за работа с остри, режещи предмети. Летен С. е празник на раждащите ЖЕНИ особено на бременните.

Зимното и лятното честване на С. се основава на еднакви мирогледни представи и потвърждава близначната идея в организацията на годишния календарен цикъл.

🕮 *Василева М.* Календарни празници и обичаи. – В: Добруджа, С., 1974, 317–318; Календарни празници и обичаи. – В: Капанци. С., 1985, с.228; Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, с.110, 131; Попов, Р. Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, 116–125. ✎ МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

СИМЕОНЦИ ⌕ СИМЕОНОВДЕН

СИМИОН БЕЛЕЖНИК = СИМЕОНОВДЕН

СИНОР = ГРАНИЦА

СИНОРНИК ⌕ СТОПАН, ЗМИЯ

СИПКА = ШАРКА

СИРА̀ЧЕ – участва като главно обредно лице в обичая за дъжд ПЕПЕРУДА. Според поверието Господ ще чуе неговите молби и песни, ще се смили над него и ще пусне дъжд на земята. Народната традиция забранява участието на С. в моминските обичаи с женитбена тематика – пеене на пръстени, ЛАДУВАНЕ И ЕНЬОВА БУЛЯ. При тях детето, което трябва да извади пръстените и КИТКИТЕ от котлето, е от целокупна къща (с живи родители под първо венчило). В българското народно творчество са особено популярни мотивите за момичето С., което се превръща в МЕЧКА, което съумява да надхитри КАРАКОНДЖОЛИТЕ във воденицата, или което успява да се изкъпе в златната река. Във всички сюжети образът на С. се свързва с идеята за божественото възмездие, дошло в резултат на изживяните страдания, причинени от злата мащеха. ОСИНОВЯВАНЕТО на С. е съпътствувано от специални обредно-магически действия.

🕮 *Коцева, Й.* Вълшебни приказки. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Парапулова, Л.* Българските вълшебни приказки. С., 1978. *Попов, Р.* Пеперуда и Герман. С., 1989. ✎ РАЧКО ПОПОВ

СИРВАСКАРИ ⌕ СУРВАКАНЕ

СИРНА ЗАПОШКА = СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

СЍРНА НЕДЀЛЯ, Сѝрница, Про̀стена неделя, Крѝва недѐля – седмицата между МЕСНИ и СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ. Мени мястото си в календара съобразно с ВЕЛИКДЕН. Смята се за *лоша* и опасна за здравето на хората и за реколтата. В народните представи С.н. е идентична с ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ. Названията и вярванията за отделните дни през двете седмици се повтарят. ПЕСИ ПОНЕДЕЛНИК (Североизт. България) се тачи за предпазване от БЯС; *Църн, Усовски вторник* – от рани и *устрел*; най-опасни са *Крива сряда и Крив петък* (наричани така в Пловдивско, Видинско); *Въртоглав четвъртък* се празнува против „въртоглавие“. През цялата С.н. се спазват строго забрани за работа, които целят предпазването от ГРАДУШКА, от вълци и гризачи, от БОЛЕСТИ. С.н. се свързва

с опрощаването между близки и роднини за изречени думи и сторени грешки. На *прошка* ходят вечер – по-млади у по-възрастни, синове и дъщери у родители, младоженци у кумове; целуват ръка и след размяната на обичайни реплики правят обща ТРАПЕЗА. В западнобългарските области се връзват люлки за здраве. Люлеят се главно останалите неоженени моми и момци, които се припяват. В същия район е позната обредна игра на моми-подевки, която заедно с изпълняваните песенни диалози възпроизвежда СВАТБА. През С.н. на места в Югоизт. България се изпълнява моминският обичай *Гора, Зора*. Преди изгрев слънце момите излизат извън селото и пеят специални обредни песни, съдържащи призив към гората да се развие, както и брачни символи. При изгрева играят хоро на песен заедно с дошлите ергени. Разглеждана като обичай за посрещане на пролетта и с женитбена насоченост, тази практика функционално показва връзка с характерната за С.н. обредност.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра, 503–507; *Кузманова, В.* За системния характер на пролетните обреди. – В: Обреди и обреден фолклор. С., 1981, 133–135; *Кузманова, В., Ст.Захариева*, Пролетният обред „Гора“ – БФ, кн.2, 1984, 14–26 *Гребенарова, Сл.* Заговезни – Тодоровден като преходен период в народния календар. – ИПр., кн.1, 1989, 56–57. ✎ МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

СЍРНИ ЗАГОВЀЗНИ, Сѝрница, Сѝрни заговѐлки, (Изт. България), **Сѝрни покла̀ди, Про̀шчани покла̀ди, Про̀чка** (Зап. България), **Сѝрна за̀пошка** (Югозап. България), **Пусто̀ве, О̀рата, О̀радие** (Родопската област) – празник, от който започват *Великденските пости,* седем седмици преди ВЕЛИКДЕН. Многобройните названия на С.з. са свързани с типичната за празника обредност. Заговява се вечерта на С.з. в кръга на близкородствени семейства. За ТРАПЕЗАТА се приготвят винаги баница със сирене, варени яйца, бяла халва с орехови ядки. До самата вечеря трябва да завърши обичаят *прошка* (изпълняван през цялата СИРНА НЕДЕЛЯ) – по-младите целуват ръка на по-старите (младоженци на кумове, деца на родители) и с обичайни реплики искат и получават прошка за извършени грешки и обиди. Без прошка не може да се заговее. По време на вечерята е известен обичаят *хамкане, ламкане, ласкане*: на кълчищен конец или МАРТЕНИЦА, окачен за гредата на тавана, се връзва сварено обелено ЯЙЦЕ (парче халва или въглен), залюлява се в КРЪГ и всеки се опитва да улови с уста яйцето (халвата, въглена). Със заговяването и храните за него са свързани някои гадателни практики и обредно-магически действия с профилактичен характер. Конецът от хамкането, наричан последователно на всеки от присъстващите (или на реколтата, приплода от добитъка, предстояща женитба), се пали още тук и по начина на горене се гадае за очакваното. Яйцето и въгленът се запазват с лечебна цел. С водата, в която са врели яйцата, мият лицата си на ЧИСТ ПОНЕДЕЛНИК, за да се предпазят от бълхи и мухи, а черупките изхвърлят на улицата, пак за да прогонят бълхите. Краят на вечерята МЪЖЕТЕ отбелязват със стрелба, вярвайки, че произведеният шум ще прогони бълхите или ще осигури добро роене на пчелите, агнене на овцете.

Основен елемент в структурата на С.з. е *заговезнишкият огън*, който в различни форми е познат навред. Повсеместно разпространени са големите огньове по високите места около селото, палени привечер от ергените – *олелия, пълелия, ойдалелия, вълелига* (Изт. България), *сирница* (Пловдивско), *курници* (Сливенско), *орада* (Смолянско), *гаро* (Разложко). В същото време по-малки огньове из селото палят малките момчета. Друга форма на заговезнишки огън е *оратник, оротник, ората* (Софийско, Кюстендилско, Самоковско, Търновско, Еленско), *лапърда* (Стружко), *фенер* (Пазарджишко), *рукла, самодивски огън* (Панагюрско) – разцепена в единия край пръчка, където привързват слама, запалват я и въртят пръчката, описвайки КРЪГ. На места палят катранени мехове или кошерища, напълнени със слама и вдигнати високо по дървета – *урбалки оруглица* (Троянско, Тетевенско), *паликош* (Югоизт. България, Добруджа). Издигането на запаления огън насочва към връзката със СЛЪНЦЕТО и увеличаването на неговата светлина и топлина. Едновременно с големия заговезнишки огън (или независимо от него) в района на Тракия, Родопите и сред тракийските преселници в Добруджа момчетата и ергените хвърлят запалени *стрели, чавги, пярници, бутурници, пайдутки, сусамници* и др. Около огъня в различните му форми се реализира част от характерната за С.з. обредност. Основните участници моми и момчета прескачат огъня; черният лицата си със сажди; изпълняват с висок глас еротични наричания; насочват огне-

Стрела за Сирни заговезни

ните стрели към дворовете на моми и близки, придружавайки ги с подобни наричания (или за здраве, плодородие). Изпълнението на тези действия носи състезателен характер – момците и момчетата се надпреварват, за да покажат своите умения, ловкост, сила пред селищната общност. При огъня се събират мъже, жени, деца и също го прескачат. Всеобщо е вярването, че прескочилият заговезнишки огън няма да бъде хапан от бълхи през лятото; че осветените от огъня места ще бъдат запазени от ГРАДУШКА. Загасващият огън разхвърлят наоколо, а някъде отнасят главня от него у дома си. Явна е очистителната, профилактична и продуцираща функция на заговезнишкия огън. В този контекст е и широко известното обредно ХОРО около огъня на С.з. – буйно, с високи подскоци, осмисляно за осигуряване доброто израстване на посевите и особено на конопа. На С.з. се играе последното зимно сключено хоро. От С.з. до Великден хоро не се играе (с изключение на БОЕНЕЦ) и СВАТБИ не се правят.

Календарно свързани с прехода между зимата и пролетта, обредите на С.з. имат очистителен и предпазващ характер; чрез тях завършва социализацията но момците; по обредно-магичен път се стимулира бъдещото плодородие.

☰ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 495–503; *Арнаудов, М.* Празничен огън. – В: Очерци от българския фолклор. Т.2, С., 1969, 218–277; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, 110–112; *Дражева, Р.* Календарни празници и обичаи. – В: Пирински край. С., 1980, 435–437; *Стаменова, Ж.* Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., 1986, 258–260.

✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

СИРНИ ЗАГОВЕЛКИ = СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

СИРНИ ПОКЛАДИ = СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

СИРНИЦА = СИРНА НЕДЕЛЯ, СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ

СЍТО, стрỳнка – уред за пресяване на брашно от свита в кръг липова кора с дъно от опънато рядко тъкано платно или коприна. Има широко приложение в редица обичаи, гадания и народни лечебни практики. Народната етимология на названието поражда представата за ситост, плодородие. Тя се подсилва и от реалното предназначение на С. като предмет, който има непосредствен досег с брашното – основна съставка на хляба. В С. се слагат различни храни, с които стопаните даряват кукерите, лазарките и момите-пеперударки. Често песните на ПЕРЕРУДА завършват със споменаването на С.: „Я подайте със ситото (Да е сита годината) Да правим Богу колак". Със С. стопанката пресява брашно над главата на пеперудата, което се асоциира със „ситен дъжд". При трапезата на БЪДНИ ВЕЧЕР се прекадява и С. Когато БУЛКАТА влезе в дома на младоженеца, подават ѝ С. със зърна от жито, ечемик, овес, просо и тя ги „сее" при ОГНИЩЕТО, за да има плодородие и изобилие. За бъдещото плодородие се гадае чрез търкаляне на С. според това, дали ще падне с отвора нагоре или обратно. На С. се приписва и предпазна функция, определена от неговата кръгла форма. Символиката на кръга обяснява употребата на С. в много обредни

практики, допълвайки общата му митологична характеристика. Приготвените за новороденото дрешки слагат в С. с вярата, че така ще го предпазят от лоши духове изтравци. Яйцата за мътене слагат в С., за да бъдат запазени от зловредни магии и измътени благополучно. Боядисаните на Велики четвъртък яйца стопанката поставя в С. и ги изнася на покрива да ги огрее СЛЪНЦЕТО. Еднакви по форма и със сходно предназначение са *решето* и *протъкът* използвани за пресяване на зърнени храни и варива. В народното съзнание те са напълно заменяеми със С., затова и тяхното присъствие в обредите е твърде често. Стопаните посрещат *полезника* на ИГНАЖДЕН с решето или протък с различни зърна в него, които той сее около огнището, за да се роди от всичко през годината. РИЗАТА на девствената невеста след брачното свождане се поставя в решето или протък и с него в дясната си ръка свекървата играе хоро. В случая обредното действие залага на продуциращата и предпазната сила на решетото (или протъка). С. и неговите смислови варианти решето и протък се срещат често в народната медицина, баянията и различни магически практики. Известната митологема за свалянето на МЕСЕЧИНАТА в С. (или решето) от жени МАГЬОСНИЦИ намира отражение и в народното песенно творчество. В традиционните народни представи С. най-общо е символ на плодородието.

📚 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 190–191, 269, 729–735; *Георгиева, Ив.* – Българска народна митология. С., 1983, с.24. ✎ *Маргарита Василева*

СКЛОПВАНЕ ⌕ Помен

СКРЪСТИ = Покръсти

СКУТНИК = Престилка

СЛАВА ⌕ Благословия, Сурвакане

СЛАДКА И МЕДЕНА = Шарка

СЛАМАТА = Кумова слама

СЛОГ = Граница

СЛУГА = Служба

СЛУ̀ЖБА, слу̀га, светѐц, о̀брук, обрѐчен курба̀н, масло̀, чѐрква, цъ̀рква – празник, посветен на християнски СВЕТЕЦ (или на *Богородица*), почитан като покровител на семейно-родова група или член на семейството, както и на занаятчийска еснафска организация. С. в различни варианти на етнографско областно равнище е характерна за цялата българска етническа територия и за българите, заселени компактно извън нея. До много късно (края на XIX началото на XX в.) сред планинското население на Родопите, Пирин и Странджа успоредно със С. се среща и честването на СТОПАН, СТОПАНОВА ГОЗБА, КУРБАН НА ДЯДОТО, НАМЕСТНИК на семейно-родов или личен анонимен патрон покровител, което изследователите свързват със запазеното вярване за покойните предци като закрилници на род и потомство. Сравнителното изучаване на празниците и обичаите в чест на анонимния, паганистичен по произход покровител и на светеца патрон показва несъмнената, засвидетелствувана в исторически план, приемственост между езичество и християнство в българската народна митология. Наличието и сравнимостта на този тип празници по цялата българска територия отхвърля опитите от страна на някои сръбски учени, особено от първата половина на века, да

определят семейно-родовия светец *(слава, крсно име)* като уникално сръбско етническо достояние. Празниците на светците патрони на семейно-родовата С. обикновено принадлежат към есенно-зимния празничен цикъл: ПЕТРОВДЕН, АРХАНГЕЛОВДЕН, НИКУЛДЕН, ДИМИТРОВДЕН, ВАРВАРА, АТАНАСОВДЕН и др.; следващи по разпространение са ГЕРГЬОВДЕН и ИЛИНДЕН, свързани с върховни моменти в годишния цикъл. Най-важен елемент на семейно-родовата С. е ТРАПЕЗАТА. Задължителни са ОБРЕДНИТЕ ХЛЯБОВЕ с пластична украса. Те най-често са два: *боговица, богова пита, божи колак* – посветен на ГОСПОД и къщата, и *светец, литургия, параклис, черковник, шарен леп* – посветен на светеца патрон. В Северозап. България се меси и трети хляб – *вечерница* – за трапезата в навечерието на празника. Украсата на обредните хлябове е оформена най-често във вид на стилизиран КРЪСТ или свастика; среща се с пластична композиция – розета, заобиколена с концентрични кръгове; използва се и просфорният печат. Общо взето украсата е подобна или еднаква с тази на хлябовете за календарни празници като КОЛЕДА и ГЕРГЬОВДЕН, както и хлябовете за погребение и помен. Основно място на празничната трапеза има и жертвеното животно – овца, теле, агне (у банатските българи обикновено кокошка), а за Никулден – винаги РИБА. Следващ елемент на обредната храна е вареното жито – *коливо, куча*, както и ВИНОТО. Постоянен атрибут за празника са също свещите и тамянът за прекадяване. Привличането за участие в семейно-родовата С. става по обреден ред с покана на роднините по мъжка и женска линия и близките, съседите, но желан гост е всеки, който пожелае, дори случайно попадналият непознат. В по-старинните варианти на семейно-родовата С. на трапезата сядат само мъжете от семейството и поканените; изключение се прави само за най-възрастните жени, а всички останали прислужват.

В разгърнатата си форма семейно-родовата С. трае три дни.

Навечерието на празника – *вечерница*, се посвещава на посрещането на СВЕТЕЦА със скромна трапеза за домашните и най-близките, на която се прекадяват хлябът, яденето и житото. Главното тържество е на самия празник. Трапезата се прекадява от свещеника, който взема част от яденето и хляба, а при отсъствието на свещеник кади стопанинът на къщата. Той трикратно обикаля с кадилницата трапезата, благославя и разчупва обредния хляб, като го нарязва леко с опаката страна на ножа на кръст, полива резките с вино, събира го внимателно в чаша и го плисва към тавана с думите: „Цъфти, къщо, всели се, челяд!" След това двама души ломят колача наполовина, а половинките на четвъртини, издигат ги високо, целуват ги и ги полагат на масата. С благославяне се раздава и вареното жито. През целия ден се приемат гости; веселбата и песните траят до късна вечер. Третият ден, наричан *патерица*, се осмисля като „изпращане" на светеца – според вярването, пребивавал в дома за празника, той си тръгва, като си взема патерицата, с която благославя или наказва. Трапезата е с ястията от предишния ден. Сега се чупи боговицата, половината от която се изяжда от домашните, а другата половина се оставя под иконата.

За семейно-родовата С., макар и неравномерно прокарано във всички етнографски области, е типично предаването ѝ по низходяща наследствена мъжка линия. При сегментацията на голямото семейно-задружно домакинство това води до едновременно празнуване в много домове, дори в съседни родствени селища, на един и същи светец. В с. Грамада, Видинско и съседните села според двата основни семейно-родови празника – Варвара и Никулден, населението се дели на „варварчане" и „никулчане". Характерно е и обратното явление – празнуването в едно семейство на повече от един светец, когато освен онаследения родов, отделилото се малко семейство избира и свой собствен семеен светец. Изборът на светец патрон има обикновено обреден характер: пече се прясна пита, поставя се върху обърнато трикрако столче; на трите му крака се запалват свещи, завързани с червен конец и наречени на трима светци; избраната от стопанина свещ посочва и избрания патрон. Когато изборът на нов светец е предизвикан от преживяно премеждие, голямо събитие, може да се избере и найблизкият до момента празник. В югозападните български земи е известно и празнуването на именния ден на стопанина глава на домакинството като семейно-родов светец. Типологично равнозначна на изложената схема, инвариант на семейно-родова С. е и личната С. Тя се свързва с желана или предполагаема помощ и закрила, необходима след избягната тежка БОЛЕСТ или премеждие, а понякога се приема и превантивно. Обредното избиране на личен патрон е еднакво с избора на семейно-родов, но свещта с името на светеца се посочва от самото лице – възрастен или дете. Определянето на светеца става още според фолклоризираното му житие; за личен светец се приемат също патроните на църкви и манастири в околността; светиите с празници, близки по време със събитието; в източните и югоизточните български краища именният ден на ЧОВЕКА (МЪЖ) има характера на лична С. и така се чества. Личната С. се празнува ежегодно, не прекъсва и не престава да се чества със СМЪРТТА на човека. Самият празник обхваща обикновено един ден, но съдържа всички основни компоненти на обредността при семейно-родовата С.: същите обредни хлябове, жертвено животно, жито, прекадяване на трапезата с поканени гости от стопанина на дома, благословии за здраве и добро. При личната С. може по-често да се обрича малко животно: кокошка, ПЕТЕЛ, а някъде за Спасовден – гълъб, олицетворение на Светия дух.

Еснафската С. (*светец, светого*) е патронният празник на светеца – покровител на занаята, определян въз основа на фолклоризираното му житие. Еснафската организация избира от своята среда организатори на празника. Той започва с църковна литургия, на която присъстват и семействата на занаятчиите. След нея в двора на църквата се прави помен за починалите занаятчии от организацията, като се раздава на присъстващите жито (коливо) и от осветените хлябове (*петохлебие*). Следва обща трапеза за майсторите, калфите и техните семейства със закупено с общи средства жертвено животно – КУРБАН, и хлябове и свещи, донесени от семействата на участниците. Еснафската С. на по-

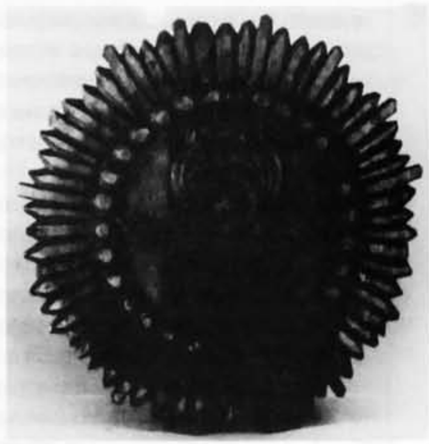
големите и укрепнали еснафски организации трае три дни, с обща веселба, дефилиране по улиците на селището с музика и знамето на еснафа, с демонстрация на занаятчийските произведения.

Изследователите на С. са единни в мнението си за нейния предхристиянски корен – широко разпространения и устойчив във времето култ към предците, върху който се наслагва и развива християнската митологема за патронажа на светците.

🕮 *Дринов, М.* Несколько слов об языке, народных песнях и обычаях дебрских славян. Заметки об обычаях и обрядных песнях. – Съч., т.2, С., 1911, 385–396; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения, т.1, 1981, 713–720; *Селищев, А.М.* Полог и его болгарское население, С., 1979, 201–278; Семейната служба (курбан) в България и Македония и сръбската „слава". – МПр. 5, 1929, II, 33–76; К изучению „службы" и „славы". – МПр, 6, 1931, IV, 1–22; *Милетич, Л.* Към въпроса за българската семейна „служба" и сръбската „слава". – МПр. 6, 1931, III, 1–11; *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди, т.II, С., 1972, 245–300; *Пешева, Р.* Един старинен семеен празник. Празнуване на светец в Северозападна и Западна България. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Романски, С., 1960; 731–754; Род, родствени групи и традиции. – В: Етнография на България т. I, С., 1980, 302–311 *Теодоров, Евг.* Древнотракийско наследство в българския фолклор, С., 1972, 102–204; *Стаменова, Ж.* Родови празници и обичаи. – В: Етнография на България, т. III, С., 1985, 143–149 и посочената там литература. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

СЛЪ̀НЦЕ, Ра̀йко (вероятно от **рай**) – осмисля се като красив момък – брат на МЕСЕЧИНАТА и останалите звезди (ЗОРНИЦА, ВЕЧЕРНИЦА, ДЕНИЦА). Язди на КОН или ЕЛЕН (според отделни представи сутрин язди кон, а следобед – магаре). Живее в огромен позлатен дворец накрай света, отвъд морето. Има майка, която всяка вечер го очаква, скрита зад вратата. С. си идва много гладно и сърдито. Майка му веднага приготвя богата трапеза от „девет фурни хляб и девет печени ялови крави". След вечеря то ѝ какво е видяло през деня. Според различни фолклорни мотиви С. е тъжно и пачално, защото е видяло как двама братя разделят имуществото си и не се грижат за родната си майка; защото се обзаложило да надбяга юнака или да надиграе момата и е загубило облога; защото е съгледало красивата Грозданка (Деница) и е поискало да се ожени за нея. Мотивът за Слънчовата женитба е сред най-разпространените. С. иска за жена Месечината (звезда Деница или мома Грозданка) и кани всички животни на сватбеното тържество. Само ТАРАЛЕЖЪТ не отива, защото разбира, че след брака на С. ще се родят хиляди нови слънца и животът на земята ще загине. Според отделни представи С. имало две очи. Но веднъж се навело да пие вода от извора и една змия му изпила едното око. На места се вярва, че има две С. – едното грее през зимата, а другото през лятото. Всяка година на Еньовден С. „играе", когато изгрява. Всички наблюдават изгрева и гледат СЕНКИТЕ си. Ако са цели ще бъдат здрави и щастливи. Вярва се, че на Еньовден С.

се изкъпва в реките и поема своя обратен път към зимата. В народния календар митологемата за завъртането на С. към зима или към лято се съотнася към представите за някои християнски светци. Това се светците, които имат лятно и зимно календарно честване – *св. Иван, св. Атанас, св. Тодор, св. Ана, св. Вартоломей.* Вярва се, че в деня на своя празник СВЕТЕЦЪТ облича или съблича шест или девет кожуха и отива при С. да го моли за зима или за лято. Понякога сезонният поврат на С. се осъществява от небесните АНГЕЛИ, които го повдигат с ръце и го завъртат. В ежедневния и в празничния живот на българите са съхранени остатъци от култ към С. Сутрин стопаните се обръщат на изток, прекръстват се (мъжете свалят калпак) и се измиват. Народната традиция забранява да се лежи и спи, да се яде и уринира срещу С. След залез С. не се мете и не се изхвърля смет, не се простират дрехи и пелени. Водата от първото къпане на новороденото се излива сутрин рано срещу С. с пожеланието: „Както расте С., тъй да расте детето!" БУЛКАТА се забулва от кръстницата, обърната към изток. МЪРТВЕЦЪТ се полага вкъщи и в ГРОБА с лице към изток. Обърнат към слънчевия изгрев е и мъжът, който коли обредното гергьовско агне. Соларна символика носят и някои празнично-обредни комплекси като НЕСТИНАРСТВОТО, паленето на огньове на СИРНИЦА и ЕНЬОВДЕН, отсичането на БЪДНИКА и поддържането му през Коледните нощи. Следи от слънчев култ се откриват в орнаментиката на различни образци на народното изкуство. КРЪГЪТ, свастиката, розетата, КРЪСТЪТ като символи на С. присъстват върху

Слънце – дърворезба

сватбени сандъци, хурки, геги, керамични и медни съдове, шевици и обредни хлябове. Изображения на С. се срещат многократно върху произведения на каменната пластика и дърворезбата. Известни на народната култура са и множество С. символи – ПРЪСТЕН, златно колело, корона, ЯЙЦЕ, птица (ОРЕЛ, ЛЯСТОВИЦА, ПЕТЕЛ), животно (КОН, ЕЛЕН, ВОЛ, БИВОЛ). Вж. и ТАНГРА, ДАЖБОГ.

📖 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. – Сб.НУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Матов, Д.* Бележки върху българската народна словесност. – СбНУ, кн.3, С., 1890. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

СМИЛ ⚲ СВРАКА, САМОДИВА

СМИОН ЗАБЕЛЕЖНИК = СИМЕОНОВДЕН

СМОК СИНУРЛИЯ ⚲ СТОПАН, ЗМИЯ

СМОЛА = АД

СМЪРТ – предопределена от самото раждане на човека; зависи от трите ОРИСНИЦИ, които изпридат и отрязват нишката на неговия живот. Според отделни поверия времето на С. е отбелязано от тях върху човешкия череп. За настъпването му се съди по различни явления. Близка С. предвещават: падането на ЗВЕЗДА; нощният крясък на някои кобни птици (БУХАЛ, КУКУМЯВКА, КУКУВИЦА); виенето на КУЧЕ; появата на ЗМИЯ в двора; риенето на КЪРТИЦА под къщния праг; пропяването на КОКОШКА като петел или снасянето на малко ЯЙЦЕ без жълтък; пропадането на домашното ОГНИЩЕ; скърцането на греди в къщата; повторният цъфтеж на плодните дървета. За С. се гадае и по сънищата – падането на зъб или пожар вкъщи означават кончината на близък родственик. С. се тълкува и като резултат от МАГИЯ или КЛЕТВА. В някои случаи С. се осмисля в образа на демонична грозна чорлава старица с остра коса в ръцете. Тя е облечена в черни дрехи, има мръсни коси и дълги нокти, гърбава е или куца. По своя външен вид често се идентифицира с ЧУМАТА, заради което е възпята в народните песни като черна мория. Етимологически представите за нея се свързват и с други демонични персонажи като МОРА (морава), МАРА ЛИШАНКА. В някои народни клетви и зложелания като „Харо да те яде!", „Арото да те вземе!" или „Харо те нашло!" представите за С. корелират с образа на древногръцкия митичен лодкар Харон, който превозва душите на мъртвите през задгробната река Лета. В народнохристиянската митология господар на С. е АРХАНГЕЛ МИХАИЛ, който примамва със златна ябълка ДУШАТА на умиращия, след което я изважда със златния си меч. Функциите на агенти на С. изпълняват и други светци.

В Средните Родопи като носителка на С. се почита СВ. АНАСТАСИЯ, наричана още св. Чьорна. По време на нейния календарен празник (22 дек.) жените не работят нищо, за да не се „почерни къщата им". Сходни черти притежава и Св. ЧЕРНА (баба Черна или св. Тимньо), почитана след дните на зимния и летния АТАНАСОВДЕН.

При настъпването на С. българите казват, че „човекът се стяга за път" или „бере душа". Лека и бърза е С. на праведните и добрите хора, докато ГРЕШНИЦИТЕ агонизират и умират в големи мъки. Съществуват разнообразни обредно-магически действия, целящи облекчаването на предсмъртните страдания: изнасяне на дреха на умиращия навън и хвърляне на калпака (забрадката) му на покрива; палене на свещ между краката на обърната наопаки ПИРОСТИЯ; поставяне на тялото на земята успоредно на гредите на тавана; викане на свещеник, който да го причести и запрягането му в ярем (Зап. България). С. се оповестява с ритуално изплакване на двора (ако е настъпила през деня) и със звън на черковната камбана (за мъж камбаната се бие нечетен брой пъти). Прозорците и вратите се отварят широко, за да може душата на МЪРТВЕЦА да излезе свободно навън. ОГЛЕДАЛАТА се покриват, за да не се огледа тя в тях (да не умре и друг човек от семейството). Със същата цел ВОДАТА от всички съдове в дома се излива, защото е *мъртвешка*. Според поверието в нея може да се огледа душата на покойника. Тя е мръсна, защото Архангел Михаил е измил кървавия си меч в нея. Часовниците се спират и домашното кандило се запалва.

🕮 *Вакарелски Хр.* Понятия и представи за смъртта и душата. С., 1939; *Вакарелски, Хр.* Български погребални обичаи. С., 1990; *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Генчев, Ст.* Към проучване на различията между обичаите при погребение от двете страни на ятовата говорна граница в Северна България. – ИЕИМ кн.11, 1968. ✎ *Рачко Попов*

СМЪРТНА ВОДА ⌕ Вода

СМЯХ – от митологична гледна точка съответства на живота, а плачът е семантичен еквивалент на СМЪРТТА. Силните и сърцераздирателни ридания са задължителен ритуален момент в погребалната обредност. Те продължават до заравянето на МЪРТВЕЦА В ГРОБА. След това плачът се забранява от народната традиция, тъй като според поверието ще умре и друг или хлябът на покойния ще бъде на оня свят мокър от сълзите. Тържествената поминална трапеза след погребението често придобива весел характер, тъй като С. трябва да преодолее смъртта. Ритуалното противопоставяне плач-смях е особено добре доловимо при обичая за дъжд ГЕРМАН. Докато девойките правят от глина фигурата на умрелия Герман, те плачат и нареждат силно. Отделни етнографски сведения сочат, че възрастните жени са удряли и щипели момичетата, за да им причинят болка и да ги накарат да плачат. След заравянето на Герман е настъпвало истинско веселие. Шумният С. и закачките са били задължителни за участничките в обреда.

🕮 *Генчев, Ст.* Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Генчев, Ст.* Оплакването в четири села в Смолянско. – ИЕИМ кн.14, 1972; Смехът на фолклора. С., 1987. ✎ *Рачко Попов*

СНОБНИЦИ ⌕ Сватба

СНЯГ – според една легенда бил някога брашно. Но жената избърсала детето си с него и Господ го превърнал в С. Народнохристиянските представи описват С. като парцали от бялата РИЗА на Господ. Господари на С. са зимните светци *Димитър, Никола* и *Атанас*. Вярва се, че първите снежинки се изсипват от техните бели дълги бради. Спорадично се смята, че св. Димитър и св. Атанас разнасят С. в чували и го пускат на земята. Първият С. се смята за лековит. Хората се търкалят в него и измиват лицата си за здраве. Последният С. се нарича щърков, защото предвещава идването на пролетта и на пролетните птици. Колкото по-дебел е С. през зимата, толкова по-плодовита ще е годината. В този смисъл е народната поговорка „Дебел С., дебел комат". Ако хората са много грешни, Господ им изпраща като поличба черен или кървав С., който мирише особено неприятно.

🕮 Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

СОВОЙНИЦА ⌕ Йордановден

СОВОЙНИШКА ВОДА ⌕ Йордановден

СОЛ – в народните вярвания и обичаи заема специално място. С. може да приобщава хората и да прогонва злите духове. Народната поговорка гласи, че „къща без С. не бива". Найнапред на ТРАПЕЗАТА се поставя солницата, за да има късмет и плодородие в къщата и за да бъде

пазено домочадието от злини и МАГИИ. При влизане на БУЛКАТА в новия дом, свекърва ѝ я захранва ритуално със С. и хляб. Когато донесат кръстеното в църквата ДЕТЕ вкъщи, то се захранва със С. и пита на прага. През ръцете на всеки МЪРТВЕЦ прекарват шепа С., за да остане плодородието вкъщи и за да не се връща духът му. Често С. се дава на домашните животни, „за да отиде лошото при тях". Всеки гост се посреща и изпраща с хляб и С. Със С. се умилостивяват и неутрализират някои демонични същества: погача със С. се оставя за ОРИСНИЦИТЕ, за да предскажат щастлив и дълъг живот на новороденото; хляб, С., паница с МЕД и босилкова КИТКА се оставят на софрата на САМОДИВИТЕ и на ДЕМОНИТЕ-БОЛЕСТИ; С. се поръсва около ГРОБА НА ВАМПИР, за да не се връща духът му вечер в селото; момите и жените носят С. от бъдневечерската трапеза в дрехите или в поясите си, за да се предпазят от МАГИИ. В нощта срещу празника на СВ. АНА стопаните ръсят С. около къщите и оборите си, за да не могат ВЕЩИЦИТЕ И БРОДНИЦИТЕ да откраднат тяхното плодородие. Със С. се правят и развалят всякакви магии. Често БАЕНЕТО против уроки и болести става със С. С. пропъжда и градоносните облаци. Когато завали ГРАД, жените обръщат ПИРОСТИЯТА с краката нагоре и сипват в средата ѝ С. Народната традиция забранява да се хвърля в огъня С., тъй като това води до нещастия за къщата и фамилията. Вярва се още, че ако човек кълне със С. в ръцете, КЛЕТВАТА винаги ще стигне до жертвата. На голям празник С. не се дава назаем, защото семейството ще обеднее.

🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

СОРВАКИЯ ⌕ Сурвакане

СОТИР = Преображение

СО̀ФИНДЕН, Су̀винден, Сувѝя – празник с подвижна дата в календара, но винаги в ПОНЕДЕЛНИК, една седмица след ВЕЛИКДЕН. Познат е в отделни източнобългарски райони. По народна етимология на названието тачението на С. се осмисля за предотвратяване на СУША И БОЛЕСТИ по хора и добитък. Спазват се много строго забрани с предохранителна цел. ЖЕНИТЕ не перат, за да не им „берат" пръстите; ако перат, както налага противоположно традиционно изискване, не доизсушават изпраните дрехи; МЪЖЕТЕ не впрягат добитък, не ходят на нива, не копаят и не сеят. Смята се, че нарушаването на тези забрани ще има за последица изсъхване на посевите, на хора и добитък (в смисъл на окуцяване). Профилактична насоченост има следната обредна практика (у капанците в Разградско): преди изгрев СЛЪНЦЕ стопанката връзва на кол от оградата (или на три кола) вълнен парцал (или мъжки навуща), при което си говори: „Ко връзиш? – Топаллък вържа" или нарича: „Тук да остане топаллъка!" (окуцяването). На С. всички мият лицето и ръцете си с ВОДА, в която е пуснато червено великденско ЯЙЦЕ, за да се предпазят от рани и пъпки. Не се ядат яйца на С., за да не боледуват от циреи. С. показва връзка с култа към мъртвите. В съботата преди празника жените раздават просфорки и червени яйца за скоро починали. Обичаят се определя от представата, че на *Велики четвъртък* „разпускат умрелите" и техните души остават на земята до

Спасовден. Забраните и обичайните практики на С. се вместват в общата характеристика на Великденския празничен цикъл като един от преходните периоди в годишния природен и стопански кръговрат.
Василева, М. Календарни празници и обичаи. – В: Капанци. С., 1985, 222–223. *Маргарита Василева*

СОФИЯНЕЦ ⌕ Вятър

СПА̀СОВДЕН – празник на четиридесетия ден след Великден, когато според новозаветното писание се чества Възкресението на Христос Спасител. В традиционните представи С. е седмият, последен *Велик четвъртък.* Тачи се строго за предпазване от градушка – жените не перат и не бухат с бухалка, не предат, не шият, не тъкат, а мъжете не орат. С. е между празниците, на които се извършват обреди за осигуряване на дъжд. Някъде играе Пеперуда; в Югозап. България, Софийско, Старозагорско се прави покръстги, *черкуване за дъжд*; в Зап. България моми и момци с песни обикалят селското землище и молят св. Спас да даде дъжд; на места в Добруджа изливат вода от котли по поляните край селото и захлупват празните съдове.
Общобългарско е поверието, което свързва С. с различни демонични сили. Вярва се, че душите на мъртвите, „пуснати" на първия Велик четвъртък, остават на земята до С. На празника носят в църква или на гробището орехови клонки, за да пазят сянка на мъртвите; рано сутринта на С. гледат в кладенците с огледало, за да видят образите на умрелите; в чест на мъртвите се прави *задушница* в съботата след С., като освен обичайните действия някъде палят огньове по гробовете и ги заливат обилно с вода (Североизт. България). Според народното вярване срещу С. русалиите, *русалците* чупят връхчетата на цветето росен, смятано за „русалско биле", „самодивско цвете" и се кичат с него. Тогава те са весели, милостиви към хората и могат да лекуват. С тази представа е свързан обичаят *ходене на росен*, познат главно в източнобългарските райони. Болните от треска, парализа и други тежки, неизличими болести, от *самодивска болест*, преспиват в местност, където расте росен. Нощта прекарват в пълно мълчание. извършват се магически действия за умилостивяване на русалиите и предсказания за оздравяване. Преди разсъмване болните се търкалят в росата и мълчаливо напускат мястото сами или отвеждани от придружаващите ги здрави хора (вж. Русалска неделя).
На С. се изпълняват и обичаи с женитбена насоченост. В някои източнобългарски райони момите се ловят на празничното хоро, облечени във взети от млади невести булчински дрехи. Смята се, че това ще осигури омъжването им до следващия С. Вярванията и обредите, свързани със С., го определят като празник в прехода между зимата и лятото.
Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 631–637; *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972, 187–193; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 122–123. *Маргарита Василева*

СПОЛЯЗНИК ⌕ Полязване

СПОХОДНЯК ⌕ Полязване

СПРИЯ = Самодива, Риба

СРЕДИ ЗИМА = Атанасовден

СРЕДИ ЛЕТЕ = Еньовден

СРЕДЛЕТНИ ОГЪН ⌕ Огън

СРЯ̀ДА – съобразно с местната традиция се осмисля като добър или лош ден. В района на Странджа-Сакар, както и сред населението в някои старопланински области (Софийско, Тетевенско, Габровско) С. и петъкът са най-тежките седмични дни. Постът е задължителен. Съпрузите спазват в навечерието на всяка С. и петък сексуално табу, защото според поверието, ако се зачене дете, то ще се роди „кусурлия". Мъжете не се бръснат, а жените не мият косите си. В противен случай ще овдовеят. Забранява се всякаква женска домашна работа, за да не „изгорят децата и къщата". Найстрашна е черната или лудата русалска С., която се пази против лудост и гръм. Същата характеристика носи и *кривата* С. от Тодоровата неделя. В южнобългарските райони против болестта *руса* се тачи *русата* С. след Петдесетница. За населението в тревненско най-иещастният ден от годината е *черната* или *разполовената* С. (25-ият ден след Великден). Ако през този ден се роди дете, то няма да има късмет. Ако човек заболее, очаква го смърт.
Даскалов, Хр. Празници и обичаи от Тревненско. – СбНУ кн.22–23, С., 1906–1907; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

СТАНЕНИК ⌕ Коледуване

СТАНЧЕНАРИ = Кукери; ⌕ Сурвакане

СТАП = Дар

СТАР СИМЕОН = Симеоновден

СТАРА ВЯРА = Таралеж

СТАРЕЙШИНА = Старец, Събор

СТА̀РЕЦ, дя̀до, старѐйшина, домакѝн – заема почетно място в социалната йерархия. Народното убеждение твърди, че „всеки С. е зналец, а всяка баба – врач". Старейшината на селската община се е избирал в миналото от всички С. и в присъствието на свещеника. Съветът на С. е бил основният правораздаващ орган. В семейството (задругата) той има първостепенна роля: разпределя трудовата дейност и задължения сред синовете си, разполага с имота и паричните средства, сяда първи на трапезата и заема нейното централно място, като неговите братя и синове се нареждат от лявата му страна по възраст. Дясната страна се заема от стопанката (бабата), етървите, снахите и дъщерите, подредени също по възраст. Едно от задълженията на младите жени е да поливат вода на С. да измие ръцете си. При идването си в новия дом булката трябва да измие краката на свекъра си и да спазва забраната да разговаря с него. Съществуват сведения, че в Зап. България свекърът е имал право на първа брачна нощ с невестата (снахачество). Неговото място за спане е най-близо до огнището. При среща със С. се става на крака, сваля се шапка, отстъпва му се място, целува му се ръка. В обредността на С. се приписват жречески функции – той кади празничната вечеря и произнася благословиите; той освещава и коли курбана в чест на семейния патрон; той запалва първия огън в новопостроената къща; той повежда хорото на големите годишни празници. В някои райони никулденските обредни трапези, посветени на анонимния дух покровител на семейството и имота (светец, служба, слава) се организират само от най-възрастните представители на рода и селската общност. В

тях участието на жени не се допуска. Присъстват млади мъже, които подкрепят и помагат на С. при ритуалното им обхождане на домовете. Те също нямат право да сядат на трапезата. Под ръководството на С. се извършва обредното гонене на змей в Зап. България, магическото добиване на жив огън против болести и демони; заораването на селището и обхождането му с кръстове и хоругви против град и суша.

≡ *Бобчев, С.* Българската челядна задруга в сегашно и минало време. – СбНУ кн.22–23, С., 1906–1907; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.*Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991; *Христов, П.* Снахачеството у българите. – БЕ кн.3, 1992.

✎ *Рачко Попов*

СТАРЦИ = Кукери

СТАРЦОВДЕН = Кукеровден

СТИВО = Сянка 2, Таласъм, Стопан,⌕ Събор

СТИХЯ = Сянка 2, Таласъм, Стопан, ⌕ Самодива

СТИЯ = Самодива, Риба

СТОПА̀Н, стопа̀нин, ступа̀н, сайбѝя, дя̀до, на̀местник, домакѝн, домоша̀р; домоша̀рка, варда̀чка, чува̀рка, въртикъ̀ща, глушарка, смок синорлѝя, сѝнорник, межнѝк, брана̀ч, мишка̀р (когато се осмисля като змия пазителка на къщата или нивата)**; стѝхо, стѝхя, стѝво, сѐлското** (когато е на селището), **топъ̀к, топѝк** (на река или кладенец; произлязъл е от удавник) – персонаж от низшата митология, който олицетворява духа на починал изявен прародител или представител на рода и семейството. Той е добър демон, покровителстващ къщата и нейното домочадие, имот и домашни животни. Явява се най-често като змия, която не трябва да се убива. В противен случай фамилията ще бъде сполетяна от нещастие. С. живее под къщния праг или под огнището. Затова тези места се смятат за свещени. При влизане на булката в новия дом тя маже с мед и масло прага и огнището, за да умилостиви С. и да се приобщи към него. Появата на змия вкъщи или в двора е знак за предстояща беда, за смърт на някой възрастен член на семейството. Ако тази змия се убие, тя се погребва тържествено в двора и на мястото, където е убита, както и на гроба ѝ в продължение на 40 дни се палят свещи. За С. жените оставят храна и вино в ъглите на стаята или на тавана. Те го канят символично на трапезата по време на големите годишни празници (кадените вечери срещу Коледа, Нова година и Богоявление, на Гергьовден и Великден). В негова чест всяка година се коли курбан край огнището (стопанова гозба, служба, *наместник, слава, светец*). Това става в деня на някой християнски светец, който наследява функциите на езическия семеен дух-покровител. В чест на С. на нивата, който според народните представи пази посевите от градушка и други природни бедствия, също се коли курбан, известен като оброк. На него селяните носят мляко, което оставят на синора. При оран в първата бразда мъжете заравят парче от обредната пита и варения петел, както и първото боядисано червено великденско яйце. Свой С. имат всички водоизточници и всяко заровено имане. На С. на изворите, кладенците и реките се оставят дарове – пари или в краен случай конец от дрехата. Вярата в С. е непосредствено свързана със строителната обред-

ност. При всеки строеж на къща, мост или друга сграда в основите се коли мъжко животно. Според отделни представи духът на това животно става С. на сградата.

≡ *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Стаменова, Ж.* Южнославянски обичаи, посветени на закрилника покровител. – В: България в света от древността до наши дни. Т.2, С., 1979.

✎ *Рачко Попов*

СТОПАНОВА ГОЗБА = Наместник

СТРАСТНА СЕДМИЦА = Велика неделя

СТРАТИР = Преображение

СТРЕЛИ ⌕ Сирни заговезни

СТРОЙНИЦИ ⌕ Сватба

СТРУВАНЕ = Помен

СТРУНКА = Сито

СТУПАН = Стопан

СТУПАНИТИ ПАРИ ⌕ Имане, Таласъм

СТУРНЕ ⌕ Дар

СТЪПА = Чутура

СТЯГ = Сватбено знаме

СУВИНДЕН = Софинден

СУВИЯ = Софинден

СУГЕНИЦИ = Орисници

СУДЕНИЦИ = Орисници

СУРАТИ = Кукери

СУРВА̀КАНЕ – новогодишен народен обичай, познат по цялата българска етническа територия и сред българите, живеещи извън нея. Независимо от регионалните и локалните си особености, в отделните етнографски области обичаят в цялата страна е типологично единен и едновременно с това типологично равнозначен на коледуването. Подобно на него С. се състои в обредно обхождане на селището и посещение на домовете от група *сурвакари (суроваскари, сирваскари, сурокници, василичари)*, които са ергени или деца. Сурвакарите поздравяват домакините, пожелават им здраве и благополучие и получават от тях установен от традицията дар. Ергенската група (*чета, кол, куда*) сурвакари, както и групите на малките сурвакарчета, са участниците и в коледуването, когато в селището се изпълняват и двата обичая.

Всеобщо разпространено е С. с участието на децата (някъде само момчета), на възраст от 4–5 до 10–12 години. Пременени, с торбичка на рамо, те носят сурвачки – откършени предния ден сурови пръчки, най-често украсени според местната традиция, които са техният основен обреден атрибут. Рано сутринта на Нова година, преди да тръгнат на обиколка, те *сурвакат* – удрят с пръчката по гърба домашните си и изричат благословия за здраве и плодородие, като започват от най-възрастния, а след това сурвакат и домашните животни. При обхождане в групи по двата-трима домовете на близки и роднини сурвакарчетата поздравяват със същото и по същия ред, но на много места изпълняват още обредни действия: в Родопите внасят във всеки дом речен камък и го пускат в огнището; в Софийско носят сноп сурови пръчки и във всяка къща оставят по една; в Пловдивско чукат със сурвачките о крина с жито и пожелават „да се ражда“ и да се люпят пилета; в Разложко хвърлят съчки в огнището и благославят „да се изкозят, изагнят, изтелят от едно до хиляда“ домашните животни.. Децата получават дар: кравайчета, сушени плодове и орехи, наденица, дребни пари. Много изс-

ледователи смятат детското С. за по-късна форма на обичая.
С., изпълнявано от ергени за женене, е най-добре представено в Изт. и Южна България, но се среща и в някои западни райони. За реда на обхождането, сурвакарската благословия (*блаженка, слава, молитва, сорвакя*) и приемането на даровете се грижи водачът на четата, а един от момците – *магаре, трохобер*, прибира и носи подареното. ергените са в празнична премяна, закичени с КИТКА, често със звънци на ръцете, шията и кръста, а в ръка с тояга от сурово дърво. Обхождането започва след полунощ на празника. Посещават се всички домове, особено тези, в които има моми за женене, но някъде се обикалят само къщите на момковите избраници и годеници. За честитенето, благословиите, песните (обикновено те са коледарските) дружината получава дар като на КОЛЕДА (кравай, продукти, пари), а в домовете на сгодените моми техните ергени получават *шарен кравай* и варакосана китка или след обхождането идват на гости, посрещани като „зетьове".
В Зап. България, вкл. и зоната около ятовата езикова граница, масово е разпространено С. от маскирани ергенски дружини: *сурваскари, коледжане, джемаларе, деди, дедици, джамала, бабугери, старци, станченари, беляци, невеста, мечка* и др. По състав на обредните лица и структура на обреда-игра този тип С. с предрешаване е успоредица на източнобългарските пролетни кукерски обичаи (вж. КУКЕРИ). Най-многобройната част от дружината е еднообразно облечена и маскирана: костюми от овчи и кози кожи с руното навън, парцаливи дрехи, зоо-

Сурваскар

морфни маски от кожа, картон, дърво, често оформени като необикновено висока композиция от летви с причудлива украса от пера, рога, царевични и парцалени ленти, дори цели препарирани птици и дивеч; задължителен реквизит са звънците на кръста и тоягата от сурово дърво. Всяка дружина има маскирана група начело със *старец* (*дедо, дедица*) – водач на групата, *невеста (баба), младоженец, девер, поп*; някъде има двойки *мечка с мечкар, циганин с циганка* (носи бебе или е БРЕМЕННА и „ражда"), *джамала* (камила) с *джамалар* (камилар) и др. При обиколката на домовете невестата рови в огнището, пръска ВОДА, разхвърля; старецът имитира с нея полов акт; мечката гази домакините за здраве; джамалата играе, пада мъртва и се съживява, като я даряват стопаните; в двора групата с маските под оглушителен звън играе специа-

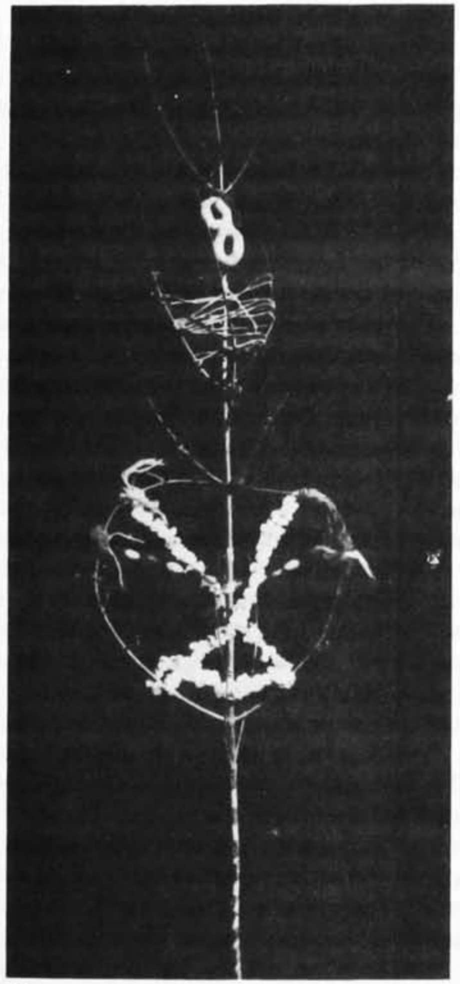
лно хоро с пристъпване и подскоци. Домакините се опитват да откраднат невестата, за да си осигурят по-богато плодородие. Дружината получава навсякъде дарове в хляб, продукти, вино и пари. Срещата на две такива сурвакарски дружини е лош знак и често завършва с бой – победата в него означава запазване на своето и придобиване на чуждото плодородие и късмет.
Определяно от народа като обичай за плодородие и здраве, С. при по-задълбочен анализ разкрива старинната си митологична основа. С., както и коледуването, се изпълнява през МРЪСНИТЕ ДНИ – време около зимния слънцеповрат, период на преход в годишния природен цикъл. На езика на митологията преходът е хаос – нарушено е равновесието в природния и човешкия свят, небесните и подземните сили са в сблъсък и борба, в резултат на която трябва да се възстанови световният ред (космос). С., наред с коледуването, е механизъм за преодоляване на хаоса, а сурвакарите са посредниците между хтоничното (демоничното, злото) и света на хората (божественото, доброто). Самите те – ергени в женитбена възраст, се намират в период на преход към полово-възрастовата група с по-висок социален статус – групата на женените, отговаряща на космоса, в която могат да преминат само с участие в С. За тях това участие играе ролята на посветителен обред, идеологически сроден с инициациите. За това говори йерархичният ред и организацията на сурвакарската дружина и целият обреден ход на С. Чрез тях младежите временно се отделят от семейството си, за да усвоят знанията, нормите на поведение, религиозно-митологичния и обредно-магически комплекс на своя социум, да влязат в досег със света на хтоноса и покойните предци, за да „вземат" оттам плодородието в неговия аграрен и социален смисъл – с помощта на сурвачката, житните семена, зооморфната маска и облекло, фалическите действия, смъртта и възкръсването на камилата, раждането на детето от бабата или циганката и др. Така сурвакарите преминават пътя от незнанието към знанието и дарявайки социалната общност посредством благословията и обредно-магическите си действия и атрибути с всичко, което са натрупали по този път, добиват правото на приобщаване, на встъпване в пълноправния ѝ състав чрез предстоящ брак (посещение на моминия дом, дар с кравай и китка, посрещане като зет). Осъщественият от момците социален преход, който може да стане само в условията на природния, вселенския преход, представлява едновременно и средство за постигането, и резултат от постигането на новия ред, на възобновения космос, равнозначен на плодородие, здраве, добро.
📖 *Василева, М.* Коледа и Сурва, С., 1988, 56–78 и посочената литература; *Габровски, М.* Преходът между старата и новата година у българите. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура, С., 1989, 12–49; *Краев, Г.* Обредното травестиране по българските земи през зимния календарен цикъл. – В: Обреди и обреден фолклор, С., 1981, 146–171. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*
СУ̀РВАКИ, Васѝльовден, Нова година (1 ян.) – празник, честван в деня на св. Василий Велики, с който народът отбелязва началото на новата календарна година. По съдър-

жание обредността на С. до голяма степен се покрива с тази на Бъдни вечер и Коледа. Това се определя от схващанията за Мръсните дни, в периода на които попадат и двата празника. Срещу С. за повечето българи е *втората кадена вечеря*. По традиция тя също е в семеен кръг, изобилна и със задължителни блажни ястия – варена свинска глава (или пача от главата и краката) от закланото преди Коледа прасе; обреден хляб с пластична украса и названия, повтарящи коледните (най-често *боговица* с кръст отгоре) или пита с пара в нея (в западнобългарските краища); баница с пара и белези в нея (най-често малки дрянови клончета с пъпки), предварително наречени на къщата, здравето, богатството, домашните животни, отглежданите култури. Едно парче от тази баница се прибира „за св. Богородица". Останалите храни и действията на трапезата са същите, както на Бъдни вечер.
Представата за С. като начало на новата година обяснява връзката с инициалната магия, магията на първия ден. В Зап. България се вярва, че ако *полазникът* (първият дошъл в къщи) е момче, през годината ще се родят повече мъжки агънца, теленца и др., ако е момиче – женски. Рано сутринта най-възрастният мъж (или жена) сурвака всички в семейството за здраве, удряйки ги леко с ръжена или машата от огнището. Особено характерно в контекста на традиционните обичаи в първия ден на годината е сурвакането, познато в цялата етническа територия на българите. В тези случаи народната вяра залага на здравеносната и продуцираща сила на желязото и желязната клонка. В този кръг

влизат и многобройните, характерни за С. гадания – по намерения в баницата белег; по хвърлените в огъня дрянови пъпки (или житни зърна), чието подскачане предвещава здраве и живот. Някъде бележат бръшлянови листа, топят ги в паница с вода, оставят я на стряхата до сутринта и вярват, че свежото листо предвещава здраве, а увяхналото – болест. Чупят орехите на трапезата и по ядките им гадаят за живота на всекиго. Със С. са свързани обичаи и практики за прогонване на злите сили, които бродят през Мръсните дни. Българите от Беломорска Тракия палят голям огън сред селото вечерта срещу празника и го поддържат три денонощия с вярата, че така ще прогонят поганите, самовилите и други зли духове. Същата функция се приписва и на новогодишните ергенски дружини, познати в Зап. България (вж. Сурвакане, Русалии), чиято обща насоченост, разбира се, е далеч по-широка. На С. се извършва новогодишното моминско гадание за женитба – ладуване.
Василева, М. Коледа и Сурва. С., 1988. *Маргарита Василева*

СУРВАСКАРИ Кукери, Сурвакане

СУРВА̀ЧКА, сурова̀кница, су̀ровица, су̀рва, суро̀кница, суровѝска, суровѝшняк, василича̀рка – свежо откършена дрянова (по-рядко лескова, черничева, крушова, сливова и др.) пръчка, с която сурвакарите удрят, потупват – *сурвакат* при новогодишното обхождане по домовете на Сурваки (вж. Сурвакане). В изработването на С. и нейните функции са залегнали редица вярвания и представи от митологично естество и механизмът на обредно-магическото въздействие.

Сурвачка

Най-широка е употребата на дряна за С. Това се опира на осмислянето му като символ на здраве, сила и младост – той е най-якото растение след чемшира и цъфти най-рано. Наситена с митологичен смисъл е и леската – популярен двойник на змията, атрибут на езическите божества лечители, тя има хтоничен характер и несъмнена връзка със силите и демоните на вегетацията, болестите и тяхното лечение. До-

като дряновата пръчка се използва обикновено от децата, с лесковата С. сурвакат главно ергените. Прозрачна е семантиката и на черничевата, крушовата, сливовата, изобщо на клонката от плодно дърво, която трябва да предизвиква по имитативен път плодовитост и здраве.
По форма С. са две основни групи: С. – пръчка и С. – клонка. С. – пръчка може да е *рогалка* – с 2 или 3 рогчета на върха; може в горния си край да е зацепена и застъргана, така че ивиците кора и дървесина да образуват нещо като дървесна корона; може да бъде гладка. И в трите случая, обаче, пръчката обикновено се нашарва чрез плитка резба във вид на змиевидна спирала. Когато С. е клонка, от срещуположните вейки се оформят 1, 2 или 3 кръга. По свободните и захванатите в кръг клончета се завързват разноцветни вълнени конци, панделки, пискюли, нанизи от пуканки и сушени плодове, бобени зърна и чушки, житен клас, малки кравайчета и много често – „златна" или „сребърна" монетка. Тази украса отразява основния поминък в дадения район. Цялостният образ на С. предизвиква асоциация със световното дърво. Тя се подхранва и от известния в Троянско и Благоевградско обичай С. да се забива в баницата на новогодишната трапеза (сакралния център на дома микрокосмос); стопаните съпрузи да обикалят и докосват с нея домашните животни, а после да я предават на бабата, която първа изрича благословията си и дава на всекиго от домашните също да подържи С. и да изрече пожеланията си.
Според народните вярвания С. има особено продуциращи свойства: досегът с нея до хора, домашни живот-

ни и всичко живо по принципа на контактната МАГИЯ трябва да ги дари едновременно със свежестта на дивата природа (дрян, леска), свързана с хтоничното (златна или сребърна паричка, змиевидна спирала, баба) и с плодовете на окултуреното пространство (овощия, зеленчуци, зърна, семена, символи на тъканите и облеклото). Изпълнила обредната си роля да възобнови порядъка в природния и човешки свят (с образа си, напомнящ световното дърво), С. повече не се пази. Но изоставянето и унищожаването ѝ след празника става също по обредно-магически ред, с който отново се стимулира растеж, здраве и плодовитост. Жените късат пъпки от С., топят ги във вода и с нея си мият КОСИТЕ на празника, за да им растат и да са здрави; С. или пъпки от нея се слагат върху курниците и полозите на кокошките, за да снасят ЯЙЦА и да мътят много пилета; с трески от С. се прекадяват пчелните кошери за много МЕД; С. се хвърлят на КРЪСТОПЪТ, в реката или се изгарят, за да се прогонят от дома болестите и др. Сама по себе си С. няма обредно-магически качества и сила, тя ги придобива само в ръцете на сурвакарите.

≡ *Йорданова, Л.* За народните сурвачки в България. – В: ИЕИМ, XI, 1968, 265–302; *Василева, М.* Коледа и Сурва, С., 1988, 56–92; Етнография на България, т.III, 103–104; Добруджа, 308–311; Капанци, 206–207; *Дражева, Р.* Пирински край, 427–429; *Стаменова, Ж.* Пловдивски край, 251–253. ✎ *Маргарита Василева*

СУРЕГЕТЕС = Збелсурд

СУРОВАКНИЦА = Сурвачка

СУРОВИСКА = Сурвачка

СУРОВИЦА = Сурвачка

СУРОВИШНЯК = Сурвачка

СУРОКНИЦА = Сурвачка

СУРОКНИЦИ ⌕ Сурвакане

СУСАМНИЦИ ⌕ Сирни заговезни

СУХА КОЛЕДА = Малка Коледа

СУХА НЕДЕЛЯ = Суха неделя

СУ́ША – според народните представи се дължи на извършен ГРЯХ или на МАГИЯ. В първия случай тя е божие възмездие за нарушени кръвнородствени връзки и неспазване на нормите за сексуално общуване. С. настъпва, когато в селото е заченато извънбрачно дете, когато девойка се отдава на своя брат, баща или родственик. При продължително засушаване старите жени търсят да открият забременяла мома, която водят и къпят насилствено в реката. С. настъпва, ако мъж и жена живеят заедно „без венчило", ако в селото се появи развратница. Непочитането на някои християнски светци, между които *св. Илия* и *св. Герман*, води до същото наказание. Според общовалидните представи св. Илия е господар на ДЪЖДОВЕТЕ. Ако хората работят на неговия празник, той се сърди и заключва дъждовните облаци. В Североизт. България се вярва, че С. настъпва, ако се построи или замаже фурната (пещта) в началото на май или срещу някой голям празник – ГЕРГЬОВДЕН или ВЕЛИКДЕН. Затова такава фурна се разваля, а материалите, от които е построена, се хвърлят в реката. С. е резултат от магия, извършена от тухларите с оглед условията на техния занаят. Тъй като на тях им е необходимо сухо и слънчево време, те заравят в земята живо магаре (котка или куче) с краката нагоре. Докато животното не се изрови, дъжд не вали. Твърде разпространена е представата, че С. се

дължи на ЗМЕЙ, който е СТОПАН на небесната и подземната влага. В редица фолклорни сюжети змеят предизвиква С., когато селяните не му дадат жертва – най-красивата девойка. Поверието, че змеят заключва дъжда, обуславя неговото обредно прогонване извън пределите на землището. Обичаят е разпространен в Северозап. България и е известен като *гонене на змей*. Точно в полунощ на предварително уречен и оповестен от селския глашатай ден всички момци се събират край реката и се съблича съвсем голи. Един старец ги заобикаля с горяща слама, за да „изгони дяволите от тях". После момците се изкъпват групово в реката и тръгват голи с геги и кривачи, с тенекии и звънци из селото. Спазвайки задължително ритуално мълчание, те обхождат всички къщи, дворове и стопански постройки, като размахват застрашително оръжията си. Вярва се, че по този начин те ще изплашат змея и той ще избяга от селото. При С. се изпълняват и обредите Пеперуда, Герман и Покръсти (Кръстци, Носене на кръста). Църквата организира молебени и шествия, завършващи с общоселски КУРБАН. Против С. КОСТЕНУРКИТЕ се обръщат с краката нагоре и в реката се хвърлят заешки глави.

≡ *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Пеперуда и Герман. С., 1989. ✎ *Рачко Попов*

СЪБО̀Р, сбор – общоселско тържествено честване, посветено на митичния дух или СВЕТЕЦ, който покровителствува селището и неговите обитатели. Според езическите представи той е ЗМЕЙ, СМОК или ОРЕЛ, пазещ цялото ЗЕМЛИЩЕ от ГРАДУШКА, СУША и БОЛЕСТИ. Нарича се СТОПАН, *смок синорлия, селското, стихо, наместник* и др. Негов християнски наследник е най-често светецът патрон на местната черква. В миналото при образуването на селището светецът покровител се е избирал от родоначалниците на махалата или по-късно от старейшините на селската общност. Те запалвали три свещи, които наричали на трима светци. Викали ДЕТЕ и го карали да вземе една от свещите. По този начин бил определян светецът. В случаите, когато селяните заболявали от ЧУМА или селото бивало сполетявано от бедствия, се смятало, че светецът е изоставил землището. Тогава старейшините избирали по същия начин нов християнски покровител. В деня на С. в църквата се извършва тържествена литургия. Пристигат много гости и роднини от съседни села. В черковния двор или в близост до стар ОБРОК се коли голямо мъжко животно, закупено с предварително събрани от селото пари. То се освещава и се вари в голям казан. Нарежда се обща ТРАПЕЗА, като всяка жена носи ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ. От КУРБАНА трябва да яде всеки, за да бъде здрав и имотен през годината. До късна вечер се пеят песни, играят се хора, организират се състезания по борба или надбягвания с коне и коли. Често в нощта срещу С. болни и недъгави хора преспиват в черквата на светеца патрон с надеждата за изцеление. Пред иконата му оставят цвята, пари и дарове.

≡ *Маринов, Д.* Избрани произведения, Т.1, С., 1981; *Стаменова, Ж.* Родови празници и обичаи. – В: Етнография на България. С., 1985, Т.3. ✎ *Рачко Попов*

СЪБОТА – ДЕН, посветен на мърт-

вите, *мъртвешки, мъртъвски* ден. В С. се правят всички ПОМЕНИ и ЗАДУШНИЦИ. Жените не бива да се мият и да перат в С., защото сапунената вода дразни очите на мъртвите в ОНЯ СВЯТ. Забранява се кроенето и шиенето на дрехи, защото онзи, който ги облече, ще умре. Родените в С. хора са надарени със свръхестествени способности: те разгадават сънища, разпознават МАГЬОСНИЦИ и виждат демоничните сили (ВАМПИРИ, САМОДИВИ, ТАЛАСЪМИ). Вярва се, че ЧУМАТА и други БОЛЕСТИ се страхуват от хора и КУЧЕТА СЪБОТНИЦИ. С особена символика са натоварени *мартените* или *белите* С. (съботните дни от м. март). През тези дни стопанките не перат и не простират бяло пране, не удрят с бухалки и не чукат в ЧУТУРА, не садят бял лук (чесън), за да не вали ГРАДУШКА през лятото. според поверието ВАМПИРИТЕ не излизат от гробовете само в С. за разлика от КЪРТИЦАТА, която се появява на повърхността на земята в С. преди изгрев слънце. Според отделни вярвания съботниците могат да се превръщат в ЗМЕЙОВЕ.

⁌ *Георгиева Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

СЪБОТНИК – народно название на човек, който е роден в СЪБОТА. Според поверието той е надарен със свръхестествена способност да вижда и разпознава злосторните демонични сили като ВАМПИР, САМОДИВИ и БОЛЕСТИ (ЧУМА, холера, ШАРКА). Вярва се, че всички те не могат да влязат в къщата на С. и да пакостят там. Хората, които преследват и убиват вампирите, са винаги С. Аналогично поверие има и по отношение на някои домашни животни, родени също в събота. Особено популярен е песенният мотив за чумата, която се страхува да влезе в дом, където има КУЧЕ С. На особена почит сред народа са конете и воловете С.

⁌ *Маринов, Д.* избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

СЪДБÀ – жизнен път на човека, предопределен от ОРИСНИЦИТЕ. Те идват през първата или третата нощ след раждането и наричат какъв ще бъде животът на новороденото. Тяхната орисия не може да бъде променена дори от ГОСПОД. Според поверието има добри и лоши орисници. Ако орисницата на човека е добра и работлива, него го очаква благоденствие. Върху С. на човека влияят и други фактори. Той ще бъде богат и щастлив, ако е роден нова МЕСЕЧИНА и в добър ДЕН. Съобразно с местните традиции за добри дни се смятат ПОНЕДЕЛНИК, СРЯДА, ЧЕТВЪРТЪК и НЕДЕЛЯ. Родените на голям християнски празник са също щастливи. Вярва се, че ако човек е роден на ВЕЛИКДЕН, той е много праведен. Роденият в събота – СЪБОТНИК, е предопределен да вижда злите сили, да разговаря с мъртвите и да гадае по сънища. Повсеместно е схващането, че ВТОРНИК И ПЕТЪК са лоши дни и ако тогава се роди ДЕТЕ, то ще бъде злочесто. Същата С. очакват и родените през МРЪСНИТЕ ДНИ, ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ и РУСАЛСКАТА НЕДЕЛЯ. Те трябва да бъдат лекувани по магически начини, за да не се превъплътят след СМЪРТТА си. По време на цялата бременност жената спазва строго определена система от забрани, за да повлияе благотворно върху С. на бъдещото си дете: не яде месо от ЗАЕК И РИБА, за да не е рожбата й със заешка уста или няма;

не работи нищо през ТРИФОНЦИТЕ, на ГОЛЯМА БОГОРОДИЦА и СИМЕОНОВДЕН, за да не роди сакато дете и др. По време на раждането БАБАТА следи да не допре новороденото до земята (да не го изпусне), че ще стане разбойник или блудница. Ако детето се роди с риза (ризница, було, кошуля, последък, бабино платно), то ще е богато и щастливо. Отрязването на пъпната връв със сърп означава, че детето ще е работливо и имотно.

⁌ Етнография на България. Т.3, 1985; Капанци. Етнографски и езикови проучвания. С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т., 1 С., 1981; Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980. ✎ *Рачко Попов*

СЪН – от митологична гледна точка съответства на СМЪРТТА. В младежките обреди и обичаи с елементи на инициация С. се тълкува като временна СМЪРТ на посвещаващите се, след която те ще се събудят обновени и социализирани. С. представлява своеобразно отиване на ОНЯ СВЯТ; доближаване до света на мъртвите и прадедите. Мотивът за С. на героя е особено популярен във вълшебните народни приказки. Героят заспива (вкаменява се, умира временно), за да успее да преодолее наложените препятствия и по този начин да докаже годността си за встъпване в брак. В ежедневието С. е едно от най-разпространените средства за предсказване на бъдещето.

⁌ *Анчев, А.* Сънищата във фолклора на населението от Сакар планина. БФ кн.3, 1986; *Парпулова, Л.* Българските вълшебни приказки. С., 1978; *Пропп, В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. Л., 1946 *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. ✎ *Рачко Попов*

СЪРМЯНКИ = НАВИ

СЯНКА – 1. Според традиционните народни схващания е двойник, повторение (близнак) на човека и на обредно равнище изпълнява функцията на негов заместител. В богомилските легенди ГОСПОД сътворил своя съдружник ДЯВОЛА от сянката си или от отражението си върху водната повърхност. В ранно утро на ЕНЬОВДЕН българите наблюдават своите сенки, образувани от първите лъчи на слънчевия изгрев. Ако те са цели, това е знак за добро здраве през цялата година. Поверията, свързани със строителните обичаи, сочат, че когато в темелите на строящата се сграда се зазида С. на човек, то градежът е стабилен и траен. С. на жертвата се измерва с конец, който се поставя в основите. След 40 дни човекът умира и С. му става СТОПАН или ТАЛАСЪМ, който пази строежа. Тя остава на земята, тъй като душата на зазидания не може да отиде на небето. Вярва се още, че НАВИТЕ вземат С. на родилката и я пренасят през морето. В тези случаи С. се осмисля като еквивалент на ДУШАТА на човека. При някои магически народни лечения баячката отсича на три места със секира или нож С. на болния, за да „отсече“ (премахне) причинителя на заболяването.

2. Сѐнкя, сѐнище, ветрошѝна, бугàнец, жин, стѝхя, стѝво – названия на СТОПАНА И ТАЛАСЪМА – демонични свръхестествени персонажи, които изпълняват ролята на пазители на къщи, мостове и водоизточници. Те произлизат от духа (ДУШАТА) на зазидан в основите на строежа човек.

Появяват се нощем като С. или животно и плашат закъснелите по пътя хора. Според някои областни представи С. е злосторен дух, който пакости на бременните жени и ги кара да раждат преждевременно. С. броди до първи петли. Плаши се от огън и светлина, от тамян, кръст и молитва.
🕮 *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. ✎ *Рачко Попов*

ТАВА̀Н – едно от обиталищата на митичния семеен дух покровител на дома, имота и стоката. На всеки голям годишен празник като Коледа и Великден стопанката оставя за него парче от обредната погача, варено жито и чаша вино. Вярва се още, че на Т. се крият и някои от злосторните демони. Там нощем идва вампирът, който тропа и размества съдовете. Там в кошниците с вълна се крие чумата или баба Шарка. През мръсните дни на Т. идват и караконджолите. За да бъде запазена тази част от жилището от зли духове, стопаните често оставят на Т. различни апотропеи. Главата на закланото обредно мъжко животно при започването на строежа на къщата се оставя завинаги на Т. Там или на покрива се забучва и главата на Васильовденския петел, за да предпазва домочадието от злини и магии. При завършване на покривната конструкция на всеки новопостроен дом майсторите приготвят специален дървен кръст (антропоморфен символ), окичват го с венци и цветя и на него поставят подаръците за новодомците – кърпи, ризи, чорапи и др. Те произнасят високо и съответни благословии, с които пожелават здраве, дълголетие и благополучие на домочадието. Обредът е познат като *викане на нов дом, рукане*. Вярва се, че дюлгерската благословия пази къщата от злини.
🕮 *Генчев, Ст.* Строителни обичаи и обреди. – Векове, кн.2–3, 1974; *Дражева, Р.* Трудови празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ТАКИЯ = Благословия

ТАЛАСЪМ, таласъмин, таласо̀н (от араб. tilsem през тур. telsem = талисман, омагьосан предмет); **сѐнка, сѐнище, стопа̀н, на̀местник** – демоничен персонаж от низшата митология на българите. Представите за него се обуславят от задължителната обредна практика да се принася жертва при строеж на къща, черква, мост, кладенец или чешма. Вярва се, че ако в основите на всяка сграда не е заколен курбан, тя няма да бъде трайна. Мотивът за вграждане на човешка сянка в темелите е сред най-популярните в българския фолклор. Според представите Т. произлиза от такава сянка. Обикновено майсторите измерват сянката на човека (или на неговата стъпка) с червен конец, който зазиждат в основата на строежа. След 40 дни пострадалият умира и душата му се превръща в Т. – нощен демон, който живее в постройката и я пази от замръкнали пътници. Т. е невидим дух, сянка в бели дрехи; млада невеста или някакво животно – овен, вълк, куче, змия, патица, мишка.

Нощно време го чуват да стене и плаче, да вика, да пее или да свири на кавал. Не бива да му се отговаря, защото в такъв случай човек загубва зрението или слуха си. Т. се бои от светлина и огън, от песента на първите петли и от християнските атрибути молитва, кръст и тамян. Съхранени са много предания за мостове и сгради, в основите на които майсторът е вградил сянката на младата си невеста (напр. легендите за Кадиин мост край Кюстендил и за Троянов град край Хисаря).
В друг кръг от представи Т. възниква в резултат на клетва или магия, прилагани при заравянето на богатства или пари в земята. Тези пари българите наричат *ступанити* или *клети* (прокълнати). Те се пазят от Т. и ако някой ги изрови, ще умре. Т., който пази имането, е най-често животно. Веднъж в годината – срещу Коледа, Водици, Гергьовден или Еньовден, той се явява точно в полунощ като синкав пламък. Ако човек види този пламък и хвърли дрехата си върху него, имането излиза на повърхността и може да бъде лесно открито. Тогава върху мястото се изсипва *поганска пепел* (пепел, събирана през Поганите дни от Коледа до Богоявление), за да се разбере какъв е Т. на имането. Ако на следващия ден върху пепелта има животинска стъпка, това означава, че Т. е животно и иска за курбан също животно. Ако стъпката е на човек, жертвата трябва да бъде човешка. Към средата на XX в. представите за Т. постепенно избледняват и се сливат с тези за вампира и дявола.
🕮 *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ТАЛСОН = Таласъм

ТАНАСОВДЕН = Атанасовден

ТА̀НГРА – върховен бог на прабългарите и единственото им божество, чието съществуване е установено със сигурност. Името му е споменато в един от Мадарските надписи на хан Омуртаг – Ταγγρα (N 6 по корпуса на Бешевлиев). Тук се предлага реконструкция по наличните домашни източници за структурно извеждане на неговите характеристики, обособени в две направления – по атрибути и по функции. Такова излагане на материала не е единственото възможно, но в случая е за предпочитане, тъй като налага конкретен анализ и предпазва, поради оскъдните сведения, от абстрактни класификации, които могат да бъдат локализирани към различни обекти. Освен на прабългарите Т. е върховен бог и на други тюркски народи. Неговото име многократно се споменава в орхоно-енисейските надписи на древните тюрки от VI-VIII век. I.Тенгри, Tengeri у буряти, Tengri у калмики, Tängere у татари, Tangara при якути, долгани, Тура у чуваши е все със значение „небе", сходно с китайското тянь, небе. Небето Т. са почитали хуните, принасяли са му жертва, както и редица хунски народи покъсно – сянбийци, жуан-жуан, хойху, тугю.
Атрибути: 1. Мъжко божество. В много от прабългарските каменни надписи се употребява стереотипната византийска формула „от Бога владетел" – δεχ θεου αρχω̅ν която посочва, че божеството е от мъжки пол. Употребата на тази формула не означава, че съдържанието ѝ се от-

нася за християнския Бог, тъй като тя е просто заемка от Византия, поради това, че тогава гръцкият език имал международна употреба, както латинският и по-късно старобългарският (църковнославянският). Тя следователно е израз на прабългарски езически представи и се отнася за върховния бог на прабългарите. Засвидетелствана е в надписи №6, 13, 14, 15, 57, 58 (номерацията тук и подолу е по корпуса на Бешевлиев). Мъжкият характер на Т. е отразен и в орхоно-енисейските надписи, напр. паметника в чест на Кюл Тегин. изобщо в повечето митологии и религии небесният бог е с мъжко начало – ПЕРКОС и ЗБЕЛСУРД у траките, ПЕРУН и *Свентовит* у славяните, *Зевс* у гърците. Тор у скандинавските народи и много други паралели. Това идва от представата за пораждащата сила на небето, горната част на СВЕТОВНОТО ДЪРВО като архетипен космологически модел – то дава светлина, топлина, опложда земята чрез дъжда, за да може тя да ражда. Показателна в това отношение е древногръцката легенда за Зевс, който, превърнат в златен дъжд, опложда Даная.

а) Антропоморфно мъжко божество. Има основания да се предполага, че Т. по времето на Първата българска държава и по-рано – в местоживелищата на прабългарите на север от Кавказ и около Каспийско и Азовско море, е вече в антропоморфен облик. МОже примерно да се периодизира развитието на понятието „небе“ – Т. на три етапа, без да се прави локализация по време: I – Т. само като небе, одушевено небе; II – Т. като божество и по-късно върховен бог за тюркските народи; III – Т. като антропоморфно божество. Вероятността за такова изменение на съдържанието на думата „небе“ идва от общата схема на развитие на обожествените същности у древните народи от одушевяването на конкретен обект до неговото антропоморфизиране. То се появява при по-висока степен на общокултурно развитие, когато са надмогнати първоначалните форми на религията, човекът вече разбира своята обособеност, частична противопоставеност на природата, осъзнава се следователно в някаква степен като субект и вижда боговете си със своите собствени характеристики. В хазарския хаганат и в Дунавска България ханът е обожествяван, което посочва антропоморфния вид на божеството. Употребата на византийската формула „от Бога владетел“, която сама по себе си се отнася за антропоморфния християнски бог, показва, че тя е отговаряла по своя смисъл на прабългарските представи за Т.

2. Невидим. В надписа от Филипи се казва: „Който търси истината, Бог вижда, и който лъже, Бог вижда. На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но Бог вижда“. (№14). Тук, както и по-горе, се употребява един типичен християнски и византийски израз – „бог вижда“, но той, както личи от текста, се отнася до прабългарския бог, което ще рече, че изразът се използва поради употребата на гръцкия език. „Бог вижда“ показва освен съдната функция на върховния бог Т. още и това, че той е невидим, скрит, табу за вярващите. Неговата невидимост, особено на етапа на антропоморфизирането му, не противоречи на факта, че е бил изобразяван по различен начин – чрез разнообразни символи, като ри-

сунки, скулптурни изображения или АМУЛЕТИ. Изобразяването на бога е начин за неговото символизиране, за сетивното му възприемане, а не означава, че това е самият бог. В противен случай всеки негов атрибут би трябвало да бъде самият бог. В най-примитивните религиозни вярвания това наистина е така, то идва от митичното отъждествяване на дума и предмет, на изображение и същност, но в по-развитите религии, както е било при прабългарите, се разграничава изобразяването на бога от самия бог. Висшият бог следователно е скрит, невидим за вярващите в автентичността на собственото си битие и екзистенция. Той е отвъдният, висшият свят, който е непостижим за тях, за реалния им живот. Т. е „горе“, той е небесно божество, а вярващите са „долу“, на земята. Той следи земните дела, но ги следи отвисоко, не участва пряко в тях, скрит е за техните изпълнители. С него общуват само в определени моменти ханът като първожрец и вероятно други служители на култа. За всекидневния живот той е табу, нещо свято, с което не може да се общува непрекъснато (ср. с третата Божия заповед, да не се споменава напразно името на Бога – Изх. 20:7). Това е също типологична представа, която подчертава свещеността на култа, неговата разлика и обособеност от светското. Интересни в това отношение са данните за СВЕЩЕНИ ЦАРЕУБИЙСТВА у хазари и прабългари, например убийството на Диценг. Ханът като наместник на Т. на земята е свещена особа, той е табу за своите подвластни. Той изпълнява пряко волята на Т., слива се с него в земния живот и затова, когато става неспособен да изпълнява волята на бога, бива премахван насилствено. Това е характерно за много народи в ранните етапи на развитие. Данните за силно развит култ към хана в хазарския хаганат показват, че той е бил олицетворение, превъплъщение на невидимия бог.

3. „Горе“ като опозиция на „долу“. Това е пространствена локализация, която е външен атрибут на бога. Че Т. е свързан с „горе“, личи от небесния му произход. Той е бог на небето и се противопоставя на земята и подземния свят, които в това отношение за него са „долу“. Тези най-общо три етажа на вселената образуват вертикалния модел на света и са обединени от дървото на света, arbor mundi – типологична представа, която с различни изменения се среща у всички древни народи. Връзката между горния и средния етаж на вселената се осъществява на високо място, възвишение, скала. Тук трябва да се търси обяснението, защо Мадарските скали са избрани като култово място. От тях прабългарите най-добре са общували с Т., приближавали се до него, до небесната му същност, извършвали са жертвоприношения. Локализацията „горе“ е обикновено постоянна характеристика на върховните богове. Така е и при християнския Бог и в такъв аспект може да се разглежда използуваната формула „От бога владетел“ при прабългарите. Тя показва, че властта е дадена от висшата инстанция, от небето, от върховния бог. В древнотюркските надписи в чест на Кюл Тегин небето, т.е. Т., богинята Умай и свещената родина (земя-вода) – Йер суб, когато се споменават заедно, са в тази последователност – според мястото им по вертикала и неговата важност.

4. Светлина. Т. – небето е противопоставено на земята, както светлината на тъмнината. Слънчевата светлина, която идва от небето, дава възможност за живот на земята. Т. е небесно божество и светлината е негов атрибут, по-древен от представата за Т. като антропоморфен бог. Доказателство за това са множеството слънчеви амулети, открити в ареала на салтово-маяцката култура и в Дунавска България.

5. Слънце. Слънчевите амулети и изображенията на СЛЪНЦЕТО в антропоморфен облик, открити в Плиска, могат да се свържат с небесното божество. Многобройните соларни знаци – розета, слънчево колело, свастика, триквестер, пантаграма, хексаграма, показват обожествяването на небесното светило и дават основание да се приеме, че то е атрибут на върховния бог. Връзката на небесния бог със слънцето, както и с гърма и мълнията има множество типологични паралели у древните племена и народи.

6. Кон. Има много основания да се твърди, че конят е атрибут на Т. Характерно за древните представи е и отъждествяването на небесния бог с коня. Конят става символ на небето и слънцето, а в скито-сакския свят – близък, дори сроден с тракийския – е приеман и като зооморфна инкарнация на царя, замествал го е в култови действия и изображения. В ареала на салтово-маяцката култура са открити различни видове изображения на кон и конник, които определено се свързват с небесния бог. Това са различни по форма и направа амулети, които символизират, слънцето, небето, светлината и Т. Изображения на конник, който се свързва с Т., има и от Дунавска България. Като доказателство за връзката на коня с Т. може да служи и скалното изображение – Мадарския конник. Неговата връзка с върховния бог на прабългарите и изобщо с култа се подчертава и от това, че се намира в прабългарско култово средище. Почитта към коня е широко разпространена сред номадските народи, включително тюрките, и това е лесно за обяснение. Конят е бил стопанско и преди всичко военно животно, което е пряко свързано с военната функция на Т. Тюрките са отглеждали специално коне за война, които са били табу, и престъпващият тази забрана е бил наказван със смърт. Доказателство за висшата сакрална значимост на коня и отношението му към военната функция на Т. (а това е основна функция, защото за древните народи, особено за номадите, войната е била почти постоянно състояние, начин да се запази етносът от чужди народи и постоянна организираща племето стихия) е и използуването на конската опашка като военно знаме от прабългарите. Конската опашка тук е символ на Т. като небесен воин, като воин-конник, тя е мистичната връзка с върховния бог, осигуряваща победа на неговите воини.

7. Орел. ОРЕЛЪТ е бил отначало тотемно животно, но по-късно символ на Слънцето и небесното божество за много средноазиатски народи. Преди класическия период орелът е атрибут и на Зевс за древните гърци. Неговата сила и мощ е символизирала мъжкото начало на небето. В едно изображение от Преслав е нарисуван орел, обърнат към КРЪГ, с вписан в него КРЪСТ, ясен символ на Слънцето. Това дава основание да се предполага, че преди антропоморфизирането на Т. орелът е бил един он неговите символи, а след това негов атрибут, който е изразявал мощта му.

От изброените седем атрибута на Т. *1*, *1А* и *2* могат да се определят като вътрешни, иманентно присъщи на него, а останалите – като външни, странични, допълнителни по отношение на същността му.

Функции: *1. Военна.* Военните функции в пантеоните на древните народи заемат обикновено първото място. Запазването на общността в древните времена е зависело преди всичко от военния успех. Това се отнася особено за номадските народи, които при неуседналия начин на живот е трябвало почти непрекъснато да воюват. Тази традиция се запазила и по-късно, при преминаването на уседнал начин на живот. В надпис от времето на хан Крум се съобщава за военните успехи, които са станали благодарение на бога: „И брат му не го забрави и излезе и Бог му даде и той опустоши следните места и крепости: Сердика, Дебелт, Констатия, Вирсиникия, Адрианапол" (№2). В надпис на Омуртаг по повод изграждането на стан на река Тича има следното пожелание: „Нека бог удостои поставения от бога архонт, като гази добре с крака си императора…(№57). Тези надписи определено показват военната функция на Т., това, че той е покровителствал военните дела на прабългарите.

2. Съзидателна, стопанска. В домашните извори няма данни за Т. като творец на целия свят, като създател на небето, земята и хората. Но несъмнено е, че той като висше божество създавал и узаконявал възможността за запазване и развитие на общността, дарявал своите подвластни с успех. Липсват преки данни и за негови стопански функции като покровител на отделни страни от живота на прабългарите. Но по един от надписите на хан Маламир се съди, че Т. покровителствал строителството. По повод построяването на „водоскок" от кавхан Исбул в надписа е отбелязано: „Нека бог да удостои от бога архонта да преживее с капхана Исбул сто години" (№58). За съзидателна функция свидетелства и позоваването на бога при всеки случай на успех, както е например в строителните надписи – №56, 57, а и другаде.

3. Юридическа. Всъщност това са няколко функции, които са близки помежду си и могат да се приемат като израз на правораздаването от Т. Разбира се, определянето на функцията като юридическа е условно. Прабългарите не са имали такова развито правораздаване, каквото е известно за епохата на класическата древност.

а) Справедливост. За тази функция се съди по надписа от Филипи: „На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но бог вижда" (№14). Както и по-горе, независимо от това, че тук е употребена византийската формула „Бог вижда", цялото съдържание на надписа внушава изискването за справедливост и още, че българите и българският бог са справедливи за разлика от византийците и техния бог.

б) Владеене съдбите на хората. Т. е върховно божество, което управлява целия живот на общността. Затова той владее, разпорежда се със съдбите на хората в зависимост от това, кой изпълнява нравствените и обичайноправните задължения и кой не.

Добрите той поощрява, лошите наказва. „Който търси истината, бог вижда и който лъже, бог вижда" (№14). Всичко е във властта на Т. Такава представа е нещо обикновено за архаичните общности и древните народи. Тя е начин да се санкционира чрез божеството всяка проява, която нарушава нормалното по традиция, като заедно с това е естествен регулатор на човешките взаимоотношения. Т. разполага с живота на хората, той е естественият, а и свещен закон, по който те се раждат и умират. Хората са във властта на неговата воля и тя определя живота им.

в) Покровителствена. Тази функция е характерна за всяко божество. То се грижи за тези, които изпълняват неговите заповеди, помага им и ги напътства в действията им. Така тюркската богиня Умай покровителства жените, женското начало, плодородието. В политеистичните религии всяко божество отговаря за даден вид човешка дейност. При монотеизма богът покровителства като цяло живота на вярващите, а отделни негови страни се поемат, както е в християнството, от различни светии. В прабългарските строителни каменни надписи има пожелания, които показват покровителственото отношение на Т.: „Нека бог да го удостои да проживее сто години" (№56); „Нека бог да удостои поставения от бога владетел..." (№57); „Нека бог да удостои от бога архонта да проживее заедно с капхана Исбул сто години". (№58). Пожеланието за стогодишен живот се среща често и в енисейските надписи на тюрките.

г) Внушава страх. В началните форми, както и при по-развитите религиозни вярвания божествата налагат определени норми, които трябва да бъдат спазвани. Престъпването на правилото води до наказание, а наказанието поражда страх от божеството. В един от прабългарските надписи се казва: „А на останалите крепости бог даде (внуши) страх и те (гърците) ги напуснаха и избягаха" (№2). Макар че и тук е използвана византийска акламация, несъмнено е, че българският бог е този, който внушава страх. Т. хвърля в страх византийците и осигурява победа на българите.

д) Наказваща. Всяко неизпълнение на заповедите на божеството се санкционира чрез наказание. С това се запазва статусът, свещената сила на бога, без която той не би бил божество. Тази функция е пряко свързана със страха от бога и с неговата награждаваща функция. Почти във всички писмени паметници на древните митологии и религии може да се открие наказващата сила на божеството. По-късно тя е широко отразена във фолклора на народите. Така цитираният вече прабългарски каменен надпис №2 показва, че прабългарският бог наказва византийците с поражение за тяхното клетвонарушение. Богът „не забрави тази страна, откъдето излязъл беше с цялата си войска и беше изгорил нашите земи сам старикът император, плешивият, и завзел беше всичко, и беше забравил клетвите, и излезе срещу него владетелят Крум, за да воюва... и отиде, за да ... опустоши..." По надписа от Филипи също се съди за способността на Т. да наказва – той вижда неправдите на византийците и ги наказва, като дарява с победа българите (№14). Омилостивяването на Т. е свързано както

със страха от него и желанието за успех, така и с предпазване от наказващата му сила. За омилостивяване на върховния бог се съди по данните за жертвоприношения, извършвани в чест на Т. (№6). В древнотюркски надпис на Тонюкук се вижда как Т. наказва по най-жесток начин престъпването на неговата воля. Той наказва с нещастие целия тюркски народ.

е) Награждаваща. Обратното на наказанието е наградата; при послушание, изпълнение волята на божеството, то награждава своите подвластни. Така Т. дарява българите с победа – надписи №2 и 14. Тази функция личи и от т. нар. триумфални надписи – от №16 до 40. Макар че в тях не се споменава името му, победата е свързана с него, както и наградата за добре извършения труд в строителните надписи от №55 до 58.

4. Същинска религиозна функция. Дори и да са съществували други божества у прабългарите (напр. има податки за женско божество). Т. като върховно божество е въплъщавал различни функции. Усиленият процес на монотеизация е определял поемането от върховния бог на всички главни страни от живота на общността, разделени най-общо в четири насоки: военна, стопанска, юридическа и религиозна, култова. Това са четири аспекта на социалното съществуване, които осигуряват запазването на общността: нейната независимост; развитието на стопанския живот – животновъдство, земеделие, занаяти, търговия; организирането на социалния живот; позоваването на върховния бог като висша инстанция, която покровителства народа. Последната е същинската религиозна функция на Т., вярата в него, изразена чрез определени култови действия. Тя е отразена найясно в надписа, намерен под скалите на Мадара. „Кан сюбиги Омуртаг от бога владетел ... беше ... и направи жертвоприношения на бога Тангра ... ичиргу (колобър?)..." (№6). Както съобщава Неизвестният автор, извършените жертвоприношения от хан Крум при похода му към Цариград пред стените на града вероятно също са били отнесени към върховния бог, покровител на военните дела (PGr, CVIII, col. 1017 = ГИБИ, IV, с. 20). Като подфункция на религиозната е гадателната и трябва да се предполага, че тя също е била присъща на Т., но определени свидетелства за това няма. За нея може да се съди по данните за ШАМАНИЗЪМ у прабългарите, както и от много разпространеното сред древните народи, вкл. средноазиатските, гадаене по вътрешностите на определени животни. Като подкрепа на религиозната функция на Т. могат да служат и тези предмети и изображения, които са свързани с него и които по един или друг начин изразяват сакралното отношение към върховния бог.

Изброените атрибути и функции на върховния бог на прабългарите Т. дават описание на неговите характеристики върху основата на съществуващите предимно домашни източници. Те представят мястото и ролята на божеството в социалния живот на прабългарите, определят неговото изключително значение. Т. е типично върховно божество с небесен произход и мъжко начало, което е придобивало постепенно в съзнанието на прабългарите антропоморфен облик. То е божество на светлината и Слънцето и за негови атрибути

могат да се приемат конят и орелът, а вероятно и други животни. По аналогия с родствените на прабългарите сувари може да се предполага, че негов атрибут е и високо и здраво дърво, което символизира дървото на света. Т. като цяло организира и верския и социалния живот на прабългарите. Той поема основните функции на социалната уредба, грижи се за запазването и увеличаването на етноса, за неговото стопанско развитие, санкционира вътрешния ред и взаимоотношенията в общността, обект е на висш култ и религиозно преклонение. Всичко това го представя като висше божество на религия в усилена монотеизация.

🕮 *Малов, С.* Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951; *Плетнева, С.* От кочевий к городам. М., 1967; *Овчаров, Д.* Средновековни рисунки от Плиска и Преслав. С., 1982; *Бешевлиев, Б.* Първобългарски надписи. С., 1979; *Стойнев, А.* Светогледът на прабългарите, С., 1985. ✎ *Анани Стойнев*

ТАРАЛЁЖ – според поверието наймъдрото и умно животно, заради което е наречено от народа *стара вяра*. В популярния фолклорен мотив за женитбата на Слънцето на Т. е отредена водеща роля. Единствен той от всички животни не отишъл на Слънчовата сватба, а останал скрит в дупката си. Дошли сватбарите и го намерили да стои пред купчина камъни. На въпросите им Т. отвърнал, че се опитва да изяде камъните, тъй като след Слънчовата женитба ще се народят още много слънца и ще изгорят всичко на земята; ще останат само камъни. По този начин Т. попречил на Слънцето да се ожени, а в знак на благодарност то го дарило с бодли, за да може да се пази от останалите животни. Според вариант на разказа от Южна Тракия Т. се казвал Тодор и като отишъл на сватбата на Слънцето, поставил пред магарето си купчинка камъни. Вярва се, че Т. не остарява никога, защото се храни само с трева. Той е много музикален и развива бодливото си кълбо само под звуците на кавал или гайда. Месото и кръвта му се употребяват в народната медицина. С изгорено месо се налагат гнойни рани, а кръвта му се пие при анемия.

🕮 *Вакарелски, Хр.* Бит и език на тракийските и малоазийски българи. Ч.1, С., 1935; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ТАРТОР = Дявол

ТЕЖКА ЖЕНА = Трудна жена

ТЕНЕЦ = Вампир

ТЕРЗИИ = Звезди

ТИТОР ⚲ Оброк 2

ТИФЕРИЧ = Кумово дръвце

ТОВАР = Дар

ТОДОРИЧАРИ ⚲ Тодоровден

ТО̀ДОРОВА НЕДЁЛЯ, Тӱ̀дурска недѐля, Тӱ̀дурица, Трѝмирна недѐля, Глàдна недѐля, Чѐрна недѐля, Глӱ̀ха недѐля, Сӱ̀ха недѐля, Лӱ̀да недѐля, Кӱ̀керска недѐля – седмицата от Сирни заговезни до Тодоровден, първата от *Великденските пости*. В народните представи Т. н. е период, опасен за здравето на хората, за приплода и реколтата. На много места в Изт. България се смята за *хаталия (лоша)* седмица; в Плевенско и Ловешко вярват, че е „разпуловна“ (нечиста) и нощем ходят таласъми, караконџовци, „св. Тодор на бял кон и баба Тудорица“; в Елховско има вярване, че който се разболее през Т. н., не може да бъде излекуван; в района на Странджа се свързва с поверието, че „глухият Тодор“ причинява глухота и изсъхване на хора и посеви. Среща се и вярването, че ако пиле, излюпено от снесено през Т. н. яйце, прескочи мъртвец, той се превъплътява.

Тези схващания пораждат множество забрани и отчасти обредни действия, спазвани главно от жените. Вечер не закъсняват навън, момите не правят седенки, за да не ги срещне и им напакости св. Тодор; не се пере с бухалка, не се оре и сее за предпазване от гръм и градушка; не се насажда квачка, за да не се излюпят пилета с недостатъци (Средна Сев. България, Пловдивско); не се работят дрехи за мъж (Разградско, Кюстендилско); не се вари вода и не се меси хляб с квас, за да не се явят червеи по житните храни (Кюстендилско); не се пере и не се сушат дрехи за предпазване от глухота и изсъхване (Странджа). Т. н. е свързана у всички българи с най-строг пост (вж. Тримирене).

Представата за Т. н. и последиците от неспазването на обредните забрани са отразени в многобройните названия на целия период и на отделните дни от седмицата. Чист понеделник, Песи понеделник, Кукеровден е свързан с обредни практики за предпазване на хората, „лекуване“ на кучетата от болестта бяс и с *кукерските игри*. На места в Добруджа, Странджа и Югозап. България се тачи в чест на мишките. В Добруджа палят огън и гонят змии и гущери; някъде пекат малки хлебчета с форма на змия – *змиюрка*, които се изяждат от хората и добитъка за предпазване от змийско ухапване. *Лош, черен, сух, глух, усовски* вторник се смята за най-лошият от всички вторници през годината. Смята се, че роденият на този ден ще бъде нещастен. Тачи се за предпазване от *суша*, глухота и *устрел*. *Луда, Тримирна, Преговяла* сряда се празнува за предпазване от лудост. В източнобългарските райони завършва строгия тридневен пост; тримирилите се комкат в църква и канят близки на трапеза в дома си. На *Въртоглав* четвъртък, *Въртолома* жените не навиват прежда, не мотаят мотовилка, не въртят чекръка, за да предпазят хората и овцете от въртоглавие. От прекаден хляб раздават, слагат в кърмилото на добитъка и една част прибират, за да лекуват с нея през годината „шемет“. *Шамотен* петък се смята за един от дванадесетте най-лоши петъка през годината. Жените не се мият, не се решат и не похващат вретена. Съботата от Т. н. е празникът Тодоровден, който дава името на целия период.

Т. н. се смята за „сестра“ на Русалската неделя; третата им сестра била *Мръсната неделя* след Коледа, *Празната неделя* след Великден или *Средпостната неделя*. Тази представа се основава на еднаквите или сходни забрани и апотропейни мерки, свързани с тези периоди. Т. н. в митологичното мислене бележи време на деструктивност, когато хтоничният персонаж в образа на св. Тодор и други сили на отвъдния свят са между хората.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 507–517; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, 84–95, 102–109. ✎ *Маргарита Василева*

ТО̀ДОРОВДЕН, Тӱ̀дорица, Сӱ̀ха Тӱ̀дуричка, Сӱ̀хото (Глӱ̀хото, Лӱ̀дото) То̀дорче, Ко̀нски Велѝкден –

празник в първата СЪБОТА на *Великденските пости*, последен ден от ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ. Датата на честването му, както и ВЕЛИКДЕН, се определя по лунния календар. Почитането на християнския СВЕТЕЦ Тодор у българите исторически е засвидетелствано още през ранното средновековие, обединявайки култа към св. великомъченици Тодор Стратилат и Теодор Тирон. Т. се свързва с края на ЗИМАТА и началото на пролетта. Според народните поверия св. Тодор забива горещa главня в земята и я затопля; светецът съблича деветте си кожуха и отива при ГОСПОД да го моли за ЛЯТО; от Т. денят започва да расте колкото пуснат плуг. В представите за светеца той е светец конник, който язди на бял КОН, покровител на конете; едновременно е и ДЕМОН – превъплътен МЪРТВЕЦ (*каракон*), който обикаля заедно с ВАМПИРИ, ВЪРКОЛАЦИ и КАРАКОНДЖОЛИ през Тодоровата неделя и „гази" закъснелите след залез слънце извън дома. Тези черти в образа на светеца намират отражение в песенната традиция и в празничната обредност.
Т. се почита у всички българи за здраве и приплод на КОНЕТЕ. Преди изгрев слънце моми и млади БУЛКИ приготвят ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ (*боговица, турта, поскура, блага пита, св. Тодор*), често пъти с форма на конче или конска подкова (*конче, копито*), върху които слагат скилидки ЧЕСЪН, орехови ядки, СОЛ. При раздаването им жените бягат, подскачат, ритат се и цвилят – за да се плодят конете; за да раждат през годината младите булки. От хлябовете се слага и в храната на конете. Раздават още варена царевица, ЖИТО, грах или бакла.

Типично за Т. е надбягването с коне – *кушия, тудорица, варене, домле*. Участват главно ергени. Пак преди изгрев слънце те водят конете на водопой; захранват ги обредно с хляб и сол; почистват ги, разчесват гривите и опашките им, накичват ги с панделки, мъниста, КИТКИ, нанизи от червени чушки. На места ергéнската конна дружина обикаля найнапред всички къщи в селото, като стопаните ги даряват с краваи и черпят с ВИНО (*тодоричарите* в покрайнината Граово, в Пазарджишко), а след това се надбягват; другаде тази обиколка се прави след надбягването (Софийско). Непосредствено преди кушията момците обикалят три пъти ГРОБИЩЕТО (Добруджа, Софийско, сред бесарабските българи); черковния двор или селския мегдан. Победителят в надпрепускането получава ДАР. Чрез надбягването момците представят умения, сръчност и физическа издръжливост пред селската общност; доказват пред момите и техните родители, че са годни да встъпят в брак. На места в Родопската област Т. се празнува за здравето и на останалите домашни животни.
На Т. преди или по времена надбягването ЖЕНИТЕ измиват КОСИТЕ си за първи път през Тодоровата неделя – за да растат дълги и гъсти като опашките на конете (или както бързо бягат конете). ВОДАТА от измиването хвърлят на улицата след конете, а някъде тичат с измити коси след бягащите коне. Магическите по тип действия се осмислят в някои случаи за предпазване от главоболие, световъртеж и полудяване. С Т. са свързани обреди на младите невести, които са в първата година от сватбата си. В Софийско, Пернишко,

Трънско, Радомирско, Кюстендилско в навечерието на Т. младите булки, облечени в сватбените си дрехи, отиват на църква за първо причастие заедно със свекървите си. Всяка носи тава с варена царевица (някъде и жито) и отгоре обреден хляб. След като свещеникът освети хлябовете, булките се покланят на ИЗТОК и раздават помежду си хляба и царевицата, ритайки се. На много места в Сев. България на Т. младите булки получават дар – хляб, варено жито, цедилка, РИЗА, хурка или нещо друго от близките си. Сред капанското население в Разградско булката сама приготвя много на брой малки хлебчета, намазани с маджун, и тръгва по домовете на роднини да ги раздава. С нея върви близко момиче, облечено и то в булчински дрехи. Навсякъде ѝ пожелават деца. Обичаят завършва с обща трапеза у родителите на булката, където идват зетят и свекървата. Тези обреди за осигуряване на плодовитостта на скоро омъжените жени са и социализиращи по характер. Чрез тях младите невести се представят пред селската общност и преминават в групата на омъжените жени.
Представата за св. Тодор като покровител на вредни и опасни за хората и стопанството животни – ЗМИЯ, ВЪЛК, КЪРТИЦА и МИШКА – се проявява в обредно-магически практики през цялата Тодорова неделя. На Т. невестите пръскат от варената царевица из градините, за да не прегризат къртици посятото; мъжете препускат с конете из нивите заради вярването, че където стъпи конски крак, къртица не рие. За Т. като последен от Тодоровата неделя се отнасят всички характерни за нея представи, забрани и обредно-магически

практики. В Средна Зап. България на Т. се правят общоселски СЛУЖБИ (*конски светец*) в чест на светеца покровител на конете. Цялата светоогледно обредна система на Т. го определя като празник на прехода от зима към пролет. Това потвърждава и връзката на Т. с култа към мъртвите. На места в Изт. България в навечерието на Т. е *Тодоровата* ЗАДУШНИЦА.
Жития на светиите. С., 1974, 92–94, 107–109; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 517–521; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991, 83–111.
МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА

ТОДОРОВСКА ЗАДУШНИЦА ⌕ ЗАДУШНИЦА, ТОДОРОВДЕН

ТОПИК = УДАВНИК, СТОПАН; ⌕ КЛАДЕНЕЦ

ТОПЛЯК ⌕ ВЯТЪР, ЮГ

ТОПЪК = УДАВНИК, СТОПАН; ⌕ КЛАДЕНЕЦ

ТОТЕМ ⌕ ТОТЕМИЗЪМ

ТОТЕМИЗЪМ – подобно на тюрките и на други азиатски народи прабългарите са вярвали в различни свещени родоначалници – *тотеми*. Ала техният Т. има възможно найдревен произход, той се отнася към най-ранните им вярвания, които вече са били на изживяване, били са в ниските равнища на религиозната им система по времето на Първата българска държава. Така според китайските източници (Бичурин) ВЪЛКЪТ е не просто тотем на отделно племе, а родоначалник на всички тюрки, които се смятат за негови потомци. Върху тяхното знаме е била изобразявана златна глава на вълк. Макар и в друг контекст, но все в тази генетична връзка, е и казаното

Оброчна плочка с изображение на тракийски конник

върху един от съдовете от съкровището от с. Якимово, Михайловградско. Идеята е застъпена и при голям брой монети на тракийските владетели, върху които изображенията на конници са също тяхна персонификация. Най-важната черта на тези изображения е, че в иконографията им липсват всички подробности и

атрибути, характерни за тракийския херос и за божествата от римската императорска епоха. Т. к., изобразе[н] върху пръстени, колани, наколенници, шлемове, апликации, монети и т.н., е фактически иконографска щампа, която има задачата да обобщи и да типизира присъщите белези на един аристократичен елит, съставен от конници войници, организирани в държавни организации, начело с един господар. Чрез многоб-

ройните изображения на ездачи от пределинистичната епоха тракийските царе не само полагат началото на божествената си канонизация, но и самите те служат като прототипи при изграждането на най-популярното, основно и анонимно тракийско божество, чиито изображения са познати от оброчните плочки, откривани в неговите светилища – на тракийския херос. Самото название „херос“ може да се отъждестви езиково с хетското „перва“, производно на древноиндийското „парвата“ със значение на планина, скала, камък. Следователно божеството Перва – Херос – скалата – бог или богът скала е свързано с конете, реконструира един конен бог на бурята (вж. Перкос) и не се покрива с гръцкото определение за херос. В оброчните паметници, най-вече от римската епоха (II – III в. Хр.), обръщението към това загадъчно божество е и херос, и господ (господар) херос, и бог херос, и господ бог, и само бог, придружено обикновено с тракийски, а понякога и с гръцки епитет. Т. к. е най-разпространеното божество сред траките. Откритите до днес оброчни плочки с негови изображения са повече от 3000. Нямало е място, дори и в най-затънтените области на обширната страна, където той да не е бил почитан. Т. к. е представен почти винаги надясно, в хо̀д или застанал спокойно. Понякога с дясната си ръка той държи фиала, а в лявата има щит. Често пред коня е изобразен олтар или дърво, около което се вие змия, или само змия. По-рядко пред ездача застават една или две женски фигури, характеризирани като богини, които най-вероятно персонифицират почитаната от траките Велика богиня майка, като жен-

ско съответствие на Т.к. Този иконографски тип на божество покровител се подчертава от някои паметници, върху които се среща елементът Бенедикцио латина, т.е. благославящ жест. Друга група представя Т. к. в галоп на лов, в дясната ръка с копие. Този път под коня се появява куче, което най-често атакува глигани, но може да е представен и лъв. Изобразяват се и сцени на животни, които се нападат помежду си или от хора. Третият иконографски тип е по-рядко срещан и включва паметници на Т. к., който се връща от лов. Тогава държи в дясната си ръка сърна или заек, захапан от куче или от лъв. Ако се изходи от общия иконографски образ на Т.к. е ясно, че в своята същност това е божество на природата, на вегетацията, на животинския свят, на плодородието, което черпи сили и от подземния свят. Доказателство за тази му функция е изображението на змията. Най-интересно е обстоятелството, че Т. к. не носи определено и постоянно име. Той е анонимно божество, наричано някъде с едно прозвище, другаде – с друго. В светилището при с. Глава Панега, Луковитско, той е назоваван Салдокелепски Херос или Салдобюсенски бог (от „Салда“, името на мястото и „кела“ или „бюса“ в значение на извор); в светилището при с. Баткун, Пазарджишко, той е Зюлмидренски бог; в с. Лозен, Харманлийско е Гейкетиенски бог; в Пловдив носи прозвището Кендрисенски и т.н. Има и прозвища, които са познати от няколко места, като напр. Пюрумерула, което го свързва вероятно с посевите (ако, разбира се, на тракийски език „пюрос“ е жито, както е на гръцки). Както у този, който поръчва плочката с изображението,

така и у този, който я прави, съществува идеята за вечната борба в природата, в Космоса въобще. В нея Т. к. е винаги побеждаващото, положително начало. Доброто обаче има и своята антитеза и макар и рядко в тракийските оброчни релефи е представен един малък конник, който е двойник на големия. За разлика от хероса, който е винаги в ход надясно, този малък Т. к. е обърнат наляво. Въобще върху тези паметници е отразено виждането за вечната борба между противоположните стихии, които движат всичко в света и във Вселената – борба, при която силата на доброто категорично налага властта си над силата на злото. По своята форма прозвищата на Т. к. са съществителни или прилагателни. Съществителните са отделни негови имена, прилагателните (изведени от съществителните) говорят за специфични функции, а локалните епитети (произведени от мястото, където е почитан) са свързани с неговата местна сила или особеност. Най-любопитни са метаморфозите, които преживява Т. к. върху релефи и изображения, тъй като самата му същност предоставя възможности за сливане с редица други божества. В светилището при с. Лозен той се отъждествява с Аполон и се представя с неговите атрибути. Т. к. държи вместо щит зад главата на коня лира, в други случаи носи на гърба си колчан със стрели, понякога дори е облечен в одеждата на Аполон и най-сетне се случва да носи и неговата типична фризура. Същият процес на синкретизация е документиран в светилищата при с. Баткун и пр с. Глава Панега. Изведнъж голобрадият тракийски херос получава брадата и мустаците на Асклепий,

Тракийски конник – апликация

носи дългата му дреха, която никога в античното изкуство не се изобразява при конник, в дясната си ръка вместо копие поема тоягата на този здравеносен бог, около която се увива змия, а в надписите се нарича също Салдобюсенски или Зюлмидренски Асклепий. Върху релефи от Изт. България Т. к. взема брадата и дългата дреха на Хадес – Плутон и държи неговия рог на изобилието. В светилището при с. Лиляче, Врачанско, този път той има в ръката си двойния косер на Силван – римския бог на горите, на дивата природа и на пастирството. Върху един релеф от Пазарджишко носи на главата си шлема на Арес, въоръжен е с дълго копие и следователно се смесва с бога на войната. Същото сливане е известно по отношение на бога на виното и на опиянението – Дионис, на малоазийските божества *Сабазий* и Долихен, защото държи двойната им брадва, смесва се дори с Митра, защото херосът е представен с фригийска шапка и от двете му страни се намират бюстовете на Слънцето и на Луната, а както се вижда от един релеф от с. Кривна, Разградско, божеството е изобразено с лъчиста

корона около главата си, т.е. то е слято с бога на Слънцето – Хелиос. Поради силният религиозен синкретизъм всички гръцки и римски богове в Тракия се качват на кон и ходят на лов. Идеята за бога конник е до такава степен популярна в тракийското общество, че тракийските майстори започват да представят и Хермес – гръцкия бог на търговията, вестоносец на боговете – да язди овен, а пък Пан дори върху пантера. У траките образът на първичната, но и на върховната сила, която движи света, е този на Т. к. В качеството си на всебог, който вижда и чува всичко, той дори бива представян с три глави. Т. к. продължава да живее и в новите времена и е част от тракийското наследство в традиционната народна българска култура. Той се превъплъщава в образа на Крали Марко или на отделни християнски светци конници. Най-добрият пример в това отношение е с великомъченика св. Георги Победоносец – хероят, който убива змея, дракона, ламята (вж. Гергьовден). Народът пази обаче и един по-силно езически оцветен образ на св. Георги, който в народните песни е покровител на възраждащата се природа, на растителното и на животинското царство и се чествува през пролетта. Друг светец конник, честван през есента, е св. Димитър (вж. Димитровден). И той като св. Георги ее въоръжен с копие, ризница, шлем, щит, но за разлика от него се представя в момент, когато убива неприятел. Така той се очертава също като покровител на живота, способен да го дарява и да го отнема. Вж. Светец 1.

Венедиков, Ив. Тракийският конник. – Векове, 1972, №4, 3–14; ***Венедиков, Ив.*** Тракийският херой – В: Тракийски легенди. С., 1981; 25–49; *Михайлов, Г.* Траките. С., 1972, 237–242. *Димитър Попов*

ТРАКИЙСКИ ОРФИЗЪМ Орфей

ТРАКИЙСКО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА – комплексът от следи на материалната и духовната култура на древните траки, който може да се различи в днешната българска култура.

Научните проблеми около това наследство са изключително сложни на първо място поради развитието на Тракия през времето от IV до VI в. в системата на Източната Римска империя или на възникващата Византия. То се отличава с процес на важни етнически промени. Варварските нашествия на готи, сармати, карпи, вандали, алани, бастарни, хуни и на много други племена променят съществено етническата, стопанската и географската карта на тракийските предели. На редица места пришълците унищожават местното население и до голяма степен обезлюдяват цели райони, на други се заселват като федерати, които пазят от набези граничните области. При всички положения движенията им са с големи последици и съвпадат със същината на кризата в Империята.

В бурята на честите нашествия и на постоянно сменяващите се заселници оцеляват предимно градските центрове, и то най-вече тези по Черноморското крайбрежие и в териториите на юг от Стара планина. Етническият облик на жителите им е извънредно пъстър. Той е резултат от смесването на различни състави, които се заселват там било заради икономически интереси, било чрез войската или просто като преселници от Мала и от Предна Азия, сливащи се с местното провинциално

ТРАКИЙСКО НАСЛЕДСТВО...

население, сред което във всички слоеве има много траки. Този е пътят, по който се оформя късноантичното градско население и неговата култура, белязано вече от знака на християнската религия. Състоянието на градовете се различава съществено от положението в селските области, където има забележими отлики на север и на юг от Балкана. През IV–VI в. в крайдунавските области, от равнината и чак до Карпатите, земите са по-рядко населени, на места – съвсем обезлюдени, а тракийският етнос почти изчезва вследствие непрестанните нашествия по цялото долно течение на реката. В тази зона се налага едно варваризирано население със собствени същностни характеристики. В земите на юг от Стара планина, в планинските полета и в котловините тракийските групи се задържат и след това биват постепенно асимилирани. Това се дължи най-вече на Константинопол и извънредните мерки, които предприема този огромен консумативен център за съхраняването на жизнено важната за града тракийска околност. Така в този ареал се създават условия за запазване на относителната устойчивост на тракийския етнос в същинското му ядро. В условията на взаимодействия проявява устойчивост и консерватизъм селското население. Покръстването на бесите (термин с който през тази епоха се означават траките въобще) и превеждането на свещенните писания на техния език се смятат за една от най-големите победи на християнската църква по това време. В навечерието на славянските нашествия тракийското население продължава ревностно да пази своите обреди и обичаи, да поддържа култовете към собствените божества, да говори езика си. Въпреки сложната етническа ситуация и нарушената териториална цялост на тракийските земи, дълбоките корени и своеобразието на тракийския етнос остават съществен отпечатък и в новите времена. Историческата приемственост предопределя богатото и стремително развитие на образуваната в 681 г. Славяно-българска държава през Средновековието и през по-сетнешните векове. В тази обстановка ясно се проявяват поне две линии на културно развитие и на културна приемственост. Първата се долавя чрез градовете, присъединяването на тези центрове към Първата българска държава и извеждането на преден план на късноантичното смесено градско население, което твори своята целокупна култура в рамките на своеобразната ранновизантийска цивилизация. Втората върви по селата, които до голяма степен запазват своя етнически облик. Проблематиката е още по-сложна, защото културата е синтезно явление и начин на поведение в съотношението на хората с обществото и с природата. Точно тук се крият и най-големите мъчнотии, защото е трудно в едно синтезно явление да се различат елементите на тракийската култура от чуждите езически съставки, а именно – от славянските и от българските в традиционната народна култура и до ден днешен включително.

За да се каже кое е славянско и кое не е, а после да се определи кое е тракийско, трябва да се извърви дълъг път. Така напр. връзките с античността в бита на славяните, а оттам и в бита на славянизираното балканско население, се откриват в най-масовия битов археологически

ТРАКИЙСКО НАСЛЕДСТВО...

материал – керамиката. Някои проучвания показват, че античната традиция се приема и се следва от прабългарските и от славянските производители преди настаняването им на Балканския полуостров. Възприемането става чрез културното сближаване между късносарматското, аланското и прабългарското население, а приемствеността се осъществяваа по време на т.нар. Велико преселение на народите. На свой ред ономастичният материал и по-точно редица топоними, хидроними, ороними и т.н. направо доказват историческата среща между славяни и траки в Югоизт. Европа. Такъв е случаят с името Марис, от където идва и славянизираното название на реката Марица. Тракийският корен „Мар“ се съдържа в Мармара, т.е. Мраморно море. Фактът, че славяните не използват гръцките имена Хеброс и Пропонтида, а си служат с означенията на траките, е показателен за компактността на местното население – заварено и впоследствие асимилирано. Степента на оцеляване се вижда и чрез запазените имена на градове като Месамбрия или Пулпудева, вместо Филипопол. Последното свидетелство е особено интересно, защото включва съставката „дева“, която напълно се възпроизвежда в името на града Дебелт (Девелтон, Деултум). На тракийски език тя означава най-общо „укрепен град“, докато на славянски е просто „мома“. В тази обстановка обаче не е чудно, че се съхраняват редица названия на местности като Момина крепост, Момини кули, Момин проход и др. Езиковите заемки са от тракийски, а не от гръцки език и разкриват, че при идването си славяните възприемат тези имена от траките, а не от населението, което говори гръцки. Чертите на тракийската древност се долавят още по-ясно в областта на обичайно-обредната система. Основната трудност тук е, че народните обичаи и вярвания започват да се записват едва през XIX в., когато промените в живота не могат да не окажат отражение и върху тях. Проблемът е как да се отдели старото от новото, да се схване неговия корен и да се види как то живее под новите форми. Предимството този път е, че в процеса на своето народностно, а сетне и на националното си съзряване, пък и до ден днешен българският народ е винаги повече народ от езичници, отколкото от християни. В паганистичната му същностна характеристика е естествено да се запазят и по-голям брой остатъци и преживелици от древността. Освен това, трябва да се има предвид, че и до сега съществува разлика между официалните и народните религиозни вярвания, защото онова, което църквата кодифицира и превръща в канон, не всякога е догма за светогледното езическо мислене. Всъщност, когато Аспарух създава своята държава, той се изправя пред една голяма трудност. Прабългарите са поклонници на религията на Тангра, докато славяните почитат много божества, макар че Прокопий се мъчи да убеди, че и над тях властва само един бог – обладател на мълнията. Не е ясно как си влияят и как взаимодействат тези две религии, но те не са християнски и нямат зад себе си традиционно натрупано културно наследство от древна литература, изкуство и философия, които така великолепно биха могли да им служат. Затова при покръстването княз Борис I среща по-голяма съпротива, отколкото Конс-

тантин Велики в Източната Римска империя. Както съобщава един апокриф, той поставя брат срещу брат, град срещу град, земя срещу земя. Ето защо е естествено езичеството да остави дълбоки традиции в посетнешното развитие на българския народ, както и че то е продължение на древните обичаи и на вярванията, които славяните и прабългарите заварват по тези места. Българският героичен епос и по-точно песните за КРАЛИ МАРКО са добро потвърждение за казаното. Голяма част от тях са обвеяни от легенди и пренасят в един фантастичен свят. Не само Марко е изключителен юнак, който побеждава противници и чудовища, но и конят му е необикновен. Той говори, дава съвети, има крила, може да лети, бие се. Заедно с ездача те са едно цяло. Не е никак странно тогава, че под образа на действително живелия владетел Марко прозира и лика на древно божество. Този най-стар пласт от героическата поезия представя ТРАКИЙСКИЯ КОННИК. Не случайно на тракийски език думата за кон е „марка". От времето на траките са запазени местни имена на крепости и селища като Маркипетра, Маркодава, Маркерота и т.н. Те обясняват съществуващите имена на местности, като Марков камък, Марков град, Маркова стъпка, Маркова могила и не са нищо друго освен Конски камък, Конски град и другите по този начин, както днес са Коньово, Конаре, Койнаре и подобни. Тракийската дума за кон е запазена навсякъде в българския като име на по-малкия брат на коня – магарето, Марко, понякога с хумористичен отенък. Крали Марко се представя много често в песните във връзки и в отношения със САМОДИВИТЕ. Тези загадъчни създания, които изпълват българските поверия, се наричат също *самовили* и *юди*, но всичките им наименования носят един основен смисъл. Те олицетворяват пролетното пробуждане на растенията и животните. Отсъствието обаче на тези имена у другите славяни говори, че те се появяват при българите след отделянето им от останалите славянски народи, т.е. това става след VI в. Когато разказва за религията на славяните, Прокопий споменава, че между другото те почитат и нимфи. Вероятно това е митологичният образ, който те имат преди да станат самодиви. Според народните представи самодивите са покровителки на природата и на животните и с това действително въплъщават функциите на трите нимфи. Те нямат семейства и не се женят, често са представени в песните въоръжени с лък и със стрели, препускат на ЕЛЕНИ и прорязват противниците си и под този образ са аналогични на богинята *Артемида*. Разбира се, тук еленът е различен, защото „на челото му слънце грее / на гърди му месечина / рогове му – сухо злато". Като цяло обаче, самодивите напълно съвпадат със същностната характеристика на ВЕЛИКАТА БОГИНЯ МАЙКА – основна фигура в тракийската религия, и с многообразието на нейните възможности. Само в този аспект понякога е вероятно да се търси някаква тяхна смътна аналогия с тракийската богиня БЕНДИДА. Всъщност, този е пътят, по който тракийският бог конник и Великата богиня майка се превъплъщава в песните за Крали Марко. Както Артемида е сестра на Аполон, така и самодивата е сестра (посестрима) на Крали Марко, или на тракийския

конник. Такива са и Вида, и Вила, и Гюргя, и Димка, и Димна, и Магда, все негови помощнички, но често и във вражда с него или с други юнаци. В известната народна песен <Марко Кралевичи, Иве и дете Дукатинче> са събрани три прадревни фигури. Паралелите са поразителни и, докато Марко и самодивите персонифицират тракийския конник и Великата богиня, сладкогласният Иве отговаря смислово на ОРФЕЙ. Не случайно, „ка запее през гора зелена, / по гора е шума попадало /, долища се с гласи угърмеа и сва се гора уехтела". Песента наистина е пълна с древни елементи, а съживяването на Иве (поради редицата перипетии, на които са подложени юнаците), може да се тълкува като спомен от слизането на Орфей в подземното царство, за да изведе оттам Евридика. Впрочем, най-старото известие за самодивите е от XIII в. В една от грамотите на българските царе, издадена от Константин Асен (1257–1277 г.), се споменава местността Вилски кладенец. Очевидно топонимът е по-стар от грамотата и дава представа за съществуването на подобни имена и преди тази дата, т.е. и през XII в., а и по-рано. Особено интересен е един старобългарски разказ, записан през XVI в., който свързва появата на самодивата със завареното население, живяло преди идването на славяните и на прабългарите. По време на походите на Александър III Велики един младеж, който го придружава, открива жива вода. Като разбира това, царят налива от нея в един съд и го дава на юношата да го пази, докато дойде смъртният му час, за да може да получи тогава безсмъртие. Единствената дъщеря на Александър обаче, любопитна да разбере какво има в съда, убива младежа, изпива водата и по този начин става невидима и безсмъртна. „Много има писано за нея – завършва разказът, – но няма да го разправям. Нямам време, пък и тя е прокълната от бога". Важното, което този разказ показва, е че макар самодивата да се среща само при българите, у народа е съществувало усещането, че тя идва от по-старо население, най-знаменита фигура сред което е Александър III Велики. Знае се, че християнството в тракийските земи е силно обагрено от езически мотиви. Такъв е напр. обредът в чест на *св. Марина*, който е силно усложнен в Странджа, но е с ясни предславянски черти. Самата светица, която напълно персонифицира идеята за една Велика богиня майка, а поради локализацията на култа ѝ също в Родопите и в междуречието Струма-Места е възможно да отговаря смислово и на същностната характеристика на Бендида, е наричана от населението *висия*. Славянизираното „висия" съхранява по необикновенно изразителен начин тракийския топо-, етно – и антропоним Биза (Виза), Бизас, Бизантион и др., който навлиза в гръцката литература още при началото на колонизацията на Западното Черноморско крайбрежие. Сега с името се наричат старейшините на родове и дори цели родове, които поддържат определен обред (вече християнизиран) в чест на даден СВЕТЕЦ. Жреческите задължения на отделни семейства са религиозни реликти, които се засвидетелстват в редица села от българска Странджа. Най-силно въздейства висията от с. Заберново, който до ден днешен поддържа обреда в чест на свети Дух (вж. ДУХОВДЕН) в полу-

разрушен долмен. Приемствеността с тракийската древност може да се почувства и чрез вградената оброчна плочка на тракийския бог конник в апсидата на параклиса св. Георги край същото село. Местното население пали свещи, поднася дарове и отправя молби и надежди не пред икони, а към древното езическо изображение. Св. Марина, висията, Великата богиня майка за субстратното тракийско население е сестра на Слънцето или на *св. Илия.* Главният елемент в обредната действителност сега е обиколката на Слънцето – св. Илия, на небето, т.е. на Космоса, превъплътена в свещеното заораване в кръг, съхранено в легендите за основаването на много селища в Странджа. По този начин символно се пренася образът на Слънцето върху земята, извършва се сливането на двете начала, на соларното и на хтоничното – краен синтез в развитието на тракийската религия. Изораването може да се извърши и с впряг от бикове, които се появяват на празника на св. Влас, (вж. Власовден) честван с магически обреди – изображения на животни или на части от тях, с които се измолва от светеца здраве за добитъка. Зооморфизирано с вола или бика, мъжкото начало с наименование *Волос – Велес – Влас* има местен вариант, а именно св. Модест, чиито корени от своя страна са заложени още в същностната характеристика на Хермес (вж. Светец 1). Към устойчивостта и изключителната виталност на славянското начало и към устремния изблик на прабългарската сила се прибавя и тракийското опиянение от природата. Този порив не угасва в народното съзнание и с опияняващия си ритъм повлича кукерите – пратеници на тракийския Дионис, с невероятни маски и реквизит, предшественици на трагедията. Всъщност оформянето на трагедията като самостоятелен жанр се свързва с народните празненства в чест на бога и изглежда възниква от Дионисовите тържества във Виза. Този град в Странджа, известен като резиденция на тракийските царе, е център на Дионисовите буйства и родно място на драматичните представления. Предположението добива доказателствена сила чрез обичая Кукеровден, разпространен из обширния район на Странджанския масив. Най-важното лице в обреда е самият кукер, напълно различен от кукерите във всички останали краища на България, защото той само води и разиграва изпълнението на всички действия. Обредът съвпада по време с големите и с малките гръцки Дионисии и олицетворява смяната на старата с новата година – непрекъснатия процес на раждане и умиране. Той е характерен за системата на *тракийския орфизъм* с неговия вечен стремеж към самоусъвършенстване и безсмъртие чрез реорганизация. Като основно действащо лице кукерът съвсем не е женственият, весел, гръцки Дионис. Той е водещият актьор и типичният мим. Той е Дионис – *Загрей.* Това име прозвище определя разликата между тракийския и гръцкия Дионис, между един по-ранен и един по-късен бог. Точно тракийският Дионис обаче по пътя на екстаза постига извисяването на човека до божеството. Той именно е драматичен и лежи в основата на старогръцката трагедия, а споменът за него продължава да се съхранява като преживелица чрез Кукеровден, празнуван и днес от

Странджанското население. Подобен е и проблемът за произхода на нестинарството и за неговите следи в средновековното религиозно мислене на българите. То също е запазено не по всички тракийски земи, а само в днешна Югоизт. България и демонстрира най-изразената хтонична връзка със соларния култ, сливането на земното със слънчевото начало. Съхраняването на този обред е несъмнено доказателство за неславянско, т.е. за тракийско религиозно езическо присъствие. Има различни тълкувания на името, но най-вероятно то да идва от новогръцката дума „стиа“ – огън, което произхожда от старогръцката „енхестия“, „енстия“, откъдето то е славянизираното нестинари (с начална метатеза). Пренасянето на образа на Слънцето върху земята и игрите върху жаравата на живия огън са сигурно доказателство за съединяването на идеите за плодородието с тези за подземното царство и смъртта. Точно в съотношението Слънце – огън, небе – земя се постига упованието за достигането на крайната цел, която е вечно възраждане и безсмъртие. Нестинарите, които тачат, поддържат и изпълняват обреда, са от определени семейства, т.е. те също принадлежат на жречески родове, в чиито среди се предават тайните на съкровеното знание. Примерите могат да се увеличат, но не това е важното. Колкото повече се връщаме назад към началото на човешката история, толкова по-осезаеми са белите петна в развитието на дадена етнокултурна зона. В тази обстановка амбицията е да се погледне на древна Тракия и на траките от друг ъгъл, дори и да се тръгне към тях по пътя на ретроспекциите, често загадъчни, понякога и фантастични. Античността продължава да живее не само във византийските извори, а в многобройните световни медиавистични хроники и истории, но тя пази своята непосредственост и чрез данните за периода XIV–XIX в., независимо от погрома, нанесен от османското владичество. Точно в приемствеността между поколенията се крият дълбоките корени и високата стойност на целия идеен фонд от традиционното наследство, което древността чрез съвремието се стреми да завещае на бъдещето.

Фол, Ал. Тракийския орфизъм. С., 1986; *Фол, Ал.* Тракийският Дионис. Книга първа. Загрей. С., 1991; *Венедиков, Ив.* Медното гумно на прабългарите. С., 1983. *Димитър Попов*

ТРЕНДА̀ФИЛ, ру̀жа, ро̀за, гюл – градинско цвете, заемащо важно място в митопоетичните възгледи на българите. Т. в народните представи символизира хубост, младост, жизнерадост, любов, съвършенство, мъдрост. Многобройните значения, приписвани на Т., се разкриват в поетическата традиция и обредната практика. Т. с красотата и аромата на своите цветове се възпява в народните песни, при това най-често във връзка с момата. Т. е едно от най-обичайните momински цветя. „Под бял, под червен Т.“ момата шие „ситен ръкав“; с Т. се кити, Т. дава на момъка в знак на обич. Често пъти в песните момата е сравнявана с Т. В приказната проза е познат мотивът за чудно момиче, на чиито устни цъфти Т., когато се засмее. Твърде ясно се откроява и връзката между Т. и медитацията. При всички момински гадания (на Сурваки, Гергьовден, Еньовден) ко-

телът с ВОДАТА и белезите в нея се оставя да пренощува „на звездите" под Т. Много широко е застъпен Т. в сватбените обичаи. На пръчка от Т. се вият *сватбените венци*; пръчка от Т. се отсича за прът на СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ. Трендафилова пръчка се слага в ОБРЕДНИЯ ХЛЯБ *руменик* на ЗАСЕВКИ (Карнобатско), а след СВАТБАТА БУЛКАТА я поставя във възглавницата на младоженците. Отбулването на невестата става обикновено с пръчка от Т. и при Т. храст, върху който се премята сваленото було. Тук се залага и върху предпазното значение на бодлите на Т., които според народното схващане могат да прогонват различни демонични сили. Макар по-рядко, Т. се явява и в народни лечебни практики. Стилизирано изображение на Т. присъства още в народното изкуство – във везбата, дърворезбените орнаменти на клонки с цъфнали трендафили, „гюлчета" като елемент от пластичната украса на различни обредни хлябове. Конкретното изобразяване на Т. във всички случаи потвърждава приписваните му значения.

Илиев. Ат. Растенията от българско фолклорно гледище. – Сп БАН, кн.18, 1919, 140–143; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 104–105. *Маргарита Василева*

ТРЕПЕТЛИКА, ясика (Populus Tremula) – прокълнато или *дяволско дърво*. В българското народно творчество е разпространен мотивът за ВЕЩИЦАТА или ДЯВОЛА, които откраднали новородения Христос от майка му. Когато БОГОРОДИЦА тръгнала да търси сина си, срещнала най-напред Т. Попитала я дали е видяла злодея крадец. Т. не казала истината. Тогава Богородица я проклела никога да не ражда плод. Според друг сюжет, познат главно от коледните песни, Божията майка наказала Т. (листата ѝ вечно да треперят), защото когато св. Иоан Кръстител и коледарите оповестили „раждането на Млада бога", водата и гората спрели да се движат. Само Т. не престанала да шуми с листата си. В друг вариант св. Богородица проклела Т. „сянка да няма", защото не ѝ сторила път. В някои фолклорни сюжети Т. е представена като омагьосана девойка.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983; *Илиев, А.* Растенията от българско фолклорно гледище. – Сп БАН, кн. 18, 1919. *Рачко Попов*

ТРЁСКА, тресавица – персонификация на БОЛЕСТТА в образите на две, седем или дванадесет сестри. Те живеят накрай света заедно със САМОДИВИТЕ И ЗМЕЙОВЕТЕ. Щом човек се уплаши или стъпи на софрата на самовилите, Т. веднага идват, влизат в тялото му и започват да го мъчат. Болестта се лекува с БАЕНЕ, поливки и запойване. В АПОКРИФНИ молитви против БОЛЕСТИ, Т. са представени като дълговласи окаяни дяволски видения, които излизат от морето. Във фолклора е разпространен приказният сюжет за демоничните сестри, които се застоявали дълго в тялото на богатия, защото там намирали храна и вино. При бедняка не отивали, понеже оставали гладни и жадни. Вярва се, че Т. се бои от ВЪРБАТА и пелина. Затова болен от Т. опушват с върбови клонки под върба и му дават да пие пелин.

Георгиева, Ив. Българска народна

Традиционна трапеза

митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения, Т.1, Апокрифи, С., 1982. *Рачко Попов*

ТРЕСКАВИЦА = ГРЪМОТЕВИЦА, ТРЕСКА

ТРЕТИНИ ⌕ ПОМЕН

ТРИМЕРО = ТРИМИРЕНЕ

ТРИМИРЕНЕ, Тримеро, Търпило, Еднонница – спазване на най-строг пост (без употреба на храна, ВОДА, ВИНО, вкл. и табу за сексуални контакти) през първите три дни на ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ. Според данни за по-ранен период Т. е траело седем или девет дни. Познатата на места традиция да се яде веднъж на ДЕН през поста определя названието му – *едноничене, едноница* (Софийско). В Т. участват главно моми, годеници, млади БУЛКИ, възрастни ЖЕНИ (рядко МЪЖЕ), понякога и ДЕЦА. В сряда сутринта тримерникът се причестява в църква и си взема *светена* ВОДА. Краят на Т. се отбелязва с раздаване на постни храни в църква или слагане на постна ТРАПЕЗА в дома на тримерилия, на която се поканват гости от същата възрастова група. Задължителни ясния са вареното жито, боб, хляб, ошав. Смята се, че чрез Т. изплаща греховете си и ще отиде в РАЯ; че който тримери ще има „хаир на ОНЯ СВЯТ"; че Т. е „за спасение на ДУШАТА". Очевидна е връзката на Т. с ОТВЪДНИЯ СВЯТ и култа към МЪРТВИТЕ – тримерникът раздава на гостите си хляб, чаша с ВОДА, която ще му е нужна след СМЪРТТА; получава от тях подаръци и пари „за оттатък"; Т. се схваща като „живо одуше" – ЗАДУШНИЦА за живите. Умрелите при Т., т.е. неиздържалите поста не се погребват в гробището, а на бунището (Грудовско), защото се вярва, че се превръщат във ВАМПИРИ. По своите белези

Т. се включва в обредната система на Тодоровата неделя, която бележи прелом в годишното време и стопанската дейност. В Т. се откриват следи от обредите на преминаване.

≡ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.516; *Гребенарова, Сл.* Заговезни-Тодоровден като преходен период в народния календар. – ИПр., кн.1, 1989, 55–70. ✎ *Маргарита Василева*

ТРИМИРНА НЕДЕЛЯ = Тодорова неделя

ТРИМИРНА СРЯДА ⌕ Тодорова неделя

ТРЙФОН ЗАРЕЗÀН, Трѝфоновден, Светѝ Трѝфон, Трѝфон Зарезòй, Трѝфон Пия̀ница, Трифон Чѝпия (1 февр.) – на прехода от зима към пролет популярният и до днес народен празник е свързан с лозарството и винопроизводството, чийто покровител е *св. Трифон*, вероятен приемник на анатолийско-тракийския бог на плодородието и виното *Сабазий*/Дионис. Всеобщо разпространена е легендата за св. Трифон – брат на Богородица, който ѝ се присмял, че отива в църква за молитва, а била родила като мома; Богородица го проклела и той вместо лозовата пръчка отрязал с косера носа си. Легендата се приема за отглас на мита за тракийския цар Ликург, който изгонил свитата на Дионис и богът го наказал в безумие да убие сина си, мислейки че зарязва лоза. Под влиянието на местните народни представи на иконите св. Трифон се изобразява с лозарски косер в ръка, защото основният празничен обред е зарязването (*закройването*) на лозята. Той се изпълнява обикновено от мъжете лозари, макар че на места в Югозап. България зарязват жени, моми и ергени или двама съпрузи. Сутрин след църковна служба мъжете поемат на групи към лозята. Всеки носи пита, печена кокошка, вино, светена в църквата вода. На лозята си стопаните се прекръстват към изгрев слънце, отрязват няколко пръчки от една или три лози в средата или в краищата на лозето, поливат корените и отрязаното място с вино, а някъде посипват и пепел. Със светената *трифоновска вода, измо* поръсват лозите. Всеки благославя за богата родитба, а ако зарязват двама, благословията е разгърната в обреден диалог: „Трифоне, къде си", „Под лозята, не се виждам от грозде", „Догодина хич да не се виждаш".

Със зарязването в лозята се слага мъжка трапеза с донесеното от дома. Отрязаните лозови пръчки са натопени в бъклиците с вино; навити са на венец върху калпаците или преметнати през рамо на лозарите; *трифонски венец* се отнася и вкъщи за пред иконата. На връщане в село, водени от свирачи и певци, мъжете си гостуват взаимно и черпенето с вино трае до вечерта. В Сев. България важен обред преди зарязването е изборът на *цар на лозята*, като гледат той да е имотен, добър стопанин, с добър късмет, за да е добра и годината на неговото „царуване". Изборът става най-често в лозята, след което царят открива зарязването и благославя. От лозята към село теглят накичения с корона от лозови пръчки цар на колесар и го носят на рамене. това шествие обикаля всички домове. Кавсякъде домакините поливат царя с вино, за да има богата реколта. Празникът приключва с обща гощавка в неговия дом.

В някои райони, особено там, където лозарството не е развито (напр. Родопите), Т.З. се отбелязва с обичаи, свързани по смисъл с „режа", „сека": „засичат" в съпровод с диалог-заплашване овошките, които не раждат, бездетните жени и добитък; отсичат трън, хвърлят го на хамбара и едва след това режат хляб, за да не прегризват мишките снопите на нивата. Среща се и „насичане" с бръснач на бездетни мъже. (Вж. Трифоносване).

Т. З. и следващите два дни св. Богородица и Симеоновден, Зимен св. Симеон (1, 2 и 3 февр.) са свързани в общ празнично-обреден комплекс с название *Трифунците*, почитани в различни райони за предпазване от вълци, мечки, мишки, зайци. (Вж. Вълчи празници, Миши празници>.

След зимния слънчев кръговрат Т.З. е първият празник, чиято обредност с инициален стопански характер се изпълнява сред природата, а отрязаните лозови пръчки са първата растителност, обредно внесена в селището и в дома.

≡ *Романска, Цв.* Апокрифите на Богородица и българската народна песен. – СбНУ, т.XXXIV, 1940; *Арнаудов, М.* Студия върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972, 115–127; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 487–492; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, 110–111; *Дражева, Р.* Пирински край. С., 1980, 434–435; *Стаменова, Ж.* Пловдивски край. С., 1986, 257–258. ✎ *Маргарита Василева*

ТРИФОН ЗАРЕЗОЙ = Трифон Зарезан

ТРИФОН ПИЯНИЦА = Трифон Зарезан

ТРИФОН ЧИПИЯ = Трифон Зарезан

ТРИФОНОВДЕН = Трифон Зарезан

ТРИФОНÒСВАНЕ – обредно-магическа практика, изпълнявана на Трифоновден в Родопската област. Осмисля се като начин за осигуряване на плодородие, плодовитост, изобилие. Т. се прилага към добитък; към овощните дървета, които не дават плод; нивите; бездетните жени; дори и към кесиите на мъжете, за да са пълни с пари през цялата година. За Т. се използва обикновено брадва. Сутрин рано на празника стопанката удря с брадва върху стълб, като че сече добитък и вика: „Чуваш ли ме, Трифуне?", а друг от домашните отговаря от къщи: „Не чуем те от масло, от сирене", т.е. добитъкът ще даде много мляко и ще има много масло и сирене (Смолянско). Аналогични са действията в същия район при Т. на безплодно дърво. Седем-осем годишно дете „сече" с брадва дървото с думите: „Раждаш ли щиш, или ща та присякам?", а майка му го спира с думите: „Ни мой я хала, ни мой, та ще да руди лятуска, я знаям!" Народното схващане изисква трикратно изпълнение на действията и наричанията, за да има резултат. Нераждащите жени също биват подлагани на Т., при което се използва мотовилка. Макар по-рядко, „плашат" овощните дървета и на Бъдни вечер, на Коледа преди изгрев слънце и на Нова година. При обредното заплашване особено значение се придава на предметите, които се използват – брадва, мотовилка – и техните качества според народния светоглед. Прогностичният

и продуциращ смисъл на Т. определя календарното му прикрепване към преходите в годишното време.
≡ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.453, 491; *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. Т.2, С., 1972, 120–121; *Чолаков, В.* Български народен сборник. Болград, 1872, с.28. ✎ *Маргарита Василева*

ТРИЧЕНЕ НА КУЧЕТА ⌕ Чист понеделник

ТРЪ̀ДНА ЖЕНА̀, тѐжка, непра̀зна, пъ̀лна, врѐменна, ко̀рместа – народни определения за бременна жена. Периодът на бременността е изпълнен с разнообразна система от традиционни забрани, целящи износването на плода и благоприятно и леко раждане, както и осигуряване здраве на бъдещата рожба. На Т.ж. се забранява: да тъче на стан, да коли кокошка, да сяда на къщния праг или върху дисаги (за да не роди близнаци); да прескача котка, куче или къртича дупка (за да не се роди окосмено или сляпо детето); да прескача въжета и конци (за да не е увито бебето с пъпната връв); да яде заешко месо и риба (за да не е нямо детето); да ходи на погребение (за да не е лицето на бебето бледо и жълто като на мъртвец); да краде ядене или плодове (за да няма детето белези по тялото). До първото помръдване на плода в утробата бременността трябва да бъде съобщена на някого, за да не се роди бебето нямо. Т.ж. носи амулети и апотропеи против уроки и уплаха – скрива в дрехата си чесън, сини мъниста, желязна гривна или сребърен вотив с формата на човешка фигура. Понякога среброто за вотива е събрано от нечетен брой жени, които нямат починали деца. По време на бременността съпрузите спазват задължително полово табу срещу вторник, петък и неделя, както и срещу големите календарни празници. В противен случай детето ще се роди „кусурлия“. Със същата цел Т.ж. не бива да работи нищо на Симеоновден и св. Богородица, защото детето ще се роди „симьосано“ (белязано, недъгаво). Срещата с Т.ж. се смята за носеща щастие и късмет. Според отделни местни представи общите мегдански хора на големите календарни празници трябва да се поведат от Т.ж., за да е годината плодородна и дъждовна.
≡ *Генчев, Ст.* Семейни обреди и обичаи. – В: етнография на България. Т.3, С., 1985; *Дражева, Р.* Семейни обичаи и обреди. – В: Пирински край. С., 1980 и Пловдивски край. С., 1986. ✎ *Рачко Попов*

ТРУФУНЦИ ⌕ Вълчи празници, Миши празници, Симеоновден, Трифон Зарезан

ТРЪН – според народните вярвания предпазва хората от епидемии и зли духове. Вярва се, че чумата, холерата и шарката се страхуват от всички бодливи растения. Затова в миналото плетовете на дворовете са били от Т. и бодливи храсти. Народната поговорка гласи, че „където има тръни, няма чума“. Ако има опасност от епидемия, селяните бягат в гората и храстите. През Мръсните дни те поставят Т. по прозорците и комините си, за да не влизат караконджоли и вампири. Съществува практика петата или коремът на мъртвец да се пробождат с Т., за да не се превърне той във вампир или върколак. Подобна апотропейна сила имат всички бод-

ливи растения – къпина, шипка и глог. Те се използват против магии, за лечение на болести и за предпазване от демони. По време на вършитба харманът се помита с *трънкометка* (метла от Т.), за да не прелитат змейове, които могат да грабнат със себе си някоя девойка. Т. предпазва хармана и от вихрушки, които според народната вяра представляват змей, самодива или душата на умрял човек. През есента баячките събират по полето *самодивски* Т., които са отвяти на кълба от вятъра. С тях лекуват болни от кашлица или клини (безплодие, болки в слабините). Понякога от Т. се правят кръстчета, които се носят като амулети против уроки или зли духове.
≡ *Големанов, Г.* Материали по народна медицина. СбНУ кн.30, С., 1914; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*

ТРЪНКА ⌕ Кумичене

ТРЪНКОМЕТКА ⌕ Трън

ТРЯСЪК = Гръмотевица

ТУДОРИЦА = Тодоровден

ТУРНЯСКА ⌕ Дар

ТУРТА = Обреден хляб

ТЪЖАК = Перуника

ТЪЙЛАДА = Ладуване

ТЪЙЯНА = Св. Ана зимна

ТЪКМЕЖ = Годеж

ТЪРПИЛО = Тримирене

У

УГЛАВА = Годеж

УДА̀ВНИК – нечист мъртвец. Според народните представи душата на всеки У. (а и на всички самоубийци или починали от неестествена смърт) се превъплъщава в злосторно демонично същество – вампир, върколак, самодива, еврейче и др. Най-разпространено е убеждението, че душата на У. се превръща в стопан – пазител на водоема, където се е случило нещастието. В Странджа и Пиринската област този демон се нарича *топък* или *топик*. Появява се нощем като куче или патица. Според представите в Сев. България душите на удавени девойки се превръщат в русалийки и прелитат във вид на пеперуди отвъд Дунав през Русалската неделя. В Македонските земи са разпространени вярванията за *стихиите* или *стиите* – полужени-полуриби, подобни на гръцките сирени. Те имат дълги разплетени коси и живеят в дълбоките вирове. С косите си впримчват къпещите се и ги давят. Понякога се смята, че тези стии произхождат от душите на удавени момичета. Повсеместно У. не се погребват в общото гробище и не се опяват от свещеник. Вярва се, че те причиняват сушата. Според поверието изпиват подземната и небесната влага. Затова по време на суша жените поливат обилно с вода гробовете на У. Те вземат пръст от гроба или треска от дървения паметник и ги хвърлят в реката, за да измолят по магически начин дъжд. Често, когато девойките оформят от кал или глина фигурата на Герман от едноименния обичай за дъжд, те вземат пръст от „удавен гроб“. Известни са случаи, когато стари жени са изравяли при суша трупа на У. и са го хвърляли в реката, за да завали.
≡ *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Пеперуда и Герман. С., 1989. ✎ *Рачко*

Попов

УДВОРЯНЕ = Годеж
УДУМНИЦИ ⌕ Сватба
УЛУВИЦА ⌕ Кукумявка
УМОР = Мора
УМОРИНА = Мора
УПИР = Вампир
УРАМА ⌕ Самодива, Нечисто място, Къпина, Мост, Русалии, Поливки, Еврейче, Ясен
УРБАЛКИ ⌕ Сирни заговезни
УРЕШНИЦИ = Орисници

У̀РОКИ, у̀роци, по̀чуди, почу̀дица, за̀роци, лоши очи, лош поглед – общо физическо неразположение, изразяващо се в главоболие, припадъци, схващане на крайниците, световъртеж, парализа, умора и понякога заболявания от най-различен вид. У. са следствие от *лоши очи*. Според народните представи *лош* (урочасващи) поглед имат хората, които като деца са били закърмени повторно от майките си. Към категорията на урочасващите спадат още магьосниците, завистниците, незаконно родените (копелета), съботниците, а понякога вдовиците и старите баби с някакъв белег или недъг (гърбави, куци). Вярва се, че *зъл поглед* имат светлите на цвят очи – сини и зелени. У. причиняват и змийските очи. Най-податливи към урочасване са бебетата, малките деца и бременните (родилките). Затова те носят разнообразни апотропеи и амулети – сребърна паричка, червен конец, мъниста, чесън, кръстче от глог, кост от главата на Никулденския шаран, вълчи зъб, прешлен или риза от змия, рог от коза, косъм от мечка. От У. предпазват черепите на елен или кон, окачени по плетищата на дворовете. За да не бъдат урочасани новородените домашни животни, на рогата или опашките им стопаните връзват мартенски конец и мъниста. Урочасани могат да бъдат сватбата, сеитбата и вършитбата. У. се лекуват единствено чрез баене.

🕮 *Гоев, А.* Урочасването. Българска народна магия. Габрово, 1992; *Костов, Ст.Л.* Амулети против уроки. – ИНЕМ кн.2, 1921; *Чолаков, В.* За урочасването. Български книжици, част I, кн.1, 1985; *Шишков, Ст.* За уроците. – СбНУ кн.4, С., 1891.

Рачко Попов

УРОЦИ = Уроки
УСАД ⌕ Праг, Ясен
УСВЕТ ⌕ Небе
УСИП ⌕ Месечина
УСОВ ⌕ Болести, Вторник, Вампир
УСОВСКИ ВТОРНИК ⌕ Сирна неделя, Тодорова неделя
УСТИНА ⌕ Симеоновден
УСТРЕЛ ⌕ Вампир, Болести, Вторник
УТА = Престилка

ФЕНЕР ⌕ Сирни заговезни
ФЕРУГЛИЦА = Сватбено знаме
ФУТА = Престилка
ФЪРКОЛАК = Върколак
ФЪРКОЛЯК = Върколак

ХАДЕС ⌕ Тракийски конник

ХА̀ЛА, а̀ла – свръхестествен митичен персонаж, олицетворяващ природните стихии – бури, *вихрушки*, силни ветрове, порои и градушки

(названието е от гръцки произход и означава *градушка*). Много често тя се идентифицира със змея и ламята. Осмисля се като митичен стопан на морета, реки и езера. Прилича на бик с огромни рога, на черен облак, на тъмна мъгла или на змиеподобно чудовище с шест крила и дванадесет опашки. Понякога живее в планинските дерета и пещери, в които пази ветровете, облаците и дъждовете. Щом полети към небето, причинява влошаване на времето. От опашката ѝ се излива пороен дъжд. Когато гърми и се святка, когато се зададат градоносни облаци, се вярва, че добрият змей (или орелът, който води облаците) влиза в люта борба с Х.

🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Иванов, Й.* Культ Перуна у южных славян. Санкпетербург, 1904; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981.

✎ *Рачко Попов*

ХА̀ЛЧЕ – народно название за дете, родено с някакъв необикновен белег или недостатък – с едно око, с един или три крака, без ръце и др. Подобен факт се възприема като поличба за цялото село; той е знак за природно бедствие, епидемия и мор. Обяснява се с нарушаване на кръвно-родствените връзки. Народната традиция изисква насилствено умъртвяване на такова дете.

🕮 *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; Иванов, Й. Культ Перуна у южных славян. Санкпетербург, 190; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981.

✎ *Рачко Попов*

ХАМКАНЕ ⌕ Сирни заговезни
ХАРАЛАНБЕЙ = Св. Харалампи
ХАСКАНЕ ⌕ Йордановден
ХАТАЛИЯ ⌕ Вторник
ХЕКАТА ⌕ Велика богиня майка, Бендида
ХЕРА ⌕ Велика богиня майка, Залмоксис
ХЕРАКЪЛ ⌕ Залмоксис
ХЕРОС ⌕ Тракийски конник, Перкос
ХЕСТИЯ ⌕ Велика богиня майка, Залмоксис
ХОРЕСНИЦИ = Орисници

ХОРО̀, ко̀ло̀, о̀ро̀ – основен компонент в обредността. Първоначално Х. се изпълняват на песенен съпровод, а по-късно и на музикален. Играят се в отворен или затворен кръг, във верига или на *леса̀* (в къса права редица). Захващането на играчите е различно: за ръце, пуснати свободно надолу или скършени в прав или остър ъгъл от лактите; за ръце, кръстосани на пояса или обхващащи раменете на съседните играчи. При смесените мегдански Х. народната традиция забранява непосредствения допир между момите и ергените, които се захващат с помощта на кърпа. При бавното тракийско сглядно Х. танцуващите са наредени един зад друг, с лява ръка, опряна на лявото рамо на предния играч. По начина на изпълнението според народната терминология Х. се делят на кротки, тропани, сурнати, луди, влачени, ходени, ситни, рипнати. Съобразно с посоката на движение те биват десни и леви. В съответствие с пъстрия етнографски състав на българите в различните райони условно Х. се разделят на шопски, тракийски, северняшки, добруджански, пирински и македонски. Изпълняват се при сватба и други семейни чествания, играят се на хорището по време на всеки голям календарен празник или събор. Имат древна символика, свързана вероятно със

Хоро

слънчевия култ, с откъслечно съхранени тотемистични вярвания и представи и с култа към предците. Народната традиция забранява Х. по време на Великите пости.
☰ *Кацарова, Р.* Хора и игри. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*
ХРАНЕНИЧЕ ⌕ Осиновяване
ХУНАПИ = Нави
ХУТА = Престилка

Ц

ЦВЕТЕНЦЕТО = Шарка
ЦВЕТНА ВОДА ⌕ Вода, Ладуване
ЦВЕТНИЦА = Връбница
ЦЕР = Дъб
ЦИРЕНЕ НА КУЧЕТА ⌕ Чист понеделник
ЦОГЛАВЦИ = Исполини
ЦРЕПИЯ = Подница
ЦРЕПНА = Подница
ЦУРЧО = Еврейче
ЦЪРКВА = Служба
ЦЪРКВИЩЕ = Оброк
ЦЪРН ВТОРНИК ⌕ Сирна неделя
ЦЪРЪН ДЕН = Св. Черна

Ч

ЧАВГИ ⌕ Сирни заговезни
ЧАРОДЕЙКА = Магьосница
ЧАС – според поверието в рамките на деня има един *лош час*, за който никой не знае кога е. Ако човек се роди в този Ч., той е нещастен и беден, боледува много и не живее дъ

го. Произнесената през този Ч. *клетва* е особено силна и винаги достига до обекта. Родените в този Ч. домашни животни са недъгави и болни. За лоши и опасни се смятат Ч. на нощта – от залез слънце до пропяването на първи петли.
☰ *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. ✎ *Рачко Попов*
ЧАТАЛ = Кумово дръвце
ЧАУШИ = Кукери
ЧЕРВЕНКА ⌕ Яйце, Болести
ЧЕРКВА = Оброк, Служба
ЧЕРКВИЧКА ⌕ Оброк
ЧЕРКОВИЩЕ = Оброк
ЧЕРКУВАНЕ = Покръсти
ЧЕРКУВАНЕ ЗА ГОСПОДА = Господова черква
ЧЕРНА МОРИЯ = Чума
ЧЕРНА НЕДЕЛЯ = Тодорова неделя
ЧЕРНОМОРЕЦ ⌕ Вятър
ЧЕРНЯЙ = Св. Черна
ЧЕСНИ ВЕРУГИ = Св. Черна
ЧЀСЪН (Allium sativum) – растение, наричано още *чеснов* или *бял лук*. Използва се широко в храната на българите, особено по жътва. Познато е традиционното изискване да се яде пресен Ч. за пръв път на Гергьовден. На Ч. се приписва голяма апотропейна сила, свързана със специфичната му остра миризма и реалните му качества. Вярва се, че предпазва от ухапване от змии, различни болести, зли сили и демонични същества. На Бъдни вечер на трапезата се кади и Ч., от който всеки носи у себе си през Мръсните дни, за да го пази от караконджоли, таласъми и др. Най-често Ч. се използва срещу уроки – скилидки Ч. се връзват на плитките на момите, на кърпата на родилката до 40. ден след раждането, на шапката на новороденото; на малки кончета, агнета, на кошерите с пчели; на сватбеното знаме. Ч. се вплита между цветята на *сватбените венци*. За предпазване от русалии се носят скилидки Ч. в дрехите през Русалската неделя. Ч. използват и русалиите при специалния си обреден танц, с който лекуват. С Ч. лекуват едномесечета. Скилидки Ч. се слагат върху обредните хлябове за Тодоровден преди раздаването им. Ч. е едно от апотропейните средства с най-широко приложение в народната култура.
☰ *Илиев, Ат.* Растенията от българско фолклорно гледище. – Сп БАН, кн.18, 1919, 179–180; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.111, 645; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология, С., 1983, с.39. ✎ *Маргарита Василева*
ЧЕТВЪРТЪК – един от щастливите и добри дни от седмицата, защото е четен и е свързан с положителното мъжко начало. В германската и скандинавската митология Ч. е денят на върховния небесен бог на гръмотевиците. Съществуват предположения, че той е ден на славянския мълниеносец Перун. Роденото в Ч. дете се радва на добра съдба – то е работливо и богато. В Ч. се влиза в нова къща и тогава се пали първият огън в огнището. В Ч. може да се започне нова работа. С особено значение в българската традиционна обредност се ползват седемте *Велики* Ч. Първият е преди Великден и тогава се багрят червените яйца. Има поверия, че в навечерието на този Ч. заровено в земята имане проблясва като пламък и магьосниците излюпват под мишниците си пилета мамници, с чиято помощ примамват плодородието от чужди-

те ниви. През следващите шест Ч. на жените се забранява да работят – да перат и да се мият, да шият и да плетат, за да не вали ГРАДУШКА през лятото. Лош е и *въртоглавият четвъртък* от ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ, наричан Зимен ВЪРТОЛОМЕЙ.

≘ *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ЧЕТИРИСЕ ⌕ ПОМЕН

ЧЕТУЛА = РАБОШ

ЧЕШИРИ = ГАЩИ

ЧИКОР = БЪДНИК

ЧИРЕПНЯ = ПОДНИЦА

ЧИСЛА – в митопоетичната традиция (вкл. българската) образуват своеобразен митологичен код, посредством който се изобразяват различни модели на Космоса и неговите елементи. Групата на свещените Ч. включва двойката като символ на близначността и двойствеността в природата и социалната среда. Тройката кодира идеята за тридelността на СВЕТА във вертикален план (горе-среда-долу). Четворката е символ на върховния небесен бог на мълниите и моделира световното пространство в хоризонтален план (север-изток-запад-юг). Свещеността на седмицата се дължи на факта, че тя е сбор от числата 3 и 4. А тяхното произведение (3 x 4 = 12) обосновава значението на дванайсетицата (12 са годишните месеци; 12 са разновидностите на БОЛЕСТТА ТРЕСКА; 12 са светите апостоли). С особено значение в българската традиционна култура се отличава Ч. 40, което се свързва с *нечистия* и *нередовен* период на родилката след раждане, на БУЛКАТА след първата брачна нощ и на МЪРТВЕЦА, чиято ДУША е все още на земята. В качеството си на основен митологичен класификатор четните Ч. противостоят на нечетните както опозициите живот-смърт; здраве-болест; мъж-жена. Четното Ч. е носител на доброто и жизнеутвърждаващото. Нечетното е израз на злите сили, то символизира болестите и препятствията (срв. фолклорния мотив за болест, продължила 9 години; за изминаване на преход през 9 села, планини или гори, за да се стигне до десетата). Редуването на добро и лошо има и други числови съответствия – след ЧЕТВЪРТЪКА (ден на гръмовержеца) следва ПЕТЪКЪТ (лош *женски* ден); след 12 (израз на световна хармония) следва 13 (израз на най-голямо нещастие).

≘ Мифы народов мира. Т.2, М., 1982; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991; *Стойнев, А.* Българските славяни. Митология и религия. С., 1988. ✎ *РАЧКО ПОПОВ*

ЧИСТО ⌕ НЕЧИСТО

ЧИСТ ПОНЕДЕЛНИК, Пѐси понеделник, Кỳкеровден – понеделникът на ТОДОРОВАТА НЕДЕЛЯ, първият ден от *Великите пости*. Първото му название идва от общобългарската практика да се почистват домовете през този ден. Жените измиват блажните съдове с гореща пепелява ВОДА; изпират и премитат вкъщи. Събраната смет и водата от миенето (или водата, в която са варили яйцата за СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ) изхвърлят в двора или на улицата, което се осмисля като изхвърляне на бълхите от дома. В Охрид, Струга, Кукуш на Ч.п. не варят боб и грах, за „да не заври къщата с бълхи", а в Разградско – да не се мани посетият боб. За прогонване на бълхите хвърлят на сметта запалена стара МЕТЛА, съп-

ровождайки действието със съответния диалог. Някъде на Ч.п. приготвят ядене за цялата седмица, защото се вярва, че ако през Тодоровата неделя се готви, ще се раждат „клекави" (сакати) агнета или КОНЕТЕ ще боледуват от болестта „гутурач". За предпазване на ЖИТОТО от главня и за здраве на хората се спазва забраната да се слага черен (опушен) съд на огъня. На други места се среща забраната изобщо да се пали ОГЪН, да се готви, хляб да се меси – за да няма СУША и мана през лятото. На Ч.п. мият лицата си с водата, в която са варили яйцата предишната вечер, или с ВИНО, за да не им влизат мушички в очите през лятото. В Хасковско има поверие, че на този ден „се затварят" МЪРТВИТЕ, затова се нарича *похлупат, захлупак понеделник*. Рано сутринта жените месят и раздават в тяхна чест хлебчета и халва.

На Ч.п. са познати и други предпазващи обреди. В Изт. Тракия и Добруджа „лекуват" КУЧЕТАТА ОТ БЯС, поради което денят е известен и като ПЕСИ ПОНЕДЕЛНИК. Ергените правят специална люлка край селото (или в селото), връзват на нея всяко куче (домашно и овчарско) и го залюляват три пъти. Според народното схващане обичаят (*цирене, бесене, тричене*) е средство за очистване и предпазване на кучето. Позната е и друга практика – връзват тенекия или кратунка с пепел за опашката на кучето и го подгонват да бяга. Вярванията за кучето и митологичната представа за връзката му със света на мъртвите (вж. КУЧЕ) вероятно стоят в основата на обичая. Обредното люлеене на кучета на празника, отнасян към един от преходните периоди в годишното време, може да се схване като начин за възстановяване на нарушеното равновесие между двата свята. Съществува и мнение, което прави връзка между обичая и началото на забраната за употреба на определени храни след Заговезни, в смисъл да се приобщи и кучето към тази забрана, да се регулира нравственото му поведение.

Профилактичните по смисъл обредни практики и забрани, свързани с Ч.п., отговарят на представата за Тодоровата неделя (започваща с този ден), като лоша, опасна за здравето на хората, приплода и реколтата.

≘ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 508–509; *Василева, М.* Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. Т.3, С., 1985, 113–114; *Гребенарова, Сл.* Заговезни-Тодоровден като преходен период в народния календар. – ИПр., кн.1, 1989, 58–61; *Попова, А.* Кучето и мечката в българската митология. – Векове, кн.5, 1987, с.31. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ЧОВЀК – според библейското писание е създаден от кал. Негов творец е ГОСПОД. Това станало на шестия ден от сътворението на света. След като тялото на Адам било готово, Бог му вдъхнал ДУША. От неговото дясно ребро Господ създал и първата ЖЕНА – Ева. Съществува поверие, че в началото хората били целите окосмени, ала след като се научили да се кръстят, по тялото им останали само косми на главата, под мишниците и под корема. Кръстът се схваща като своеобразен антропоморфен символ. Някои етиологични предания разказват, че първите хора

били джуджета. Поради ниския им ръст Господ ги унищожил и създал големите хора – ИСПОЛИНИТЕ. Но те също не били пригодни за земните условия. Накрая създал днешните „средни" хора. Някои от частите на човешкото тяло изпълняват често ролята на митологичен класификатор. Например носът и коляното имат фалическа символика, докато устата е с женска семанатика. В редица антични митове за божества с отрязани носове се има предвид кастрацията. Течностите, които човешкото тяло отделя (пот, сперма, урина) също символизират мъжкото оплодително начало. В редица митологични системи Космосът има антропоморфен произход: от очите са създадени СЛЪНЦЕТО и ЛУНАТА, от косите – ЗВЕЗДИТЕ, а от жилите – пътеките. Гласът е гръмотевица, а дъхът вятър. В гръцката митология моделът на земята е представен от Атлас, който държи на раменете си земното кълбо.

Екзарх, Йоан. Шестоднев. С., 1981; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ЧОВЕШКО ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ ⌕ СВЕЩЕНО ЦАРЕУБИЙСТВО, ЖЕРТВА

ЧУВАРКА = СТОПАН, ЗМИЯ

ЧУКАНЕ НА БУЛГУР = ЗАСЕВКИ

ЧЎМА, кўда, карѐн, кòлер, панўкла, черна мория – създадена е от Господ и е подвластна нему. Бог ѝ дава тефтер, в който са написани имената на всички, които ще пострадат от нея. Осмисля се като стара, много грозна, гърбава и костелива бабичка, облечена в черни дрипи. Косите ѝ са дълги и разрошени. Очите ѝ са червени (огнени), а ноктите – дълги. В ръка носи коса, с която отсича главите на заболелите. Често се идентифицира с ДЯВОЛА и пресъздава образа на СМЪРТТА. Способна е да се превръща във всякакви животни – кокошка, КОЗА, МИШКА, вълк, змия. В българския песенен фолклор Ч. се престорва най-често на МЕЧКА стръвница; по-рядко се схваща като омагьосана жена или пък като кълбо прежда или ВЪЛНА. Тя носи със себе си малко дете, наричано *чумниче*. То е увито във вълна. Затова при опасност от Ч. епидемия хората оставяли пред дома си вълна, корито с топла вода и сапун, гребен и пешкир. Вярвали, че след като Ч. изкъпе детето си, ще бъде по-благосклонна и умилостивена. Според отделни представи Ч. се крие по ТАВАНИТЕ в кошовете с вълна. Там приспива детето си, а когато то е будно, двамата си играят с ОРЕХИ, които търкалят. Ч. се страхува най-много от хора и кучета СЪБОТНИЦИ. За да се предпазят от нея, се извършва ритуално ЗАОРАВАНЕ на селището от двама братя БЛИЗНАЦИ с два вола близнаци. През същото време стари жени вдовици се качват на покрива на някоя крайна къща и за една нощ изпридат и изтъкават *чумно платно*. През него се провират всички или го заравят в чужд СИНОР, за да изгонят Ч. В Тракия се извършва ритуално изваждане на Ч. от селото. Една жена меси и изпича погача, която се увива в нов месал и се поставя в нова торба със СОЛ И МЕД. После тя се качва в каруца и един мъж я извежда от селото в друга мера. Там мълчешком жената окачва торбата с погачата на някоя круша или друго плодно дърво и се връща обратно. Разказва се, че на отиване воловете едва дърпали колата, защото Ч.

била много тежка. Против болестта близнаци или мъже, чиито имена са единствени в селото, добиват от сухи липови, хвойнови или лескови дървета *жив* или *нов огън*, през който преминават хора и домашни животни. При опасност от Ч. селяните напускали домовете си и се криели в гората. В този смисъл е поговорката, че „където има шума, няма чума". Покровители на Ч. са светците близнаци АНТОН И АТАНАС и господарят на болестите СВ. ХАРАЛАМПИ. Според някои поверия Ч. се родила заедно с мечката в деня на св. Атанас. До празника св. Харалампи тя ходела на воля по земята, докато светецът не я хванал и оковал в девет вериги.

Етнография на България. Т.3, С., 1985; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. *Рачко Попов*

ЧУМИНДЕН = СВ. ХАРАЛАМПИ

ЧУМИНО ПЛАТНО ⌕ ЧУМА, ЗАОРАВАНЕ

ЧУМНИЧЕ ⌕ ЧУМА

ЧУМОВА СЕСТРА = НЕВЕСТУЛКА

ЧУРЕЦИ = ГОРЕЩНИЦИ

ЧУРЛИГА ⌕ ГОРЕЩНИЦИ

ЧЎТУРА, стъпа – дървен уред за чукане на СОЛ. Като предмет от всекидневния бит Ч. се включва в обредно-магически практики за предпазване от вълци. Смята се, че обърнатата с устието надолу и захлупена през ВЪЛЧИТЕ ПРАЗНИЦИ Ч. има силата да затваря устата на вълците. Така древната представа при която сходното поражда сходно, по чисто асоциативен път мотивира участието на Ч. в споменатите предпазни действия.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, с.199, 697–698. *Маргарита Василева*

ЧЬОРНА = СВ. ЧЕРНА

ЧЮРУКА ⌕ ГОРЕЩНИЦИ

ЧЮРУТА ⌕ ГОРЕЩНИЦИ

Ш

ШАМÀН – служител на религиозния култ у някои езически народи. Има няколко археологически находки, останали от прабългарите, на които е изобразен такъв свещенослужител. Ш. има върху керемида от Мадара, шаманска фигура е изобразена върху модела на юрта от Девня. Върху находката от Девня освен Ш. има рисунки на кон и лък, които Ш. държи или опъва. Лъкът служи като инструмент за гадаене със сходна функция в случая с плоския тъпан (дайрето) – друг шамански атрибут, който сибирските народи са разделяли на няколко части, аналогични на етажите на вселената или на СВЕТОВНОТО ДЪРВО. Ш. от Мадара държи в дясната си ръка птица, а тя е широко известен атрибут на Ш. у сибирските и алтайските народи. В този смисъл, особено в ритуала при гадаене или при лечение, птицата е самият Ш.

Ш. е религиозно лице, служител на култа, който може да общува със свръхестествените сили, да става посредник между хората и отвъдното. За шаманизъм и свързаните с него превъплъщения на Ш. свидетелства и кремонският епископ Луидпранд, когато пише за един от синовете на цар Симеон: „Симеоновият син Баян, разказват, дотолкова

Шаман – изображение върху керамика от Мадара

бил изучил магията, че внезапно могъл да се превръща от човек на вълк и на всякакъв друг звяр" <MGH–SS, III, 29, 309 = ЛИБИ, II, с.323>. Като посредник с тайнствените сили Ш. изпада в екстаз, излиза извън себе си чрез различни действия, пеене, танцуване и т.н. Шаманският дух е способен да се движи свободно из трите етажа на вселената. Така той свързва трите етажа на света (подземен, среден и небесен), може да разбере какво става и горе, и долу. Това негово ясновидство заедно с лечителните му умения го е правило изключително влиятелна фигура – с влияние, което се е запазвало дори и при промени в официалната религия. Вж. МАГИЯ; ПРАБЪЛГАРСКА РЕЛИГИЯ

🕮 *Бешевлиев, В.* Прабългарите. Бит и култура. С., 1981. ✎ *АНАНИ СТОЙНЕВ*

ШАМАНСКО ДЪРВО = СВЕТОВНО ДЪРВО

ШАМОТЕН ПЕТЪК ⚲ ТОДОРОВА НЕДЕЛЯ

ШÀРКА, Бàба Шàрка, Шарỳля, Слàдка и мèдена (Сев. България), **Цвèтенцето** (Добруджа), **Гòска, Сìпка** (Тракия), **Лèличка, Мàрчинка** (Пиринския край), **Богѝнка** (Зап. България) – БОЛЕСТ, наричана найчесто с тези табуирани названия. От нея боледуват главно деца. Знаят се три вида Ш. – ситна, средна и едра (сипаница, брусница и лещенка), които се персонифицират в три различни по възраст сестри, моми. Среща се и представата за Ш. в образа на стара ЖЕНА или на две жени. Според народното вярване Ш. спи (крие се) във ВЪЛНАТА или сламата; обича да се мие и реши, да яде сладко; води ДЕТЕ със себе си; не обича остри миризми, напр. на пържено свинско месо. Там, където има болно от Ш. дете, се спазват ред обредни ЗАБРАНИ. Не се вари боб, леща, блажно; не се коли животно вкъщи; не се пàри заклано животно и вълна. Вярва се, че ще попарят Ш., ще я разлютят и ще остави белег (с големина на варените зърна), а дори може да умори детето. Домашните не говорят с висок глас и не се карат, за „да не разсърдят" болестта. Жените не шият и не плетат, за „да не се дупчат децата", т.е. да не остава белег Ш.; не предат, не тъкат, не перат. Приготвят пресни питки (без КВАС), намазват ги с осветен в църква МЕД и ги раздават в къщи и на съседите, за да умилостивят Ш. „да си ходи сладка и медена". Някъде оставят за Ш. малки колачета и червен конец при ВРАТАТА, в четирите ъгъла на стаята, на полицата или гредата на ТАВАНА, при комина; до главата на

Хлебни „куклички" за предпазване от шарка

болното дете върху бяла кърпа слагат колаче с мед; корито с ВОДА, гребен и сапун, за да окъпе Ш. детето си. За Ш. слагат специална трапеза край ОГНИЩЕТО.

За прогонване на *редушката* (название за Ш. като епидемична болест) е позната интересна магическа практика. Приготвя се прясна пита и се изнася извън селището върху кърпа. Първият минал оттам човек я изяжда, а кърпата взема със себе си. Дрехите на преболедувалото от Ш. дете напръскват със студена вода и, след като престоят една нощ, ги попарват и изпират.

В чест на Ш. се тачат празниците ВАРВАРА, ХАРАЛАМПЕЙ или ЧУМИНДЕН (в източно- и южно-българските райони) и МЛАДЕНЦИ (в западните), чиято основна обредност включва повечето от изложените забрани и предпазни магически практики.

🕮 *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 283–285; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 147–148. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ШАРКАН = ЗМЕЙ

ШАРУЛЯ = ШАРКА

ШАРЧИНКА = ШАРКА

ШИМИОН = СИМЕОНОВДЕН

ШЙПКА (Rosa canina) – дърво, което се появява често в народните представи, медицина и обреди. Това се свързва с качествата на Ш. – здраво, жилаво, леко и плодно дърво, чиито бодли могат да предпазват. За прът на СВАТБЕНОТО ЗНАМЕ в Родопите деверът и зълвата отсичат пръчка от Ш. За направата на *сватбени* ВЕНЦИ се използува сурова пръчка от Ш. В ПОНЕДЕЛНИК след СВАТБАТА невестинското було хвърлят върху Ш., пред която невестата се покланя девет пъти. В Пиринския край не простират пелените на новороденото върху Ш., заради поверието, че там се крият САМОДИВИ. Отвара от корени на Ш. се пие за лекуване на треска и струпи, или се прави гаргара за болни венци и разклатени зъби. С отвара от плода на Ш. се лекува кашлица.

🕮 Сватбарски обичаи и песни. Записал Хр. П.Константинов. – СбНУ, кн.9, 1893, с.39; *Илиев, Ат.* Растенията от българското фолклорно гледище. – Сп БАН, кн.18, 1919, с.151; *Иванова, Р.* Българската фолклорна сватба. С., 1984, 59–60, 186.
✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ШУМНИК = ЕВРЕЙЧЕ, НАВИ

ШЪТАЧ ⚲ ОБРОК 2

ЩЪРКЕЛ, щърк, лѝлек, Кòю (Странджа) – според преданието някога е бил човек. Той се връщал от хаджилък, когато Господ му дал да носи на гърба си голям сандък, като му казал да не го отваря. Но мъжът бил много любопитен и не изпълнил заръката. Отворил сандъка и от него излезли всички влечуги на света. За наказание Бог го превърнал в Щ. и му обещал да го направи отново човек, след като събере всички змии, гущери и жаби по земята. А друга легенда разказва, че Щ. е все още човек, но при нас идва като птица, след като се изкъпе във вълшебното езеро накрай света. Мотивът за метаморфозата човек-щъркел, възможна вследствие на чудодейната сила на *живата вода*, е популярен в българското народно творчество. Щ. е символ на Слънцето, на небесния огън, на здравето и благополучието. С неговата поява, свързана с празника на св. Четирисе, настъпва пролетта. Щом видят първите Щ., хората гледат да имат пари или хляб в ръцете си, за да са богати и сити през цялата година. Те предпочитат да са прави, а не седнали, за да им е спорна работата. Щ. се посрещат с пожеланието: „Вие да седите, а аз да летя (хвъркам)!" Тогава децата свалят мартениците си и ги слагат под камък. На другия ден гледат какво има под камъка: мравките означават добър приплод на овцете, а бръмбарите и червеите – на кравите и биволите. Соларната символика на Щ. прозира и във вярването, че всяка година в деня на св. Константин и Елена или на Илинден птицата пуска от гнездото си една от рожбите си за курбан на светците. Вярва се, че местата, където Щ. вият гнезда, са предпазени от магии и нещастия. Народната традиция забранява убиването на Щ. или развалянето на гнездото им. В противен случай къщата (селото) запустява: родителите умират и децата им сираци се пръскат. С Щ. са свързани множество лечебни практики и магии за любов. Изсушена воденичка на Щ. се дава на бездетна жена, за да забременее. Пак за безплодие се пие отвара, в която са сварени сламки или трески от щъркелово гнездо. Такава отвара девойките дават тайно на ергените, за да се омъжат за тях. Щъркеловото яйце има силата да развали всякаква магия. Щ. отлитат на юг на Макавей или Пантелей, което показва настъпването на есента.
Маринов, Д. избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ЪДРЕЙ = Андреевден

ЮГЪТ ⌕ Вятър
ЮДА = Сатана, Дявол, Самодива, Вихрушка
ЮДЕФКА = Самодива
ЮДИНСКО РАСТЕНИЕ ⌕ Бръшлян

Ябълки – коледна украса

ЮДЯФКА ⌕ Божи дух
ЮЗБАШИЯ ⌕ Русалии
ЮПИТЕР ⌕ Збелсурд

ЯБЪЛКА – едно от дърветата, което заедно с плодовете си се радва на голяма почит сред народа. Я. (дърво или плод) се споменава много често във фолклора, както и в обредната практика. За народното схващане Я. е символ на плодовитост, плодородие, хубост, здраве, любов. Оттук и връзката между Я. и жената, отразена в митопоетичните представи. Много често в песните момата се сравнява по хубост с Я. В роднинската терминология се среща назването Я., с което невестата се обръща към най-младата си зълва. Размяната на Я. между момък и мома е знак за любов. Котелът с *мълчаната вода* при ладуване момите оставят под Я. Образът на дървото Я. заедно с плодовете като символ на плодовитост („Ябълка си род родила, от рода се поломила") се идентифицира с жената-майка и нейните деца. В този смисъл е участието на Я. в сватбената обредност. За прът на сватбеното знаме твърде често се отсича пръчка от Я., а на върха му се забучва червена или варакосана Я. (или три Я.). С три Я. се украсява и кумовото дръвце, чието название в някои райони (*ябълка, ябука*) подчертава значението, приписвано на Я. С Я. се калесва за сватба. Младоженците изяждат Я. след венчаването, за да имат деца. Понякога Я. замества ризата на невестата и с нея удостоверяват девствеността ѝ след първата брачна нощ. Отбулването на невестата става при Я., върху която се мята булото. Сурвакарите благославят да се роди „червена Я. в градина". Под Я. се правят поливки за лекуване на болести. Семантично Я. е свързана и със света на мъртвите. Според всички българи е позната представата, че Архангел Михаил взема душата на хората с Я. До мъртвеца слагат Я., за да я занесе на по-рано починали родственици. При погребение на млад неженен човек се прави *оруглица* от цяло малко дръвче Я. с „позлатени" (варакосани) плодове на клоните му, което се забива на гроба при главата вместо кръст. Аналог на сватбеното знаме, в случая оруглицата се осмисля като помощник на душата по пътя ѝ към рая, т.е. посредник при преминаването от света на жи-

вите към света на мъртвите. Участието на Я. в погребалната обредност допълва многосмисловото значение, което народът ѝ придава. Варакосани Я. са забучени и върху разклоненията на *коледарското дръвце* – специфичен обреден атрибут на водача на коледарите. В случая „позлатените“ Я. носят бивалентна семантика, породена от схващането за задгробния свят на хаоса, мрака и СМЪРТТА, от който произлизат и силите на новото раждане и плодородието. Чрез коледарското дръвце, в което Я. е задължителен елемент, се осъществява контакт между света на живите и света на мъртвите.

≘ *Илиев, Ат.* Растенията от българско фолклорно гледище. – Сп БАН, кн.18, 1919, 125–126; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 91–92; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, 37; *Габровски, М.* За „дръвцето“ на коледарския цар. – БЕ, кн.3, 1986, 41–50. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ЯВОР (Acer pseudoplatanus) – едно от обичаните дървета, чийто образ се среща често в народните представи и фолклора. От песните е познато „чудно дърво – зелен Я.“, което се сади край чешма за спомен. Широко разпространение има и мотивът за момък, превърнат в Я. след раздялата му с любимата девойка <„Юнак расте зелен Я., мома расте вита ела“>, като отражение на представата за дървото – двойник на човека. Под сянката на Я. може да се стои или спи без страх от зли сили и БОЛЕСТИ. Под Я. се прави ОБРОК. Макар и по-рядко Я. се свързва с поверието за САМОВИЛИ, които си връзват на него люлките и могат да напакостят на хората. Заради качествата на дървесината си – бяла, жилава, хубаво напъстрена – Я. се използва в ежедневието и обредната практика. От Я. се правят хурки, овчарски кавали („свирка яворова“), тоягите на РУСАЛИИТЕ; сватбарската чаша, с която КУМЪТ запойва младоженците, за да имат любов и сговор помежду си; ведрото, с което БУЛКАТА ще донесе за пръв път ВОДА в дома на младоженеца. Според народното вярване яворовото ведро има силата да предпазва моми и невести от ЗМЕЙОВЕ и самовили. В народната медицина с отвара от яворови зърна се лекува зъбобол. Разновидност на Я. е дървото *мекиш* (Acer tataricum), от което се приготвят *стрелите* за СИРНИ ЗАГОВЕЗНИ. Образът на Я. в народната култура е свързан с представата за СВЕТОВНОТО ДЪРВО.

≘ *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т.1, С., 1981, 84–85; *Илиев, Ат.* Растителното царство в народната поезия, обичаите, обредите и поверията на българите. – СбНУ, кн.9, 1893, 428–442; Растенията от българско фолклорно гледище. – СпБАН, кн.18, 1919, 109–111; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983, с.38. ✎ *МАРГАРИТА ВАСИЛЕВА*

ЯГУС = МАКАВЕЙ

ЯЗМО = ИЗВОР

ЯЙЦЀ – от митологична гледна точка се осмисля като първоизточник на живата материя. Митът за космическото или световното Я., което ражда Земята и останалите небесни светила, което дава живот на хората, растенията и зверовете, е характерен за много езически религиозни системи. В християнската митология Я. е символ на безсмъртието.

Червените великденски Я. носят идеята за възкресението и надеждата. Следи от мита за зараждането на Вселената от космическото Я. са запазени и в българския фолклор. В една детска песен залъгалка се казва, че „земята е яйчице, животът е пиленце, снесено от яйчице“, или „времето е кокошка, звездите са яйчица, снесени от кокошка“. Рефлексии от същия мит съдържат и поверията за съзвездието Квачка (ВЛАСЦИ). Според преданието Господ спасил от ПОТОПА кокошката с пиленцата на една вдовица, като ги превърнала в ЗВЕЗДИ. В периода от ГЕРГЬОВДЕН до летния ТОДОРОВДЕН (или летния ВЪРТОЛОМЕЙ), когато „Слънцето се обръща към зима“, съзвездието не се вижда на небето. Това е така, защото небесната квачка се е скрила, за да излюпи своите пиленца. Съществува определена семантична връзка между поверията за космическата птица и народния култ към *св. Тодор*, чийто календарен празник поставя началото на пролетно-летния сезон. Традицията забранява през цялата ТОДОРОВА НЕДЕЛЯ да се насаждат Я. Вярва се, че от такива Я. се излюпват пилета караконччовци, които ако прехвръкнат над човека, той умира и ДУШАТА му става ВАМПИР или КАРАКОНДЖОЛ. Я. с двоен жълтък е в непосредствена връзка с близначния мит. Повсеместно е поверието, че ако бременна жена изяде такова Я., тя ще роди БЛИЗНАЦИ. С варено Я. с два жълтъка се лекуват деца ЕДНОМЕСЕЦИ и близнаци. От Я. с двоен жълтък МАГЬОСНИЦИТЕ излюпват под мишницата си (в пазвата си) демонични пилета с две глави – МАМНИЦИ, които с писукането си примамват плодородието на чуждите ниви и млякото на чуждите крави. Според народната вяра Я. крие необикновена магическа сила – то предпазва от зли демонични сили; с него се правят и развалят МАГИИ. То стимулира раждаемостта у жените. При посрещане на БУЛКАТА в новия дом, свекървата пуска през пазвата ѝ Я., за да е плодовита. Същото обредно действие се извършва от кумата, когато разбулва младоженката при първото ѝ отиване за вода. При първото къпане на новороденото бабата поставя във водата Я., за да бъде то здраво и предпазено то зли духове (нави). При СМЪРТ на мястото, където е умрял човекът, се чупи Я., за да не умре друг и за да не се връща душата на покойника. Възрастни жени заравят в ГРОБОВЕТЕ варени Я., за да не се превърнат мъртвите във вампири. Магьосниците заравят Я. под ПРАГА на къщата или край ОГНИЩЕТО, хвърлят развалени Я. в градините и кошарите, за да причинят злини и БОЛЕСТИ. Пак с помощта на Я. баячките развалят магиите и лекуват различни заболявания. Българите приписват значителна магическа сила на първото боядисано червено великденско Я. С него жените правят кръстен знак по челата на децата за здраве. Това Я. се пази пред домашната икона – с него се заплашват градоносните облаци и се бае против УРОКИ. Често първото червено Я. се заравя в средата на нивата за нейния СТОПАН, който пази посевите от ГРАДУШКА. Вярва се още, че черупките на това Я. са лековити. Те се замазват с кал над външната врата и след като изсъхнат се използват като лек – най-често срещу обриви, наричани „червенка“ или „руса“. Тези черупки се поставят и на главата на обредната глинена фигура ГЕР-

ман от едноименния обичай за дъжд. Традицията забранява да се горят черупките на Я., защото е грехота за къщата. Черупките от Я., изядени през Сирната неделя, се изхвърлят ритуално навън – в реката, край плета и на бунището, за да няма бълхи. Понякога те се оставят във вода, с която всички си измиват очите. Вярва се, че по този начин очите им няма да се прашат по време на жетва. Я. се даряват задължително на лазарките, за да не вали градушка през лятото. При насаждането на Я. за мътене се спазват определени условия: насажда човек, който не е ходил скоро на погребение, за да не се излюпят мъртви пилета; насажда се при *нова* или *пълна* Месечина; Я. за насаждане се поставят в мъжки калпак и се изсипват наведнъж, за да се излюпят повече ярки и за да не се пръскат те по чуждите дворове. Вярва се, че Я. на някои птици притежават магическа сила. Я. на орел и лястовица не се пипат, защото ще вали градушка или родителите на извършителя ще починат. С Я. на щъркел или авлига се правят магии за любов и забременяване.

Етнография на България. Т.1, С., 1985; *Георгиева, Ив.* Българска народна митология. С., 1983; *Маринов, Д.* Избрани произведения. Т.1, С., 1981; *Миков, Л.* За яйцето в българската народна космогония. Бф кн.2, 1984; *Попов, Р.* Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991. *Рачко Попов*

ЯЛОВА СВАТБА ⚲ Мъж

ЯЛОВИЦА ⚲ Жена

ЯНЕВДЕН = Еньовден

ЯНКУЛ И ЯНКА ⚲ Зорница, Близнаци

ЯНЬОВ ОГЪН ⚲ Еньовден, Огън

ЯНЬОВДЕН = Еньовден

ЯНЬОВО БУЛЕ = Еньова буля

ЯНЮВЧЕ = Еньова буля, Еньовче

ЯСЕН, **òсен** (Fraxinus oxycarpa) – добро, носещо щастие дърво. В някои коледни песни Я. се възпява като райско или световно дърво. Вярва се, че Я. има способността да пропъжда злите духове. Затова от Я. (или от габър) се изработват кобилиците на момите и младите невести. По този начин те се предпазват от ревността на самодивите и юдите или от любовта на змейовете, които се събират и играят край чешмите, кладенците и изворите. С кобилица от Я. се носи *мълчаната вода* за напяването на пръстените на Гергьовден или Еньовден. С такава кобилица жена близнакиня лекува на къщния праг болките в кръста, наричани *усад, усади* или *пресяка*. От Я. се изработват понякога тоягите на русалиите, с помощта на които те лекуват *самодивската болест* (*урама, унрама*).

Маринов, Д. Избрани произведения. Т.1, С., 1981. *Рачко Попов*

ЯСИКА = Трепетлика

ЯСПЕРИЦА ⚲ Самодива

BULGARIAN MYTHOLOGY
Encyclopedic dictionary

First edition

Compiled by *Anani Stoinev*
Authors:
Anani Stoinev – philosopher
Dimiter Popov – historian
Margarita Vasileva – ethnographer
Rachko Popov – ethnographer
Edited by *LOGIS / Vladimir Pavlov*
Designed by *Borislav Kyosev*
and *Razvigor Kolev*
7M + LOGIS Publishing Group, Sofia

The goal of the Dictionary is to logically, lexicographically and encyclopedically outline the complex of folk beliefs and legends, customs, rites and traditional practices, that has been typical of the Bulgarian people throughout many centuries until now. This complex may be defined as **BULGARIAN MYTHOLOGY.**

The dictionary encompasses 420 encyclopedic entries of headwords, representing the main content of the conception **BULGARIAN MYTHOLOGY**. There are 80 black-and-white illustrations included. The cross-reference system is organized through some 2000 reference notes inside the very entries and another 1000 separate reference notes at two levels. A brief bibliographical information is offered at the bottom of each entry, pointing the main publications on the relevant theme. The author of the entry is also mentioned.

Actually, in entries and cross-reference, as many as 3500 specific concepts of the Bulgarian mythology are clarified through the headwords and their synonyms as well as the other specific terms included in the entries.

As a matter of fact, this is the first Encyclopedic Dictionary of **BULGARIAN MYTHOLOGY** in the Bulgarian literature and the authors and publishers dare hope that it will be welcomed by the readers as a humble attempt to contribute to the rising of the Bulgarian spirit.

LEXIKON DER BULGARISCHEN MYTHOLOGIE

1. Auflage

Verfassung und Terminliste *Anani Stojnev*
Autoren der Artikel:
Anani Stojnev – Philosoph
Dimitar Popov – Geschichtsforscher
Margarita Wassilewa – Ethnograph
Ratschko Popov – Ethnograph
Redaktion *LOGIS / Wladimir Pawlow*
Graphisches Design *Borislav Kjossev*
und *Razwigor Kolev*
Verlagsgruppe *7M + LOGIS*, Sofia

Das Ziel dieses Lexikons ist es, logisch, lexikographisch und enzyklopädisch das Komplex von Glauben, Legenden und Überlieferungen, Riten und Bräuche abzuzeichnen, die im Laufe der Jahrhunderte charakteristisch fur das bulgarische Volk geblieben sind. Darum könnte mann sie insgesamt als **BULGARISCHE MYTHOLOGIE** bezeichnen.

Das Lexikon besteht aus 420 enzyklopädischen Artikeln und 80 Illustrationen fur Termine, die den Inhalt des Begriffs **BULGARISCHE MYTHOLOGIE** erschließen. Es wurde ein System für zusätzliche Information aufgebaut durch 2000 direkte Verweise in den Artikeln selbst und noch ungefähr 1000 einzelne Verweise auf zwei Ebenen. Eine Bibliographie der schwerwiegenden Arbeiten zum entsprechendem Thema und der Autor schließen einen jeden Artikel.

Das Nachschlagewerk schafft auf dieser Weise Klarheit über 3500 Begriffe der **BULGARISCHEN MYTHOLOGIE**.

Die Verfasser und die Herausgeber hoffen, daß das erste in dem bulgarischen Schriftum LEXIKON DER **BULGARISCHEN MYTHOLOGIE** seine wohlwollenden Leser findet und würden sich glücklich schätzen, wenn das Buch einen bescheidenen Beitrag zum Erheben des bulgarischen Geistes gibt.

БОЛГАРСКАЯ МИФОЛОГИЯ
Енциклопедический словарь

Первое издание

Составитель и автор словника
Анани Стойнев
Авторы статей:
Анани Стойнев – *философ*
Димитър Попов – *историк*
Маргарита Василева – *этнограф*
Рачко Попов – *этнограф*
Редакционная обработка
ЛОГИС / Владимир Павлов
Графическое оформление
Борислав Кьосев и *Развигор Колев*
Издательская группа *7М + ЛОГИС*, София

Цель издания выделить в логический, лексикографический и энциклопедический способ верований, легенд и преданий, обычаев, ритуалов и практик, которые в течение многих веков были, а и поныне остаются характерными для болгарского этноса. Весь этот комплекс можно определить как **БОЛГАРСКУЮ МИФОЛОГИЮ.**
Словарь состоит из 420 енциклопедических статей терминов, которые представляют собой основное содержание понятия **БОЛГАРСКОЙ МИФОЛОГИИ.** Иллюстрации составляют 80. Построена и система для допольнительной информации путем 2000 прямых ссылок внутри статей и еще около 1000 отдельных ссылок на двух уровнях. После каждой статьи дана библиография более значительных трудов по соответствующей теме. В конце, после библиографий, указан и автор статьи.
Как основные термини (оглавления статей), синонимы основных терминов и более особых терминов (упомянутых в статьях) словарь выясняет путем статей и ссылок в целом около 3500 специальных понятий из **МИФОЛОГИИ БОЛГАР**.
Авторы и издатели надеются, что первый в болгарской литературе Энциклопедический словарь **БОЛГАРСКОЙ МИФОЛОГИИ** будет принят благосклонно читателями. Они будут щастлывими если книга дасть свой скромный вклад для воздвижения болгарского духа.

MYTHOLOGIE BULGARE
Dictionnaire Encyclopedique

I Edition

Composition *Anani Stoïnev*
Auteurs des articles:
Anani Stoïnev – philosophe
Dimitar Popov – historien
Margarita Vassileva – ethnographe
Ratchko Popov – ethnographe
Redaction *LOGIS / Vladimir Pavlov*
Design Graphique – *Borislav Kiossev* et *Razvigor Kolev*
Groupe d' Edition *7M + LOGIS*, Sofia

Le but de cette édition consiste à dégager de façon logique, lexicographique et encyclopédique l'ensemble des croyances, légendes et sagas, coutumes, rites et pratiques traditionnelles, qui tout au long des siècles, et même jusqu à nos jours ont persisté au cours du temps, pour s'averer et rester typiques de l'ethnie bulgare – suite de quoi, ils définissent et représentent la **Mythologie bulgare**.
Le Dictionnaire est composé de 420 articles encyclopédiques des termes, qui représentent le contenu principal du concept **Mythologie bulgare**. 80 illustrations enrichissent cette publication.
Un systeme d'information supplémentaire est élaboré, grâce à 2000 références, renvoyant le lecteur à l'intérieur même de l'article en question, et encore 1000 autres références, le renvoyant à deux niveaux différents. Chaque article est clôturé d'une liste bibliographique des plus importants des travaux, consultes sur le thème en question. Finalement, c'est l'auteur de l'article, qui est désigné.
Le dictionnaire met au point quelques 3500 concepts spécifiques de la **Mythologie bulgare**, à travers les articles et les références exposés, grâce aux termes principaux (titres d'article), aux synonymes des termes principaux et des termes plus spécifiques (mentionnés dans les articles).
Les auteurs et les éditeurs de ce premier dans notre partimoine livresque **Dictionnaire encyclopédique de la Mythologie bulgare** esperent, qu'il va trouver un accueil chaleureux parmi les lecteurs et ne sauraient cacher leur bouheur, si ce Dictionnaire contribuerait à l'élévation de l'esprit bulgare.

СЪДЪРЖАНИЕ

БЪЛГАРСКА
МИТОЛОГИЯ
Енциклопедичен речник

ПЪРВО ИЗДАНИЕ
1994

Автори на статиите:
Анани Стойнев, Димитър Попов,
Маргарита Василева, Рачко Попов
Съставител и автор на словника
Анани Стойнев
Графичен дизайн:
Развигор Колев и Борислав Кьосев
Редакционна обработка
ЛОГИС/Владимир Павлов

Издателска група 7М + ЛОГИС, София
Печат ДЕМАКС ПРИНТ

Българите са хилядолетен народ,
а корените на създалите го
славяни и прабългари са впити
още по-дълбоко в древността.
Оттогава и до днес нашите предци
са развили и запазили свои
особени вярвания, обичаи,
ритуали и традиционни практики,
изразяващи отношението
на старовремския човек към света.
Този комплекс от възгледи
и действия, макар и не уникален,
е типичен за българите и затова
може да се разглежда като
БЪЛГАРСКА МИТОЛОГИЯ.
Точно тази митология
е представена тук във формата на
ЕНЦИКЛОПЕДИЧЕН РЕЧНИК.
420 енциклопедични статии
(всяка снабдена с библиография),
около 3000 препратки за
изясняване на специални термини
и 80 черно-бели илюстрации
разкриват митологичните
представи и практики
на българите.